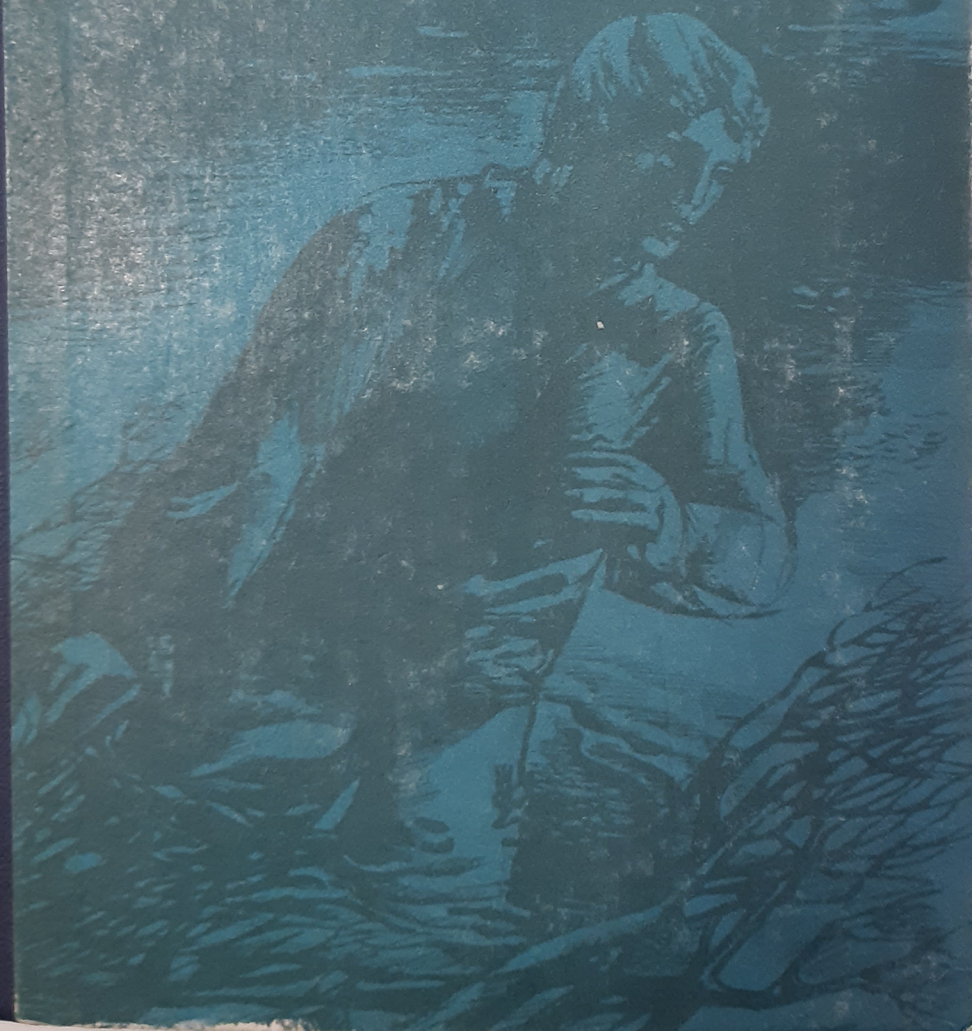

ЙОНАС АВІЖІЮС

ст 84.4
A20

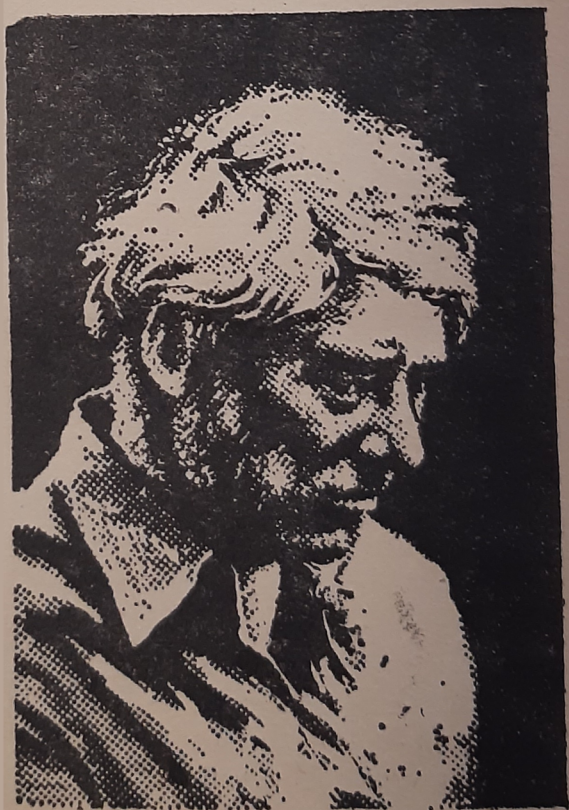
ВТРАЧЕНА ДОМІВКА

84.4ЛИТ
ст A20

Йонас Авіжюс

Втрачена домівка

1976

«СКАРБНИЦЯ
БРАТНІХ
ЛІТЕРАТУР»

*ПЕРЕКЛАВ
З ЛИТОВСЬКОЇ
ВІКТОР
ПЕТРОВСЬКИЙ*

*ПЕРЕКЛАДЕНО
ЗА ВИДАННЯМ:
JONAS AVYŽIUS.
SODYBU
TUŠTĖJIMO METAS.
VILNIUS,
«VAGA», 1973.*

**ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
КИЇВ — 1976**

ЙОНАС АВІЖЮС

ВТРАЧЕНА

ДОМІВКА

РОМАН

У романі «Втрачена домівка» Й. Авіжюс звертається до подій Великої Вітчизняної війни, до років фашистської окупації Литви, розкриває духовний світ особистості, поставленої історією перед вибором свого місця в житті, перед складними проблемами справжнього гуманізму, людяності. Роман удостоєний Республіканської премії Литовської РСР (1971 р.) та Ленінської премії (1976 р.).

© Український переклад і передмова,
видавництво «Дніпро», 1976.

А $\frac{70303-109}{M205(04) - 76}$ 97-76

БІБЛІОТЕКА

А В И Ж Ю С Й О Н А С К А З И М И Р О В И Ч

Потерянный кров. Роман.

Перевод с литовского В. Л. Петровского

Серия «Сокровищница братских литератур»

(На украинском языке)

Видавництво
«Дніпро»,
Київ,
Володимирська, 42.

Виготовлено
на Головному
підприємстві
республіканського
виробничого
об'єднання
«Лоліграфкнига»
Держкомвидаву
УРСР,
Київ,
Довженка, 3.

Редактор
З. Г. Козаль

Художник
Н. О. Григорова

Художній
редактор
І. М. Гаврилюк

Технічний
редактор
І. О. Селезньова

Коректори
Ю. А. Мороз,
С. І. Харчун

Здано на виробництво
9.III 1976 р.
Підписано до друку
7.X 1976 р.
Папір № 3.
Формат 84×108¹/₃₂.
Фізичн. друк. арк. 16.
Умовн. друк. арк. 26,88.
Обліково-видавн. арк. 30,372.
Ціна 1 крб. 02 коп.
Замовл. 6—875.
Тираж 50 000.

Литовський роман, який широка критика протягом цілого десятиріччя називала своєрідним і визначним явищем радянської прози, для менш поінформованого читача іноді міг здатися творчістю двох-трьох найчастіше згадуваних прозаїків. Це, звичайно, не так, бо кожне явище має свої причини, своє коріння, і найвизначніші романи народилися й вирости не на порожньому місці, а на добре обробленій ниві. Для литовського читача саме поняття «литовський роман» завжди означало саме «роман», бо те, що збоку сприймається як своєрідність, особливість, удома здається природним і закономірним. Та коли все-таки розглядати поняття «литовський роман», то воно розшифровується ширше, ніж іноді це роблять, маючи на увазі литовський роман останнього десятиріччя. Литовський роман — це насамперед історичні епопеї А. Гудайтіса-Гузявічюса і В. Міколайтіса-Путінаса («Правда ковала Ігнотаса» і «Повстанці»), соціально-побутові романи А. Венуоліса, Ю. Балтушіса, Є. Сімонайтіте («Хутір Пуоджюнасів», «Продані літа», «Вілюс Каралюс») і нарешті зустрінутий з таким інтересом «внутрішній монолог» А. Беляускаса, М. Слуцкіса, Й. Мікелінскаса та «традиційна» велика проза Й. Авіжюса, В. Бубніса, В. Петкявічюса.

Все це, звичайно, говорить не для того, щоб якоюсь мірою применшити значення того чи іншого романіста, відкоригувати відведене їм критикою і читачами місце, а для того, щоб читач, менше ознайомлений з літературою братнього литовського народу, мав уявлення і про ширший літературний контекст. З другого боку, таким письменникам, як Йонас Авіжюс, не заважає ніяке сусідство. Зберігаючи вірність традиціям реалістичної литовської

прози, ніколи не вдаючись до гострих суперечок «новаторів» і «традиціоналістів», письменник, проте, завжди був по-новаторському свосередним і неповторним.

Цього не поясниш ні, скажімо, лише талантом, ні винятковою біографією письменника, ні аналізом стилю,— це народжується з органічної єдності таланту й життєвого досвіду, єдності ідейних пошуків і художнього вирішення. І, звісно, залежить від кожного компонента, взятого окремо.

Потяг до літератури, до творчості Й. Авіжюс відчув у ранньому дитинстві. «Віршувати я почав ще в початковій школі»,— згадує він у своїй автобіографії. Його обдаровання помітила вчителька литовської мови, але від першого визнання до справжньої майстерності пролягла довга дорога.

Прихід Радянської влади в Литву 1940 року вісімнадцятирічний юнак зустрів, маючи скромну добірку опублікованих у періодиці віршів та оповідань. Його запрошують працювати у радянській газеті, він сподівається видати першу книжку. На жаль, незабаром болісно розбилися не лише ці, але й інші надії та мрії: почалася війна й фашистська окупація, яка на чотири роки відкинула назад історію всього народу, не кажучи вже про долі окремих людей. І лише тепер, коли гіркий життєвий досвід років окупаційного режиму, природний зв'язок з рідною землею й рідним селом, біографія— хоча й недовга — воїна Радянської Армії і нескінченно довгі дороги журналіста повоєнних років трансформувалися у складні художні картини, можна сказати, що ніщо для письменника не минуло даремно.

Творчий шлях Й. Авіжюса, як справедливо зазначила автор монографії про нього Е. Букелене, був досить рівний: «Людина залишається людиною» перевершує «Спадщину», «Село на роздоріжжі» оцінюється вище, аніж «Скляна гора», а «Втрачена домівка» вважається найбільш довершеним романом Й. Авіжюса.

Як бачимо, тут згадані, власне, всі найвизначніші віхи зрілості майстра великої прози (не кажучи про оповідання, драматургію, дитячу літературу). Можна хіба що додати, що повість «Спадщина», яка з'явилася в 1951 році, була вже четвертою книжкою, що від неї до нового значного твору («Людина залишається людиною») пройшло ціле десятиріччя і що лише після такого досить тривалого підготовчого етапу заговорила «важка артилерія» — романи: «Скляна гора» (про минуле Литви, про шляхи буржуазної інтелігенції, 1961), «Село на роздоріжжі» (про соціальні й психологічні зрушення в литовському колгоспному селі) і, нарешті, «Втрачена домівка» (1970), який у 1971 р. був удостоєний Республіканської премії Литовської РСР, а 1976 року — Ленінської премії,

Бувають істини, які мистецтво виявляє й відтворює значно раніше, ніж їх встигає перевірити історія. Але буває і навпаки: мистецтво ще і ще раз повертається до істин, перевірених історією, не для того, щоб полемізувати з історією, а для того, щоб поглянути на них крізь призму окремого індивіда.

Роман Йонаса Авіжюса «Втрачена домівка» саме і є таким доцільним поверненням. Це підтверджує і сам письменник: «Робота над цим твором мене спершу привабила; згодом кілька разів я відкладав його, та через місяць-другий знову ставав у почату борозну: страх, що не вистачить творчої потенції для здійснення накресленого завдання, переважало громадянське почуття письменника, яке спонукало всупереч усьому продовжувати роман, що б там не було, бо: 1) період гітлерівської окупації, один з найдраматичніших етапів історії нашого народу, лише невизраним пунктиром позначений у литовській літературі; настійно просився великий твір, у якому було б широко і глибоко узагальнено епоху з її складними проблемами; 2) я люблю і шаную свій народ, як належить людині любити і шанувати свою сім'ю, але ніколи не виправдаю тих, хто, засліплений народним патріотизмом, вважає себе кращим, розумнішим тільки тому, що належить саме до того, а не до іншого народу; немає нічого огиднішого, принизливішого для людини і немає більшого сорому для всього народу, ніж національна нетерпимість, яка несе криваві вбивства, виправдану законом або нелегальним натиском дискримінацію; незважаючи на те, що фашистські держави (Німеччина, Італія, Японія) розгромлені, світ не очистився від фашистської ідеології, її симптомів; ця велетенська проблема епохи, яка хвилює все людство, найбільше й спонукала мене до написання роману «Втрачена домівка».

Фашистська окупація — дуже складний для Литви, але найменш відображений у літературі етап історії литовського народу. Історія нещадно засудила позицію шукання «золотої середини», затишку від життєвих вітрів, душевного спокою, але в свідомості окремої особистості ця позиція часом пускає глибоке коріння, об яке та особистість, очевидно, ще не раз болісно спіткнеться і страждатиме, коли всупереч логіці історії спробує захищати — нехай і ілюзорну — індивідуалістську правду.

Критик Л. Теракопян справедливо зауважив, що «роман «Втрачена домівка» вже з перших сторінок сприймається як роман зіткнення ідей. Його наскрізь проймає дух шукання правди, суперечок про неї».

Що ж воно таке — ота правда у збуреному, оскверненому фашизмом світі, коли незалежні від волі індивіда суспільні зміни

вихоплюють його із звичного спокою, втягують у такий вир обставин, за яких зробиш те, чого за інших обставин ніколи б не зробив, поводитимешся так, як ніколи і не подумав би поводитись, і все-таки так, як на твоєму місці інший *ніколи б не поведився?*

Так чи інакше сформульована суть цього запитання мучить усіх героїв роману: болісно шукають своєї великої *правди* Гедимінас і Аквіле, *своєю* правдою керуються в своїй поведінці Пеліксас Кяршіс і Мілда Берженене, катастрофічний двобій Адомаса із собою і цілковитий його крах також зумовлює якась *індивідуальна* правда.

А читач, який напружено стежить за видимою поведінкою героїв і за зміною прихованих душевних бур, якого хвилюють складні сцени кохання (або неповноцінного його замітника), який майже фізично відчуває атмосферу бруталності й садизму, який непомітно втягується у болісні роздуми дійових осіб роману — хіба читач не шукає *своєї правди?*

І якщо саме цей пошук, вірніше, знахідка, є найвищим призначенням мистецтва і якщо ця знахідка настільки доцільна, наскільки вона є наслідком процесу, а не підготовленою формулою, то першу відповідь уже маємо: нічого підготовленого, нічого завчасного в романі немає, життя героїв щодня може повернутися так, що ніколи не скажеш, чим те життя закінчиться.

Хто б міг подумати, що Гедимінас, цей ніжний лірик і індивідуаліст, який так послідовно захищає свою гуманістську позицію, зможе взагалі вбити когось, що Адомас, який безвольно скочувався вниз до рівня фашистської моралі, опиниться в божевільні, але так і не стане (гірка втіха!) звеличеною Дангелем надлюдиною, «справжнім мужчиною»?

Хто міг напевне сказати, що Кяршіс не видасть гестапо переслідуваного, хворого Червоного Марюса, що одруження Аквіле з Кяршісом ще не остання крапка в лінії розвитку її характеру, що останній діалог Мілди й Дангеля буде саме такий?

Вірний правді життя і логіці характерів, Й. Авіжюс піде не забігає наперед з апіорними натяками, тримаючи весь час читача в тій атмосфері невідання, в якій історія тримає людину, котра її не зрозуміла або не захотіла зрозуміти. В цій атмосфері звучить лише одне запитання, таке логічне для литовського селянина: як жити, коли стихійна відповідь — ростити дітей і хліб, що з плином століть стала неписаним, але непорушним моральним кодексом хлібороба, — вже втратила свій сенс, бо хіба можна дитину ростити для кулі, а хліб сіяти для тих, хто його столочить?

Сподіватися, що, може, залишишся живим, що тобі дістанеться лише мовчазна зневага людинобивці, котрого ти годуєш своїм хлібом (Міколас Джюгас: «Я годувальник, а не вбивця. А якщо хліб, який я виростив, жере вбивця, — нічого не зробиш»)?

Сформулювати це більш по-філософському, сховавши від совісті білі нитки інтуїтивної надії (Гедимінас: «Людина безсила щось змінити. Все, що ми можемо зробити,— це намагатись лишитися чесними. Людина беззбройна, але у неї є фортеця — вона сама, і, зачинившись у ній зі своєю совістю, людина може боронитися»)?

Чи, не вдаючись до філософствування, спробувати вирвати у часу те, що можна і що (сподіваймося!) стане потрібним завтра (Кяршіс: «Ох, що й казати, повітря не вистачає, руки зв'язані, а проте хвостом крутити можна»)?

Чи зіграти на більшу суму, вже не наївно, а цинічно сподіваючись, що гру можна припинити, коли захочеш, коли вона здається тобі неvigідною (Адомас: «Обставини можуть тимчасово перетворити людину на худобину, а коли вони зміняться, вона знову стає тим, ким була...»)?

А може, разом з Червоним Марюсом підняти зброю?

Це лише моделі відповідей. У найрізноманітніших варіантах.

Коли б свою правду довелося шукати поміж цих моделей, то вибрав би одну з них, і при виборі, очевидно, не було б великої диференціації поглядів. Але як дешево тоді обійшовся б вибір і яка недорога, випадкова була б у такому разі знайдена правда. Дуже мала гарантія, що за трохи змінених обставин та правда не буде зраджена.

Тому саме у вмінні не легковажно твердити, не сухо математично доводити, а пристрасно переконувати і криється сила мистецтва.

«Й. Авіжюс у цьому творі дуже уважний до внутрішнього життя зображуваних людей, дуже точно і спостережливо фіксує перипетії й нюанси життя, з великим мистецьким тактом і психологічною прозорливістю мотивує дії, поведінку, міркування і рішення людей»,— пише літературний критик К. Амбрасас.

Не будемо говорити про Дангеля, в якого все — від стерильно чистих рук до фрази, просоченої зміною отрутою — дихає лише холодом смерті. Не чіпатимемо Адомаса, божевілля якого сприймається як життєво і художньо логічне завершення існування, як грізний моральний вирок. Простежимо за еволюцією Кяршіса. Удар у підборіддя старості Кучкайлісу і раптова думка, що погарячував, якийсь неспокій за господарство Нямунісів і виправдання, що все одно їхні десятини хтось забере, колись щире захоплення Аквіле і егоїзм, з яким він згодом турбується про неї як про матір своєї дитини, майбутнього спадкоємця свого господарства... Кяршіс — цілісний, монолітний тип темного, але досить хитрого й меткого селянина, який заслужено займе належне йому місце в галереї тих літературних образів, яку колись започаткувала

класик литовської літератури Жемайте своїм Пятрасом Курмялісом. «Цей тип литовського селянина не такий уже й новий у нашій літературі,— справедливо зазначає Е. Букелене.— В ньому розпізнаємо риси соціальної характеристики Індрунаса з роману М. Слудкіса «Сходи в небо» і Мартінаса Дауніса з поеми Юст. Марцінкявічюса «Кров і попіл». Перегукуючись типовими рисами соціальної характеристики (а як же інакше — на те він і тип!) з відомими літературними персонажами, з погляду художнього розкриття Кяршіс індивідуальний і неповторний. Й. Авіжюсові вдалося глибоко проникнути в духовну суть свого героя і так само рельєфно змалювати його зовнішній портрет. Автор не шаржує Кяршіса, навпаки — дозволяє йому захищатися, виправдуватися (пригадаймо останні слова Марюсові: «Не Кяршіс дав тобі життя, не Кяршісові його віднімати»), але все це тільки допомагає ще яскравіше розкрити хисткість його християнської моралі, коли йдеться про обов'язок (відмова допомогти єврейській сім'ї), і широта тієї ж моралі, коли мається на увазі особиста користь, і виправдання шляхів, якими та користь досягається».

Значно світлішим — хоч у соціальному відношенні він і стоїть в одному ряду з Кяршісом — є Миколас Джюгас. Навіть коли трохи й наївно звучать його міркування («...коли б усі домовилися, не дали німцю ні зернини, ні крихти жиру, за кілька днів луснула б їхня сила»), то коротка репліка «Не прикидаймося невинними» — насправді породжена високими моральними вимогами.

Та найскладнішим у романі залишається Гедимінас. Щира, благородна турбота про долю народу, зневага до запродавців на зразок Адомаса, Баукаса та подібних до них, безкорислива допомога сусідам, яких до нитки обібрали фашисти, сповнене громадянської сміливості залишення гімназії і вже як справжній бунт саботування податків окупаційної влади, сором'язлива любов до Аквіле, ліричні вірші й філософські роздуми, вся ця нештучна інтелігентність, висота моральних критеріїв, що часом розкривається через докори сумління,— спробуй перемогти симпатію до такої людини й тверезо та прискіпливо оцінити кожну її думку. А ще відчуваєш, що і сам автор любить свого героя... Деякі читачі й критики піддалися цьому, захопившись зразковою чесністю Гедимінаса, етикетом совісності. На нерівноцінності такої інтерпретації вмотивовано наголошує літературний критик А. Бучіс, підкреслюючи, що «не варто занадто акцентувати на Гедимінасовій совісності — його совісність обманлива або, м'якше кажучи, не занадто чутлива, якщо не сигналізує про грубу помилку в логіці етичної думки. Адже вчитель і поет завжди для всіх, хто робить спроби її «завербувати», декларує вірність самому собі, своє бажання і

людське право лишитися самим собою («Я сам собі дерево, сам собі лісник»). Проте інтелігент, що раціоналістично руйнує всілякі ідеологічні надбудови і береться за плуг, не повертається до себе, а тікає від себе, від власної тіні».

При об'єктивному розгляді такою саме хибною є й ілюзія «чистих рук». Пригадаймо останню сцену. «Липке тепло» на руках і страшний спокій, з яким міг сказати хто завгодно, тільки не Гедимінас: «Дарма, вода всемогутня — змиває все, що людина на-коить».

Ілюзія розбивається. «Чистих рук» немає.

Та інакше й не могло бути.

А коли так, то треба все зважити знову. Тоді, очевидно, треба ще раз обдумати, чи кров рівноцінна крові, чи всі діями однаково змиваються, чи Гедимінасові руки саме тепер і не стали *найчистішими*. А коли так, то чи не помилився він колись, в ім'я абстрактної «улюбленої людини», в ім'я романтично зрозумілого поняття «народ» звинувачуючи Марюса в похмурому спокої, чи вже *тоді не забруднив* рук, егоїстично намагаючись зберегти їх чистими.

Ще раз усе стає догори дном. Як у ту епоху, що її змальовує автор, так і на тих людських дорогах, позначених тяжкими випробуваннями й ніколи не застрахованих від несподіванок. Але саме тепер на своє справжнє місце стає *Правда*. Не та, про яку сам собі бубонів Кяршіс, не та, що її з таким переконанням протягом усього роману захищав Гедимінас, а та, яку шукав читач. Правда, що не має нейтральної зони між двома протилежними світами, — ні для держави, ні для народу, ні для особистості. Найпершим цю правду в романі зрозумів Марюс Нямуніс, образ якого стає особливим ідейним акцентом усього твору. Окремо взятому, Марюсові бракує такої мистецької повноти й переконливості, якої досягнуто при змалюванні Гедимінаса, Адомаса або Кяршіса, але навіть його постійна присутність поза сторінками роману є конкретним втіленням і майбутнього неминучого народного суду, і ідеї, що її так довго не приймає Гедимінас, — ідеї всенародної боротьби з фашизмом. Саме крізь призму його активної боротьби часто перевіряється духовна суть і інших персонажів роману.

Для історії ця правда вже не є таємницею: людство не мало б поступу, якби не засвоювало уроків минулого, якби повірило лише в свій емпіричний досвід. Та коли говоримо про окрему людину, індивід, — чи то є персонаж роману, чи то його читач, — відчуття знайдення особистої правди — єдиний шлях, що оберігає твір від ілюстративності й дидактики. Емоційна сила такої знахідки доповнює силу раціональних уроків історії.

Така суть роману Йонаса Авіжюса, таке його місце в радянській літературі.

До цього висновку приводить послідовне простеження ходу основної думки автора. А щоб охопити весь твір, доведеться не раз відійти вбік, довше постояти на одному місці, пильніше придивитися до внутрішнього розвитку інших цікавих і складних характерів, глибше проникнути й дослідити таємницю композиційної гармонії, майстерних художніх образів і витончених, доцільних деталей, але все це — об'єкт уже не конспективних начерків, а вичерпної студії або просто глибокого прочитання.

Пятрас БРАЖЕНАС

ВТРАЧЕНА ДОМІВКА

Віяв вітер зі сходу,
віяв вітер із заходу.
Вій же, вітрику, тихенько —
миленького не збуди.

Литовська народна пісня

КНИГА ПЕРША

Розділ перший

I

Була саме середина липня 1941 року. Жовті лани озимини, обтяжені майже достиглим зерном, ліниво дрімали проти сонця. Пахло скошеними луками й садками, де вже червоніли черешні й падали в траву підточені червою пахучі літні яблука. Сільською вулицею натужно рипів віз із конюшиною, а вертаючи назад порожнем, голосно гуркотів, розганяючи курей, що купалися в гарячій дорожній пилюці. Кури, кудкудакаючи і гучно лопочучи крильми, перелітали через паркани, через рясні куші смородини, в яких білили кучеряві голівки маленьких ласунів. Якби не сліди грози, що прогріміла по шляхах, — сварядні ящики, вирва від бомби, нашвидку виритий окопчик або підбитий танк, обліплений замурзаними дітлахами, — ніхто б не повірив, що недавно тут пройшов фронт, що десь на сході палає війна і пожирає людей та їхнє добро, надбане за багато років.

Скільки таких сіл бачив Гедимінас, поки, пройшовши сотню з гаком кілометрів, добувся нарешті до свого Краштупеная! Його зустрів їдкий запах кінської сечі й інших задушливих випарів, які бувають у містах, де третина жителів тримає корів і кіз, а в кожному другому дворі дерев'яна убиральня і смітник — справжні притулки для бездомних котів, пацюків та мух, що хмарами літають у повітрі.

Війна ледве торкнулася міста своїм вогняним крилом: було зруйновано кілька будинків та розбомблено залізничний вокзал. На стінах ряботили накази окупаційної влади, плакати, що вихваляли історичну місію великого німецького народу — знищити східного варвара. Перед триповерховим будинком комендатури, прикрашеним криваво-червоним, з чорною свастикою в білому колі прапором Третього рейху, ходив озброєний вартовий. Спітнілий, втомлений, він гордовито випинав груди і повертав обличчя до полуденного сонця, наче зневажав його разом з усім іншим у цьому завойованому краю пігмеїв. Кінотеатр закликав на документальний фільм про перемогу над Францією. У вітринах красувалися фотознімки епізодів війни: непереможна Німеччина крокувала через палаючі міста завойованої країни. Її вітали, їй улесливо всміхалися, під її кованим чоботом на колінах стояли полки переможеного ворога, валялися знеславлені прапори. «Deutschland, Deutschland über alles!»¹

Невже починається доба всесвітніх завоювань? Минулої осені, коли Гедимінас ще викладав у гімназії, з цих вітрин теж дивилися відважні воїни, тільки інші — в гостроверхих суконних шоломах, з кулеметними стрічками, перехрещеними на грудях. «Хай живе світова революція!» Невже окремі нації і справді віджили свій вік, і нам, цим малим, судилося розтанути в масі численних? Бідний великий поет маленького народу! Як тяжко він помилявся, коли пророчим голосом звертався до своїх вимираючих братів одноплемінних:

Владарював тут Вітаутас,
князь наш могутній і гордий,
Що розгромив під Грюнвальдом
хижі тевтонські орди.

---

¹ Німеччина, Німеччина над усе! (Нім.)

кружечок неба, обрамлений їхніми головами. І страшно було, і приємно від думки, що ти можеш зірватися й навіки зникнути в холодній безодні, але цього не станеться, тому що тебе оберігає вірна, міцна цямрина.

Тепер накривку замкнули, навіть відро зняли з ланцюга — літні канікули... На безлюдному майданчику самотньо височать білі баскетбольні щити, стовпи для волейбола, стоять паралельні бруси... Непоказна кам'яниця гімназії — двоповерхова цегляна коробка під червоною черепицею — здається осиротілою й самотньою; важко уявити, що три місяці тому (лише три місяці!) тебе викинули звідси, як щеня, і ти до півночі блукав кривими вуличками передмістя, роздумуючи, чи справедливо карати людину тільки за те, що вона любить минуле свого народу. Цікаво було б зустріти директора гімназії і подивитися йому в вічі. Або Баукуса, учителя математики. Нікчеми... Не винні, але нікчеми. Важко буде працювати з такими, якщо доведеться.

Гедимінас, спохмурнівши, попростував далі. Повз нього йшло трое євреїв — чоловік із жінкою та хлопчик-підліток. Гедимінас привітався: це була родина купця Бергмана.

Йому відповіли зляканими поглядами, приниженими поклонами. Пан учитель! Ой, він гарна людина, цей пан учитель... Коли ти, затаврований Давидовою зіркою, плентаєшся по брукові, немов якась шкапа, а йому належать усі тротуари, краще не помічати одне одного...

Тротуаром, ледве не зачепивши Гедимінаса, промчав велосипедист. Дівчина! В сліпучо-білій блузі, за плечима грубі чорні коси. Дві свіжі борозни чорнозему на засніженому полі. Аквіле! Боже мій, який тісний світ!

Гедимінас притулився до паркана, щоб не впасти. Оголені бронзові руки, довга струнка шия, блакитні черевики. Вона любить контрасти...

Якусь мить Гедимінас дивився їй услід, потім відступив од паркана і, похитуючись, побіг навздогін.

Аквіле ішла по брукові разом з Бергманами. Він уявив собі її гостре, не дуже гарне, але миле, ясне обличчя, сірі променисті очі, трохи асиметричну усмішку. Вона завжди так усміхалася, коли Гедимінас натякав їй на свої почуття, і він розумів, що його сподівання марні.

Він нерішуче спинився. Ні до чого все це, зовсім ні до чого. Вона напевно його впізнала, однак... Ні, він не набиватиметься!

Сліпучо-біла блуза й три жовті шестикутні зірки йшли вулицею вгору. На сонці виблискували нікельовані велосипедні деталі й шпильки (а може, гребінь?) у волоссі. Гедимінас плентався слідом, як побитий пес, і то хотів, щоб вона обернулася, то боявся цього. Коли четверо, вийшовши на базарний майдан, зникли з очей, Гедимінас знову побіг. «Дурниці... дурниці... дурниці...» — шепотів він і все-таки біг. Біля костюлу вихопився на базарний майдан і здивовано розкрив рота: Бергмани зникли, наче їх проковтнула земля, а дівчина в сліпучо-білій блузі стояла біля крамниці, поставивши ногу на педаль велосипеда, і розмовляла з якимсь чоловіком.

Гедимінас у думці вилаявся. Збожеволів, чи що, в кожній жінці з чорними косами йому ввижається Акви́ле...

З двору волосної управи вийшов чоловік в уніформі. Поліца́й. Гедимінас вийняв несвіжу хусточку і, навмисно ставши посеред тротуару, почав витирати спітніле обличчя. Байдуже! Такі пани можуть і обминути його.

Поліца́й ішов просто на нього, вирішивши не принижувати авторитету представника влади. Суворо насупив лоба, підняв був руку до кашкета, та раптом зм'як, закліпав маленькими карими очицями, на обличчі засяяла усмішка.

— Гедмісе! Кого я бачу! — вигукнув він, широко розкриваючи обійми. — Невже це ти, бідолашний утікач? Не може цього бути!

Гедимінас здивовано позадкував. Перед ним стояв брат Акви́ле — Адо́мас Вайно́рас, з яким він народився й виріс в одному селі, ходив до однієї гімназії і товаришував з дитячих літ, хоча останнім часом і розійшовся в поглядах. Гедимінас дивився на високого, плечистого приятеля (Адо́мас був на голову вищий від нього) і не знав, плакати йому чи сміятися. Він міг уявити собі Адо́маса ким завгодно — селянином, поштарем, волосним писарем, — тільки не поліцаєм.

— От не думав, що ти зробиш таку кар'єру, — дивувався він, коли вони, досить намиливавшись, почали допитливо оглядати один одного. — Поліца́йські погони, кашкет... Що ти за птах такий, побий тебе грім?

Адо́мас добродушно засміявся.

— Перед вами начальник поліца́йської дільниці Крашту́пенайської волості, пане вчитель.

— Вітаю, вітаю... — Гедимінас нахилився, щоб підняти хусточку, яка впала на тротуар. Потім повільно й довго випростувався — невидимий тягар тиснув на плечі.

— Я безмежно щасливий, що ти повернувся, Гедмісе! Ходімо в «Три богатирі», до братів Моркайтців. Розповіси, де тебе носило, де ховався і що зробив. Ну! — Адомас повернув Гедимінаса за плечі й легенько зіштовхнув його з тротуару.— Прямо, не озираючись, кроко-ом руш!

Гедимінас подумав: «Добре було б сьогодні ж таки дістатися до Лауксодіса і, звичайно, тверезим. Та хоч як крути, ми приятелі і один одного скоріше любимо, аніж ненавидимо. Мабуть, можна забути все й порадіти з того, що ми знову зустрілися, бо ж могло бути й інакше...»

— Згода,—сказав він.— Тільки ж не напивайтесь. А то напідпитку ми неодмінно посваримось.

— Нап'ємся, обов'язково нап'ємся, душко! Все буде, як годиться між добрими приятелями. На тебе чекають гарні новини, Гедмісе. Взагалі тут цікавляться вашою персоною, пане вчитель. Не бійся, з позитивного боку. Але про це потім. А тепер скажи, якого дідька ти дезертирував з Краштупеная? Кому дякувати за те, що ми сьогодні обмиємо твоє повернення?

II

Здається, тоді вони сиділи й вечеряли чи навіть уже по-вечеряли, коли до хати вбігла Гульбінасова наймичка Мігла-Дарата, яку на селі звали Мігратою, і, захлинаючись сльозами, сказала, що забрали панів.

Стара Бригіта лежала на ліжку, розпухла, як гора. Їй минуло сімдесят п'ять, другий рік вона була прикута до ліжка, їла за двох і ніяк не могла вмерти. А в її онуки, Анеле Гульбінене, все життя ще попереду. Боже, боже, який ти часом жорстокий і несправедливий...

Мати, яку теж звали Анеле, перехрестилася, почувши страшну новину, підвелася із стільця і враз знепритомніла. Її поклали на ліжко, привели до пам'яті, але до ранку ніхто не заплющив очей.

Рано-вранці Гедимінас поїхав у Краштупеная. На залізничній станції, на запасній колії, стояли вилинялі товарні вагони, пристосовані перевозити худобу. Біля кожного вагона ходив вартувий в уніформі, у червоно-блакитному кашкеті, з карабіном у руках.

Гедимінас хотів знайти Гульбінасів вагон, сподіваючись, що дозволять побачитись із сестрою та шуряком, але солдати відганяли кожного, хто наближався до вагонів.

По дорозі додому він думав, як дивно часом повертається людська доля. Треба було Анеле вийти заміж не за Гульбінаса, а за Анзелмаса Лукошюса, який упадав коло неї, от і не сиділа б у вагоні. Не сидів би і Гульбінас, якби колись, рятуючись від злиднів (в сім'ї було восьмеро дітей, а землі чотири гектари), не виїхав до Америки, не заробив там грошей і, повернувшись на батьківщину, не одружився б з молодою удовою — поміщицею Гурскенею, яка померла через кілька років. Анеле хотіла бути панією — це її й згубило. «На тридцять років старший? Хіба це лихо! Адже кажуть: вільніше жити під золотою бородою дідугана, ніж під мотузязним батогом молодика». Анзелмас Лукошюс так і лишився самотою із своїм мотузязним батогом. Він теж міг би позолотити свою борідку, коли б доля не пожартувала над ним. Та Анзелмас більше полюбляв веселі гулянки з картами й глечиком пива, ніж своє господарство, де гнули спини троє наймитів. У тридцять восьмому його господарство продали з торгів, а через два роки прийшла Радянська влада. Анзелмас мітингував на базарному майдані, вилізши на бочку, погрожував кулаком класові експлуаторів: «Скривдили, сволота! Прийшов на вас час відплати. Хто був нічим, той стане всім!» Анзелмасові відрізали німат від його колишніх володінь. Новосел. Правда, далеко було до колишніх сорока гектарів, а все ж не доведеться канави копати... поки з'ясується, що й до чого.

Ще не завернувши в двір, Гедимінас відчув, що вдома щось скоїлося.

Батько стояв на ганку, білий, як крейда. З відчинених хатніх дверей віяло холодом погаслого вогнища й горілим воском.

— Ідь назад, — глухо промовив батько, переступаючи боєими ногами. — Труна потрібна... накажи дзвонити... Немає у нас більше матері, сину мій...

Увечері поминати прийшло багато людей. Пиво щойно почали варити — адже не готувалися до смерті! — але й без пива півчі співали щиро: Анеле Джюгене була жінка роботяща, лагідна, розумна, на селі її любили й шанували. Гедимінас дивився на її обмотані чорними чотками некрасиві, вузлуваті руки, складені на грудях, згадував своє дитинство, коли мати була молода й гарна і пальці в неї були рівні, не покручені ревматизмом, і йому хотілося підійти, покласти голову на холодні груди і виплакати щиро.

Опівночі, коли почали співати «Узгір'я», сусід викликав Гедимінаса надвір.

Біля огорожі в мінливому місячному світлі стояв батько. Зеленкувате червнене небо здавалося теплим і м'яким, як узлісся, вкрите пролісками. Пахло свіжістю ланів, цвітом конюшини, і краса вкотре вже воскреслої природи, одвічне її життя так не пасували до сумної похоронної пісні, що якусь мить Гедимінасові все здавалося маренням.

— Даремно минулої ночі ти не втік разом з Адомасом,— сказав батько.— Був чоловік з Краштупеная. Заберуть усіх, хто служив за старої влади. Треба тобі десь перебути до слухного часу.

— Ти гадаєш, що я міг покинути матір в її смертну годину?

— Мертвим можуть допомогти тільки мертві, а живим треба дбати про себе.— Батьків погляд був холодний і ясний, як перша крижина, змарніле обличчя — на диво спокійне, але Гедимінас знав, що під удаваною холодністю палахкотить вогонь.

— Добре, батьку. Але почекаймо, поки всі розійдуться. Тоді вдвох посидимо біля мами.

На світанку Гедимінас зачинив за собою хвіртку рідного хутора, не знаючи навіть, чи судилося йому повернутись сюди. Він ішов, не озираючись, майже біг, відчуваючи на губах мармуровий холод матириного чола, а на плечах — шкарубкі батькові руки, які рідко бували ласкаві, але завжди справедливі. Він не знав, де влаштується, що робитиме,— єдина думка, заглушаючи все, підганяла його вперед, немов батіг погонича: швидше, швидше звідси, поки не надумав вернутися! Коли він нарешті насмілився озирнутись, хутір уже злився з селом в одну туманну смужку на обрії; лише гострий шпиль каплиці у ясному ранковому небі позначав місце, де лишилася рідна оселя.

Тільки ввечері Гедимінас зрозумів, куди він іде. Десь недалеко був залізничний полустанок. Краще сісти в поїзд і за кілька годин опинитися в Шілаї, ніж плентатись по безлюдних путівцях. Нікому й на думку не спаде шукати його там, а тітка не дуже здивується — адже він не поділяв батькового ставлення до неї. І Гедимінасові не подобалося, що Юргела був заражений більшовизмом, визнавав чужі йому ідеї, з такими Гедимінас не знався, навіть дивувався, що тітка Пятроне могла полюбити такого, та коли вона лишилась вдовою, можна було б усе про-

стити. Проте батько був непохитний, він раз у раз повторював, що Пятронє стала такою самою, як і її покійний чоловік, і дітей повиховує безбожниками, людьми без батьківщини й віри. І батько не помилився. Гедимінас зрозумів це, ледве переступив поріг тітчиного будинку. В усіх трьох кімнатах ніщо не нагадувало, що тут живе людина, вихована в традиціях сім'ї Джюгасів. Замість стародавніх литовських князів або святих ікон на стінах висіли портрети Леніна, Сталіна та десяток кольорових репродукцій із сценами громадянської війни у росіян. Обидві доньки тітки Пятронє записалися в піонери, а син Саулюс був комсомолец. До Гедимінаса всі поставилися як до рідного — привітно, з пошаною, але він відчував, що попав у чужий світ, якого не любить, а тільки терпить, в якому його також не люблять, а тільки терплять, і чим скоріше він поїде звідси, тим легше буде для всіх.

У містечко Шілай німці зайшли на другий день війни. Саулюс хотів піти з комсомольцями, але Гедимінас із тіткою зв'язали його і замкнули в кімнаті. Німці — культурні й шляхетні воїни, казав Гедимінас. Вони воюють з чоловіками, а не з жінками й дітьми. Саулюсові тільки шістнадцять років, йому треба рости, а не тікати в чужу країну на певну загибель.

Пятронє була звичайною матір'ю, не героїнею, її любов до дитини була сильніша від розуму. І справді ж! Саулюс такий добрий, лагідний хлопець, він нікому не зробив нічого лихого. Вогонь війни не розбирає, хто винен, хто не винен, він роздушить, як комаху, а тут, хоч і за німців, ще всяк може обернутися. Невже вони людоїди?

— Тепер уже краще вбийте мене, — сказав Саулюс, коли його розв'язали.

Мимо пролітали бронемашини з пімецькими солдатами; у вікнах бряжчали шибки.

Того ж дня в дім зайшло троє озброєних парубчаків з білими пов'язками на рукавах. Вони забрали Саулюса.

— О боже, боже, що я наробила! — голосила тітка Пятронє.

III

— Я побіг слідом за хлопцями — треба ж рятувати свого. Що й казати, винен, мітингував, сів чвари між братами, загидив рідне гніздо, та навіть ж одразу

стріляти? Такого відлупцювати, і отямиться. І знаєш, Адомасе, що вони відповіли? Сказали, що можу й по зубах дістати. А коли прийшов наступного дня й почав переконувати тих панів, що вони негідно поводяться, я й справді дістав по зубах, і мені порадили більше не втручатися, якщо не хочу опинитися в одній компанії з євреями й комсомольцями. За кілька днів начальник поліції організував «похід ганьби»: заарештовані несли більшовицькі гасла й портрети вождів, плювали на них і кричали: «Хай живе нова Європа! Смерть азіатським катам!» Тих, хто виявився поступливим, після демонстрації відпустили додому, а Саулюс з двома-трьома такими ж фанатиками, як і сам, заспівав «Інтернаціонал», їх знову зачинили в синагозі, а ввечері розстріляли. Мені довелося залишитися в Шілаї ще на тиждень — боявся, що тітка Пятронє заподіє собі смерть. Ця родина ніколи не подарує мені Саулюса, Адомасе!

Гедимінас замовк. Із залу долинав невиразний гомін голосів захмелілих відвідувачів і веселеньке тілікання скрипки. В окремому кабінеті, в якому сиділи вони з Адомасом, було прохолодно, у відчинене вікно з саду повівав свіжий вітерець, злегка ворущачи ріденьку полотнояну фіранку. Десь недалеко гриміло радіо, кричали діти, лунко гуркотіли по бруківці колеса селянського воза. Гедимінас посоловілими очима дивився на пляшку горілки — її ще досить лишалося — і відчував в усьому тілі приємну втому. «Людина кудись прагне, чогось домагається. А найвище блаженство — сидіти отак за пляшечкою, жувати смажене порося і ні про що не думати».

— Виходить, твоя патріотична діяльність скінчилася сумно: не пощастило врятувати комсомольця, — єхидно мовив Адомас.

— А ти? Багатьох таких порішив? — у тон приятелів спитав Гедимінас, не підводячи очей.

— Знаєш, я міг уколошкати Червоного Марюса, — Адомас усміхнувся. — Він їхав велосипедом, а за ним двос таких самих типів. Я стояв у березнику, коли вони мчали мимо. Міг порішити усіх трьох. Не знаю, чому цього не зробив, душко. Певно, через Аквіле. А може, тому, що мені особисто гидко стріляти людині в спину, та ще своєму, литовцеві.

— Дивно!

— Що?

— Що такі добряки, як ти, керують поліцією і стоять

на варті бандитського закону, за яким люди повинні ходити по брукові, як худоба.

— Ми домовлялися не гиркатись, душко.— Адомас підняв чарку, кивнув Гедимінасові, вони цокнулися й випили.

Ех, Еліт, ти просто диво!
В тебе ніженька красива,—

жагуче співав по радіо тенор.

— Шабаняускас. Коли його слухаєш, можна пити чай без цукру. Не люблю патоки, але всі жінки закохані в нього до нестями.

— Мені він теж не подобається. Та годі про це. Краще розкажи, як тут пройшов фронт.

— Довго розказувати, душко. В неділю люди примчали з міста, не дочекавшись обідні,— війна! А в четвер уранці німці вже були в Лауксодісі. Ми ревма ревли з радості, наче баби, Гедмісе... Гадали, що росіяни воювати зміють, постояти за себе. Та де там! До Нямунісів зайшов взвод напиться, наші хлопці дали кілька черг з хлівця, і солдатики сховалися в житі. Гітлерова армія чисто попрацювала, нам лишилося тільки дати всьому лад. За визволителів, Гедмісе!

— Історія не знає випадків, щоб один народ просто так, з доброти сердечної, визволяв інший народ.— Гедимінас відставив свою чарку. Адомасів ентузіазм дратував його.

— Тобі не годиться так казати, Гедмісе. Якби не німці, недовго б ти просидів під тітоньчиною спідницею.

— Тепер інші сидять. Такі самі литовці, як ми з тобою. Учора ми вбивали одне одного за тих, сьогодні за інших. І ті й ці запевняють, що визволили Литву, а наслідки? Ще кілька таких визволень, і не зостанеться литовців.

— Мені набридло розп'якувати про політику, пане вчитель.— Адомас випив і, не закусивши, вів далі. Він видимо був роздратований.— Я дурніший від тебе, менше вчився, але мені ясно, як день: коли тобі хочуть загнати ніж у серце, треба боронитися усіма способами, щоб лишитися живим. Може, німці не кращі від росіян, але кращі від зграї Марюса, що продавала нас росіянам.

— А тепер нас продають німцям. Чи давно ще всі собаки гавкали про незалежність, а де вона? Пан Амбразвічюс із своїм кабінетом — липові міністри, вони не правлять, а тільки перекладають литовською мовою накази окупантів.

— Усьому свій час. Нехай Гітлер спершу упорається із Сталіним. Хоч що кажи, Грюнвальд — сива давнина, та й більше є підстав довіряти нащадкам лицарів, ніж диким азіатам, душко. Із Заходом наш народ воював, а в Сходу був у рабстві. Я віддаю перевагу лицареві перед тираном.

— А я не вірю ні в цих, ні в тих. Якщо можна в наш час вірити в когось, то тільки в самого себе.

— Ти хотів сказати: в свою націю, в литовців? Звичайно, Гедмісе! Зараз це найважливіше.

— Не в свою націю, а в себе! Литовці вже довели, що не вміють жити самостійно. Роботяща сумлінна худоба, добра отара, але їй потрібні чужі пастухи, щоб ляскали батогами. Незабаром ми зможемо сказати про них словами одного нашого поета. Кілька років тому, коли його попросили написати автобіографію, він сказав: «Автобіографію? Навіщо? Литовці вимерли, а мову, якою я хотів би писати, давно забули». Вірити в твоїх литовців, у цих слухняних рабів, означає відповідати за них, а я не хочу відповідати за всю отару, хоч і сам належу до неї. Усіх нас женуть у хлів, але можна зайти туди через різні двері. Я хочу вибрати хоч двері!

Адомас разом із стільцем відштовхнувся од столу і мовчки свердлов Гедимінаса почервонілими очима. Пухке свіжопоголене обличчя пашіло й блищало, немов поліроване.

— Що з тобою, Гедмісе? — тихо спитав він, швидше з жалем, ніж здивовано.

— Те саме, що й з багатьма, приміром, з тобою. Ти просто ще не усвідомив усього, що скоїлося. За рік, а може, й раніше, коли все стане на свої місця, ти зрозумієш мене.

— Серйозні люди звертаються до тебе з королівською пропозицією — стати бургомістром у Краштупені. Але ж пан учитель удосконалювався на тітоньчиних більшовицьких курсах... Певно, такий пост здасться йому надто мізерним?..

— Твоя правда: пан учитель безнадійно зіпсована людина. До того ж, він не має заслуг...

— Ви невдячна свинюка, пане Джюгас.— Адомас підвівся, духом випив дві чарки і знову розсівся на стільці. Гедимінас схилив велику патлату голову і пальцем щось виводив на столі. Великий, ніби приклеєний ніс, широкі вилиці, щелепа виступає вперед. На товстих губах іронічна усмішка. Ну й пика — чисто мавпа.

— Чого усміхаєшся? Хочеш, щоб тобі поклали на тарілку готову котлету? А хтось же повинен вимести більшовицьке сміття, нехай йому чорт! — Адомас ударив кулаком по столу, аж посуд підскочив. — Ви, пане вчитель, один з тих езуїтів, що кажуть: чому неодмінно я, нехай інші!

— Я так і казав, що ми погиркаємося, — Гедимінас підняв чарку, хотів собі налити, та пляшка була вже порожня.

— Гей, горілки! — загорлав Адомас.

У дверях з'явився півтораметровий чоловік із зморщеним личком, схожим на печене яблуко, — один з трьох братів Маркайтісів, власників ресторану.

— Якщо хочеш іще пити, годі про політику, — запропонував Гедимінас, коли Маркайтіс зник за дверима.

— Гаразд, не будемо говорити про політику, — лагідно відповів Адомас, несподівано заспокоївшись. — Пам'ятаєш Пятраса Бредіса, з яким вчилися в одному класі? Гарний хлопець був. Коли німці прийшли, він спав на сіннику. Почувши постріли, з переляку вибіг у двір і дістав кулю в лоб.

— Нещасливий випадок.

— Краштупенайського настоятеля Раугіса теж немає серед живих — червоні пристрелили.

— Вічна пам'ять...

— А твою бабусю Бригіту — ти, певно, вже знаєш, — поховали на другий день війни.

— Так... Бідна бабуся...

— Стара людина, нічого не вдієш. Від смерті не втечеш. Твого брата Миколаса, ось кого шкода, душко.

— Так... Але я чомусь вірю, що він ще повернеться.

— Добре було б. Недурний був хлопець. А от з армією дав маху: адже міг восени не з'явитися на виклик, пересидіти десь...

Увійшов Маркайтіс з карафкою горілки й двома кухлями пива.

Адомас налив чарки.

— Вип'ємо за упокій душ, Гедмісе. За твою маму, бабуню, Бредіса, ксьондза Раугіса. — Вони підвелися і, цокнувшись, урочисто випили. — Маленька наша Литва, а багато крові пролито. І скільки ще проллється! Вип'ємо за тих, хто чекає своєї черги. За майбутніх мерців, Гедмісе! За себе! — По Адомасових щоках котилися п'яні сльози.

— Та годі тобі!

— Так, ми погань, Гедмісе! Усі погань! Собі здаємося гарними, а інші знають — погань!

— Я не про те казав.

— Зачекай! — Адомас нетерпляче махнув рукою. Під мокрою від поту сорочкою важко здіймалися груди. — Ми не можемо бути іншими: в світі все так влаштовано, що, роблячи добро одному, неодмінно завдаєш шкоди іншому. Скажімо, у тебе відповідальна посада, ти патріот. Сім'я теж гарна. Приходить до тебе сестра, брат чи якийсь інший чорт з родичів і каже: у нас на сіннику лежить тяжко поранений російський солдат, допоможи! Ось які справи, хай їм чорт! — Адомас скрипнув зубами. — Ти повинен утягти в цю аферу знайомого лікаря, чесного сім'янина, поставити на карту життя всієї його родини, або виказати родичів, або... Ха-ха-ха! Але ж ти мудрець, пане вчитель! Соломон! Може, скажеш, як у такому випадку розділити дитину?

Гедимінас пильно придивлявся до Адомаса. А той нетримно реготав.

— Я вважаю, що дитину вже розділили. — Гедимінасові стало сумно й шкода чогось. — Ми ще не пили за одвертість, Адомасе. («І ще за одного мерця або того, хто має вмерти, — за нашу дружбу»), Вип'ємо за все, що було прекрасного між друзями, за все те, чого більше, мабуть, не буде.

— Ціцерон, — буркнув Адомас.

Гедимінас перехилився через спинку стільця, на якій висів піджак, вийняв з кишені нерозпечатану пачку сигарет і закурив. Уперше за два тижні відтоді, як вирішив покинути курити. В кімнату линула дурманна музика, і він в оманливому заспокоєнні поплив на її теплих хвилях.

«Чому я не питаю про Аквіле? Ні, ні, не треба. Тут так брудно, скрізь порох. На столі, на підлозі, на одязі. Бруд! Масні руки, підборіддя, очі, мокрі від поту сорочки. Бруд і жир! А у неї така біла блузка, вона пахне дощовою водою...

З'явись хоча б на мить єдину
З мого забутого життя».

Будинки стояли похмурі, мовчазні, з траурно позавішуваними вікнами, інші відгороджені од світу віконницями й замкненими воротами, і всі люди були однакові; не скажеш, хто справді нещасний, а хто тільки прикидається, злорадно позираючи з-за фіранки на ненависні пики й радіючи, що вже приготував букет для визволителів.

Біля костюльного муру Аквіле побачила підірвану військову вантажну машину: хтось кинув з дзвіниці в'язку гранат. Поранених вивезли, а понівечені, пошматовані трупи ще складали на віз, яким розвозять товари. Двоє з червоними пов'язками на руках вели по брукові сивого ксьондза. Раугіс! Аквіле хотіла сказати йому: «Слава Ісусу Христу», — та один з хлопців був Марюсовим приятелем, і вона посоромилася.

— Що він зробив? — тільки й спитала.

Помах рукою без слів у бік підірваної вантажної машини: на гарячому від сонця брукові жирно блищала ще не засохла кров.

Шибки у вікнах будинку виконкому повилітали — недалеко впала бомба. Тхнуло паленим. З навстіж відчинених дверей і проваль вікон вітер вимітав клапти горілого паперу; вони летіли на вулицю, падаючи на засмічений брук, понівечений танками.

Марюс із друзями вантажив на машину якісь ящики. Всі були без піджаків, спітнілі, замурзані. Тут-таки пірамідою стояли три гвинтівки. Задня кишеня Марюсових штанів випиналася від револьвера.

— Ось і я! — сказала вона, наче прийшла на побачення.

Марюс довго записав ящик у кузов. Значно довше, ніж треба було. Брудна ковбойка надималася, немов ковальські міхи. А може, це не його спина?

— Ось і я, Марюсе, — повторила вона непевним голосом.

Чоловіки уп'ялися очима в її вузлик. Вона не помітила цих поглядів, просто вузлик став важчий. «Не треба було вчора казати йому, що я чекаю дитини». Йй зробилося страшно.

— Я хотіла побачити товариша Нямуніса, — розгублено пробелькотіла вона.

Він поволі обернувся. Обличчя було пом'яте, негарне, по-дитячому надуті губи тремтіли.

— Ти? — здивувався він, не приховуючи свого невдоволення. — Як ти гадаєш, чи не краще в такий час жінкам сидіти вдома?

— Мій дім там, де ти, Марюсе.

— Адже вчора ми домовились. Ти повинна зрозуміти... Війна — не святкова прогулянка на велосипеді.

— А ти вчора казав, що Червона Армія непереможна, відкине німців... ми скоро повернемося...

— Так, звичайно. Тому й будь розважливою, сиди вдома й чекай.

— Чекати? — Глянула на Марюса, на його похмурому обличчі прочитала тверду рішучість. — Ти хочеш здихатись мене... Випадок... Слушна нагода, щоб покинути мене... Ні, ні! — Вона кинулась до нього і обхопила за шийку. — Я не лишусь, я не можу лишитися сама!

— Аквіле... Дитино... моя дівчатко... ну, будь розумною... — Він пестив її плечі, повторюючи одні й ті ж слова, а потім раптом схопив її за зап'ястя й почав відривати від себе. Ще ніколи його руки не були такі безжальні й жорстокі.

Вона заплакала.

Хватка ослабла, і вона знову впала йому на груди.

Хтось із хлопців нетерпляче кашлянув, хтось демонстративно плюнув — адже чоловіки чекають. Чекають три гвинтівки, недовантажена автомашина. Кожного хтось жде вдома. Тільки німці не ждуть. Димне небо гуркоче, як військовий барабан. Буря насувається! Буря насувається!

— Прочумайся, голово, досить! Може, цю куркульку контри навмисне підіслали? Поки ви тут обніматиметесь, її друзі нам засідку влаштують.

Немов гранату кинули між ними. Вона відскочила од Марюса і побігла; він ще якийсь час обіймав пустоту. Довготелесий кривов'язий міліціонер ошкірився, наче плюнув крізь зуби. Вона не бачила, з чийого рота вилетіли ці слова, але була певна, що так сказати міг тільки цей кривов'язий здоровило з риб'ячими очима.

Тільки аж за базарним майданом вона помітила, що вузлика немає. «Там кращі мої сукні й білизна. Той здоровило, напевне, віддасть їх своїй коханці. А втім, ні! Я ж куркулька, від мене можна заразитися. Вони спалять цей одяг або закопають у землю». І вона засміялася, хоча нічого веселого в цих думках не було. Не помітила, коли

скінчилась бруківка, а попереду відкрилася зелена пано-
рама полів, в обличчя вийнув прохолодний дух квітучої
конюшини, у грудях раптом щось обірвалося, і вона зно-
ву заплакала.

Так Аквіле йшла стежкою понад шляхом, потопаючи в
хмарах курави, яку здіймали селянські вози та військові
вантажні машини з пораненими, а в думках була порож-
неча, щоправда, там ще був скажений бугай, той самий,
що хотів ударити її рогами, коли їй було чотири чи п'ять
років. Батько тоді зарізав бугая косою, і всі жалкували,
що втратили чистокровну тварину. Бугай був рідкісної
породи, всі довго його згадували. Та цих розмов не було б
(у всякому разі, Аквіле не чула б їх), якби він устиг зі-
гнати свою лють на червоному платтячку, піднявши Акві-
ле на роги, немов прапор перемоги.

Потім вона підійшла до дерев'яного мосту через
Срау — нешироку річку з надзвичайно чистою во-
дою — і тут знову побачила бугая. Вона зайшла у воду й
довго вмивала розпухле від сліз обличчя, а пісок висли-
зав з-під ніг; вона дивилася на білясті підводні хмар-
ки, які змивала течія, тільки-но вони підіймалися до по-
верхні, і бачила на дні річки бугая, що наставив гострі
роги, його налиті кров'ю очі — два вогнемети. Неподалік
двоє молодиків косили сіно. Вона вже утерла обличчя і
тепер мила ноги, піднявши плаття вище колін. Хлопці
дивилися на неї із хтивою цікавістю, але ж вона була
маленька дівчинка в червоному платтячку, і їй зовсім не
було соромно. І бугай на дні річки зник. Жовтий пісок
розцвітав, як серед літа, а Марюс ішов через білясте поле,
теплий південний вітер куйовдив його біляве волосся, що
спало пасмами на широке чоло, глибокі темні очі сяяли.
Чорна Кукса косив ярину, яку сів не він, його дружина
з купою дітей поралася в чужій хаті.

— Як живете, батьку?

Батько сьорбав за столом холодний борщ з картоплею.

— Нічого, живемо потроху, голово... — Може, й хотів би
поскаржитись, та хто утішить? Лишили ж тридцять гек-
тарів, за законом...

— Живемо! — схопилася мати. — Він і під землею жи-
тиме, бараняча голова, ти його не слухай, пане Нямуніс!

— Товаришу Нямуніс, — ввічливо поправив Марюс. —
Ми ж панами ніколи не були, громадяно Вайнорене.

— Може, й не були, а сьогодні немає панів, лютіших за
вас! Землю забрали, в світлиці голодранців понапускали.

Подивись, які у нас руки: так це ми пани? Робимо від світання до смерку, тяжче ніж наймити — босі, обідрані, брудні. Бандити, грабіжники, ось ви хто, па-не Нямуніс.

— Мати, е-е... тихіше... — закректав батько.

— Не сунь носа до чужого проса! На чуже добро голий прийшов, тобі добре базікати. А ти, пане Нямуніс, не думай, що вже й справді кінець і ваше слово останнє. Жодна кривда на землі не лишається без відплати. Прийде час, умієтесь ви нашими сльозами. — І як почала, як почала, повну хату напхала «розбійниками» та «шибайголовами».

Марюс ходив по хаті, терпляче дожидаючи, поки вона вгамується. А Аквіле стало соромно. Наче вона вперше побачила, яка брутальна її мати.

— Ми не безсердечні, матусю, розуміємо ваше незадоволення, — сказав Марюс, коли вона замовкла. — Будьте ласкаві, порадьте, як зробити, щоб і Чорна Кукса став не голодранцем, як ви його назвали, і вас не скривдити? Радянська влада хоче дати гарне життя всім. Ось ми й беремо в тих, у кого багато, і даємо тим, у кого нічого немає. Ви ж віруюча, знаєте, що Христос велів ділитися з бідняком останнім шматком хліба, а ті десять гектарів, які одержав Кукса, це менше чверті вашої землі.

— Іуда! Він мене катехізису вчитиме, безбожник проклятий! — галасувала мати, коли Марюс пішов.

Аквіле хотіла розсміятися їй в обличчя й назвати її Катре Курилкою, як її поза очі величали на селі, та тільки сказала:

— Культурний чоловік... — А в думці додала: «Якби вона знала, що ми кохаємося...»

— Бандит!

— Хоч як назви, а закони віри він знає краще від деяких щирих християн. — Вона задириливо хихикнула і вийшла надвір, марно тамуючи ненависть до матері. За деревами, що росли за стодолою, видно було лани, білясті, як піщане дно річки, і вона дивилась в далечінь, не бачачи того, кого хотіла побачити, але твердо вірячи, що в нї десть там і ніде не дінеться, тому що долі не минути.

II

«Він пройшов тут, — думала вона, не в силі одвести погляд від піску, який розмивала течія. — Я повинна наздогнати, будь-що повинна його наздогнати». Білясте дно

річки розширилося, пожовтіло, як нагрітий сонцем лан стиглої пшениці; їй жагуче схотілося припасти до золотавого моря і розчинитися в ньому, злившись з теплим хлібним духом, яким пахла родюча земля. «...Будь-що я повинна його наздогнати...» Ступила крок, і все навколо сповнив дивний гул, наче нога зачепила серце невидимого дзвона, той ударив по мідному громаддю, заливши простір бомканням, що розпалося на тисячі крихких скалок і зі страшенним гуркотом упало на землю.

Вона отямилась.

Хлопці більше не витріщалися на неї. Вони дивилися на небо, всіяне чорними хрестиками. Літаків було багато, вони летіли акуратним строем, як на параді. Важкі, незграбні. На крилах передніх видно було п'ятикутні зірки.

— Дивіться, дивіться! — закричав один з хлопців. — Збоку німці!

У небі почали вибухати лілові хмарки. Стрій умить зламався. Два літаки, тягнучи за собою чорні шлейфи диму, пішли врізнобіч і зникли, а третій лопнув, як дитяча кулька, і на землю посипалися палаючі уламки.

— Ось як воює німець!

— А я їх щось не розрізняю... Де він, де отой твій німець?

— Світліший, з хрестами на крилах. Невже не бачиш, аж он отам двос. Ти праворуч, праворуч дивись! Ні, трое! А онде й четвертий! Бач, як пірнають, чорти, любо подивитися. Налетіли, мов яструби на голубину зграю, одного за одним збивають...

— Бачу, вже бачу! Ще одного підпалили! — здивувався другий, показуючи рукою на підбитий літак, який, погойдуючи крилами, спускався по спустілому небу кудись за ліс і там вибухнув, не долетівши до землі.

Аквіле вибралася на берег і пішла далі по узбіччю дороги. Земля була м'яка й тепла, як спина сонної тварини, повітря каламутне, запорошене, і небо таке саме — запорошений абажур з блакитного скла. Поруч гуркотів віз, який тягла худюща шкапина. На возі сидів чоловік у піджаку із сірчаними і дешевіями смугастими сорочці; з-під розстебнутого коміра видно було руде волосся. Він дивився на Аквіле, не одважуючись обізватися до неї. Вона догадувалася про це, чула деренчання коліс, форкання убогої шкапи, але, не підводячи очей, ішла далі по теплій спині сонної тварини. Їй здавалося, що вона ще не

народилася, а поряд уже гуркотів віз і фюркала стара шкапа, що вона помре, а поряд і далі гуркотітиме одвічний її супутник — віз, примушуючи ковтати теплу куряву безкраїх доріг. Потім почула своє ім'я, здивовано подивилася туди, як у прірву, де прогрімів обвал, і спинилася. Шкапа теж стала, колеса вже не гуркотіли.

— Сідай, підвезу до хати,— нерішуче запропонував Пелікас Кяршіс, боячись, що вона відмовиться.

Попереду, за десять метрів від кінської морди, шлях перетинала вузькоколіяка. Вздовж залізничного полотна, далеко відставши один від одного, ішло троє солдатів. Вони були зовсім молоді, майже діти. Без зброї, без речових мішків, один навіть без пілотки й ремня. Біля полотна жінка доїла корову. Солдат у гімнастерці навипуск підійшов до жінки і, ставши навколішки, довго пив з відра молока. Потім настиг другий, за ним третій, і кожен навколішках пив з відра тепле молоко. Жінка стояла, опустивши важкі руки селянки, і сумно хитала головою в квітчастій хустці,— у неї теж були діти.

«Чи побачать вони своїх матерів, бідолашні?»

«Вони підуть додому,— подумала Аквіле.— Всі, у кого є домівка, йдуть додому. Тільки Марюс шукає домівку на чужині».

Вона перестрибнула через канаву і простягла Кяршісові холодну руку.

— Дякуватиму, якщо підвезеш. Надто вже пече...

— Добра косовиця,— промовив він.

— Так, так...

— Ех, коли б не війна...— Кяршіс додав ще щось, та вона не відповіла, і він теж замовк.

Аквіле сиділа на возі зігнувшись, відчуваючи поруч соромливе міцне плече; їй було добре, що Кяршіс не розпитує її і вона може спокійно думати про своє горе. Мимо пропливали пишні лани, знайомі, які йшли назустріч, піднімали кашкети — село вже було недалечко, а вона все думала про солдатів, котрі пили молоко, та про хлопців на луках, що рахували збиті літаки. Та про прощання у дворі виконкому, що тепер здавалося нереальним. Все це вона бачила ніби в тумані. Якісь барвисті рухливі плями. Навіть Марюсового обличчя не могла пригадати. Наче там була не вона, Аквіле, а інша дівчина. Аквіле тільки стежила за нею збоку, і їй було шкода, до сліз шкода, що дівчина така нещаслива і вона, Аквіле, нічим не може їй допомогти.

Потім вона побачила військову вантажну машину, по-обвішувану вздовж бортів гілками. Але вже не в уяві, а справжню — машина мчала назустріч їм із села. Тієї ж миті повітря здригнулося від оглушливого реву, і за кілька десятків метрів над їхньою головою, шалено цокочучи кулеметами, пролетів дракон із жовтим черевом. Вантажна машина загальмувала, солдати зіскочили в кювети, а шкапа, налякана небаченим страховищем, звернула зразу на путівець, і віз, підстрибуючи на вибоїнах, помчав уздовж житнього лану. Аквіле лежала, скоцюрбившись на дні воза, притиснута чужим тілом, і їй було добре в теплій темряві, вона знову відчувала на собі дужі Марюсові руки, прислухалась, як гучно б'ється його серце, і вдихала гострий, мов кров, запах чоловічого поту.

«Погано біднякові без коня,— думав Кяршіс, п'яніючи від близькості жіночого тіла.— Але його можна купити. А жінку, яка тобі подобається, не добудеш ні за які гроші. Нехай уже краще мене вб'ють».

— Дивно, як це ми zostалися живі,— сказала Аквіле, коли вони вибралися з верболозу, куди конячина затягла воза.

«Справді,— розчаровано подумав він.— Хоча б поранило...»

— Ну, бувай здоровий, Пеліксасе. Я, можна сказати, вдома.— Вона кивнула йому й пішла, не подавши руки.

— Ходи здорова, Аквіле.

Вона обернулася і через силу усміхнулася.

— Ти хороший, Пеле...

Він проковтнув клубок, що підступив до горла. Руді повіки тріпотіли, як метелики проти сонця.

— Марюс ніде не дінеться, Аквіле, він вернеться!..— крикнув він, поперхнувшись лицемірною добротою.

Увечері вона сиділа біля відчиненого вікна. Сільською вулицею їхали німецькі мотоциклісти, вбрані наче на парад, на прикрашених квітами машинах. Вони махали дівчатам руками і весело кричали: «Fräulein, fahren Sie mit uns nach Russland! Fräulein, fahren Sie mit!»¹

---

¹ Панночко, їдьмо з нами в Росію! Панночко, їдьмо з нами! (Нім.)

Мати стояла біля воріт з глечиком пива і на мигах запрошувала випити. Та вони тільки хитали головами: «Danke schön, Matka. Wir werden in Moskau satt trinken...»¹

III

Настав ранок, потім зайшла ніч і знову ранок. Час мигав спалахами, як морський маяк. Вона повзла мимо маяка, мов корабель, що потопає, і кожен спалах світла в непроглядному мороці здавався їй останнім. Швидше б потонути! Але час знущався з неї і не поглинав її. «Зглянься! Не треба...» — благала вона. Але час тільки усміхався (диявольською гіпнотичною усмішкою!) і крутив той самий фільм. І вона вже встонадцять бачила солдатів — тих, що пили молоко, і цих, таких веселих, дужих, самовпевнених, із засуканими рукавами, і хлопців на луках, і інших хлопців — у дворі виконкому, і крилатого дракона з жовтим черевом, що вивергав вогонь, і, нарешті, чужого чоловіка з волохатими грудьми, що захистив її, Аквіле, від куль, як фортечний мур, а його ж могли вбити. Клята карусель! Коли все це скінчиться? Яка сила спинить нестерпно одноманітний рух? Можна збожеволіти!

Якось уранці її збудив дивний поклик. Кликала не людина і не звір, кликав стрімкий берег озера Гілуже. Там вона часто зустрічалася з Марюсом. Вона любила ясними літніми днями сидіти на піщаному урвищі й дивитися, як дерева зеленою стіною падають у воду, а між їхнім верховіттям у блакитній безодні озера бавляться білі пухнасті хмари. Світові, в якому не було зайвих людей, не видно ні кінця ні краю, і вони з Марюсом неподільно володіли ним.

— Якщо ти мене зрадиш, Марюсе, я кинуся з цієї кручі. Це єдине місце, де я не побоялася б умерти, — якось сказала вона.

Він розсміявся, навіть і гадки не маючи, що одного разу це мало не сталося. (Між ними не було таємниць, але цієї вона соромилась). Щоправда, Марюс знав, що він не перший, що до нього був пан Контроль, але це інша

---

¹ Дякуємо красно, матко. Ми досхоchu нап'ємося в Моекві.. (Нім.)

річ. О, той мотоцикліст, увесь у брезенті, гроза молочарів! У нього були ім'я й прізвище, як у кожної людини, але чомусь усі звали його тільки паном Контролем. Молодий, вродливий хлопець з чорними вусиками над пухкою верхньою губою. Невинне обличчя немовляти і паралізуючий погляд лева. Взірєць ніжності, мудрості й чоловічої сили. Коли до цього додати, що в усій волості ні в кого більше не було мотоцикла, що ніхто з таким смаком не одягався, не співав і не танцював так легко, не розповідав таких смішних анекдотів, то буде ясно, чому жодне жіноче серце не могло встояти перед чарами цього молодика. Він їздив по селах, перевіряв жирність молока, і хоч його влада обмежувалась селянськими коровами, всі ставилися до нього як до поважної особи. «Що там начальник Краштупенайського повіту! Пан Контроль — оце пан!»

Влітку Акви́ле повернулася з курсів хатнього господарювання. Незабаром їй сповниться сімнадцять, і цілі ночі вона неспокоійно крутиться в гарячій постелі, мріючи про коханого. Він був схожий то на казкового принца, то на простого наймита, аж поки її наздогнав мотоцикл, коли вона йшла з поля, і дивний лицар у шкіряному шоломі з величезними окулярами умовив її сісти на задне сидіння. Вона не могла встояти перед ним («Покататися на мотоциклі — оце поталанило!»), і вони помчали по шляху, як на крилах, — коні шарахались убік, дівчата від заздрощів кусали губи. Потім гуляли в сосняку біля Гілу́же, і наступного вечора знову гасали на цьому страшному залізному птахові, і знову гуляли в сосняку. Потім вона до світанку крутилася в ліжку, її непокоїли мрії про коханого, який тепер був схожий не на казкового принца, а на пана Контроля.

— На руках обнесу навколо світу, покажу тобі увесь світ, — казав він.

Ніхто ще не обіцяв їй так багато. І ніхто не обдурював. Щоправда, мати часто не додержувала слова, але ж вона нікого не любила!

Восени, коли вони об'їздили вздовж і впоперек увесь повіт, пан Контроль раптом зник: знайшов нову роботу й нову дівчину... Вона не повірила чуткам («Пхе, які дурниці!»), сама подалася в Краштупенай, знайшла його квартиру. Очі у господині були добрі, до-материнському співчутливі. Цій жінці не можна було не вірити. «Негідник! Ласий на невинних дівчат! Та тепер уже зась: якась багата вдовиця підтяла соколикові крила...»

Аквіле знепритомніла. Потім довго хворіла. Коли одужала, дерева стояли голі, в голих гілках завивав осінній вітер. Аквіле брела вздовж берега озера по шурхотливому листю. Листя, листя... Буре, жовте, сіре листя. Шматки іржавої жерсті з цвинтарних вінків. Уламки розбитих надій. Вона йшла по жерстяному листю, стримуючи крик душі, а у вухах дзвеніла чудова музика дитячих днів. «А-а, а-а»,— співала мама, схилившись над її ліжечком, співала похмура стеля, співала вся хата. І ця чарівна музика кидала її в небуття, Аквіле солодко танула в ньому, як крижина в річці, зігрітій весняним сонцем.

Тоді мати ще не була для неї Катре Курилкою, любила свою дочку, і Аквіле віддячувала їй тим самим.

Через багато років у її свідомості знову зазвучала забута мелодія, і вона вже не йшла, а бігла,— вічний спокій обіцяв розкрити їй обійми, і вона боялася, щоб чудо не зникло.

Чомусь їй здавалося, що круча найкраще підходить для цього. Вона глянула вниз на бурхливу воду. На озеро спадав вечір. Мокрий до рубця, брудний і стомлений, як жебрак, що день у день просив милостиню. Повз кручу, перевалюючись з хвилі на хвилю, плив човен. На веслах сидів чоловік у крислатому капелюсі й, задержавши голову, дивився вгору, де на вітрі, під дощем стояла самотня Аквіле.

— Гей, дівчино! — гукнув він.— Тобі треба додому, а мій корабель пливе саме в тому напрямку. Прошу тебе, йди на пристань! Квитки продаються на місці!

Вона нічого не відповіла: у вухах ще звучала мелодія вічного спокою. Але той, унизу, в своїй нікчемній посудині, махав веслами, ні на крок не посуваючись уперед, і не переставав кричати:

— Поспішай, дівчино! Не збираєшся ж ти ночувати тут?

Вона знову нічого не відповіла, але мелодія урвалася, і її охопила цілковита байдужість до всього. «Людина — іграшка в руках долі». Вона зійшла з кручі, сіла в човен. «Човен теж у руках долі. І буйний вітер, і хвилі. Не тільки в морі тонуть кораблі...»

Вони попливли. Марюс у теплому одягу (поверх усього брезентовий плащ) здавався незграбним і громіздким. Коло його ніг лежало кілька рибин, які завтра мати повезе крамарям у Краштупенай. Човен плів по хвилях,

підкоряючись його дужим рукам, але берег наближався аж надто повільно. Село, синє від холоду, лежало в густому примерку; проступали тільки невиразні обриси будинків на тлі прояснілого неба та розсипані серед дерев вогниці, як світлячки у високій траві. Смеркло, вітер похолоднішав, дув в обличчя, і вони, змоклі до рубця, ледве-ледве посувалися вперед.

— Один кочет тримається на чесному слові,— доніс вітер Марюсів голос.— Як виламає гніздо... Помолімося, дівчино!

— Потонемо,— відповіла вона, тремтячи від холоду.

— Голосніше! За цим шаленим вітром нічого не чути!

— Перекинемось! — злорадо крикнула вона.

— Не бійся! Людина не комаха, човен не тріска!

— Я не боюся. Тільки нехай би вже швидше. Мені холодно.

— А ти смілива дівчино! Певно, ціннішого від тебе в господарстві Вайнорасів нічого не знайдеш!

Аквіле не образилась. Тепер вона зрозуміла, чому хазяї не люблять його й називають Червоним Марюсом. Закоцлюбими руками вона виливала воду з човна, але ж була певна, що вони не дістануться до берега. Завтра, а може, через тиждень хвилі викинуть два тіла й човен, і ніхто не знатиме таємниці цього вечора. Їй заманулося очиститись перед смертю, висповідатись («нехай хоч перед каменем, а тут є жива людина...»), у чому звинила перед собою й близькими, і виправдатись, пояснити, чому це сталося. Вона не хотіла брати всієї провини на себе. Перед цілим світом не виправдаєшся, та хоч одна людина знатиме щиру правду. Хоч оцей, теж приречений на смерть.

І вона, захлинаючись і задихаючись від вологого вітру, почала розповідати сумну історію свого кохання.

— Воду! Воду вибирай! — кричав він.

Та вона ніби оглухла. Тоді він замовк, ще дужче наліг на весла, і вони затріщали, наче комусь ламали кістки. А коли вона, викричавшись, замовкла,— легка, як після пологів,— Марюс сказав:

— Гм!.. Ти вскочила в свинську халепу, дівчинко, але в житті буває й гірше, значно гірше буває часом у житті.

Якимось чудом вони все ж допливли до берега. Аквіле, залякла й знесилена, не могла підвестись. Марюс витяг її з човна і аж до своєї хати ніс на руках. Його дихання було по-домашньому тепле й пахло тютюном.

— Зайдімо до моїх старих посушитися,— сказав він і обережно, наче тріснуте лампове скло, поставив її у дворі на землю. Щоправда, його голос звучав без колишньої певності.

IV

Потім прийшло щастя — точнісінько таке, яким Аквіле його уявляла. Вона чула: історія повторюється,— та гадала: це про народи, а не про окремих людей, тим більше не про неї. Але того ранку наприкінці червня, коли після чотирирічної перерви в її вухах знову забриніла забута мелодія вічного спокою і її покликала піщана круча, вона не здивувалась. Як і щоранку, подоїла корів, процідила молоко і просто від череди пішла до озера, певна, що назад не повернеться.

Круча лежала проти сонця, суха й біляста. На піску валялися недокурки, горілі сірники, а за стовбуром сосни лишилися відбитки підшопов. За ці кілька днів війна зруйнувала цілі міста, а Марюсів слід... Ніби вчора він сидів тут, курив цигарку за цигаркою, давав їй загасити сірника, як дитині, а потім пішов («До завтра, моє дівчатко...») своєю незграбною ходою,— вона інколи кепкувала з неї.

Вона глянула з кручі. Внизу мріли перевернуті дерева й густа синява неба. Заплющила очі. «Один крок, і кінець...» І тоді сталося несподіване: круча захиталася під ногами, а плеча торкнулася холодна долоня. Вона здригнулась від жаху і метнулася до лісу. Лісові стежки розбіглися врозтіч. Хащі, химерне плетиво кущів; її підганяла страшна примара. Гілки дерев хльоскали по обличчю, роздирали до крові ноги, руки, чіплялися за одяг. Стомилася й упала на коліна під ялиною. Господи, вона божеволіє... У серці були морок і жах, як у густому лісі, що тихо шелестів і дмухав в обличчя теплим, з присмаком скипидару, вітром. Та майже одразу зелена самотність зіграла її, стало спокійно і добре на цій затишній землі, і було дивно, що десь недалеко є інший світ, де метушаться і вбивають одне одного люди... Ліс пестив, заспокоював, дивився на неї добрим батьком. Усе навколо було не тільки пишне, чисте, незаймане, але й міцне, безпечне, надійне, як у неприступній фортеці. Кожна просіка була знайома, сходжена вздовж і впоперек, коли шу-

кала гриби та ягоди, кожна галявина павівала спогади, від яких серце тріпотіло й перехоплювало дух. Ось вона натрапила на повалену бурею сосну. Минулої осені ще жило це могутнє струнке дерево; у голові паморочилось, коли Аквіле дивилася на верхівіття, що підпирало небо. Крива, миршава сосонка поряд вистояла, а ця велетенська... Дерева, як люди: у них своя доля. Тоді вона прийшла сюди з Марюсом... Знову Марюс! Не треба думати про нього. Не треба, не треба. Його немає і ніколи не було. Не було, не було, не було.

Аквіле обвела поглядом гомінкі сосни, і їй здалося, що вона чує плач. «Боже, я й справді збожеволіла!» Злякано схопилася, хотіла втекти, але виразно почула стогін, що йшов з-під коріння поваленої сосни. Людина, тільки людина може так немічно, так тужно стогнати! Людина, яка втратила все, навіть надію. «Марюс!» Боже мій, і спаде ж таке на думку!.. Стогін затих. Затамувавши подих, вона прислухалася до рятівної тиші — може, їй привералося? Але за хвилину стогін почувся знову. Тепер вона несхибно могла сказати, де лежить сердега. Вона тремтіла від хвилювання, але набралася духу і повільно, крок за кроком, пішла до ями, яку, падаючи, вирвала корінням сосна. Вона хотіла, щоб там був він, і завмирала від жаху.

Ні, це був не він. У ямі лежав чужий. Лицем униз, припавши щогою до землі, в чудному одязі. Таке обмундирування Аквіле якось бачила в кіно, — це був пілот. Він міг бути і молодим, і вродливим, і дужим, а тепер це була руїна, в ній ледве жевріло життя. Аквіле, поійнята жахом, дивилася на череп, обтягнутий чорною щетинястою шкірою, на землісті розкинуті руки, якими він чіплявся за життя, силкуючись вилізти з ями, і відчувала, що разом із страхом у душу входить полегшення і своє горе відступає перед чужим стражданням.

V

Давно вже вся сім'я не сідала разом до святкового столу. Катре не знає, як і догодити Адомасові, адже улюблений синочок. На столі свіжий капусняк, голубці, повна миска гарячої вудженої ковбаси. Коли поїдять гарячу страву, мати принесе сир, шинку з гірчицею й іншу закуску, яка після чарки горілки прояснює душу й закликає швидше

перехилити склянку домашнього пива. Для своїх, звичайно, так би не старалася, та коли нагодився такий гість, то нехай жеруть разом і непутяща Аквіле, і шмаркачка Юсте, і Юргіс, і цей баранячий лоб. Навіть казенному коневі, прив'язаному до казенного воза, начепили на морду торбу з вівсом. Нічого не шкода — Адомас приїхав!

Адомасові тісно в мундирі начальника поліції. Він скинув портупею, розстебнув кітель. Пухкі щоки розшарілися, очі заблищали.

— За ваше здоров'я, мамо. Вип'ємо, тату. Аквіле, а ти чого сидиш, як засватана? Дзень-дзелень!

— Аквіле говіє.

— Говіє той, у кого ноги до землі не дістають, мамо. Випиймо, сестричко. А може, серце не лежить до брата за те, що в дитинстві твою манну кашу поїдав? Пальчики оближеш! Нічого смачнішого від манної каші, душко, я в житті не їв.

— Мамо, зваріть Адомасові манної кашки.

Це Юсте, язиката шельма.

Адомас сміється. Стримана усмішка промайнула і на похмурому обличчі Лаурінаса Вайнораса.

Аквіле підводиться — піде, мовляв, у хлів по яйця. Адомасові на дорогу. Батько проводить дочку тривожним поглядом і несподівано стає балакучий.

— По яйця! Десять разів на день бігає в сарай, і все по яйця, — кепкує Катре. — Виплакатись побігла, не інакше. За своїм більшовиком тужить.

— Облишмо Аквіле, мамо. Їй і так важко.

Батько схвально хитає головою.

Катре морщиться. Охоче б розкурила свою люльку — допомагає від нервів, але Адомас не любить цього.

— Від вас трьох я не зазнала стільки горя, як від однієї Аквіле.

— З'їм ще голубців, мамо. В ресторані таких смачних не подають.

— Тобі треба дбайливу дружину знайти, Адомасе.

— Не той час, щоб женитися, матусю.

— А милуватися із солом'яною вдовицею можна? — гостро кидає Катре. — Гадаєш, що бургомістр помер? Ото буде сором і ганьба, як Берженас вернеться!

— Бабський поговор, мамо. Нічого в мене з нею немає.

— Ці Дайліде — відома сімейка. Голі, як бубон, хитрі, як лиси. А Мілда всіх перевершила, гадюка, потайна.

Ти ще хлопчаком був, коли вона хотіла тебе обкрутити, та не вийшло.

— Справді, шалена баба, — погоджується Адомас, щоб не сперечатися з матір'ю.

Вернулася Аквіле. В пелені кілька яєць, на зблідлому обличчі — розпачливе благання про допомогу. Батько перехопив її погляд. Випив чарку, потягся рукою до закуски, старається приховати хвилювання. Але виделка — стук-стук! — по краю тарілки...

Аквіле спідлоба зиркає на Адомаса. Широкі плечі, великі мускулясті руки. Батько високий на зріст, а Адомас на півголови вищий. Богатир. Не впізнати забіякуватого хлопчиська, яким вона пам'ятає його з дитячих років. Але в рисах братового обличчя, в руках, навіть у цьому слівці «душко» лишилося щось таке, що гріє серце, пробуджує любі спогади дитинства, викликає довір'я. Ні, він непоганий. Часом жорсткуватий з чужими, зате за своїх — за батьків, Аквіле, а потім і за менших — часто заступався кулаками. Якось мало не вбив Пуплесісового сінка за те, що той назвав матір Курилкою, хоч усе село інакше її і не називає. Аквіле знала, це — старший товариш, який завжди за них заступиться. Ні, мундир не змінює людину, він гарний брат. Кілька днів тому з Краштупеная повернувся Пранас Нямуніс, Марюсів батько. Його заарештували першого ж дня, як прийшли німці, разом з іншими радянськими активістами і все-таки випустили. Старий кашляв, харкав кров'ю: легені відбили, мерзотники...

— Адомас? — спитала в нього Аквіле, і в неї завмерло серце.

— Ні. Але міг і він. Усі вони собаки, тільки твій Адомас менше кусається.

Аквіле хотіла сказати, що без Адомаса його б не випустили, та старий закашлявся і, плюнувши, пішов.

— Заберу тебе в Краштупеная, Аквіле. Готуватимеш мені голубці. Мамо, ти вигодуси нам кабанчика? Отак. На зиму насолимо грибів, зробимо яблучного вина. Заживеш, як у настоятеля костьолу, душко.— Карі очі подружньому підморгують: не журись, сестричко, все буде гаразд.

Брат, рідний брат! У кого ж іще шукати порятунку?

Грюкнули сінешні двері. Хтось старанно витирає ноги. Незлобно гарчить пес. Чути стукіт у двері світлиці.

— Іди собі геть! — кидає Катре, вона вже знає, кого це дідько приніс.

Пятрас Путрімас, якого за те, що був чорнявий і мав скалічену долоню, називають Чорною Куксою, розгублено тупцяє біля дверей. Бодай його грім побив, цього начальника поліції! Хіба хочеш потрапляти на очі такому панові, та коли вже так вийшло, не тікати ж назад у двір.

Мертва тиша. Всі чекають, що скаже мати.

Катре не поспішає. Цей недоносок цілий рік хазяйнував з оравою своїх вилупків у світлиці. Нехай тепер знає, хто тут справжній господар.

— Чого злякався, Путрімасе? Прошу, заходь,— не витримав Адомас, що став добріший після материного частування.

Катре охоче закурила б свою люльку.

— Сідай, коли вже прийшов,— не каже, а сичить, мов гадюка, не дивлячись на гостя.— Як була твоя влада, знав, де стіл, де лава. Сміливо походжав по нашій світлиці, аж шибки бряжчали, а чого ж тепер навщипняки ходиш, су-сі-донь-ку?

Кукса міцно стискує губи. Розлючений погляд втуплюється в підлогу. Спокій, спокій, Чорна Куксо. Подумай про своїх дітей, про дружину, яка невдовзі народить щогостого. Гордість гарна річ, та коли немає хліба, нею сім'ю не нагодуєш.

— Що було, те за водою пішло, пані Вайнорене. А я людина маленька, не мені судити, добре чи погано чинила влада, коли забирала в одних і давала іншим. Сам я у вашу світлицю не вдирався, не брав вашої землі, бодай її... Пуплесіс, голова сільради, сказав: Путрімасе, пиши заяву, землю дамо. Як дають, то що ж... Знайдіть голодного, який не взяв би хліба, коли йому в руки дають. А щодо кривди, пані Вайнорене, то як не я, так інший скривдив би вас. Закон, влада вирішує, а не ми, ми люди маленькі...

— Та-та-та! Торохтиш, як немазаний віз. Лагідний став, хоч до рани прикладай. Ногу мені поцілував би, якби підставила. А якої тоді співав? Не питаючи дозволу, то в комору, то в сарай, то на горище. Тут зерно зсиплю, тут сало почеплю, там корів поставлю. Хазяйнував, як у своїй господі. Позичте мені плуга, воза, упряж. По-зич-те. Наче ми не знаємо, що то значить позичати таким друзям? Та що й казати! Грабували, як бандити, тільки гарними словами все називали, хапуги такі,

Кукса тупцяє, мов на жару, шукає підходящого слова. «Такий закон вийшов... Не я один...» Ні, такими словами Катре Курилці рота не затулиш, бодай би її кривавий пронос схопив. Якби ж знаття, що часи переменяються... Ноги можна б і не цілувати, а трохи м'якше, поступливіше... знай, коза, своє стійло, бодай тебе громом побило. Пуплесіс із Марюсом розохотили: ми — народ, господарі, наші ліси, землі й води. Вище голову! Ось і підвели голови. Та що там голови — ноги й ті на стіл позадирали. Пригадую, прийшов якомсь напідпитку, просто на половину до Вайнорасів, а ті саме вечеряли, розсівся, не питаючись, на стільці, ноги на стіл поклав. «Поплохайте пролетарського духу, куркулі. Я — народ! Мої землі, води й ліси на віки вічні. Амінь».

— Усі ми люди, пані Вайворене... Коли під одним дахом живеш, усяк буває... — бурмоче Кукса, втративши останню надію, та бочком-бочком до дверей.

— В інших волостях скакунів твоєї масті запроторили в підвали, щоб у голові в них трохи прохололо, — озвався Адомас.

— Та яка там у мене голова, пане начальник!

— Добре, хоч це розшолопав, — Адомас знову подобрішав. — Темний, дурноверхий ти чоловік, Путрімасе. А дурнів ми не караємо, ми їх просто ставимо на своє місце. Твоє місце тут, з чесними господарями, литовцями, а не з єврейськими поплічниками, з більшовиками.

— Побий їх грім, пане начальник! Я ж литовець всетаки, не єврей, як же я з ними піду. — Кукса скиглить, мов цуцея. До сорому й приниження додається страх.

— Так чого прийшов, Путрімасе? — Адомас зовсім розм'як. — Підійди ближче, випий чарчину.

Кукса уклінно дякує (о, він давно знав, що у папа Адомаса золоте серце!), але до столу не ступив і кроку.

— Бачите, хазяйни, таке діло... Я з приводу землі... Гм... гм... — белькоче він, стріляючи очима врізнобіч. Поведінка папа начальника поліції підбадьорює, зате в Катре така пика, що по спині мурахи бігають. — Самі знаєте, землю я обробив, своїм зерном засіяв. За законом нової влади ви можете мені дулю дати, і я ще дякувати маю. Закон є закон. Але ж можна по-сусідському домовитися... Гм... гм... по-християнському, не кривдячи одне одного. Як колись ото половинщик з хазяїном домовлялися. Одному половина врожаю за роботу й насіння, а другому друга половина — за землю...

Кукса посмілішав — вираз обличчя пана Адомаса дещо обіцяє. А коли й не обіцяє, то хоч дозволяє на щось сподіватися. І справді, як його розплутати цей вузол? Кукса роззявляє рота, вирішивши остаточно розвіяти сумніви, якщо вони лишилися ще у панів Вайнорасів, але його спинає регіт Катре. Злостивий, зневажливий, тріумфуючий. Наче мимо йде поїзд, в якому регочуть божевільні.

— Він прийшов... Прийшов зробити нам ласку! — До Катре нарешті вернулася мова, але спинка лави ще тріщить від натиску тіла, що судорожно тіпається, руки ляпають по стегнах, як крила розлюченої квочки, у горлянці хрипить, не хоче вдихати повітря — адже ним (як несправедливо влаштований світ!) дихає і цей чорний бандит біля дверей. Запалі щоки Катре позеленіли, як моріжок, вузьке обличчя видовжилося ще більше. На плескуватору носі красується волосата бородавка. — Його, бач, робота й насіння... Ви тільки послухайте цього нікчемного хапугу, вилупка гидкого. Свиня свинею! Його насіння! А від кого ти, поганцю, одержав зерно, як не від більшовиків? А більшовики — нехай вони попідтираються своїми карбованцями! — у нас забрали. Бач, своїм зерном засіяв чужу землю. Оце так!.. Геть з-перед очей моїх, брехун шолудивий! — Катре схопилася, ліктем скинула тарілку зі столу, і Кукса вискочив за двері.

У дворі добродушно загарчав пес. На злість Катре навіть хвостом помахав Куксі. А в того аж руки свербіли погладити Рудька, єдиного мешканця Вайнорасового хутора, якого він любив, але краще не дратувати людей в цей тривожний час.

— Рудька в мішок та в річку! — кричить Катре. — Коли нас не буде вдома, цей негідник усе хазяйство розкраде.

VI

Довго ніхто не наважується сказати й слова. Особливо засмутилися Юргіс та Юсте: мати суворо заборонила їм товаришувати з дітьми голодранців. А після того, що сталося сьогодні, страшно буде навіть здалеку глянути на хати Чорної Кукси або Пуплесіса.

Адомас вішає мундир на спинку стільця. Сонце сліпуче світить у вікно. Спека.

— Ви, мамо, часом надто язика розпускаєте, — невдоволено каже він.

Катре здивована. На обличчях в усіх схвалення. Аквіле люб'язно наливає братові чарку.

— Не хочу, щоб жебраки на шию сідали. Минулися їхні часи.

— Але ж нема чого й на них сідати, мамо. Через нашу невситиму зажерливість губимо справу нації.

— Куксі шкуру треба було б вичинити. Щоб у вічі не ліз, щоб знав своє місце.

— Якщо почнемо мститися одне одному, кінця не буде. Перерізати всіх не важко, не так уже й багато нас, литовців.

— Чорна Кукса литовець? Тьху!.. Бодай вони повизди-хали, такі литовці.

— Більшовики заморочили йому голову обіцянками. Таких заблудлих овець у нас тисячі. Якщо пропустити їх через віялку, півнації відсіється. Ні, так не годиться, мамо. Ми повинні прихилити їх на свій бік. А якщо всі робитимуть, як ви, мамо, нічого путнього не вийде.

— Як матимеш своє господарство, тоді й роздаватимеш його жебракам, скільки захочеш. А я не така багата.— Катре надимається, як індик на червопе. Вона ображена — рідний син її вчить.— Юсте, принеси люльку!

Адомас підводиться, дякує за обід. Настрій у всіх остаточно зіпсувався.

— Піду повалююся годинку в садку під яблунею. Я таки добре наївся.

Катре чадить своєю люлькою. Холодна, неприступна, як гірська вершина. Справжній вияв зневаженої материнської гідності. «А мені байдуже. Валяйся хоч на купі каміння у дворі».

Аквіле вибігла слідом за братом, винесла подушку.

Садок бринить пташиним співом. Крізь плетиво гілок, ясно вкритих майже стиглими яблуками, видно блакитне небо. То тут, то там пропливають білі хмарки. Добре відпочивати такої днини в садку рідного хутора під яблунею, яку посадив сам, і відчувати, як рука любої сестри пестить твоє волосся...

— Ти — янтар, а я — дьоготь.

— В тобі більше від матері, а я схожий на батька, душко.

— Не годиться так казати, але я не люблю матері.

— Важка жінка.— Адомас заплющує очі, ніби соромиться своєї відвертості.— Хоче тримати нас усіх, як собак на ланцюгу. Я її ніколи не любив, тільки боявся.

— Адомасе...

— Що, Аквіле?

— Ти хорощий...— вона нахиляється, цілує його в чоло.— Такий любий, рідний без цього... казенного мундира. Мій чудовий, колишній Адомас.

Дурна сентиментальність! Він над силу усміхається і повертається на бік.

— Уночі трохи недоспав. Йди собі, сестричко.

Аквіле підводиться, якесь мить бореться із собою, потім знову присідає навпочіпки біля брата.

— Адомасе, ти знаєш лікаря Гінкуса?

— То й що?

— Ви добрі друзі.

Адомас перевертається на спину. Долоні під головою, лікті широко розкинуті. На обличчі більше ніж звичайна цікавість.

— Друзі. То й що такого?

— Чи бачиш...— Вона довго дивиться йому в очі. Почуття таке, ніби ти стоїш над прірвою. Але іншого виходу немає, доводиться ступити крок уперед.— Я хотіла б, щоб це лишилося між нами. Обіцяй нікому не переказувати.

Адомас лежав розгублений і занепокоєний. Ага! Он які справи, душко... Він так і гадав, що між нею і Червоним Марюсом було щось більше, ніж невинні поцілунки. Заспокойся, сестричко, не роби з цього трагедії. Лікар Гінкус охоче допоможе, миша не пискне, все тишком-нишком. Пан Робертас уміє мовчати, до цього його зобов'язує професія.

Аквіле хитає головою. Ні, ні! Марюс тут ні при чому.

Адомас не слухає. Сів, хрустить пальцями. Почервонів не від горілки — від люті. Сестру зганьбив! Зрадник, за-проданець! Але не менша ганьба й на ньому, рідному братові!

— Порішити, як собаку! Та й годі! Таким місце тільки в могилі.

Та Аквіле не розуміє, про що він. Всі її думки там, з нещасним самотнім чоловіком. Тут, під цією яблунею, вирішується питання про його життя.

— Ти не зрозумів мене, Адомасе.— Аквіле стоїть перед ним на колінах. Притисла кулаки до грудей, щоки посіріли, білі губи шепочуть, неначе ксьондзові у віконце сповідальні. Сповідь. Слова тріпочуть, немов зв'язані птахи. Що буде, як не відпустить гріхів?

Адомасові очі розширюються, обличчя то червоніє, то

блідне. Він не вірить своїм вухам. Сон, обман! Упирається руками в землю — запашна, жива трава. Підводиться, озиррається: навколо рідний сад, над головою високе літнє небо. Жахлива дійсність!

— Він був би одужав, та щось скоїлося... марить... у сльозі кров... Допоможи, Адомасе, ти можеш допомогти... — летється молитва.

Адомас стоїть, зігнувшись дугою. Однією рукою учепився за гілку яблуні, щоб не впасти.

— Чого мовчиш? Ти повинен зрозуміти, що не могла я лишити людину помирати в лісі!

— Мертві не вмирають.— Це він сказав, чи їй учулося? Ні, це його голос. Бездушний, холодний, як рука мерця.

— Ти сердишся на мене, братику?

— Ні, радію.— Його голос знову ожив, вернулися колишні барви, насмішка заступила темні півтони гніву.— Ти могла б і розумніше вигадати: прибити над сінником вивіску, що тут лікують більшовицьких солдатів.

— Лежачий — не ворог. Ти сам колись таке казав.

— Зараз він страшніший, ніж стоячий. Адже ти знав, що буде, як німці дізнаються. Усіх повісять, не врятує навіть моя уніформа.

— Пан Робертас...

— Мовчи! Я з ним не знайомий!

Аквіле замовкла. Страх уповзав у серце, як слизька жаба. Невже це кінець? До цієї хвилини вони були братом і сестрою, а тепер...

— Коли так, Адомасе, то піди в сінник і добий його.— Аквіле жажнулася, побачивши, що широченні плечі затіпались: він сміється. Вона вже чула цей сміх. Щоправда, не такий істеричний, голосний, але в ньому така сама скрипуча материна потка.

— Такої легковажності пошукати треба. «Не могла лишити людину помирати в лісі...» Благородно, дуже благородно, нічого не скажеш. Одного рятувати, а на сімох накидати зашморг. Своїх батьків, братів, сестру проміняти на якогось напівдикого росіянина. Я не розумію такої математики. І ніхто не зрозуміє. Хіба що твій Марюс, адже він усе лічив по-єврейському — з іншого кінця.

Аквіле мовчить. Уп'ялася поглядом в його потилицю. Невже правда, що до повного щастя їй колись бракувало тільки цих світлих шовковистих кучерів?

— Він і тебе навчив свої арифметики, — глухо гуде спина, позначена коричневим хрестом шлейок.— Гадаєш,

вернеться й лічитиме далі? Ні, цього не буде, Марюса Нямуніса більше немає. Їх усіх порішили в лісі Венте. Пошматували нанівець, декого тільки по одягу можна було пізнати. Німці звеліли поскидати їх у вапняні ями, як гній. Ось що лишилося від твого Марюса! — Через плече срібною рибкою летить холодна блискуча річ і падає в траву під ноги Аквіле.

Портсигар! Шахова дошка з намальованими на ній мініатюрними фігурками. Початок партії, з якого ще не видно, чий буде верх. Її подарунок Марюсові на день народження.

— У Жакайтіса, того міліцейського щеняти, знайшли. Він хитріший за інших, пересидів десь тишком-нишком і прийшов у поліцію здаватися.

Жакайтіс... А, це той: «Отямся, голову, годі! Може, цю куркульку контри навмисне підіслали...»

— Хвалиться, що сам цокнув Нямуніса, — безжалісно бубонить спина. — Ми не маємо підстав не вірити, від такого бидла всього можна сподіватися.

Аквіле кладе долоню на портсигар. Холод проймає до кісток. Заклякло тіло, завмерло серце.

Розділ третій

I

Чоловік лежав у Адомасових обіймах — безпорадний, як немовля, і важкий, як злочин, що має ось-ось скоїтись. У потьмарених очах не було ні страху, ні докору, тільки байдужість до неминучого та жаль, поєднаний із зневагою.

«Ось який вигляд має людина, приречена на смерть...»

Адомас примружив очі, та крижаний погляд пілота, наче холод у нетоплену хату, проникав крізь пори тіла, стискав серце, кров холола в жилах, і перехоплювало дух. Він ішов із своєю ношею на руках по безкрайому підземному коридору; десь у п'яті миготіла ледве помітна зірка; там були двері в світ живих або міраж; йому було байдуже, він знав, що йому не вибратися з цих катакомб.

Прокинувся в холодному поту. Дзвонили до заутрені. Довго лежав із заплющеними очима і тихо радів (добре,

що в тебе під боками тепле ліжко, а не тверда труна!), а потім подумав глумливо, що таке страхіття може привидітися лише після пиятики. Пілот приснився йому вперше після того, як він провів ту операцію. «Сновидіння — викривлене відбиття денних вражень у свідомості людини...» Він десь читав ці слова ученого мужа. Брехня! А що вчора хильнув зайвого, це, душко, правда. Упився, як ніколи в житті, згадати гидко. Пам'ятає ще, як вони з Гедимінасом цілувалися, лаяли німців, знову цілувалися. Точніше кажучи, він цілував Гедимінаса, а той бубонів щось собі під ніс і не відбивався, хоч завжди казав, що йому противно, коли чоловіки цілуються. Потім десь узялася розмальована дівка з підпухлими очима, підсів якийсь рудувусий дядько. Цілувалися вже вчотирьох, лаяли більшовиків і кричали «ура» незалежній Литві. Нарешті з'явився п'ятий, товстогубий, прищавий тип; він кричав, тарабанячи кулаками по столу, що німці їх обдурили. Уже вп'ятьох вони лаяли і тих, і цих і співали національний гімн. Потім усе поринуло в туман. Наче він кудись ішов, щось робив, когось хапав за барки. Може, Гедимінаса? Так, так, він згадав. Він запропонував Гедимінасові на одну ніч свою Мілду, той назвав його свинею чи ще гірше якимсь, і вони... Звичайна річ, їх розборонили, хоч цього він теж не пам'ятає. Та найгірше, що він не знає, як опинився у Мілди! Мілда не повинна була його бачити в такому стані. Скільки разів вона йому казала, та й він присягався не приходити до неї п'яним... Проклятий інстинкт самця!

Адомас, не знаходячи собі місця, ногою скинув на підлогу ковдру. У відчинене вікно віяв свіжий ранковий вітер, каркали ворони. Росяні верхівіття дерев грали міддю в променях світанкової зорі. Годилося б відчувати щастя від самого пробудження — він-бо молодий, здоровий, попереду ще один чудовий день, — а йому чогось було на душі прегогано. Тепер він розумів, чому люди іноді пускають собі кулю в лоб або п'ють оцтову есенцію.

Якусь хвилину він, кусаючи губи, кружляв по кімнаті, потім підійшов до дверей їдальні й нерішуче постукав. Ще раз, уже енергійніше, сміливіше. Знову тиша. Тоді він натиснув на ручку, і двері, тихо рипнувши, відчинилися.

Мілда лежала на канапі, до підборіддя вкрита ковдрою. Поруч на стільці — білизна, халат. Пахло валеріаною. Адомас розгублено дивився на маленьке бліде обличчя, на якому виділявся невеличкий яскраво-червоний рот; синювати

повіки були міцно стулені, але він знав, що Мілда не спить: вона не вмiла прикидатись.

— Доброго ранку, Мілдо.— Його голос бринів несміливо й благально.

— Доброго ранку,— відповіла вона, не розплющуючи очей.

Йому полегшало на душі.

— Учора я був страшенною свинюкою. Прости, Мілдяле.

— Прощаю.

— Знаю, гніваєшся, та я заслужив! Буває, налигаєшся, як собака... Ет...— Він досадливо махнув рукою.

— Не бачила п'яного собаки.

— Знаєш, коли зустрінеш товариша, з яким міг і не зустрітись більше... Ти ж у мене розумниця, душко, повинна зрозуміти... Людина часом напивається з радощів, часом з горя, а коли і те й друге налягає разом,— можна збожеволіти.— Він затнувся, пройнятий тривожною думкою, що вона раптом спитає те, про що він ніколи не посміє нікому сказати, і поспішив додати: — Ти ж знаєш учителя Джюгаса — він ніколи не втрачає почуття міри, а вчора й він рачки поліз.

Мілда зморщилася.

— Боже мій, як я не люблю людей, що паплюжать інших, щоб самим видаватися чистими.

— Я правду кажу, душко.— Адомас нахилився й погладив пасмо білявого волосся, що лежало на подушці. Повіяло сонним теплом жіночого тіла.— Іди на своє ліжко, Мілдяле. До свіданку в нас є ще певних три години.

Вона скоса глянула на нього. Ясні блакитні очі були теплі, але порожні, як щойно покинуте ліжко.

— Насамперед, добродію, прийміть ванну.

— Ти просто чудо, Мілдяле! — Він хотів її поцілувати, але Мілда сховала голову під ковдру.

Коли він вернувся, в кімнатах уже було прибрано. Мілда в білій піжамі сиділа у вітальні на канапі й слухала радіо. На столі стояли пляшки пива й порожній келих.

— Ти читаєш мої думки, душко.— Адомас тремтячою рукою налив келих, випив одним духом і, дивлячись через відчинені двері на застелене ліжко, розчаровано додав: — Не знаю, що ми робитимемо так рано...

— Тобі треба йти додому, Адомасе.

— Чого?

— Тобі ніколи не спадало на думку, що жінка, хоч би яка вона була, може колись зважитись почати нове життя?

Адомас розгублено розвів руками.

— Сподіваюсь, що ти не надумала йти в монастир?

— Ні, я просто скучила за спокійним життям.

Адомас сів поруч, пригорнув однією рукою до себе її тендітну фігурку й поцілував у скроню.

— Цікавий каприз, душко. Ти часто вигадуєш щось таке оригінальне, і це мені подобається.

— Це не примха, Адомасе. Коли тобі здається, що ти цілими місяцями не бачив ванни, то хочеться тільки викупатись, перемінити білизну і виспатись у чистій постелі.

Адомас надувся й помовчав. Він пригадав страшний сон, образливу іронію Гедимінаса, і його раптом узяла злість.

— Чого це ви всі гадаєте, нехай йому біс, що поліцай не міняє білизни?

— Не хитруй. Адже знавш, про що я кажу. Жив собі колись у Краштупенайській парафії голодранець Нікодемас Дайлідє. Шість гектарів не дуже багато, та хоч би ж він їх обробляв... Виїде конем у поле, сядє в холодку та й читає газету. Вечорами бігає по хатах, вчить усіх, як будувати в Литві пове життя. Запроторили його в тюрму, лишилися ми з матір'ю вдвох. А наші шість гектарів, виявляється, були в боргах, як у реп'яхах. Через батькову політику ми стали злидарями. І знову, ледве-ледве я видряпалась, зажила людиною, як політика з'їла й Берженаса. Життя тільки одне, Адомасе, і я не хочу ще раз ставити його на карту.

— Могла б ще вискочити заміж за поміщика або за крамаря-єврея, але теж промахнулася б: першого б заслали більшовики, а другий ходив би тепер з жовтою зіркою,— пустив шпильку Адомас.

Мілда нічого не відповіла.

— Все наше лихо в тому, що багато людей міркує, як ти,— вів далі Адомас, прислухаючись до веселої музики, яка звучала для нього жалобним маршем.— Залишимо, мовляв, політику для інших, а самі замкнемося в золотих клітках. Забудемо про кривди всій нації і, наївшись досхочу, солодко заснемо на кістках своїх близьких. Швидко ми забуваємо, душко, що ми мали і що втратили.

Мілда здригнулась.

— Ні! Я кажу так саме тому, що нічого не забула. Берженас може вернутись. А якщо й не вернеться... однаково я його дружина. Інколи думаю, тим часом як ми тут, у цьому ліжку... він, може, в таборі помирає від

голоду... І, знаєш, мені буває соромно перед собою... Хоч би як низько ти впав, а крихта совісті залишається.— Вона трохи гаркавила, низький теплий голос, кожне слово в її устах ніби відчувалися на дотик, здавалися затишними й милими, як курчатко, що тільки-тільки вилушилося. Часом бувало важко відрізнити, коли вона говорить серйозно, а коли жартує, де кінчається лірика й починається цинізм, але зараз Адомас вірив: вона казала те, що думала.

— А раніше в тебе совість не озивалася? — Він міцно стиснув її в обіймах, наче намагався задушити лють, що прокидалася в ньому.

— Ой, пусти! Задихнуся.

— Ні, мені цікаво знати, де раніше була твоя совість?

Вона зойкнула від болю (а може, від страху?) і вільною рукою вчепилася йому в волосся.

Адомас відштовхнув її, як котеня, і підвівся. Він увесь тремтів.

— Дурень! Ти ще й досі п'яний. Дивний спосіб виявляти свої ревності.

— До кого ревнувати? До старезного діда, кістки якого, напевно, вже згнили в Сибіру? — Адомас вилив у келих рештки пива, розхлюпавши трохи на стіл, випив і знову розлігся на канапі.— Усі ви на диво сентиментальні, коли вам це вигідно. Тикаєте цю свою совість усім в очі, наче у вас на неї монополія. Знайшла напівживого паскудника, треба йому допомогти — совість; виконав громадянський обов'язок, але через це загинула людина — совість; зраджує чоловіка, якого ніколи не любила, — знову совість заїдає. Може, скажеш, що кохала свого бургомистра? Ну, скажи «так», тобі ж легко ще раз збрехати доброму другові. Мовчиш? Ні, Мілдо, тобі потрібне було не кохання, а ім'я, гроші, становище в суспільстві. Ти погодилася б вийти заміж за справжню руїну, аби тільки він був «фігурою» і мав двоповерховий будинок плюс кілька тисяч у банку.

— Він кохав мене, — холодно відповіла Мілда.

— А я?! — скрикнув Адомас.

— Ти? На словах — так, а коли треба було довести свою любов, тобі заціпило.

— Треба було почекати — мати рано чи пізно поступилася б. А тобі загорілося...

— Чекати? Чого? Смерті Катре Курилки? Таку відьму і через сто років довбнею не доб'єш.

— Я ж тебе кохав, і як кохав! Гадаєш, що не було дівчат, та й не таких голодранок, як ти, я міг кого хочеш

узяти, а сама бачиш... Жінка, яка кохає, терпляче дожидала б... Рік, п'ять, десять, ціле життя, якщо треба. Чекала б, чекала, чекала... Справжнє кохання, звичайно, якщо це справжнє кохання...

— Не прикидайся, Адомасе. Справжнє кохання не побоялося б втратити батьківської спадщини.

Адомас іронічно усміхнувся.

— А невже тобі вона була ні до чого, ця спадщина? Ні, ти не з тих, аж ніяк не з тих, душко. Кохання для тебе — тістечко до кави. Звичайно, коли черво повне.

Мілда схопилася з канапи, підбігла до столика, де стояв приймач, повернула регулятор. Гучна музика заглушила останні Адомасові слова.

— Вимкни оту пекельну машину, хай їй чорт! — люто крикнув він.

Вона стояла спиною до нього. Одна рука на столику, друга притиснута до грудей. Граціозна, мініатюрна, чудова статура: велика біла лялька із схиленою набік голівкою, в якій більше розуму, ніж то треба вродливій жінці, але не стільки, щоб у критичну мить зуміти перемогти своє серце. Адомас у розпачі дивився на неї (ой, яка знайома поза!) і з острахом розумів, що їхні взаємини не просто гра — він по-справжньому кохає Мілду; можливо, не так наївно, палко, як тоді; коли вона носила плісіровану сукню гімназистки й заплітала своє біляве волосся в дві грубі коси, але кохає, їй-бо, кохає.

Він підійшов і вимкнув радіо.

— Мілдо, — тихенько покликав він. — Не треба сваритись, особливо тепер не треба сваритись, душко. Ти сама не розумієш, як ти мені потрібна.

Вона мовчала.

Тоді він ніжно обняв Мілду за плечі й повернув обличчям до себе. Її щоки позападали, рот болісно скривився: вона не вміла плакати сльозами.

— Твій Адомас негідник, дурень, найпошліудший волоцюга. Надавай йому ляпасів! Дай йому по морді, Мілдяле! — Він узяв її руку, нерухому, як протез, і кілька разів ударив себе по обличчю. — Ось так, так і треба цій тварюці, цій свині, цьому вилупкові!

— Не дурій... — Мілда сердито вирвала руку.

— Я не дурію — я тебе кохаю!

— То й що?

— Ми можемо бути щасливі, Мілдяле. Не треба думати про минуле. Тоді я був молокососом, дурником. Ти ж знаєш,

яка в мене мати... А тепер я вільна людина. Хочеш, хоч сьогодні справимо весілля?

— То й що? — байдуже повторила вона, але очі її по-жвавішали.

— Помовч, маленька, годі, душко.— Він обійняв її і поцілунком затулив рота.

— Ой, пусти... відчепись... не хочу...— відбивалася Мілда, безсило вириваючись з його обіймів.

— Ні, ні! Нікуди не пушту, нікуди ти не підеш... Ти ж моя, маленька, моя.— Як песамовитий, упав перед нею навколішки і почав цілувати ноги, живіт, груди. Потім підхопив на руки — зів'ялу, переможену чужою пристрасстю — і, безладно щось белькочучи, поніс у спальню.

II

— Учора приходила якась Пуплесіте,— згадала Мілда.— З твого Лауксодіса. Просила ублагати, щоб ти випустив її батька.

Адомас укрився з головою. М'яка постіль (і гаряче тіло поруч) п'явила, як і кімната, геть уся заставлена квітами.

— Ти чув, що я сказала? — Вона відкинула ковдру, розкривши його до пояса.

— Дурна дівчина,— позіхнув Адомас.

— Не така вже вона й дурна. Я спитала, чому вона звертається до мене, адже я не комендант і не начальник поліції. Пані Берженене, каже вона, дуже ласкава й гарна. А гарні жінки можуть зробити більше від найсильніших чоловіків.

— Хитрощів у неї завжди було досить,— ліниво відказав Адомас.

— Що буде із старим?

— Суд покаже. В інших місцях з такими довго не панькаються, а ми суди затіваємо.

— Тобі не важко його випустити.— Мілда погладдила Адомаса по щоці.— Зроби хоч одне добре діло. У Пуплесіса багато дітей.

— Ти непогано поінформована....

— ...Зовсім маленькі. Ні ця дівчина — забула її ім'я, чудне якесь, міжнародне,— ні сама Пуплесене не люблять свого старого. Він їм потрібен як робоча худоба. Карасте одного, а терпить уся сім'я.

— Я все це вже чув, «пані Берженене дуже ласкава».

Приблизно тижнів два тому вона з матір'ю приходила до мене, наслухався.

Він не сказав, що через два дні Міграта знову побувала в нього, цього разу без матері. Ця зустріч лишила такий неприємний спомин, що він не хотів ні сам згадувати, ні розповідати про нього Мілді.

— Два роки у ваших батьків наймичкою була, з одного села ми... Поможи, пане Адомас.

Вона якось обдурила хазяйку і зайшла до кімнати, хоч він і наказував без нього туди нікого не пускати. Адомас сердито дивився на її високу, пишну статуру, щільно обтягнуту сукнею з барвистого дешевого ситцю в червоні квіточки. Голі литки, спалені сонцем, обличчя рум'яне, обвітрене, рівний, великий ніс облупився, під низьким лобом покірливі овечі очі.

— Даремно самі ходите й інших турбуєте, — сказав він, не приховуючи свого роздратовання.

Міграта поклала руку на спинку стільця і виставила ногу вперед, відкриваючи коліно. Красунею її не можна назвати, це вона тямилла своїм куценьким розумом, але жіноче чуття (а може, й мати, виряджаючи її з дому?) підказало їй, що й на її принади може трапитись охочий.

— Батько дурень, його ніхто не любить, — вона черкала носком черевика по підлозі, нишком стежачи за Адомасом. — Ми всі матір більше любимо, ніж старого. Через нього самі прикрощі. Інші розжилися, а він тільки сваритися з сусідами вмів. Торік завівся з маєтком за потолочений ячмінь, тягався по судах, поки з нього останні штани стягли, потім за зуб, який Катре... вапа матінка, мітлюю вибила. Хоч куди встряне наш батечко, а нам усе боком вилазить. Хотів мене в комсомол записати. Не послушалась, дякувати богіві. Треба все робити навпаки, не так, як він каже...

— Сідай! — крикнув Адомас.

Вона слухняно сіла на стілець. Він — навпроти.

Адомас згадував. «Скільки їй тоді було років? Мабуть, сімнадцять. Так. Вона, здається, років на шість від мене молодша. Отже, восени тридцять дев'ятого, як молотили хліб...»

...Вона стояла на помості, а він унизу, майже торкаючись лобом пальців її босих ніг. Навколо курява, гамір, гуркіт молотарки. І страшний протяг. Її сукня тріпотіла,

— Чув. Не баба — пожежна сирена. Всю вулицю на ноги підняла.

— Уставай! — Мілда зняла зі спинки стільця Адомасові штани й кинула їх йому на голову.

— Хоч де сховайся — скрізь знайдуть, — промовив він, підводячись з ліжка. Раніше, коли хтось натякав, що знає про його взаємини з Мілдою, він почував себе ніяково, а тепер наче зник.

— Я сніданок приготую.

— Не поспішай. У пана коменданта часу досить, почекає. Нехай не думає, що ми з хортів: свиснув — і мчимо, висолопивши язика.

III

Пан Рудольф Ропц був чистокровний мемелець¹. Його предки оселилися в клайпедському краю ще тоді, як мали прізвище Ропе. На прадавніх литовських землях між гирлом Німану й Прегляусом уже міцно стояв чобіт колоніста, підкований рурською сталлю. Всі Ропе шапували свою католицьку віру, литовську мову, рідну землю, та, на жаль, їхній хребет був не досить міцний, щоб витримати тиск культури колоністів. Хребет був скорше гнучкий, що, правду кажучи, не властиве жемайтійським хребтам часів Вітаутаса Великого. Рудольфові діди легко зреклися католицтва, як їхні предки зреклися свого часу поганських богів, і повірили реформаторові Мартину Лютеру, а батьки вже соромилися на людях розмовляти литовською мовою і, мріючи, щоб їхні діти увійшли в добірне, певна річ, німецьке товариство, віддали їх у німецьку школу. Тут виявилось, що літера «е» в прізвищі Ропе зовсім не потрібна. В документах зробили невеличку операцію, і малолитовець Ропе став великогерманцем Роппом. Він уже не розмовляв литовською мовою, хоч і вмів, а коли прийшла пора створювати сім'ю, одружився з чистокровною німкенню; з її допомогою він сподівався почати новий рід, нащадкам якого не доведеться червоніти за своє походження.

Тридцять третього року, коли до влади прийшов Гітлер, Рудольф Ропц, дрібний урядовець вільного міста, поступово став великим політичним діячем: він керував місцевою організацією нацистської партії, організував єврейські й

¹ М е м е л ь — німецька назва Клайпеди.

литовські погроми, палко ораторствував на мітингах, вимагаючи розігнати литовську Директорію і приєднати клайпедський край до Третього рейху, що й було зроблено через п'ять років. Отут би Рудольфові Роппу й відчутти себе цілком щасливим — мета була близька, тим більше що трійко його діток житимуть уже в тисячолітньому раю великої Німеччини, як обіцяв фюрер... Та ба, виявилось, що підвів ніс (кінчик його задирався догори), та й волосся було не біляве, як у ідеального німця, а чорне, і очі зелені, а не блакитні, хоч обміри черепа незаперечно свідчили, що він арієць.

Коли Адомас прибув до комендатури (колишній будинок повітового комітету партії), Ропп уважно працював над своїм записником: нещодавно він перечитував «Mein Kampf», і в його голові весь час снували цікаві думки, які він акуратно занотовував, щоб ідейно вдосконалюватись самому й просвіщати своїх співробітників. У такі хвилини він бував настроений на філософський лад і виявляв більшу інтимність, ніж дозволяла службова дисципліна.

— Прошу, заходьте, — звернувся він до Адомаса на малолитовському діалекті, подаючи широку долоню, а жестом другої руки запрошуючи сідати.

— Ви розмовляєте литовською мовою? — здивувався Адомас.

— Ja, ja. Ein bischen ¹. Ми, німці, не соромимося нічого, що корисне для нашої батьківщини.

— Ви самі, певно, з Клайпеди? Я бував у клайпедському краї. Ще гімназистом, з екскурсією. Там майже всі литовці знають німецьку мову, — вів далі Адомас.

— Aber nicht alle Deutsche verstehen Litanisch ², — сказав Ропп, суперечачи самому собі.

— Ja, natürlich ³, — погодився Адомас. — В німецьких гімназіях не вчать литовської. А ми гриземо німецьку, починаючи з першого класу. — «А розмовляти не вміємо», — сердито подумав він.

Ропп уг'явся поглядом в Адомаса поверх позолочених окулярів; риси обличчя зробились суворіші: чуття завжди вчасно попереджало його, що виникає небезпека порушити дистанцію між собою і підлеглим, і в ньому одразу ж автоматично вмикались потрібні гальма.

¹ Так, так. Трохи (нім.).

² Але не всі німці розуміють литовську (нім.).

³ Так, звичайно (нім.).

— Облишмо школу дітям,— сказав він несподівано суворо, гортаючи свого записника.— Доля нової Європи вирішується не в класах, а на полі бою, Herr Polizeimeister¹.

На Адомасових вустах згасла усмішка. Він машинально кивнув.

— Підраховано: до цього часу більшовицька армія втратила близько півтора мільйона чоловік. Ми здобули Вітебськ, Смоленськ, оточили Петербург. Німецькі втрати просто мізерні. В середині серпня будемо в Москві. Світова історія не знає перемог такого масштабу!

— Ja, das ist wunderbar²,— погодився Адомас, хоч мало що розумів: комендант сипав скоромовкою, ковтав слова.

— Німеччина покликана здійснити історичну місію. Ми, німці, створюємо й допомагаємо іншим створювати новий лад, коли господарем стане повноцінна людина, що витримає випробування на добір. Ми знищимо прогнилу демократію плутократів і диктатуру слов'янських недоносків і на їхнє місце поставимо особистість, оскільки «не маса і не більшість винаходить і мислить, а завжди тільки окрема людина, особистість», як учить нас фіурер. «У творенні, чи то матеріальному, чи інтелектуальному, в галузі світу думок, найцінніший від усього сам творець як особистість».

— Ja, ja,— кивав Адомас.

Рош натиснув кнопку.

Увійшов солдат.

— Перекладача!

Перекладачем був сивий чоловік у добре пошитому цивільному костюмі; він говорив з жемайтійським акцентом.

Рош повторив свій монолог і, поки його перекладали, уважно стежив за Адомасом, який почував себе ніяково під важким, пильним поглядом коменданта.

— Я розумію вашу політику...

— ...і ідеологію.

— Так. Литовці ніколи не забудуть, кому мають дякувати за те, що знову майорить наш державний прапор і ми вільно співаємо свій національний гімн, пане комендант.

— Не знаю...— Рош підвівся.— У всякому разі, я особисто цього не певен. До мене доходять чутки, що ставлення корінного населення до німецьких солдатів не таке, як у перші дні після визволення. Квіти, якими ви засипали

¹ Пан начальник поліції (нім.).

² Так, це чудово (нім.).

нашу армію, коли вона перейшла кордон, давно зів'яли, а нових щось не видно. Німецькі солдати їдять литовське сало і яйця, але задурно їм цього не дають: вони мають вимінювати їх у селян на тютюн та сигарети. Ваші дівчата чарівні, привітні, та вони чомусь не помічають, що армія фюрера складається із здорових чоловіків, для нормального життя яких не досить смачного обіду... Якщо ми хочемо піднести бойовий дух солдата до максимуму, треба, щоб він почував себе як удома. На жаль... — Ропп обійшов навколо стола, мало не зачепивши Адомаса плечем. Це був стрункий, середній на зріст чоловік, він намагався триматись як справжній німець, але в руках і мові його просвічувала жемайтійська вайлуватість. Ропп спинився перед портретом Гітлера, якусь хвилину постояв побожно, як перед вівтарем, і знову сів. — Я не збираюсь робити з вас агітатора, пане Вайнорас, як це робили з вашими литовцями більшовики, але ви повинні докласти всіх зусиль, щоб населення зрозуміло, кому воно має дякувати за свою свободу.

Адомас слухав, не погоджувався з комендантом, проте кивав:

— Авжеж, розумію... ја, ја...

— Німеччина має одержати грам у грам усі продукти за державним планом поставок. Попередьте селян, що кожний, хто залишить у полі бодай один сніп, відповідь перед військово-польовим судом. Ваша земля за німців повинна дати врожай не менший, ніж за Сметони. Якщо селяни саботуватимуть, відповідати доведеться вам, пане начальник поліції.

— Мені? — Адомас спохмурнів. — Я можу відповідати тільки за себе і наперед запевняю вас, пане комендант, що сам не саботуватиму. А щодо населення, то все залежатиме від обставин. Більшовиків на литовській землі теж зустрічали квітами, а проводжали...

Ропп здригнувся і допитливо глянув на Адомаса.

— Більшовики не виконали обіцянок, які дали нашій нації, — вів далі Адомас, стримуючи своє роздратовання. — Наші люди дуже добре пам'ятають також, що передавали по радіо з Німеччини. Якщо хочете, я можу слово в слово повторити одне місце з відозви тимчасового уряду Литви до народу: «Ми хочемо бути незалежними, ми ладні жертвувати собою і все віддати Литві». Народ вважає, що час би вже збутися цим словам, а то люди незабаром зневіряться і в німцях, і в нас.

Поки Адомас говорив, Ропп нервово стискав короткі грубі пальці. Потім обернувся разом із стільцем до перекладача, що примостився край столу.

— Дивна нація! — Обернута до Адомаса щока тіпалась. — Будьте ласкаві, подаруйте нам незалежність... Як поношені штани або панчохи... Вільсон у вісімнадцятому зробив вам таку ласку, але дарованої речі не бережуть. Фінни, як один, стали на захист своєї землі, а ви простягаєте руки та ще й дякуєте, що вам наділи паручники. Ні, пане начальник поліції, незалежність не можна канючити, її треба завоювати!

— Декларація Вільсона була б просто папірцем, якби наші батьки не підтримали її зброєю. В братських могилах лежать тисячі литовців. А про сороковий рік... краще не згадувати. Ви ж самі знаєте, що справжні литовці не дякували...

— Навіщо ви все це мені кажете? — Ропп зневажливо подивився на Адомаса поверх окулярів. — Ми ж не за столом дипломатичних переговорів. Я запросив вас, щоб ви вжили заходів і тим самим уникли можливих неприємностей. А ви, замість того щоб тверезо оцінити обставини, розводите філософію.

— Це не філософія, а факти. — Адомас хотів підвестись і вийти: зухвала поведінка коменданта дратувала його. — Народ чекав свободи, і коли замість неї він одержить... Даруйте, пане комендант, чим тоді його переконати, що все має бути саме так, а не інакше?

— Кулями! — Окуляри Роппа холодно блиснули. — У нас їх досить, пане начальник поліції.

— Кулями? — машинально пробелькотів Адомас.

— Хто не з нами, той з більшовиками. Третього шляху немає. Ми, німці, покликані здійснити історичну місію — очистити світ від неповноцінних людей і закласти підвалини ери надлюдей. Ви знаєте, що сказав фюрер у книзі «Mein Kampf»? Арійська раса, як найцінніша частина людства, повинна поховати під руїнами колишньої цивілізації всі неповноцінні раси. Ті литовці, яких не зіпсувала слов'янська або єврейська кров, належать до арійців і зможуть влитися у великий німецький народ, сприйняти його культуру й користуватися благами німецької цивілізації.

— Тобто, кажучи просто, вони стануть німцями, — похмуро зауважив Адомас.

— Так, хто гідний цього. — Ропп зневажливо похитав головою. — Для представників малого відсталого народу

це — щастя. Ви маєте дякувати долі за майбутнє своїх дітей і онуків.

Адомас міцно стиснув кулаки. Нігті впилися в долоні.

— Дякую за відвертість. — Він підвівся. — Досі ми багато що уявляли собі інакше.

— Я сказав більше, ніж слід було. — Комендант підвівся із стільця і подав Адомасові руку. — З розумними партнерами люблю грати відкритими картами, Herr Polizeimeister. Heil Hitler!

— Heil... — буркнув Адомас.

IV

Його кабінет був на другому поверсі. Адомас важко підіймав ноги по сходах, тримаючись за хисткі поручні, що скрипіли від найменшого дотику, і від цих звуків, від затхлого духу казарми його нудило. «Історія не знає прикладів, щоб один народ з доброти сердечної визволив інший...» Гедимінас казав правду. Та що ми могли вдіяти? Бугяніс сказав би: «Хоч-не-хоч, а станеться те, що має статися, пане начальник; Юозас Бугяніс не може зрушити колесо історії ні вперед, ні назад; він може тільки пильно дивитися, щоб це колесо не розчавило його самого...» Філософія теляти, яке ведуть різати... «Ні, пане комендант! Ми поки що господарі на своїй землі, а ви — лише гості, і ми подбаємо про те, щоб вам це довести!»

Адомас, не постукавши, натиснув на ручку і ввійшов до кабінету, в якому звичайно, коли не було начальника, сидів вахмістр Бугяніс.

Це був миршавий, непримітний зовні чоловічок, але дуже енергійний, із звичками військового, які він приніс із сметонівської армії разом з чином унтер-офіцера. До подій сорокового року він служив у міському самоврядуванні, але нова влада звільнила його — довелося розбивати каміння на будівництві шляхів.

Побачивши Адомаса, Бугяніс схопився із стільця й відрепортував. Він пильно додержував військової дисципліни і часто при цьому бував смішний.

— Як спочивали, пане начальник? — спитав він після офіційної частини. — Учора ми вас бачили в «Трьох богатирях», треба сказати, п'янісіньких.

— А тобі яке діло?! Усі ми напиваємось,

— Але ж не так, не так, пане начальник. Обоє ви з Джюгасом були ледве живі.

— Який дідько тебе по ресторанах носить, якщо ти святий!..

— Отакої... Він нічого не пам'ятає! — Бугяніс круто повернувся, пішов до дверей, потім вернувся до столу. Він метався по кімнаті, наче за ним ганялися бджоли; якби не знати його, могло б здатись, що Бугяніс дуже схвильований. — Ропи звелів вас розшукати, щоб ви сьогодні о дев'ятій були в комендатурі. Зараз одинадцята. Німці люблять пунктуальність.

— Який він там німець...

— А хто ж він?

«Знімечена жемайтійська свиня...» Адомас сів. Стілець був ще теплий, і його знову почало нудити, як на сходах. «Кляте похмілля».

— Пуплесіса приведи, — наказав він, не повертаючи голови. — І Жакайтіса, — додав він, трохи подумавши.

Бугяніс клацнув закаблуками, проте з місця не зрушив.

— Чого не зрозумів, пехай йому чорт? — розлютився Адомас. — Наказую привести заарештованих Магаса Пуплесіса та Пятраса Жакайтіса!

— Слухаю! Привести Пуплесіса й Жакайтіса! — Бугяніс випнув груди і, обернувшись на одному закаблуку, стройовим кроком вийшов з кімнати.

Адомас злісно глянув йому в спину: він не любив Бугяніса, особливо за те, що ніколи не міг зрозуміти, говорить той серйозно чи клеїть дурня.

«Може, треба з ним порадитись?»

« — Як вважаєш, Юозасе, куди німці подінуть тих, у кого черепи скровні не за встановленими стандартами?»

— Ха-ха! Таким ми вже почепили жовті зірки, пане начальник! Незабаром зажепем їх у гетто, і пехай працюють на користь нації!

— А ти певний, що твій череп відповідає всім нормам?

— Плював я на це! Я не з тих дурнів, що сушать собі голову завтрашнім днем і сподіваються на вічне життя. Юозас Бугяніс звичайний смертний. Сьогодні він є, а завтра його може й не бути, тому він визнає тільки сьогодні. Сенс життя? Якщо встиг (поки не зайшло твоє сонце) перегризи горлянку тим, хто колись копав тобі яму, то більшого сенсу в житті й бажати не треба, пане начальник».

(«Кажуть, людині потрібні здібності, розум, а виявляється, головне — зуби!»)

Адомас важко підвівся й підійшов до вікна. На базарному майдані було повно возів і людей. У відчинену квартиру гарячий полуденний вітер доносив гострий запах сечі й базарний гомін.

«Люди... Одна мова, одна нація, одна батьківщина — все це ми вчилися любити з дитинства. Скільки їх зійдеться на цьому майдані років через десять? Половина? Третина? А може, ще менше — залежно від того, з яким завзяттям користуватимемося кулями, які ласкаво запропонував нам пан комендант...»

Він знову пригадав свій сон і ту ніч, коли зробив те, чого, на його думку, не можна було уникнути. Тепер він не бачив пілота, а тільки відчував його — безсиле тіло важкою брилою тиснуло на плечі. («Чи важче було Ісусу Христу нести хрест?») Чуже серце — крило пораненого птаха — стукотіло в спину, і Адомасові здавалося, що це відлунює його власне серце. Він дивувався — вони ж не в горах, не в лісі, а в м'якій темряві стодоли, що пахне сіном. Його кроки теж були м'які, пружні, як незлежаний стіжок, але йому здавалося, що земля під ногами гуркоче (він іде по якомусь барабану, хай йому чорт!), гуркіт ось-ось поставить на ноги все село, скоро збіжаться люди... Уже чути кроки за дверима!..

Привели заарештованих.

Адомас тремтячою рукою витер чоло.

V

Бугяніс підштовхнув заарештованих на середину кімнати, наказав стати струнко.

Адомас вийняв з кобури пістолет і поклав на стіл.

— Ти вільний, Юозасе.

— Я? — Бугяніс здивовано витріщився.

Адомас кивнув.

— Сідайте, — сказав він заарештованим, коли ображений Бугяніс вийшов.

Пуплесіс ступив крок до письмового столу.

Адомас поклав руку на пістолет.

— Туди, — показав він головою на протилежну стіну, де стояло два стільці.

Заарештовані сіли. Пуплесіс — спокійно, упевнено, наче

у себе вдома на лаву, де завжди сукав мотузки, Жакайтіс — боязко, немов вагався; може, не дочув. Обидва заросли густою щетиною; одяг перетворився на драптя — самі дірки, без гудзиків, — від нього йшов тяжкий дух: майже місяць вони просиділи в тісному підвалі, не вми-валися, там їли, там-таки й свою потребу справляли. На набряклих, отупілих обличчях видно було сліди незагоє-них рап — Бугяніс із своїми хлопцями таки доклали рук — і свіжий синець під оком у Пуплесіса.

Жакайтіс був у міліцейській формі, в якій пішов, зби-раючись або загинути, або вернутись переможцем. Проте не витримав першого ж випробування і вернувся зрадник-ком. Сидів він скособочившись, схиливши на плече свою велику, довгасту голову, наче вона не трималася на тон-кій шиї. Матас Пуплесіс схожий був на карлика непро-порційної статури: на зріст менший від Жакайтіса мало не на третину, але плечистий; силу він мав надзвичайну. Жителі Лауксодіса називали його Кедроном, — напідпитку він любив співати псалми, особливо про ріку Кедрон. Він був гострий на язик, з простим мужицьким гумором, та ще й мав талант циркача. Віп міг випити, заклавшись, двадцяттеро сирих яєць з пивом і закусити битим склом та цвяхами. Потім лягав посеред двору, на нього клали двері від сінника, і по такому мосту проїжджав віз, в якому сиділи сусіди. У Пуплесісів було шестеро дітей: старшій, Міглі-Дараті, минуло дев'ятнадцять, найменшо-му, Вітаутасу-Йокубасу, — чотири. Матавушас Пуплесіс був запеклий безвірник, а його дружина Тересе щиро віри-ла в бога, але в родині через це не дуже сперечалися, хоч обоє в душі зневажали одне одного і вважали, що більшого дурня (дурної) і вдень з вогнем не знайдеш у всій Краштупенайській волості. Коли народжувалось дитя, Пуплесіс сам вибирав йому ім'я, і неодмінно язич-ницьке, а коли треба було хрестити, Пуплесене ставала дибки, і в церковні книги дитину записували з двома іме-нами: до безбожного неодмінно додавали християнське. Перший рік кожен уперто називав дитину своїм ім'ям, а потім обоє переконувались, що інша сторона не посту-питься, і починали називати двома іменами одразу. Жите-лям Лауксодіса, небалакучим зроду, це, звичайно, було не до душі. Завжди знаходився язикатий сільський лін-гвіст, який, уміло обрубавши склади, так склеював обидва імені, що новоутворене одразу ж приживалося у всій окрузі. Отак з Міглі-Дараті зробили Міграту, Кестутіс-

Казімерас став Кестумерасом, а Вітаутас-Йокубас перетворився на Вікубаса.

Адомас мовчки дивився на заарештованих. «Могло їх тут і не бути, як і тих вісімнадцятьох, яких Бугяніс із своїми хлопцями порішив двадцять сьомого червня».

— Давно вас треба було б розстріляти,— сказав він.— Заслужили! Зрадникам батьківщини — найвища міра покарання. Навіть суд не потрібний. Але я гадаю, що гнів поганий порадник. Тому вас треба передати німецькій політичній поліції. Там би з'ясували, чи хвастаєш ти, Жакайтіс, чи справді уколошкав Марюса Нямуніса. А ти, Пуплесіс, одразу став би шовковим, і ми дізналися б, як ти служив на благо своєї сільради, і взагалі — чи більше від тебе начальство винне, чи ти сам рук доклав, щоб запхати Гульбінасів у товарні вагони.

Жакайтіс неспокійно засовався на стільці. В круглих очах промайнула надія.

— Пане Вайнорас... начальнику... Я справді... ладен ділом довести...— пробелькотів він, намагаючись підвестись.

Пуплесіс обернувся до Жакайтіса спиною і знову замислювався. Важкі великі руки лежали на колінах, як шматки вудженого м'яса.

— А ти, Пуплесіс, що думаєш? — спитав Адомас.

— Я? — Пуплесіс навіть не здригнувся, навіть не глянув на Адомаса.— Невже котові цікаво знати, про що думає миша?

— Не хитруй, старий. Хочу побалакати з тобою по-людському.

— Якщо по-людському, то скажу, що згадав чудовий літній день, коли косив у твого батька конюшину. Тоді ти був жабеням років шести. Якось сталося, що натрапив я на сонного зайця і ненароком різонував його косою по задніх лапах. Відтяв обидві по коліна. Ти тоді мене побив — гарний був забіяка, нічого казати,— а потім голосив, обійнявши зайця. Ніжні ми були тоді...

— Розжалобити хочеш? — Адомас суворо глянув на Пуплесіса, проте в голосі його не було гніву.— А сам, бачу, зовсім не розжалобився. Зрадив свою пацію, знався з ворогами, допомагав чужим грабувати своїх, а тепер розпятакуєш про заячі ланки.

— Я виконував накази своєї влади так само, як ти своєї.

Адомас почервонів.

— Виконував! Ти перед ними вислужувався! — люто крикнув він. — Богові дякуй, що ти просто дурний блазень. А то давно лежав би в ямі.

Пуплесіс нічого не відповів.

— Доживаєш віку, а не можеш зрозуміти, дурний ти дядько, що вівцям місце в одній кошарі з вівцями, коровам в одній оборі з коровами, що ні тих, ні тих не можна мішати з вовками, — вже м'якше вів далі Адомас. — Ми — маленька нація, живемо між двома велетнями, як жменька зерна між жорнами. Ми повинні бути сталевими, щоб нас не перемололи. Наша сила — в єдності. Росіяни нав'язали нам класову боротьбу, нацьковували брата на брата, щоб ми перерізали один одному горлянку, — тоді їм легше буде правити. Дехто («скажімо, пан комендант») і зараз хотів би провадити таку політику, звісно, з другого кінця, але ми не дозволимо! Так, не дозволимо... Тимчасовий уряд Литви у своєму зверненні до народу ясно висловився з цього приводу: міжусобну різанину можуть дозволити собі тільки стомільйонні народи, а нам дорога кожна людина. Ми хочемо всіх заблудлих вернути в лоно нації, — певна річ, якщо вони не зятяті вороги, вміють оцінити нашу добру волю і ладні довести на ділі...

— Я ладен! Я вже казав, пане начальник, що я ладен!.. — зірвався на ноги Жакайтіс. — Наче я своєю волею служив у міліції та допомагав ділити землю? Умовили, підбили... Сліпий був!

— Якби німці не перетяли шлях, навряд чи ти прозрів би, — жовчно посміхнувся Адомас. — Годі про це. Бачу, що каєшся, хоч трохи, може, й брешеш, як пес. Горбатий, але молодий — час виправить. У поліції хочеш служити?

Жакайтіс стояв, похнюпившись. Неголене обличчя якось чудно сіпалося.

— Можу... Все можу, пане начальник... — схлипнув він. Його ноги підломилися, і він повільно, наче його тримала за комір невидима рука, упав на коліна поряд із стільцем.

— Устань, щоб тебе чорт побрав! — люто гаркнув Адомас. — Квач! Нам чоловіки потрібні, а не баби.

Жакайтіс схопився.

— Забирайся геть! Чуєш?! — Адомас поклав руку на пістолет. — Знайди чергового й поклич його сюди.

Жакайтіс, тупо озираючись, боком вибрався з кабінету.

— Ось бачиш, які підпори вашої влади, душко, — сказав Адомас Пуплесісові, який сидів, наче кам'яний; тільки очі поблискували спідлоба й показували, що він ще

живий.— Таких, як Жакайтіс, у Литві тисячі. Що ти на це скажеш?

Пуплесіс ворухнувся, і на ожилому обличчі з'явилася крива усмішка. З таким виглядом він звичайно жував скло.

— Розумніше не скажеш, як є, пане начальник. Жакайтіс недавно з молоденькою одружився, сам молодий, медовий місяць у хлопця, так би мовити,— може, й варто за це шкуру поміняти, а я за свою стару такої ціни не дам.

Адомас поклав пістолет у кобуру.

— А може, діти цього варті?

Пуплесіс здригнувся, але й далі дивився Адомасові просто у вічі. Кулаки на колінах нервово тремтіли.

— Діти й без мене виростуть, пане Вайнорас. Що важче їм у житті прийдеться, то краще пам'ятатимуть, кому за це мають дякувати.

— А ми не хочемо, щоб пам'ятали.— Адомас підвівся. Йому зробилось весело.— Забирайся геть, поки живий і цілий,— жито вже час косити! Який ти нам тепер ворог? Коник-стрибунець! Хоч стрибай, хоч не стрибай, воєнної машини не спиниш, хоч під колеса лягай. А може, гадавш, більшовики ще вернуться?..

Пуплесіс покрутив головою,— не можна було зрозуміти, погоджується він чи ні.

У цю мить відчинилися двері, і до кімнати зайшов Жакайтіс, а слідом за ним Бугяніс з наставленим пістолетом.

— Пане начальник, цей тип... я його затримав... Що тут діється, хай йому чорт, пане начальник?!

— Жакайтіс, як мені здається, хоче працювати для нас,— спокійно мовив Адомас і, обернувшись до Пуплесіса, додав: — Тобі доведеться щодня реєструватися в поліції, а далі видно буде. Жакайтіс!

Той підскочив, наче наступив на гадюку.

— У Каунасі організують трудові батальйони. Набирають добровольців на військове будівництво. Слушна нагода спокутувати свої гріхи перед батьківщиною. Розумієш?

— Розумію, пане начальник... Спокутую...

— Анархія! — обурився Бугяніс.— Ви кидаєте запалені сірники в бочку з порохом, пане Вайнорас!

«Мілда буде задоволена»,— іронічно подумав Адомас.

Розділ четвертий

I

У виконкомі Марюс сказав:

— Ми організували курси лікнепу, товаришу вчитель. Чи не зможете ви раз на три дні пожертвувати цій справі дві години?

Гедимінас через силу усміхнувся.

«Колись ми називали один одного на ім'я. Тепер між нами стіл і дівчина, яку ми обидва кохаємо».

— Ви тепер начальник, можете наказати...

— Радянська влада не наказує своїм друзям.

Марюс три роки ходив до Гедимінаса, коли той приїздив на канікули, показував йому списані зошити і щоосени складав екстерном іспити за черговий клас.

Цього він ніколи не забуде.

— Чи потрібні за Радянської влади три класи гімназії, щоб бути головою волосного виконкому? Зараз модно не чистити нігтів, не посити галстука, не вмиватися, ходити в пом'ятих штанах і удавати з себе пролетаря, якого скривдила буржуазія.

— В кожній хаті свої мухи, хай їм чорт. Прийде час, згинуть. Ми вже постараємося, товаришу вчитель, щоб такий час швидше настав.— Погляд у Марюса жорсткий і тугий, як натягнутий канат, важкі, жилаві кулаки лежать на столі,— от-от кинуться в бій і доведуть, що таки їхня правда.

Пізніше Гедимінас бачив такі кулаки в класі. Їх було багато. Вони парами лежали на шкільних партах, як потомлені корови на вигоні, об'їденому до чорноти. Чого вони прийшли сюди, ці літні люди із зморшкуватими обличчями? Ці жінки, що досі народжували й ховали дітей, не вміючи надряпати свого прізвища? А їхні замшлі чоловіки, які вдень тяжко працювали коло верстатів у майстернях або тягали мішки на станції? Невже вони гадають, що дві годинки за шкільною партою зроблять хліб ситнішим?

— В такому віці... наче діти... Адже смішно, товаришу вчитель? — сказав якийсь здоровенний чоловіча, коли Гедимінас узяв його руку з олівцем і показав, як правильно пишеться слово.

З чола здорованя збігав піт, обличчя почервоніло від натуги. Стомлений і зневірений, дивився він на хисткі літери й думав, що кожна з них важча від товарного вагона, сотні яких він розвантажив за своє життя. Але відступати було пізно. Мов каторжник каміння, він підкочуватиме літеру до літери, зчеплюючи їх в тисячопудові слова, аж поки мертвий папір чудодійно заговорить.

Його мучив духовний голод.

Гедимінас зазирнув у жадібні, по-дитячому соромливі очі і, поійнятий дивним неспокоєм, відповів:

— Учитись ніколи не смішно, друже.

Всі голови, скільки їх було в класі, відірвалися від зошитів і обернулись до Гедимінаса. В очах була та сама невситима жадоба і дитяча соромливість.

«Досі я не знав людей», — здивовано подумав Гедимінас.

Днів за три перед цим він побував у селі. Коло шляху босий селянин у полотняній сорочці сів жито. Хода його була легка, помаху руки широкі, обличчя святково-урочисте. Щороку, восени й навесні, він засівав землю, що тужила за зерном, але завжди чужу, а тепер уперше робив це на своєму полі.

— Це моя земля, товаришу вчитель. Отам на горбі на той рік збудую хату, а біля неї посаджу садок! Ви розумієте, що таке своя земля і своя хата, коли в тебе четверо дітей?

— Так, звичайно, вам тепер не доведеться наймитувати...

— Ні, ви нічого не розумієте. — Селянин присів навпочіпки і обома долонями, ніби пестячи, погладив пухкі грудки ріллі. — Землице ти, землице! Кинеш їй одне зерно, а вона тобі — десять. Рідна мати не буває щедріша до дітей... — Його губи шепотіли наче молитву, а очі горіли священним голодом. Як у тих, що зійшлися в класі, щоб розгадати таємницю грамоти.

Коли він, набравши козубець зерна, пішов по ріллі, Гедимінас довго не міг одвести зачарованого погляду від постаті в полотняній сорочці, що віддалялася, розкидаючи обома руками сонячне проміння зерна.

«Цей чоловік міг би одрізати скибку своєї землі і їсти її, як хліб. Він очманів від щастя. Коли бачиш його, можна взяти під сумнів, чи знав ти раніше справді щасливих людей...»

Марюс сказав колись, — тоді між ними ще не стояла жінка:

— Нація, нація... Твоя нація, Гедимінасе, розділена на погоничів і волів. Поки не впадуть ці перепони, литовець оратиме на литовця, а наша Литва ходитиме з торбою похід чужими вікнами.

Невже більшовики розхитали ці непереборні перепони?

Дивлюсь я й не вірю своїм очам,—
Невже я бачу ту країну,
Яку знайшов колись я сам
В безсонну нічну годину?

Пізно ввечері, повернувшись з курсів, Гедимінас розкрив пожовклу папку із зошитами. Десять ворухилася думка, що так робити не слід, що це блюзнірство і він зраджує все, чим жив і в ім'я чого жив, але перед очима стояв селянин у полотняній сорочці, що кидав у землю променисті зерна, літні люди за маленькими партами, і Гедимінас не зміг вистояти перед незрозумілою силою. Так бувало щоразу, коли його охоплювало душевне піднесення, і, не вміючи затамувати його в собі, він довіряв свої почуття паперу.

Вірш здався йому вдалим; в папці було їх кількесот: літературні спроби за десять років, в тому числі (правда, лише кілька) опубліковані,— але останній вірш, мабуть, був найкращий.

«Треба б запропонувати його газеті».

Наступного вечора Гедимінас перечитав вірша.

Він вже не здався йому таким вдалим.

«Хоч що кажи, а не гаразд буде, якщо друзі побачать його в газеті. Хіба що під псевдонімом...»

А потім він зустрів цього чоловіка. Начебто нічого особливого — таких людей скрізь було багато, Гедимінас часто з ними стикався, та й чував усякого. Але цей чоловік надто вже схожий був на того селянина в полотняній сорочці, який міг одрізати скибку своєї землі і їсти її, як хліб. Цей теж був у полотняній сорочці, босий — закоханий у свою землю трудяга. Давно, коли його діти були ще маленькі, цей трудяга брав наймита й дівчину, а сам уставав на годину раніше і лягав на годину пізніше, ніж вони. Він був куркулем. Коли діти підросли, з господарством справлялися самі. Та однаково він був куркулем, землі у нього було більше, ніж дозволяв тепер закон.

— Краще б забрали ці зайві гектари, якщо вже такий закон у нової влади,— скаржився він Гедимінасові.— Але

навіщо людину без ножа різати? Куркуль, гнобитель, багатство чужим горбом пажив... А землю ж мені батьки лишили, а їм — їхні! Якщо хочете знати, мої ноги до першого льоду не знали взуття, а наймит босою ногою з хати не ступить: взуй нас, так належить! Був собі чоловік як чоловік, ніби й шанували його, не лаяли, а тепер одразу звіром став.

Гедимінас вернувся до себе сам не свій.

«Марюсе, а може, твої погоничі помінялися місцями з волами?»

Він вийняв з папки зошит, перечитав вірші.

Селянин у полотняній сорочці стояв посеред ниви, як пам'ятник. Він розкинув руки, наче хотів обійняти землю, та з долонь вже не струменіли сонячні промені.

Гедимінас вирвав із зошита аркуш з віршем і зібгав його.

II

На початку третього триместру його викликали до міськкому партії.

Він догадувався, що це значить: директор не раз дорікав йому за те, що він ухиляється від громадської роботи, а комсорг гімназії на засіданні педагогічної ради одверто звинуватив його у підриві авторитету комсомольської організації. І ще не так давно міський відділ народної освіти нагадав, що слід неухильно додержувати інструкції комісаріату освіти і не протягувати «ідеалістичного баласту», викинутого з програми.

До міськкому партії він пішов збентежений, але сповнений рішучості спростувати всі звинувачення. Уникаю громадської роботи? Так, пане... товаришу секретар, робота, в якій не бачу глузду, дратує мене. Всі ці збори, мітинги, викрики з трибуни... Біганина, організація, реорганізація... Якийсь безконечний базар, на якому хтось, можливо, і наб'є собі ціну, та тільки не вчитель. І, звичайно, не учень. Адже вони теж втягнені в цей політичний кагал, в якому вистачає часу на все, крім уроків. Я вважаю, що обов'язок учителя — передати свої знання учневі, а обов'язок учня — засвоїти їх, а не політиканствувати, товаришу секретар. Що ж до авторитету комсомолу, то це справжнісіньке непорозуміння. Чого я маю ставити гарну оцінку комсомольцеві, якщо він погано вчиться? Щоб комсорг сказав: «Ось яка комсомольська

молоді! У щоденниках за весь триместр жодної двійки!..» Розумію, це залучить більше молоді в комсомольську організацію, але ж не збільшить знань учня. Я — сумлінний учитель, товаришу секретар. І звідси, мабуть, ще одне, не менш тяжке обвинувачення — що я, мовляв, не дотримую інструкції комісаріату. Певною мірою — так. Але погодьтесь самі, програма історії Литви дуже скорочена, з неї вилучено цілий ряд найважливіших моментів, без яких неповною стає історична істина. Як педагог, я не маю права збивати учнів з пантелику, а як литовець, не можу з чистою совістю ступати ногами по святих місцях.

Гедимінас не сподівався, що в міськкомі партії його зрозуміють (політика залишається політикою...), але вірив, що зможе переконати товариша Гавенаса в своїх добрих намірах. Не плюнуть же йому там в обличчя так, як плюнув директор гімназії Уміла: «Ваша біографія, учителю Джюгас, повинна б більше зобов'язувати. Сестра одружена з поміщиком, батько — доброволець, та ще й нагороджений хрестом, а ви самі, здається, в університеті були в неолігуанах¹. Гарний букетик, нічого не скажеш, хе-хе...» Букет букетом, але Гедимінас хотів тільки, щоб його правильно зрозуміли: адже він усе робить від щирого серця, переконано, тут немає тасмного наміру або лихої волі; він не вмів лицемірити й пристосовуватись, він позбавлений таланту тих безпринципних і поверхових людей, які за одну годину змінюють «свою» ідеологію, наче сорочку у передбаннику, щоб потім, при потребі, знову надіти її, брудну, але поспіхом випрасувану, на свою гнучку спину. На жаль, він не такий. Він повинен спершу витравити з мозку і серця все, чим жив досі, прийняти чужу правду як свою власну, неминучу необхідність і тільки тоді вже впасти перед нею на коліна і молитися, як молився своїм старим богам. Товариш Гавенас, безперечно, не виправдає його, Гедимінаса, але ж він, кажуть, тямуща людина і мав би зрозуміти, що одвертий ворог (якщо дотримуватись більшовицької формули: «Хто не з нами, той проти нас») менше небезпечний і більше гідний поваги, ніж лукавий друг, який і другом став з примусу або зі страху.

Отак психологічно підготувавшись, Гедимінас увійшов до кабінету секретаря, в якому колись панував бургомістр Берженас. Як усе змінилося тут! Ось в одному кутку

---

¹ Націоналістична литовська студентська організація.

квадратний стіл з чотирма м'якими шкіряними кріслами. Раніше його застеляли зеленим сукном, і на столі до пізньої осені стояли живі квіти: їх щоранку приносяв і ставив у воду сам міський голова. Тепер стіл накрито червоною тканиною, а посеред нього, як знак перемоги, червоний прапорець. Твій затишний дім — уже не твій дім. Із стін зняли дорогоцінні сімейні реліквії і розвісили інші: портрети державних мужів чужої держави, чужий герб, чийсь чужі слова білими літерами на червоній стрічці через усю стіну. Все холодне й чуже!

Побачивши відвідувача, Гавенас підвівся за масивним дубовим письмовим столом і скупим помахом руки запропонував сісти. Він був середній на зріст, худорлявий, з довгастим, сухим, вилицюватим обличчям. Досить яскраве, примітне обличчя, хоча не можна було зрозуміти, якого кольору в нього очі. А взагалі він здавався людиною привітною й інтелігентною. Та, незважаючи на всі його зусилля триматися невимушено, спало на думку, що він увесь час хвилюється, ніяковіє, відчуває, що це помічає співрозмовник, і від того ще більше хвилюється й сердиться сам на себе.

Кілька загальних фраз — погода, здоров'я, як взагалі життя, шкода, що не довелося познайомитися раніше. Геддімас відповідав обережно, але щиро й чекав, коли ж почнуться докори, та Гавенас тримався так, наче йому набрид цей просторий кабінет і він запросив сторонню людину лише для того, щоб розважитись.

— Часом мене дивує стримане ставлення деяких верств нашої інтелігенції до Радянської влади, — сказав він. — Я маю на увазі людей, що вийшли з народу, що, в гіршому випадку, зв'язані кровними узами з дрібною буржуазією, але в роки фашистської влади все ж виступали проти режиму таутиніків¹. Я розумію, нелегко перебувати людині, що втратила старі орієнтири, та як можна заплющувати очі на факти? Адже ті, хто любить свій народ, — а та частина інтелігенції, про яку я кажу, в часи Сметони уболівала саме за долю литовського народу, — повинні зрозуміти, що радянський лад дав народові Литви те, чого ніякий інший лад ніколи б не дав. Я, товаришу Джюгас, людина без національних передсудів, однак я спробую глянути на наш час очима інтелігентної людини, що не пододала таких передсудів. Візьмімо

¹ Націоналістична партія в буржуазній Литві.

для початку землю, головне багатство народу. Ми роздали мастки, а серед поміщиків був значно менший процент литовців, ніж серед бідноти. Що скажуть на це люди, які в часи Сметони кричали, що литовець, як і раніше, гне спину на чужих панів, а тепер все ж таки скоса дивляться на Радянську владу? Далі: право на працю, відпочинок, на безплатне лікування й освіту. Нація одержала багато, дуже багато, товаришу Джюгас. Такі факти, і вони незаперечні. Часом мені здається, що люди, які не бачать усього цього, охоплені якоюсь незрозумілою для нас манією.

Гавенас замовк і запитливо подивився на Гедимінаса. «Це про мене, — подумав той. — Та чому не скажете відверто, товаришу секретар?»

— Не знаю, — сказав він. — Людина, товаришу секретар, дивне створіння. Одного озолоти, а він незадоволений, іншому для щастя досить палиці мандрівника та неба над головою. У кожного своя манія.

— Даруйте мені, — Гавенас усміхнувся. — За фактом я професійний підпільник, хоч доводилося працювати й бухгалтером. Галузі далекі від мистецтва, отже, мені не по зубах алегорії.

— Я гадаю, що ця манія, як ви висловилися, називається національним самолюбством. Так, наша нація багато одержала від Радянської влади. Безземельні дістали землю, робітники — роботу, право на безплатне лікування, освіту і таке інше; але ті інтелігенти, які, кажучи вашими словами, всього цього не бачать, мабуть, вважають, що, дістаючи всі ці блага, нація втратила головне — державність.

— Пробачте, ви хотіли сказати — незалежність? — обережно перепитав Гавенас.

— Можете розуміти й так, ці два поняття не існують одне без одного.

— Незалежність буржуазної Литви! — Гавенас щиро розсміявся. — Ви серйозно вірите, що вона була? Вільна, незалежна Литва — із самостійною іноземною політикою, із своєю економікою? Коротше кажучи, держава, а не вотчина західних монополістів, клімат в якій залежав від іноземного капіталу?

— Нехай вона була вотчиною монополістів, але у неї був свій літ¹, своя армія, і коли міністр іноземних справ

---

¹ Літ — грошова одиниця в буржуазній Литві.

цієї вотчини прибував в іншу державу з офіційним візитом, перед ним вишиковували почесну варту.

— Ви чутливі до зовнішнього блиску, товаришу Джюгас. Але прості люди, певно, думають інакше, бо вони поставили хрест на удаваній незалежності, яка, по суті, була незалежністю тільки панівної верхівки.

«Поставили хрест... коли ввійшла чужа армія...»

Гедимінас криво усміхнувся.

— Не зрозумійте мене хибно, товаришу секретар,— сказав він.— Колись я поділяв націоналістичні погляди. На першому курсі університету навіть належав до корпорації неолітуанів. Ненавидів поляків, не любив росіян і німців, з пошаною ставився до англосаксонських народів, палко любив усе литовське. А потім потроху отямився. Побачив, що тим, хто править Литвою і виголошує нашій нації красиві слова, ця нація потрібна лише на те, щоб, спекулюючи її ім'ям, набити грішми кишені, купити масток, погуляти народним коштом на закордонних курортах. Я бачив, як мій батько по три дні стояв у черзі, щоб здати беконну свиню, як тремтячими руками перелічував кожний літ (чи вистачить на податки та на моє навчання?), а студенти — синки високопоставлених урядовців — прогулювали за вечір більше, ніж наше господарство за півроку виручало за молоко. Мені доводилося бачити селян, що кидали рідні хутори, і щоразу, перечитуючи в газеті списки господарств, проданих з молотка, я уявляв собі, скільки родин плаче, цілуючи поріг рідної хати, який тепер переступатимуть інші. Так, я бачив все це, товаришу секретар. І нерівність, і експлуатацію, і брехню. Моя нація страждала від обману і гноблення, і я не міг не радіти, коли нарешті впала панська влада. Народна Литва! Ми всі, кому не байдужа була доля нації, були за народну Литву. Не припускали спершу, що новий лад несумісний із збереженням нашої державності...

Гедимінас раптом запнувся: на нього дивилися пронизливі карі Гавенасові очі. Так, карі, Гедимінас тепер різно побачив їхній колір. М'які, лагідні риси обличчя секретаря, що спонукали відкрити душу, потемніли, не лишилося і сліду від колишньої сором'язливості, крізь яку проглядала непевність у собі. За столом сиділа зовсім інша людина, з довгим носом, випнутими губами і гострим поглядом, від якого ставало холодно і брав острах.

— Кажіть далі, кажіть,— буркнув він, не спускаючи очей з відвідувача.

Гедимінас помовчав, дивлячись у вікно на вулицю,— йому здалося, що Гавенасів погляд, наче гостра бритва, наближається до горла. «Якого дідька я розпятакався?» Йому стало страшно. За вікном видно було мокрий брук, осяяний яскравим березневим сонцем, і він широко позаздрив перехожим: зверху здається, що сдиний клопіт у них — якось обійти брудну калюжу та ухилитися, щоб не впали за комір холодні краплі.

— Я так дум а ю, лише дум а ю, товаришу секретар. Може, я помилюся...— Гедимінасові стало гидко від своєї останньої фрази.

— Ваша уявна державність нагадує мені горбд без тину, в якому риються сусідські свині,— сказав Гавенас.— Подумайте тільки, перед міністром закордонних справ вишиковують почесну варту! А в цей час Ріббентроп киває пальцем: а підійди-но, маля, сюди, що там у тебе? А-а, Клайпеда! Віддай-но мені цю цукерку. Або ж Бек — що ви там базікаєте: «Ми без Вільнюса не заспокоїмося», ану визнайте, що він був і буде невіддільною частиною Польщі! І віддали Клайпеду, і визнали за поляками Вільнюс, а коли б німці попросили на додачу Сувалкію¹, — і її віддали б. Нам слід радіти, що в зв'язку із сприятливими обставинами ми змогли приєднатися до Радянського Союзу. Для «маленької нації», якщо вживати ваших термінів, це — велике щастя. Та й що таке нація? Група людей, яких об'єднують єдина мова, історія, звичаї? Припустімо, так. Але ніщо так міцно не згуртовує людей, як спільна праця, однаково почесне становище в суспільстві, спільні інтереси. Наша нація, това... учителю Джюгас, — це весь трудовий народ, хоч би якою мовою він говорив. Йому байдуже до почесних варт вашого міністра. Він хоче працювати, творити й користуватися плодами своєї праці. Соціалізм веде світ до такого майбутнього, де люди зможуть про все домовитися однією мовою, жити без державних кордонів, без армій і, звичайно, без воєн. Це неодмінно станеться — хочемо ми цього чи ні. Таке веління історії, така логіка діалектичного матеріалізму. Вам слід було б засісти за марксизм-ленінізм,— додав Гавенас і підвівся.

— Я децю читав...— Гедимінас теж підвівся.

¹ Сувалкія — південно-західна частина Литви.

«Таке веління історії... Звичайно, пації умирають, як і окремі люди. Але навіщо ви поспішаєте передчасно загнати їх у могилу?» — подумав він.

— Ми надто поблажливі до інтелігентів вашого поколю, учителю Джюгас. Заплющуємо очі на їхнє минуле, довіряємо їм виховувати молодь і таке інше...

Не знаючи, що відповісти, Гедимінас подав був руку, щоб попрощатися, але Гавенас, виструнчившись за столом, стояв, піби не помітив цього.

— На все добре, товаришу секретар.

— На все добре.

Гедимінас повернувся (ні, хтось чужий повернув його за плечі) і на чужих ногах пішов до дверей. Взявся за ручку (теж не своїми пальцями), але, щоб натиснути її, не стало сили. Обернувся (не він, а хтось інший за нього) і, крізь якесь марево дивлячись на силует людини за столом, промовив:

— Мабуть, треба подати заяву про звільнення...

Силует неспокійно засовався (мабуть, замахав руками), і від столу долинув роздратований голос:

— Про це вже подбає сам колектив гімназії!

III

— Перед зборами мене викликав директор, сказав, щоб я був готовий виступити. «Ти старий учитель, Баукус, авторитетний, — мовив директор, — важливо, щоб така людина мене підтримала». Спершу я опирався, так-так, я ж душею був з вами, завжди поважав вас, признатися, навіть любив. Але Уміла, хоч лусни, хотів вас розгромити. І мені, самі розумієте, довелося... ну, довелося... Дружина, дітки, розумієте... Сильна людина, така ось, як ви, вистояла б, а я ж не герой, пане Джюгас, не герой...

Викладач математики Ляонас Баукус примостився край столу і сховав обличчя в долоні. Кістляві згорблені плечики, лілова пліщина, ліловий кінчик носа. Опудало — не людина. Хотів, мовляв, упасти в поги першого ж дня, коли Гедимінас прийшов до гімназії, але побоявся, — адже є злочини, яких не прощають, і люди, які не вміють прощати.

— Але ви не такий, я знаю, ви не такий, пане Джюгас... Ви розумієте, такі вже були часи. Простіть старого дурня!

— Я давно вас простив, пане Баукус.

— Не гнівайтесь, не осудіть...

— Не гніваюсь і не засуджую. Ви були тільки зняряд-
ням. Чи можна засуджувати ніж, який убивця загнав
своїй жертві в спину?

— Не кажіть так, пане Джюгас, я людина, у мене
є совість!

— Таких людей, як ви, тисячі. Вчора із страху вони
допомагали топити людей одним, сьогодні допомагають
іншим. А якщо дехто, ось ви, приміром, ще тримається
осторонь, то лише тому, що німецький Гавенас або Уміла
ще не взяли їх за барки.

— Ні, ви мене не простили, пане Джюгас. Ви мене
зневажаєте!

— Не думаю, пане Баукус.— Гедимінас вмикає радіо,
стоїть біля приймача, обернувшись до гостя спиною.—
Не ваша провина, що ви народилися в Литві, а не десь
у Швейцарії або африканських джунглях. Взагалі хіба
ми винні, що живемо не в дев'ятнадцятому столітті, коли
на світі не було Уміл, а у людей було менше хліба, але
більше лицарства? Ні, не думаю, пане Баукус, щоб я вас
зневажав. Мені просто шкода вас, як і кожного, у кого
незавидна доля. Оце й усе, мабуть.

— Шкода... вам мене шкода! Я не вимагаю, я не маю
права вимагати від вас поваги... Але благаю, не вважайте
мене за негідника, пане Джюгас...

По радіо урочистий голос диктора: передають останні
повідомлення із ставки фюрера.

На Східному фронті розгорнулася остання, вирішальна
битва. Взято міста Одесу, Калугу та Калінін. Москов-
ський уряд утік до Казані... На сьогодні знищено і взято
в полон шість мільйонів більшовицьких солдатів. Ворог
буде розгромлений ще до холодів...

Звучить «Хорст Вессель». Гримлять військові марші.

Повторюють уривки із звернення фюрера до народу:

«Німці! Велика Німецька імперія переживає найвелич-
ніші часи в світовій історії. Прапори Третього рейху
майорять від Атлантики до Чорного моря. Наша героїчна
армія вже штурмує головні міста Росії — Москву й Ленін-
град. Всі сили для перемоги! Завершити воєнну кампанію
до холодів. У Німеччині немає іншого вибору — або пере-
моги, або бути знищеною до останньої людини...»

— Чи не здається вам, пане Баукус, що наші особисті
взаємини порівняно з тим, що зараз діється в світі, не

варті виїденого яйця? — Гедимінас перемикає діапазони, шукає іншу станцію. Танцювальна музика. — Яке має значення, поважаю я вас чи ні, коли руйнуються цілі держави, а убивство людини сприймається як подвиг? Забудьмо, що було. Навкруги надто багато справжніх ворогів, щоб нам лишатися ворогами.

— Безперечно, безперечно, пане Джюгас, ваша правда. Ви маєте рацію на всі сто відсотків, пане Джюгас... — Баукус уперше за всю розмову підводить очі, несміливо подає Гедимінасові руку. — Мені тільки п'ятдесят років... є ще час... постараюся... Ви ще побачите, що я не якийсь негідник!

Гедимінас мовчки стискає долоню і проводить колегу до дверей.

Ляонас Баукус іде через двір непевною ходою, немов чіпляючись за невидимі предмети, і зникає в саду за осінніми деревами. Ще одне дерево з побитим листям...

— Пане Гедимінас, буде дощ. Лишалися б цієї суботи вдома.

Це хазяйка дому Онуте, дівчина не першої молодості. Вона значно більше цікавиться справами пана вчителя, ніж годилося б.

Гедимінас проходить повз неї, ледве не зачіпаючи високі, випнуті груди, бере приставлений до стіни велосипед і котить його до хвіртки.

— До завтрашнього вечора, панно Онуте! Бажаю вам приємно провести неділю!

— І вам також, пане Гедимінас. Вітайте вашого батечка.

— Широ дякую, панно Онуте. Батько буде радий.

По-осінньому низькі хмари висять над містом. Брук, тротуари, навіть дахи присадкуватих будинків усіяні опалим листям. Шпаркий жовтневий вітер зриває з напівоголених гілок літнє убрання і кидає його під холодні ноги осені.

Вологий дух гниючого життя змішався із запахом землі. Важкі, сірі люди, сіре повітря, сіре небо — холодний попіл у вогнищі. Сіре життя-буття за сірими стінами, в сірих дворах, де й досі ще валяються тріснуті, запорошені сірою пилюкою каштани. Сірість. Щось середнє між червоним і чорним, радістю й горем, весільним убранням і домовиною. Буденний одяг, він не прикрашає, набрид, але зручний і теплий. Солдатська шинель, що робить ні-

би однаковими убивцю й жертву. Пане Баукус, бережіть свій сірий одяг, під ним зручно ховатись...

«Якби я й справді був поетом, я написав би гарні вірші. Людина, як і багато тварин на землі, обороняється захисним кольором. Той, хто не вміє пристосовуватись,— гине. Уціліли тільки особи із звір'ячим інстинктом — будь-якою ціною врятувати шкуру. Людина-звір пожирає просто людину; людство не наближається до досконалості, а віддаляється од неї».

Біля перехрестя навпроти ринку Гедимінасові довелося злізти з велосипеда: впоперек вулиці, загородивши проїзд, стояло дві вантажні машини. Навколо них сповигали озброєні цивільні з білими пов'язками на руках і поліцаї, тут-таки — кілька есесівців. Шарфюрер в окулярах, ставши на капот машини, щось покрикував,— певно, квапив. Гамір, крики, сміх: усі п'яні. В одній машині повноповнісінько євреїв, у другу напихають. Старезні діди з пейсами і зів'ялі, зламані горем жінки повільно йдуть з двора синагоги (тут недавно оселили літніх євреїв, відокремивши їх од дітей) і по приставній драбинці піднімаються на машину, як на ешафот. Біля драбинки стоять двоє озброєних молодиків. Якщо старезний дід забариться, вони хапають його — однією рукою під пахви, другою за штани — і, як мішок, кидають у кузов.

Біля навантаженої машини крутяться двоє гімназистів. Теж з гвинтівками за спиною, напідпитку.

— Добрий день, пане вчитель. Просимо на підмогу! Гедимінас одвернувся. Шукас очима Адомаса.

— Куди переселяєте? — питає він у вахмістра Бугяніса, який командує литовською групою.

— Туди, де просторіше, пане Джюгас. У Каунас. Там відкривають єврейське гетто з усіма вигодами.— Бугяніс ірже, як кінь.

Дружний регіт.

— Треба сподіватися, там у них будуть людські умови? — питає Гедимінас, повіривши словам вахмістра.

— Так точно, пане вчитель. Невже пан комендант наказав би провести цю операцію, якби це було не так? Там вони житимуть із своїми дітьми. А хто не схоче, того відправлять в притулок для старих. Вважаймо, що вже близький кінець їхніх земних страждань.

Євреї сиділи, похнюпивши голови. Сиві бороди, ярмулки, у жінок хустки й капелюшки. Тупо дивляться одне

одному в спину або під ноги, на розтоптані грудки землі рідного містечка. Не треба вірити тому, що сказано перед посадкою в машини. Але ж відняли все — дітей, майно, честь. Чим жити, як не надією? Не може ж бути, щоб Пятрас, якому позичали гроші, коли в нього їх не було, або Йонас, у батька якого купували льон і пшеницю, а потім за одним столом пили могорич, по-дружньому «тикаючи» один одному, або ось оцей очкастий Фріц (або Ганс) з товаришами, у яких теж є батьки, — не може бути, щоб ці люди посміли скривдити їх, немічних стариків! Ні! Вони неодмінно зустрінуться із своїми дітьми у великому каунаському гетто. Пограбовані до останньої нитки, принижені. Зведені до рівня худоби. Але вони зустрінуться і житимуть, скільки їм господь бог призначив.

Шофери сідають у машини. Гурчать мотори.

— Бувайте здорові.— Гедимінас скидає капелюх.— Хай щастить вам на новому місці!

— Ходить здорові, пане Джюгас.

— Ви були доброю людиною, пане вчитель. Хай благословить вас господь.

Гедимінас махає капелюхом. Вони теж помахали б у відповідь, але охоронник ударив прикладом гвинтівки по руці першого, хто спробував це зробити.

— Пане Джюгас,— Бугяніс свариться пальцем з вікна кабіни,— якщо вам приємний запах часнику, то ми можемо знайти й для вас вільне місце в машині.

«Йому шкода цих пархатих. Бач, заступник об'явився...» — так і кипить у душі Бугяніса. Не може забути, як він із старшим братом збирався забагатіти. Вклали в діло заощадження, напозичалися і відкрили в одному волосному містечку крамничку колоніальних товарів, але скоро мусили все розпродати, не витримавши конкуренції: оптовики-євреї, підтримуючи своїх крамарів, поставили їм крам дешевше, ніж братам Бугянісам. Процент був мізерний, та його було досить, щоб відштовхнути покупців. «Проклятий кагал, ось заждіть! Прийде час, згадаєте литовських купців!» Прийшов. Діждався. Не одну зиму промучився унтером, але діждався. «Тепер ми гратимемо, а ви танцюйте, іуди».

Машини з глухим гуркотом їдуть вулицею. Дві відкриті домовини, напхані наче ще й живими, але вже останками людей.

П'яна пісня...

Гедимінас, не відчуваючи, що надів капелюха задом наперед, сідає на велосипед. Йому в другий бік.

«Сволота! От сволота!»

Підіймає кулак і, не соромлячись цікавих перехожих, погрожує комусь невидимому позаду себе.

IV

Чого тільки не вигадував у дитинстві! За stodолою ще й досі є заросла бур'яном яма, де він добував глину,— наробить цегли, збудує велике місто і буде там королем. Змайстрував «маслоробню», колотив з глини «масло», потім з дітьми побудував з лопухів курінь — «фабрику», робив з кропиви «шовк», варив «ліки» і все сподівався відкрити щось незвичайне і здивувати весь світ.

Довгими зимовими вечорами, коли бабуся засинала посеред казки, нестримна фантазія заносила Гедимінаса далі зірок, і він на кілька годин ставав володарем Всесвіту — богом. Потім зпову спускався на землю, вирізав разом з сільськими дітлаками з дерева мечі, стріли, робив луки і мчав верхи на дрюку звільняти Вільнюс від поляків. Або обертався в білку — добре взимку в душлі, а горіхи які смачні! — і в затишній самотині дожидався весни. А навесні він уже шпак, вернувся з вирію. Вибирає найкращу шпаківню (звичайно, на рідному хуторі), мостить гніздо, виводить пташенят. Добре, затишно в пташиній хатинці. Чути, як дощ порощить по дощаній покрівлі шпаківні, як свистить вітер, як шкряботить за стіною кіт, проситься в хатку. Та ні! Ніхто не зайдє в зачарований замок шпака!

Домівка, рідна домівка! Щоразу, побачивши привітно розкриті твої обійми, відчуваєш себе шпаком дитячих літ! Два каштани біля воріт, посипаний пісочком двір — довго чекали тебе, ласкаво просимо; замшілий горбатий журавель — заходь, будь ласка, доземний уклін; біла кам'яна хата із старим тесовим дахом, що притулилась бочком до саду,— як скучив за тобою, дай обійняти... В оборі пєс стрибає на ланцюгу і радієно скавулить. Він теж вітаєтьсє... І ти з ним вітаєшсє. З облизаними руками і обличчєям, відчуваючи запах пєсини, йдєш до ставка, обсаджєного плакучими берєзами. Тут-таки похилєна лазєнька. Прочинив дєвері, глянув у жирну, пропахлу димом темрєву. Йдєш до клуні (старовинної рублєної будівлі із запалим

солом'яним хребтом), розчиняєш ворота... До хліва, сінника. Знову відчиняєш двері. Обходиш хутір своїх батьків, як прочанин святі місця, відчиняючи всі двері, і за кожними залишаєш частину тягара, що його час навалив на твої плечі. Порошинку за порошинкою струшуєш з одягу прах чужих доріг і повертаєшся до себе чистий і невагомий.

Батько вже у дворі — приїхав з поля, закидавши землею останню яму з буряками.

Чоловіки обіймаються, притулившись лицем до лица. Двоє чоловіків, покривджені життям, більше ніж будь-коли мають потребу один в одному.

Гедимінас переодягається — допоможе нагодувати худобу.

Пронизливо рищить старий журавель, бряжчать відра. Любий серцеві запах сіна й хліва! Старий ліхтар із закіптюженим склом ходить від сінника до комори, у хлів і назад. Нетерпляче кувікають свині. Бекають вівці. Форкають коні.

Вони йдуть від ясел до ясел, від корита до корита. Два добрих велетні, які у світі голодних малюків роздають хліб і воду. За ними слідом іде ситий спокій. Чути тільки жадібне жвакання, шурхіт сіна, булькання пійла. І ласкаві батькові слова, — поринувши в життя цього маленького світу, він звертається до худоби, як до людини.

«Хоч би що скоїлось, селянин не буде самотній — у нього є худоба».

Поки батько мие біля колодязя руки, Гедимінас засвічує в хаті газову лампу і обходить з нею кімнати. Тут спала мама, там — бабуся. Поряд з кухнею — кімнатка сестри Анеле; в ній тепер живе Аквіле. Ліжка без сінників, порожні й холодні, як труна. Темні тіні від речей виглядають з кутків, повзуть по стінах, зливаючись із твоєю тінню, що вдерлась сюди, як злодій у храм. Сумовито риплять під ногами старі мостини. А як весело гриміли вони колись під твоїми ніжками такими ж довгими осінніми вечорами, коли мама щось плела перед грубою, батько біля дверей сукав мотузи, а ви з сестрою грали в квача... Доля сунула у веселий вулик гарячу головешку, і ось він умирає, затишний будиночок, і не знайдеш пасічника, який вдихнув би в нього нове життя, воскресив би померлу матку.

— Що ти шукаєш? — батьків голос із сусідньої кімнати.

А й справді — що? Дрібку солі, щоб посипати невигойну рану?..

Гедимінас підняв лампу, дивиться на стіну. Скорботна матір божа, увінчана ореолом з променів, Христос у пустелі. Нижче — посірілий гіпсовий барельєф Владаса Путвінскіса¹; повісив давно, коли одержав атестат зрілості. Юнацька данина патріотизмові...

Кров ударила в обличчя. Він зриває барельєф з цвяха і, присівши навпочіпки, засуває його під ліжку. Стомлено зачинає за собою двері, сідає до столу навпроти батька.

— Тобі важко самому, батьку. Я міг би вернутись на село, допомогти тобі хазяйнувати. Чого ти усміхаєшся? Я не забув і селянської роботи, не бійся. А ні, то продай землю і переїзди до мене в місто.

Міколас Джюгас насунив сиві поріділі брови, дивиться спідлоба, докірливо. У місто! В такий час, коли кожний чіпляється за село, як за порятунок!

— Кому земля потрібна тільки на те, щоб свою потребу справити, той нехай монджус пею, як цигап кіньми, — каже він з підкресленою досадою. — Не стало в мене дружини, дочки, Міколаса забрала війна, мати померла. Чотирьох душ як і не було. За один рік! Не кожному випадає такий хрест. А ти — переїзди в місто! Моє коріння тут, сину мій. Батьки батьків тут поховані, усі стежки моїми ногами сходжені, вашими, дитячими, оббігані. Хоч куди піду, все рідне, своє, кожний куш про щось нагадає. Що у мене лишилося, крім землі? Що я робитиму без неї? Дереву без коріння не жити.

— Я люблю тебе, батьку. Ти не самотній. І Міколас ще вернеться з Росії. А може, його там і немає? Може, утік з полку того дня, коли почалася війна? Багато литовців опинилося за кордоном...

Поки Гедимінас говорить, Міколас Джюгас байдуже дивиться на стіну — він чути не хоче про сина. Ніяких надій, не треба сподіватись! А тільки Гедимінас замовк, він вів далі своє:

— Вам, що не нюхали землі, легко махнути на неї рукою. Поробили б на хазяйнів, попоїли б хліба з чужих рук — тоді ой як цінували б клаптик своєї землі. А я,

¹ Засновник союзу шаулісів — воєнізованої профашистської організації в буржуазній Литві.

брате мій, за нього, за цей клаптик, тричі у шпиталі лежав, мало головою не наклав. За кожний гектар кров'ю плачено. А скільки поту пролив, поки коріння моє тут прижилося? О-о, та що казати й згадувати...— Міколас Джюгас задихнувся, тремтячими пальцями ухопився за край столу. В очах відчай і щось іще невисловлене.— Ні, синку, надто дорого обійшлася мені земля, щоб я повернувся до неї спиною, плюнув та й пішов. І тобі нема чого вертатися на село. Не для того виводив тебе в люди, щоб ти кублився в болоті. Я не можу без землі жити, вона на моїй крові замішана, сльозами й потом розбавлена, я в це болото по вуха вгруз, а ти увесь нагорі. Лишаймося, де кому годиться. Тільки не лізь у політику, як Вайнорасів Адомас. Влади приходять і відходять, а людині за всякої влади треба сидіти у себе вдома і робити своє діло.

— Діло — теж політика, батьку. Я інколи кажу собі: ти — учитель, твоя професія не має нічого спільного з окупаційною владою. Але ж я від неї дістаю платню! За що? Мабуть, я їм потрібний, допомагаю проводити їхню політику, служу їм... Без мене вони не можуть нормально функціонувати, як без робітника, який робить гармати, або без селянина, який вирощує хліб для армії. Ми лише маленькі коліщата величезної державної машини і наче й не хочемо, щоб вона рухалася, а крутимось-таки, хоч і проти своєї волі, разом з усім механізмом і штовхаємо машину вперед. В наш час, якщо хочеш сховатися від політики, треба жити в непролазному лісі, відгородившись від світу...

— Мудровоно говориш.— Міколас Джюгас помовчав, пожував порожнім ротом.— Виходить, усім на одному возі сидіти і в одну дудку грати? Ні, сину мій. Я одвіз владі, що належить, німець жере мій хліб, але людей я не вбивав і свреїв з гвинтівкою не ганяв. Я годувальник, а не вбивця. А якщо хліб, який я виростив, жере вбивця,— нічого не зробиш. Селянин не винен, що на землі є всякі люди, він не може роздавати хліб тільки добрим людям.

«Він правду каже, мій добрий старий. Людина безсила щось змінити. Все, що ми можемо зробити,— це намагатись лишитися чесними. Людина беззбройна, але у неї є фортеця — вона сама, і, зачинившись у ній зі своєю совістю, людина може боронитися».

Гедімінас неухважно слухає батька, машинально докидає слова. Його думки далеко. Він замикається в собі —

в неприступній фортеці, яку несподівано знайшов. Озирається в покоях, пробує, чи міцні стіни, дивується, що звідси все здається інакшим, ніж він гадав: шорсткий батьків голос перетворюється на м'яке й лагідне повчання мудрого пророка; порожнеча кімнати починає рухатись, сповнюється звуками і світлом; з відчинених кухонних дверей лине запах теплого варива; весело потріскує вогонь у печі; дзвенить музика розставленого посуду... Коли Гедимінас вперше побачив, що Аквіле округлилась, і батько пояснив, за що Катре Курилка вигнала дочку, він зненавидів чоловічка, який ще не з'явився на світ. А тепер, сповнений всепрощаючої доброти, як посудина чистої води, він прислухається до шелесту її кроків, дивиться на руки, що ставлять їжу на стіл, спокійною усмішкою відповідає на усмішку. Він може без тремтіння в голосі, не потіючи від страху, дивитися їй у вічі й говорити з нею спокійно — так, як кажуть «добридень». Він уже звільнився від тиранії кохання. Від колишніх почуттів лишилася жменька ледве жевріючого попелу.

Після вечері Гедимінас довго сидить за столом, схилившись над зошитом. Перо поскригує і пливе по паперу, рядки лягають один до одного, як масні борозни ріллі. Насіння лягає в пухкий ґрунт, одразу сходить, вистигає і дає зерно. Чарівний хлібороб! Потім, може, він побачить, що врожай — це суцільний кукіль та осот, але зараз він у радісному хмелю творення.

— Що пишеш?

Все ще за сімома замками своєї доброї фортеці, він не одразу розуміє, звідки лине голос. Лампа на столі для нього поки що не лампа, а яскраве сонце, закіптюжена стеля — високе весняне небо, стіни кімнати, огорнуті напівтемрявою, — обрії неосяжного світу.

— Ти?! Чому не спиш? — Гедимінас зніяковіло закрив зошит.

— Перешкодила? — Аквіле розгубилася не менше від нього. На обличчі благальна усмішка, якої вона сама соромиться. — Раніше ти писав гарні вірші. Даси завтра почитати твій зошит?

«Раніше я писав безглузді любовні віршики й іноді читав тобі. Ти завжди зітхала, але думала про іншого».

— Тобі нудно буде. Поезії потрібен юнацький запал, а я вже старий, спроможний тільки сухо міркувати.

— «Він (чи вона) раптом постарів (постаріла) на десять років». Коли я натрапляла в книгах на таку фразу,

вона мені нічого не промовляла. Тепер розумію.— Аквіле погладила кінчиками пальців свої щоки. При світлі газової лампи обличчя було зеленкувате, опухле, негарне.

— Дарма, у тебе непоганий вигляд.— Гедимінас хотів, щоб вона сіла: неприємно бачити її великий живіт.

— Навіщо це?.. Тобі не личить брехати.— Усмішка згасла у неї на вустах, і Гедимінас побачив колишню Аквіле — душевну, щиру, але горду й незалежну.— Я хотіла поговорити з тобою як з добрим другом, Гедимінасе. Я наче завинила перед тобою... Коли б Марюс раніше показав, який він насправді, все, напевне, склалося б інакше... Але кохання як котеня — сліпе, аж поки приходить час прозріти...

— У Марюса не було іншого виходу. Бугяніс із своєю зграєю однаково прихлопнули б його.

— Я не засуджую його за те, що він не лишився, але не можу простити, що він мене покинув. «Тобі буде важко... небезпечно... можуть убити...» А я без страху загинула б разом з ним. З ним я могла йти хоч на край світу. Але навіщо йому я, коли є друзі і гвинтівка? Знаю, у нього було досить розуму й порядності, але він не збагнув, що жінці часом краще загинути разом з коханою людиною, ніж лишитися наодинці із своїм горем.

— Серйозні люди тебе не засуджують, Аквіле, а на бабусь з минулого століття наплювати.

— Ти мене не розумієш.— Вона докірливо глянула на Гедимінаса.— Мій батько не засуджує мене тільки тому, що жаліє. Твій батько теж прийняв мене з жалості. Обоє вони добрі люди, завжди допоможуть, скільки зможуть, але ніколи не виправдають мене. В їхніх очах я людина, що не вміла розумно жити, а такій подають милостиню. Я не хочу, Гедимінасе, щоб і ти опинився серед філантропів.

Гедимінас мовчки похитав головою. Його знову охопило те знайоме почуття, коли Аквіле виливала йому душу, а він, втративши силу волі й піддаючись облудним надіям, вже бачив себе в її серці. Між ними були стіл і лампа. Та ще згорнутий зошит. Простягти б руки, взяти її за плечі й сказати: «Я тебе все ще кохаю, Аквіле. Війна жахлива, але, дякувати богам, вона знищила те, що стояло між нами. Дай руку, моя люба...» Але, почувши останні її слова, він уже не міг простягти руки через стіл.

— Ти найменше потребуєш милостині, Аквіле,— сказав він, уникаючи її гострого погляду.— Є люди, що ходять із скривавленими руками і думають, що це священний елей. Ось кого треба пожаліти.

Вона зіщулилась на стільці, наче ладна була провалитися крізь землю. Обличчя немає, видно тільки тім'я. На селі моторошно завив чийсь пес.

— Ти... про Адомаса?

— Я взагалі про таких...

— Таких багато, а Адомас — мій брат. У мене більше немає цього брата, Гедимінасе.

Гедимінас машинально кивнув.

— Я любила Адомаса. Коли два роки тому він захворів на запалення легенів, ночей не спала, благала бога, щоб він одужав. А краще б він тоді помер.

— Так, Адомасові не варто було сунути пальці між двері...

— Ти нічого не знаєш, Гедимінасе, нічого не знаєш... — прошепотіла Аквіле.— Мені моторошно, соромно про це казати, але я повинна розповісти. Не можу більше!

V

Батько на ганку комори клепає косу.

Аквіле підійшла до нього і м'яко відштовхнула плечем брата, що крутив точило.

— Біжи почитай, Юргюкасе. Я покручу.

Точильний камінь дзвенів, іскри залітали в густі жовтуваті батькові вуса. Аквіле шепотіла, а вуса настоббурчувалися все дужче.

Батькові руки, такі сильні й витривалі, затрусилися. Коса здригнулася, зубрини вищали, торкаючись точила.

— Так, кажеш... так, кажеш...— бурмотів Лаурінас Вайнорас, усім своїм єством благаючи її замовкнути, сказати, що то неправда, того не могло бути! Він не хотів, щоб це було!

— Там жива людина!

Лаурінас Вайнорас ще нижче схилив голову. Коса стоїть при нозі, наче рушвиця, широкі плечі похилилися. Полонений солдат, який не знає, що приготувала йому доля.

— Німці...— видихнув він, змокрівши, як миша.— Дізнаються — усім кінець...

— А коли б там лежав наш Адомас або Юргіс?

Відповіді нема.

— Головне, щоб мама не дізналась,— ніжно сказала вона батькові.

Поїхали возом удвох, спина до спini. Батько — обличчям до коней, Аквіле — до шляху, що біг назад. І страшно, і добре, як на запаморочливій височині, коли будь-якої хвилини можеш упасти і розбитися геть. Потім той самий віз котив назад. Але вже повільно, ступою. На возі купа хмизу, а вони йдуть поруч, боячись подумати про ціну, яку, можливо, доведеться заплатити за того, хто лежить на дні воза.

Удвох з батьком викопали нору в торішньому сiні, порадилися, де подінуть труп,— не вірилось, щоб пілот жив.

Але він не вмер. Аквіле кілька разів на день, а спершу і вночі бігала до хворого — мінjala бинти, носила свіжу воду, потай від матері варила бульйон. Світ для неї звизвся до тісної конури в сiні. Вона залазила в неї стривожена й охоплена страхом, прислухалася, затамувавши подих. Ніч, нескінченна ніч. З двох боків — стіна з колод та дощок, в головах та праворуч — сіно, над головою і під ним — теж сіно. Піпна домовина, вистелена запашним оксамитом, витканим самою природою. Її охоплював жах. Лише почувши слабке дихання, вона набиралася сміливості й засвічувала електричний ліхтарик. Вузька щілинка в стiні, крізь яку проходило тьмяне світло дня, пропадала, і уривалася остання ниточка, що зв'язувала Аквіле із зовнішнім світом. Вона боялася цього світу й ненавиділа його. Дивлячись на змученого, немічного чоловіка, якого підкинула їй доля, вона розчинялася в чужому стражданні й забувала своє лихо. «Ти ж не сама,— потішала вона себе.— Мерзенний світ, який злодійкувато підглядає за тобою крізь щілину в стiні, нас обох заохав у цю пiтьму. Чужинець — твій брат...»

Якось,— він уже так зміцнів, що сiдав з її допомогою,— сталося те, що й раніше з ним бувало, коли був непритомний. Вона поприбирала, зовсім не відчуваючи огиди, а він скрипів зубами з досади і щось шепотів своєю незрозумілою мовою. Дитя! Вона ще не відчувала, як б'ється його життя під серцем, але знала: воно уже є, живе. Розсміялася в пориві материнської ніжності й відчула, як по щоці потекла сльоза. Погасила, засвітила, знову погасила ліхтарик. Із щілини в стiні бризнув сніг проме-

нів. Вона простягла руку і погладила його — прохолодний і свіжий, як квітка троянди, що розкрилася на сонці.

— Дурник, Іванко-дурник, — прошепотіла вона по-російському, усміхаючись обом — ненародженому й тому, хто болісно повертався до життя.

VI

— А увечері йому погіршало, Гедимінасе. Я не знала, що скоїлося, але зрозуміла, що не вистачить знань, набутих у гімназії та на скаутських зборах. Наступного дня приїхав Адомас, і я все йому розповіла... Після вечері забігла на сінник, він ще був у своїй норі, а вранці не знайшла його... Кинулася в Крапитупенай, але з півдороги вернула... Я злякалася його, рідного брата, Гедимінасе...

— Так... — Він не знав, що відповісти. — Так, так... — повторював він, потупивши очі й бачачи тільки вузьку смужку її грудей та кулаки, що лежали на животі. Йому привиділася мати — це було її місце за столом. Схотілося опуститися на підлогу й покласти стомлену голову до неї на коліпа. «Вона свята», — промайнула безглузда думка, і, несміливо глянувши спідлоба, він і справді побачив навколо її голови променистий вінець, як на церковних образах.

— Чому, чому він це вчинив, Гедимінасе?! — скрикнула Аквіле; її голос гучно пролунав у порожній кімнаті.

— Не знаю, — буркнув він, ще не скинувши заціпеніння. — Мабуть, кожна людина артист у житті. Коли виникає питання, сходити зі сцени чи й далі грати, тоді людина й показує своє справжнє обличчя.

Аквіле рвучко підвелася.

Гедимінас зрозумів: треба було розрадити її, підбадьорити; вона прийшла сюди, сподіваючись, що він розсміється їй в обличчя — яка дурниця, я, мовляв, дуже добре знаю Адомаса, щоб повірити такому. Вона вчепилася б за такий рятівний круг і спробувала б зберегти в собі облудну надію. Але він не наважився кривити душею.

«Що він зробив з тим бідолашним пілотом? — думав він, уже лежачи в ліжкові і втупивши погляд у холодну темряву кімнати. — Віддав німцям, вигадавши правдоподібну історію, щоб виправдати «знахідку»? А може, просто добив і десь закопав? «Побий мене бог, я цього не хотів, душко, та коли йдеться про долю всієї родини...»

І переконав себе, що такі його правда. Та що значить один немічний чоловік, коли щодня змітають з лиця землі тисячі здорових? Бугяніс не таких молодців (та ще й своїх, литовців!) відправив на той світ...»

Гедимінас злякався, що може про це думати іронічно. «Невже ми так і не були справжніми друзими?» Він згадав гімназичні роки. До четвертого класу, коли Адомас, залишившись на другий рік, покинув школу, друзі називали їх Патом і Паташоном, а батьки казали: «Адомас з Гедимінасом разом устають, разом лягають». Або: «Це друзі — нерозливвода». Адомас був на два роки молодший від Гедимінаса, але ширший, вищий на зріст, тихий і благодушний; щоправда, іноді раптом вибухав і починав діяти кулаками. І Гедимінасові стало шкода, як свого далекого минулого, того рум'яного здорованя в оксамитовій гімназичній шапочці, що смішно сиділа на його великій голові.

«Треба було дзвонити в усі дзвони: друг гине, друг гине! А я що? Роблю все, щоб обминути його при зустрічі, а якщо не вдається, кажу не те, що треба було б».

Щоправда, якимось сказав:

— Кинь свій клятий мундир.

— А кому від цього стане краще, душечко?

— Тобі самому, йолопе.

Адомас ображено розсміявся й пішов.

«Що зміниться, якщо цей самий мундир надіне хтось інший? Хіба що життя двох людей (тільки двох!) піде іншим шляхом, але пекельна машина однаково гуркотітиме й далі. Адомас врятується, а замість нього загине Юргіс або Нікодемас. Так, вони не твої друзі, але теж люди, може, й кращі від Адомаса. Ти не можеш витягти з ями одного, не штовхнувши в неї іншого,— а такий неодмінно знайдеться, як знаходиться у годинникаря деталь замість спрацьованої».

Всі ми носимо в собі основи добра і зла, смерть і життя, засудження й виправдання. Не хто інший, а тільки я сам вільний обирати одну з них. Мені кажуть: «Стрибай в яму!» Хочу — стрибну, хочу — не стрибну. Від мене, тільки від мене залежить, чи помру я як людина, чи здохну як тварина, забита ножем різника. Може, мені потрібна порада, як краще влаштувати своє життя. Я приймаю її з подякою, але не заздрю порадишникові, оскільки той частенько сам не розуміє, яку величезну відповідальність бере на свою совість».

З цими думками, знову зачинившись у своїй надійній фортеці, Гедимінас заснув. Десь за товстими стінами промайнула бліда Адомасова тінь, почулися знайомі кроки. «Пішов...» — полегшено подумав він крізь сон. У світі два з половиною мільярди людей блукають, шукаючи свого шляху. Який мудрець покаже кожному правильний шлях? Хто розв'яже загадку нашого життя?

Ту споконвічну і нестерпну таїну,
Що не розгадана й донині...
Звідкіль іде? Куди іде вона?
І що воно таке — ота людина?

VII

На завтра після обіду Гедимінас поїхав назад у Краштупенай. Дощу не було давно, але волога земля прилипала до велосипедних шин, — з самісінького ранку в повітрі висіла дрібна, як туман, мжичка. Гедимінас усе ще бачив піщаний горбок край дороги, порослий рідкою травою, на який, проїжджаючи мимо, він поклав букетик прибитих приморозком айстр; сосна біля сімейної могили, як і придорожні дерева, застигла в білястому просторі, ронила великі краплі, і весь час у дорозі він відчував мармуровий холод мертвої землі. А коли в тумані почали проступати невиразні обриси башти костюлу і перші будиночки передмістя, Гедимінас подумав, що це місто за мокрою імлюю схоже на кладовище його рідного села — з важкими могильними хрестами, які оточили дерев'яний шпиль каплиці. Крізь завісу найдрібнішого водяного пилу він побачив приземкувату квадратну фігуру — могильну плиту, що сповзала з горбка, за яким уже починався брук. Гедимінас хотів швидше проїхати мимо, але горбок був стрімкий, а дорогу розпустило. Захекавшись, він зійшов з велосипеда і, вийнявши з кишені хустку, витер обличчя.

— Добрий вечір, пане вчитель, — промовила могильна плита, перетворившись на Матавушаса Пуплесіса.

Гедимінас трохи підняв капелюх.

— Затримався ти в місті, дядьку Матавушас... Не встигнеш завидна додому, — зауважив він, почувши горілочаний дух.

— А я звиклий, пане вчитель. Кожного другого дня я в Краштупенай. Жінка вже боїться, щоб я собі городянки

не завів. А чого мені гав ловити? У місті панночки чисті, напахчені, не те що моя, від неї завжди сироваткою тхне. Виберу собі жінку дужу, з лиця гарну, та не одну, а з купою діток, щоб самому не потіти. Житиму паном! А кому дякувати? Нашій шановній поліції, двох днів вона не може прожити без Матавушаса Пуплесіса.

— Ночами тепер ходити небезпечно, дядьку Матавушас.— Гедимінас поклав руки на кермо, збираючись їхати далі, але Пуплесіс застиг на дорозі, розставив ноги, похнюпив велику голову і, як бик у червону ганчірку, уп'явся в переднє колесо велосипеда.

— Небезпечно? — буркнув він, не зрушивши з місця.— Авжеж, авжеж, пане Гедимінас. Вночі неважно у колодязь або в яму вскочити. Та й удень усяке буває, пане Джюгас. Зустрінеш чоловіка із свого села — наче давні знайомі, а розмовляєш з ним і думаєш, чи правильно сказав... Усі ми стали чужими, пане вчитель. Якби не знав, що ти сидів у Лауксодісі у свого старого, міг би подумати,— повертаєшся з Вільшаника, хоч він і не в тій стороні...

— А що я там загубив? — роздратовано спитав Гедимінас. Він не любив Пуплесіса, як і всіх інших, хто ледве-ледве міг прочитати газету, але, взявши владу до своїх рук, з легким серцем заходився руйнувати старий світ, на фундаменті якого стояв і їхній власний дім.

— А що там загубили папи поліцаї та білопов'язочки? — Пуплесіс все ще стояв, розставивши ноги, засунувши руки в кишені коожушка, критого сірим домашнім сукном. Червоне обличчя блищало, мов поліроване.— Що там загубили краштупенайські євреї, пане вчитель? Може, їм хотілося йти у Вільшаник і влягтися в могили, на які ніхто не покладе каменя, як велить їхній звичай?

Пуплесіс похитнувся, розколовся навпіл і, шалено кружляючись у червоному вихорі, почав заглиблюватися в землю.

— Не базікай зайвого, старий блазню! Ти п'яний, побий тебе грім!

— Я й справді базікаю, пане Джюгас, та мені один чорт. Піду колись відмічатися, а мене запхають у ваптажну машину — і Пуплесіса наче й не було. Був зубастий старий, скажуть люди, їв скло й цвяхи, а ось м'яку свинцеву кулю зжувати не зумів.

Гедимінас грудьми наліг на кермо.

— Не може бути... Стариків, жінок... Безбройних лю-

дей... Брешеш, Пуплесіс! Завжди у тебе жарти! Хіба цим жартують!

Один черевик Пуплесіса — розбухла, брудна жаба — відірвався од землі й легенько постукав по велосипедній шині.

— Це не ми з тобою жартуємо, пане вчитель. І хвалити бога, що не ми...

Черевик вернувся на місце, потім обидва черевики трохи подалися вперед, і Гедимінас відчув на плечі важку долоню, та тільки на мить. На таку коротку мить, що подумав, чи не здалося це йому. Він випростався, але квадратна фігура Пуплесіса вже зникла за стіною мжички. Попереду, десь за купою будинків, по-совиному пугукав маневровий паровозик. Його моторошне пугукання було нереальне, як і все навкруги.

Гедимінас котив велосипед через усе місто і не міг позбутися гнітючого відчуття, що насправді немає ні людей, хоч вони, вітаючись, скидають капелюхи, ні будинків, ні вулиць, та й його самого немає; все лише ілюзія, розказана кимось казка. Панна Опуте сидить біля вікна, закутавшись у білу пухову хустку, але і її немає. І якщо вона зраділа, побачивши його, і заплакала, розповідаючи про те, «що тут робилося», то лише тому, що йому хочеться, щоб це було так. Повинні ж бути на світі люди, які не розучилися плакати й сміятись!

— Це жах, пане Гедимінас! Ми чули стрілянину — скільки там до цього Вільшаника! — але хто міг подумати... Вони до півночі гуляли у братів Маркайтів і вештались по місту, вихвалялися своїми страшними подвигами. Порядні жінки, звичайно, не хотіли мати з ними діла, і вони почали бити шибки... Втрутився німецький патруль, почалася перестрілка. Одного ледве живого одвезли до лікарні. Кінець світу, пане Гедимінас! Вранці я зустріла Нійоле, жінку вахмістра Бугяніса. На руді золотий годинничок, каракулеве пальто, яке торік справила дружина ювеліра Манштейна. Недовго вона його носила, бідолашна... А Манштейнові пощастило — вернули живого з Вільшаника. Проговорився, що сховав коптовності, але сказав — нехай у нього відсохне язик, якщо вони дізнаються, де сховав. А вони хочуть будь-що примусити старого заговорити.

«Серед цих убивців було двоє наших учнів».

Гедимінас перевзувся і вийшов у місто, так і не побувшись почуття нереальності.

Адомаса не було вдома — два дні, як поїхав кудись у справах.

Авраам Манштейн сидів на цементному ганку свого будинку, уп'явшись згаслим поглядом у базарний майдан; він склав на колінах зморшківаті руки, з козирка промоклого картуза і сивого волосся на них капала вода. На вулиці, як тьмяні суботні свічки, займалися перші ліхтарі; він не знав, чи доживе (та й не хотів цього) до наступного вечора, але був щасливий, що пішов дощ, що хоч природа не одвернулася від нього і, не гребуючи, обмиває старе тіло, на сором всьому людству приречене на поталу.

Гедимінас наче не своєю рукою підняв капелюха, буркнув, вітаючись, але старий не ворухнувся. Підійти б до цього чоловіка і щось додати до «доброго вечора», але й за ці слова Гедимінасові стало соромно, — адже вони були сказані тією ж мовою, яка вчора разом з пострілами звучала у Вільшанику.

VIII

— О, Гедимінасе! Дивина! Хоч раз згадав давніх друзів...

— Я хотів бачити папа Вайнораса, — холодно промовив Гедимінас, майже вірячи, що Адомасова хазяйка не збрехала, що його й справді немає в Краштупенаяі.

— Заходьте, та заходьте, чого ми тут торгуємося в дверях! — Мілда схопила Гедимінаса за рукав і, радісно всміхаючись, втягла в переднюкій.

— Якщо немає Адомаса...

— Колись у цьому домі ви були бажаним гостем і не давали нам нудьгувати. Верніть бодай одну щасливу хвилину своїй давній приятельці, Гедимінасе. — Мілда розстебнула на ньому пальто і, не звертаючи уваги на неспокійні протести, стягла з пліч.

Так, поки в цьому будинку був господар, Гедимінас частенько на дозвіллі завертав сюди. Бургомістр був розумний і освічений чоловік, до того ж непогано грав у шахи, з ним можна було засидітися допізна і жодного разу не позіхнути. «Тобі пощастило, Мілдо, ти маєш чудового чоловіка», — кидав Гедимінас, коли вони лишалися вдвох. Вона іронічно усміхалася, болісно намагаючись приховати правду на своєму по-зрадницьки відкри-

тому обличчі. Гедимінасові було прикро, що вона не любить свого чоловіка, але він не засуджував Мілду. Навіть тоді не засудив, коли Берженаса вислали і Мілда стала Адомасовою коханкою.

Звичайно, він перестав бувати в цьому домі, хоч Адомас не раз запрошував, а зустрівши Мілду на вулиці, розмовляв з нею приязно, але офіційно. Ні, він не засуджував її за порушення моралі, а просто соромився її, як і кожної вродливої і легко — так йому здавалося — доступної жінки, до якої не може лишитися байдужим жоден здоровий чоловік, трохи ревнував її до Адомаса і, соромлячись цього почуття, намагався триматися осторонь.

— Сам бог вас послав, Гедимінасе! Самотня жінка в такий страшний час!.. — цокотіла Мілда, вхопивши Гедимінаса за лікоть і люб'язно підштовхуючи до вітальні. — Прощу вас, влаштовуйтеся зручніше, мій милий, а я на хвилинку зникну.

Він тупцяв розгублений біля великого круглого стола, навколо якого стояли важкі, оббиті шкірою стільці, і не міг зрозуміти, чого він сюди прийшов. Побачитися з Адомасом? Навіщо? Невже щоб сказати ті кілька слів, що гули у нього у вухах, поки він чалапав по брудних вулицях міста: «Хочу подивитися, який після всього цього вигляд має твоя пика...»

А може, сподівався, що Адомас, побачивши його, свого друга (?), впаде на груди й заплаче? Щодо цього не треба мати ніяких ілюзій, тому що кров зараз — найдешевша рідина. «Колись бувало затишно в цьому будинку, я звик до нього, як кіт. Мабуть, у мене котячий інстинкт: він заговорив, коли я позбувся здатності міркувати, і привів мене сюди, як кота на покинутий хутір, щоб притулитися до давно погаслого вогнища, що колись зігрівало мене».

Гедимінас опустився на стілець. Він досі ще бачив себе в передпокої, перед дзеркалом, — дивного, чужого чоловіка з посірілим обличчям і дикими очима — і не міг сказати, який з них справжній. Були дві вішалки, дві мініатюрні усміхнені Мілди, дві однакові стіни передпокою, два «я» — в дзеркалі і в дійсності, — але він не міг вловити межі, що розділяла ці два світи; усе — і речі, і час — втратило свій закономірний зв'язок, перетворилося в якийсь хаос, де не було ні «вчора», ні «завтра», ні «сьогодні». Важка шовкова скатертина пахла яблуками.

Вона була жовта, як стигле пшеничне поле. Кругле сонце, кошики, повні квітів, і амури, що стріляли звідусіль. Але він бачив тільки згусток рожевого туману, в якому, наче у велетенському оці смертельно пораненого допотопного звіра, відбивалися неясні обриси дивовижних картин. «Веземо в Каунас, до діток... Ха-ха-ха». Він чув, як хтось заходив і виходив, щось говорив, сам машинально відповідав на чийсь запитання, зрідка прокидаючись від кошмарного сну, але весь час бачив гіпнотизуючий згусток рожевого марева, в якому зникали, щоб знову випливати, ті самі картини.

— Гедимінасе... Що з вами? — Хтось довго й настійно торсав його за плече.

Рожевий згусток розтанув. Він знову побачив стіл — жовте сонце, оточене амурами. Перед ним з'явилася пузата карафка з темно-червоною рідиною, дві чарки на тоненьких ніжках, ваза з печивом; поруч стояла Мілда, вже без халата, в шерстяній вишневій сукні, біляве волосся акуратно зачесане, обличчя злегка підфарбоване; від неї ледь пахло фіалками. Завжди бліде обличчя було перелякане.

— З ким ти розмовляєш? Що з тобою, Гедимінасе?

«Ти! Як у давні добрі часи... А може, вони ще не скінчилися? Може, я задрімав коло столу, дожидаючи пана Берженаса, і мене здолали кошмари? Ось почується старече кахикання, і на всю квартиру прозвучить бадьорий голос: «Мілдо, кого я бачу?! До нас знову завітав наш юний друг!»

— Так ти нічого не знаєш? — тупо спитав він.

— Ні... — На обличчі застигло напружене чекання.

Він подивився на неї довгим, допитливим поглядом.

— І ти нічого не чула? — Він говорив повільно, наголошуючи на кожному слові. — Ці постріли повинні були прогрімити на весь світ, а ти їх не чула? Вони розстріляли ні в чому не повинних, німечних старих...

Напруження на Мілдиному обличчі спало.

— Я бачив у вантажній машині лікаря, — вів далі Гедимінас, відчуваючи, як пече пересохле горло. — За свій вік він врятував життя сотням людей, а сьогодні ці самі люди його...

— Так, це страшно, справжній кошмар, Гедимінасе, — полегшено сказала вона. — Не можу пробачити Адомасові, що він лишив мене саму в такий час. Та краще не будемо говорити про це, навіщо псувати гарний вечір...

Мілда відсунула від стола стілець і сіла поруч з Гедимінасом.

— Це лікер,— промовила вона, наливаючи чарки.— Я не спитала: може, хочеш закусити? Пробач, що так безцеремонно перейшла на «ти». Наша давня дружба, я гадаю, дає на це право?

Її байдужий спокій обпарив його, наче окропом. «Навіщо псувати гарний вечір...» Гаразд, хай буде так. У той час, як земля корчиться в агонії (адже вони хвалилися, що покидали в яму напівживі тіла), ми підіймаємо чарки і п'ємо за безпам'ятність. І, звісно, за себе також. За те, що живі-здорові, що, хвалити бога, не євреї, за те, що у нас над головою сяє люстра давніх добрих часів, а завтра знову зійде сонце. Прозіт!

Гедимінас підняв чарку.

Мілда, узявши свою, підбадьорила його кивком голови.

— Кров...— сказав він, піднявши чарку проти світла.— Густа кров. Ще не прохолола... Нап'ємося гарячої кривці, як робили наші допотопні предки. Хай перелететься сила ворога в наше тіло.

— Гедимінасе...— докірливо прошепотіла Мілда.

Він випив дві чарки підряд і обернувся до неї. Вона усміхнулася, але якось боязко, немов крізь траурну вуаль. Він відчув злорадість.

— Адомас пропустив нагоду; він міг би задурно придбати для тебе каракулеву шубу, прикрасити пальці перснями,— сказав він, піддаючись нестримному бажанню завдати їй болю.

— Якщо я побачу, що в нього руки брудні, між нами все буде скінчено. Він це знає,— спокійно відповіла Мілда.

— І тому зник із Краштупеная, щоб умити руки, як Понтій Пілат,— пехай інші роблять за нього криваву справу?

— Тобі не досить, що людина намагається лишитися порядною, наскільки це можливо в такий час?

— Лишитися порядною...— Гедимінас усміхнувся.— Я на хвилинку відійду вбік, а ви, мої милі слуги, працюйте до кривавого поту. І такий трюк ми елегантно називаємо порядністю...

— Він — твій друг.

— Був...

— Я його кохаю.

— Ти «кохала» і пана Берженаса, а тепер, мабуть, дякуєш тим, хто допоміг тобі з ним розв'язатися,— відрубав Гедимінас з огидою, що повторює чужі слова, але він не міг угамувати своєї люті.— Колись ти сказала — о, я добре пам'ятаю ці слова: «Уявімо собі, що нам лишилося жити тільки один день, і візьмімо від життя все, що воно дає». Ти любиш тільки себе, Мілдо, а там хай буде, що буде...

Вона удавано розсміялася.

— Тебе важко впізнати, мій друже. Треба було б тебе давно виставити за двері, але я добра. Яке тобі діло, кохаю я Адомаса чи ні? Чого ти напосівся? Може, ревнуєш? Між іншим, можу тобі сказати, що настоятель обіцяв виклопотати мені розлучення з Берженасом, а взимку ми з Адомасом повинчаємося.

— Що ж... Шлюб часом зручна ширма, за якою можна догола роздягтися з чужим чоловіком.— Гедимінас майже з ненавистю глянув на Мілду, марно сподіваючись побачити на її обличчі розгубленість, образу, горе — хоч яесь почуття, яке показало б, що її безтурботний, самодовольний вузький світ збаламучено, що вона нещасна, як зараз кожна порядна людина в цьому місті.

— Будь джентльменом, Гедимінасе, налий чарки,— попросила Мілда, ліниво жуючи печиво.

Гедимінас опустил очі. Йй нічим не дошкулиш.

Він налив чарки, вони мовчки випили, а потім почулася тиха ташцювальна музика: Мілда ввімкнула радіо.

— Розкажи, як живеш.

— Як сир у маслі.

— Тільки без іронії, милий. Поговоримо хоч годинку шире, як колись. Адже був час, коли я мало не закохалася в тебе.

— Що ж, це мені приємно...

Вона тихенько розсміялася.

— Тільки ж не гни кирпу. В думках у мене не було нічого такого, що не личить заміжній жінці. Ти був інакшим, ніж усі чоловіки,— менше прилизаний, дещо розумніший і трішечки поет,— цікаво спокусити такого чоловіка, але ж не обов'язково тягти його в ліжко.

Гедимінас подумав, що вона непоправно цинічна, як і раніше. Та навіть безсоромно оголені фрази в її устах не ображали — так діти бігають голячка при людях, і ніхто не обурюється. Вона не любила прикрас, декольтованих суконь, наче соромилася досконалих форм свого

тіла і намагалася приховати їх; та ба, вона робила це з таким смаком і тактом, що, ховаючи свою наготу, ще більше підкреслювала її. Можна було подумати, що вона сама боїться своєї привабливої вроди або стомилась і, бажаючи спочити від неї, невміло намагається убратися в одяг Попелюшки.

«Так, вона анітрохи не змінилася, — подумав Гедимінас, почувавши ліниву млість в усьому тілі. — І в цій кімнаті все, як було. Радіо, піаніно, зелена плюшева канапа, на ній дві маленькі подушечки в пошивках з невибіленого полотна. Все на своїх місцях. Навіть запах квартири лишився колишній. Але ж:

Чого це ви, думки, мене обстали тишком?

Чого це ви, мерці, звелись у ніч?

Ще трішки смутку, старої мови трішки,

Напівзабутих декілька облич...»

— Я зварю кави, Гедимінасе.

«Цікаво, скільки ще до комендантської години?»

Але він не подивився на годинника і не відмовився. Підводячись, вона торкнулася його плеча, щось ніжне, із запахом фіалки, полоскотало його щоку, почувалася м'яка, швидка хода потривоженої кішки. Він примружився і несподівано згадав один вечір ранньої весни. Епізод був такий яскравий, що на якусь мить він втратив відчуття часу.

«Я сидів на тому самому стільці, де вона тепер, і читав свої вірші. Мені треба було прийти пізніше або зовсім не приходити, але як я міг знати, що пан бургомістр затримається в міському магістраті? Мої вірші були про нещасне кохання, ще свіжі й дуже сумні».

IX

Але перед цим я зустрів її, своє нещасливе кохання, їй і була присвячена ця елегія.

У житті бувають найдивніші курйози. Скажімо, ріс в одному селі з дівчиною, не помічав її, і от якось полудом спала з очей, і ти, очманівши від здивування, питаєш сам себе: «Як я міг жити, не знаючи, що вона є на світі?»

«Аквіле, я кохаю тебе», — міг я сказати тоді, на хрестинах у Гульбінасів, коли ми з нею кумували і я раптом відчув, що вона частина моєї долі, без якої подальше

життя пусте й безглузде. Ті самі банальні, але неминучі слова я міг повторити (так, повторити, адже до мене їх вимовляли мільярди людей) і того напосного медом червеного вечора, коли ми йшли за возом сіна й співали, наче пустотливі підлітки, а її очі якимось по-особливому променіли. Ніколи я не бачив такого до сліз чудового, недосяжно високого неба і таких щасливих очей. Я був майже певний, що вона закохана. І все ж таки не посмів вимовити цих слів. Ні того вечора, ні потім, хоч була не одна слухна нагода. Соромливість, скорше навіть страх сковували язик щоразу, коли я відкривав рота, щоб поділитися з нею таємницею свого серця. Мені здавалося, що цих трьох слів не досить, вони не виявлять моїх почуттів, а додати до них інші я не вмів. Я непогано висловлюю свої думки, та, на жаль, не в тих випадках, коли вирішується моя доля. Краще вже напишу листа — розумного, продуманого, пристрасного, — вона не зможе не зрозуміти, що таке кохання випадає тільки раз у житті, й зуміє це оцінити. Так, лист — найкраще!

Для нас обох було б краще, якби я його не писав і не кидав у поштову скриньку на костьольному мурі. Я переходив через базарний майдан і обливався потом, хоч був холодний березневий день, ледве волочив ноги, наче на мої плечі навалилися усі любовні листи світу, що залишилися без відповіді.

А потім я зустрів її. Ми обійшли усі крамниці — вона шукала якусь особливу матерію на літню сукню. Купивши її, пішли до кондитерської випити кави з тістечком. Я дивився на її щасливе, трохи стурбоване обличчя і думав про листа, якого завтра в цю ж годину вона триматиме в руках. Мене морозило.

— Що з тобою? Ти погано себе почуваєш, чи якісь неприємності? — захвилювалась вона.

— Ні, ні. Мені чомусь здається, що ми бачимось востаннє, — буркнув я.

— От дурник! — Вона розсміялася. — Чого це ми бачимось востаннє? Ти ж мій кращий друг, Гедмісе.

— Так...

— Марюс каже, якщо він доб'ється чогось у житті, то в цьому буде заслуга і пана Джюгаса. Він тобі дуже вдячний, Гедмінасе.

— Марюс здібний учень.

Аквіле озирнулася, взяла мене за лікоть і, нахилившись до вуха, прошепотіла:

— Нікому цього не казала, але тобі можна. Знаю, що не розпатякаєш, навіть не беру слова честі. Бачиш, як я тобі довіряю! Я закохана в нього, Гедимінасе...

У мене посипалися іскри з очей. Кофейні чашки і недоїдені тістечка збилися в купу. Я намагався щось сказати, але з рота вирвалися тільки якісь недоладні звуки.

— На бога, Гедимінасе!

Я відкинув її руку, схопився і, похитуючись, вибіг на вулицю. Певно, я мав жахливий вигляд, тому що люди оберталися. Я не розумів, чого їм від мене треба. Мені було дивно, що все стоїть на своїх місцях, коли мій дім пішов вогнем. А коли його відбудують? Та й чи можна відновити все, як було? Я лазив на колінах по згарищу, розгрібаючи обпеченими пальцями гарячий попіл спогадів, і хотів кричати, щоб про моє нещастя дізнався весь світ.

Два тижні мені противно було дивитися на здорове, вдоволене людське обличчя. Повернувшись після роботи з гімназії, я зачинався в своїй кімнаті й ночами просиджував за столом, марно силкуючись заглушити свою образу читанням книжок.

Отже, того весняного вечора я сидів там, де щойно сиділа Мілда, навпроти піаніно, на якому, задерши хоботи, вишикувалися семеро слонів, один від одного менший, символ міщанського щастя, — і читав свої вірші — сумний псалом спаленому домові.

— Треба тебе відшльопати, пустунчику, — сказала перед тим Мілда. — Де ти від нас ховався? Ну, швидше скидай пальто! Моє сиве котеня скоро прийде.

Чи міг я дождити пана бургомистра за спокійною розмовою з його дружиною, якщо прийшов сюди, можна сказати, стікаючи кров'ю?

Отже, я сидів перед цією чорною, неймовірно важкою труною з сімома білими слониками і читав напам'ять свої вірші, які досі чули тільки стіни моєї кімнати.

Світ лежав перед моїми очима, наче безкрайня мертва пустеля, і в тоскних просторах я бачив звідкись згорі маленьку загублену крапку — самого себе. У квадраті вікна вирувало весняне місто, десь текли вічно живі ріки, що зламали крижані пута зими, за мою спиною по-котячому м'яко ступала Мілда — капарейка в позолоченій клітці, але я нічого не почував і не бачив нічого, крім маленької п'ятки — самого себе. Мені зробилося страшно, і я щиро пожалів ту п'ятку. Губи затремтіли, слова тріскались,

як пересохла земля, звідкись ізсередини піднявся гарячий клубок і перехопив горло. Я замовк, хоч лишалось ще кілька рядків, і напружив усі сили, намагаючись стримати ридання. А потім... Ні, це сталося тієї ж миті. Теплі руки, що пахли фіалками, обхопили мою шию. Я відчув щогою її щоку, м'який шовк її білявого волосся, а плечем тугу опору — її груди. Жодна жінка так не обіймала мене, та ще в таку важку хвилину. Я, двадцятип'ятирічний чоловік, заплакав, як дитина. Тоді вона взяла мене за підборіддя, відкинула мою голову і почала цілувати, шепочучи: «Надзвичайні вірші! Ти їх присвятив мені, правда? А чого ти плачеш — я ж тебе кохаю...»

Я схопився, майже відкинув її від себе, вийняв хусточку і, одвернувшись, витер мокре обличчя.

Я не знав, де подіти очі від сорому. Коли нарешті глянув на Мілду, вона стояла перед піаніно і, наче нічого не сталося, усміхалась. Її очі все ще світилися вогнем зради. «Мое сиве котеня скоро прийде...» Навіть тут, у цій прибраній до блиску кімнаті, повно бруду! Я хотів піти, грюкнувши дверима, і ніколи більше не приходити, але знав, що не зроблю цього, — я надто стомився. «Єдине, що я міг ще зробити, — це чалапати по калюжах і не переживати, що обляцую грязюкою інших», — міркував я і не здивувався, що таке вперше спало мені на думку.

Х

— Кавонька приїхала, — за спиною провуркотіла Мілда.

— Гм... Правда?

— Ти сьогодні надзвичайно неуважний, мій милий.

— Чудове слово.

— Яке?

— Оце «надзвичайно». Без нього не обійдешся в сучасному надзвичайному світі. Надзвичайно пахне кава, надзвичайно грає радіо, надзвичайно приємно сидіти за столом з надзвичайною жінкою, коли у відчинені двері спочивальні видно ліжко і купу надзвичайно білих подушок... Надзвичайно солодкий острівець спокою в бурхливому океані... Білосніжний, непорочний, незайманий, як весільні простирадла перед першою ніччю. Так і хочеться пройтись по них вздовж і впоперек брудними чобітьми.

Мілда дивилася на Гедимінаса, трохи відкривши рота, примружившись, і тихенько сміялася.

— Скоро комендантська година, та мені наплювати на неї. Пустиш на ніч, Мілдо?

— Захмелів, хлопчику...

— Мабуть, але не настільки, щоб було однаково, куди піти — до нареченої колишнього друга чи в дім розпустити. Не бійся. Адомас не розгнівається — не так давно він пропонував мені переспати з тобою. — Гедимінас нахабно уї'явся поглядом у Мілду, думаючи: «Зараз дістану ляпаса — і нехай: хоч одну ніч ця дамочка не зможе заснути». І раптом здивовано відчув, що його охоплює пристрасть.

— Часом ви, чоловіки, буваєте дуже щедрі, — сказала вона і знову тихо засміялася. — На жаль, не всі жінки таке цінують. Може, потанцюємо?

Гедимінас дивився на неї із зневагою, намагаючись затамувати збуджену пристрасть.

— Яюсь уві сні я тебе кохав, — сказав він; знав, що цього казати не можна, але не міг стриматись.

— І це теж було в Адомасового дозволу? — спитала пошепки.

— Ні, тоді ще був живий пан Берженас, — відповів він, дивуючись, як — просто до невпізнання — міниться її обличчя.

— Сьогодні ти надзвичайно цікавий, мій милий.

— Навряд. — Він похитав головою. — Просто схотілося пройтися брудними чобітьми по чистому снігу.

Тоді він почув приглушений сміх. Її обличчя зникло, і, як і того разу, коли він читав їй свої вірші, його оповила лілова, з фіалковим запахом темрява.

Розділ п'ятий

I

Вона жила поряд з акваріумом, інакше кажучи — світом, поділеним невидимими перегородками на безліч маленьких комірчин. Речі і люди були запхані впереміжку в ці скляні скриньки, вони щось робили, кудись поспішали,

сміялися або заламували в розначі руки, а вона дивилася на цю пантоміму, і ніщо її не зачіпало. Іноді — дуже рідко, погай від Катре Курилки — заходив батько. Кілька скупих підбадьорливих слів, несмілива усмішка, стриманий потиск руки, але й тут її серце натикалося на холодну скляну перегородку — він теж був жителем акваріума. Гедимінас писав своєму доброму старому батькові (дороги розвезло, і він більше не приїздив додому): «...і багато сердечних привітів Аквіле...» На різдво він буде вдома. Вона не образилась, що він не написав їй особисто: що ж, він також, як і всі, в скляній комірчині. Йшла по селу з пошти з новими газетами і цим листом, а в одному дворі — в скляній загороді акваріума — стояв хлопець і кричав їй услід:

Ледь уже несеш живіт —
байстрюк прийде на цей світ.

Жінки з цікавістю визирали з вікон, а зустрічні на вулиці двозначно усміхалися, кивали головами, раділи, що така ганьба обминула їхніх дочок і сестер.

«А Вайнорасова Аквіле вже скоро!..»

«Мати такий жандарм, а, бач, не догледіла.»

«Та де вже там! Адже з самим чортом злигалась...»

«Атож, гадала дівка, більшовики на віки вічні прийшли і буде вона пані комісарша, та ось ба...»

«Господь бог кожного на своє місце ставить, серденько, на все його воля...»

Останніми днями її гнітила болісна думка: дитя народиться мертве. Не може бути інакше — адже кожна п'ядь землі тепер дихає смертю. І коли, ще не отямившись від дикого болю, почула його перший крик («Здрастуй, життя!»), вона сприйняла це як чудо. «Тепер нас двоє», — подумала вона і здивовано побачила, що акваріум розсипався вщент, люди й речі, вирвавшись із скляних комірчин, оточують її, словнюючи душу блаженним спокоєм і тихою радістю.

Ледве чутно рипнули двері, зайшов батько. У вусах срібні краплі — розталі сніжинки.

— Гм... гм... Саме на різдво. Разом з Ісусом Христом... — Він нахилився над ліжком, хотів поцілувати, але засоромився своєї ніжності, винувато усміхнувся й сховав за спину непотрібні руки.

У дверях стояли обидва Джюгаси — старий і молодий. Кожна рисочка на їхніх обличчях танцювала й сміялась.

— Ну от, дочко, все обійшлося добре...

— Молодець, Аквіле!

Їхні слова теж не відскакували від скляної стінки. Потім вбігла Казюне Нямунене. Нестримана й колюча, як їжак, але під корою грубості таїлася доброта.

— Де ця дівка з дітям? Покажіть мені її байструка! — вже з порога кричала вона.

Бабка-повитуха піднесла на подушці крихітного червоного чоловічка із зморщеним обличчям столітнього діда.

— Оце жеребець! — Зважила на долоні голе безпорадне тільце, уважно оглянула з усіх боків і раптом присіла на ліжку, обіймаючи Аквіле. — Носик, чоло, оченята... Кажі що хочеш — викапаний батько... — прошепотіла вона. — Марюс. Наш бідний маленький Марюкас... Сирітка! — зайшла сльозами і довго схлипувала, однією рукою притискаючи до грудей подушку із немовлям, а другою пестячи гострі плечі незаконної невістки.

Аквіле пятагла на голову ковдру й одвернулася до стіни. Заплакала як ніколи болісно, полегшуючи душу сльозами.

Через кілька днів Пеліксас Кяршіс привіз борг — десятків зо три дощок, які брав восени у Джюгаса. Домовлялися: поверне навесні, — але він чомусь зробив це раніше.

Аквіле сиділа в кутку біля стола й годувала дитину. Навіть грудь не прикрила, коли він зайшов, — не соромилася Кяршіса, як і інші сільські жінки, що бачили в ньому друга, батька, брата, тільки не чоловіка.

— Виходить, уже... — привітавшись, сказав він. — Народився, ага... — Присів скраєчку на лаву, червонів, сонів, соромлячись подивитися на Аквіле, та й слова десь поділися, наче каміння з його старанно доглянутого поля: жодного під рукою. — Так я оце дошки привіз... Раніше нашіляв, ага. І стелю ось настелив... Дуже костриця спалася. Наступного року, якщо бог здоров'ям не зобидить, стіни пооббиваю і дах новий...

— Може, ви'єш скляночку різдвяного пива, Пеліксасе? — запропонував старий Джюгас.

Той засовався усім своїм незграбним тілом. Ні-ні, йому ніколи. Мати захворіла, навряд чи сьогодні встане. Худобу треба годувати, свиню відгородити — скоро опроситься, і діла багато. Ні-ні! А все одно сидів, наче прив'язаний, аж упрів, — хоч і не міг відірватися від лави.

— Так-то воно, ага... Раніше хоч мама підсобляла... Ох, і погано, дуже погано чоловікові самому хазяйнувати...

— Жєнитися треба, Пеліксасе,— перебив його Джюгас.

— О-о, добре було б...— глибоко зітхнув, провів долоною по довгастому свіжовиголеному обличчю, ніби прикриваючи думку, що невчасно народилася, і раптом не влад спитав: — А справді, коли ж хрестини?

— Як з лісом упораємось,— відповів Джюгас за Аквіле.— Дитя здорове, підожде. Може, підеш у куми, Пеліксасе?

Запропонували це жартома, але Кярпіс прийняв за щиру правду. Злякано схопився, наче земля під ногами розступилася. Крутив головою, відмовлявся:

— Ох, ні! Нізащо в світі! Тільки не я. Є люди як люди. Та який з мене кум!.. Ох... Ви вже не гнівайтесь, ось, але так виходить... ага...

На прощання неслівно взяв руку Аквіле і хвилинку подержав у своїй ведмежій лапі. Товсті, зашкарублі пальці тремтіли. Тремтіли кошлаті брови, очі дивилися кудись над плечем Аквіле, в простір.

— Та він в тебе вклепався! — пожартував Міколас Джюгас, провівши гостя.

Аквіле пропустила слова старого повз вуха.

— Обійдемося без галасу, дядьку.— Її непокоїло інше.— Поїдемо в неділю в Краштупенай, Гедимінас із своєю господинею будуть за кумів, тихо-мирно і охрестимо.

— Чи ти не об'їлася блекоти? Гірше від людей? — спалахнув Джюгас.— Так не буде, дівонько, справимо хрестини як годиться. Нехай село бачить: нікому нічого не винні, ні перед ким не завинили.— І, помахавши пальцем перед личком немовляти, додав: — А що, діло каже дід, Марюсе?

Аквіле досадливо труснула головою:

— Тільки не Марюсом, дядьку. Як хочеш, тільки не Марюсом...

II

Охрестили Лаурінасом — на честь батька Аквіле і, звичайно, на зло її матері. Куми теж підібрались такі, що Катре Курилка мало не луснула від люті: дружина цього

«голодранця паршивого» Юзе Путріменє та Гедимінас, якого Вайноренє не терпіла, як і всю родину Джюгасів.

До костьолу їхали через двір Вайнорасів — Аквіле за-
тлася, хоч могли виїхати на шлях і іншим путівцем. Мало того — сама всілася між кумами: проведе, мовляв, до села і запросить на хрестини любу матінку... Лю-бу... Просто моторошно стало — скільки люті було в цьому слові! Гедимінас зморщився, але спинив коня під вікнами Вайнорасів і терпляче дожидав, поки Аквіле поралась коло дитини, загорнутої в хрестильну перинку, і, скоса позираючи на хату, давала кумам непотрібні поради. «Тут мій дім, і хоч ти, стара, лусни від люті, я проведу свого сина в першу путь зі свого двору», — так і блискали похмуро очі. І коли швидка буланка, поблискуючи мідяними бляшками на збруї, рвонула з місця і сани вихопилися з двору на шлях, вона безсоромно крикнула вслід: «Не застудіть мого Лаурукаса!» — щоб почули там, у хаті, і все махала рукою, хоч нікому вже було махати, і уявляла собі, як куми мчать у вихорі снігу селом, як майорять блакитні стрічки і як потім тим же шляхом вони поїдуть з костьолу, розкидаючи дітям цукерки, а жінки, приплюснувши носи до шибок, дивитимуться з вікон або стоятимуть у дворах з кислими щами.

Хоч удавiться! Нікому нічого не винні, ні перед ким не завинили! Дорогу безбатченку Лаурінасові Вайнорасу!

Підійшла до дверей, поважно відкинувши голову, сповнена гордості й презирства до тієї, яку язик не повертається назвати матір'ю. Клямка — брязь! — перед саміньким носом. А слідом за цим брязком хихикання.

— Матінко! Це я, Аквіле. Прошу, приходьте на хрестини Лаурукаса!

Поторгала ручку. Раз, удруге. Знала — не пустить, та хіба за цим вона прийшла!

— А онучок який вродливий! Викапаний Червоний Марюс... Справді, матінко, не погребуйте, приходьте на хрестини...

За дверима гарчання, — точнісінько пес, якому паступили на хвоста. Чути, як віддаляються кроки, грюкнули двері: Катре не витримала і втекла в дальню кімнату.

Аквіле штовхнула ногою одвірок і рушила до кухонного вікна. А там за столом сидить батько, перед ним хлібина. Наче з-під землі вирости Юсте з Юргісом. Стрибають біля вікна, немов козенята, що побачили себе

в дзеркалі, усміхаються, на мигах вітають старшу сестру — скупчили.

Аквіле притиснула кулаки до грудей. Усміхасться, ледве стримуючи сльози, кричить:

— Діти, не прогавте кумів! Півмішка цукерок везуть!

Як грім, влетіла Катре. Юсте — по шиї, Юргісові — по спині, і кухня вмить спорожніла. Тільки батькова голова, що схилилася на долоні, як від удару, та почата хлібина на столі.

Грюкнули надвірні двері, аж швидко забряжчали.

— Я тобі покажу цукерки, хвойдо паршива! Я тобі дам, чортове насіння! Знатимеш, як шльондрати під чужими вікнами! Я з тебе чортів вижену, навіжена, більше не стримитимеш мене, гадюко потайна...

В руках у Катре закіптюжена кочерга. Сама просто-волоса, настовбурчена, як куц будяка, криві, кощаві ноги теліпаються в клумпах¹.

Аквіле показала язика — й тікати. Відбігла трохи, озирнулася через плече — мати все ще лютувала в дворі, вимахувала кочергою.

«Оде потішили село...»

Шаленство минуло, неначе проясніла запітніла шибка. Та чому не послухалася дядька Міколаса? Навіщо ця безглузда витівка? Після пологів її немов підмінили. Запальна стала, вразлива, тільки що — роздратовувалася. З добрими була добра до сліз, а в лиху хвилину могла будь-яку капость зробити. Інколи таке прийде в голову, що потім хоч плач. «Яблуко від яблуні недалеко падає...» Але чому цією яблунею має бути Катре Курилка? Є ж батько, якого в селі називають Агнець Божий. «Куди мені до божої овечки! Хто бачив, як я стрибала біля вікон, скаже: «Вона вся в матір...» Мати! Бодай вона здохла, така мати! Краще б уже відьма була матір'ю!..»

Досхочу наплакалась, і ніби полетшало на серці. За сінником освіжила снігом розпухле обличчя, поблукала по хутору, поки прохолола, і тільки тоді пішла до хати допомагати жінкам готувати частування. Але в голову лізли тривожні думки, тепер уже про інше: тільки б з кумами чогось не скоїлося! Раптом кінць понесе, перекине всіх у канаву, або німці заарештують... Її любов до сина, що розгоралася дедалі дужче, була така ж невтримна, як

¹ К л у м п и — дерев'яні черевики.

і ненависть до матері. Тільки-но побачила, що куми вертаються, стрімголов кинулася на двір, розштовхавши гостей, що повиходили з хати вітати маленького Лаурінаса. Голодний ротик жадібно ловив груди, і тісна кімнатка, в якій Аквіле сховалася від чужих поглядів із своїм скарбом, здавалася їй просторішою від усього світу. І коли на хрестинах, поклавши немовля спати, вона сіла на почесне місце матері, на покуті, і всі вітали її, підіймаючи склянки з пивом (правда, були й чарочки каламутної «німецької» горілки) за здоров'я немовляти, Аквіле хотілося швидше втекти від усього цього в свій затишний куточок.

А гостей і справді було багато — Миколаас Джюгас не осоромився. Прийшли друзі, родичі, сусіди Джюгасів та Вайнорасів. У світлиці ніде й голці впасти. На столах усього багато, жebraків в усієї парафії можна б нагодувати й напоїти. Дякувати богам, не спустили ще й хліви, і комори, і комірчини — не встиг підчистити німець. Тільки одне дивує — з хутора Вайнорасів нікого немає... «Катре Курилка замкнула усіх у лазні», — пожартував хтось, порушивши святковий настрій. Але склянки й чарочки тут-таки виправили його. Сусіди підштовхують кумів, щоб сіли щільніше, а то хрещеник буде рідкозубий. Кукса (під чаркою він стає ревливий) підозріливо поглядає на дружину. Над столами летять гострі слівця, гримить регіт. «Обережніше, пане вчитель, Путрімас не любить помічників...» — «Та вже ж, наш Кукса зробить сьомого і без сторонньої допомоги...» Якась чутлива душа, що старанніше від інших налягала на пиво, пропонує заспівати пісню, але зразу ж дістає сувору відсіч: «Сказився! Адже жалоба...» Усі удають, що обурені. Тільки господар поблажливо усміхається, покручуючи настовбурчені вуса. Пісню? Що ж, пісню, то й пісню! Мертвому однаково, будеш ти тут, у цій юдолі земній, плакати чи співати. А якщо його душа бачить нас звідти, їй би тільки радіти, що ми не б'ємося, не лаємося, а гарними піснями тішимо серце. Отож промочимо горло, щоб дзвінко співалося, ласкаво просимо.

Дзвенять склянки, бряжчать ножі й виделки, булькає пиво, що млеться з пузатих глечиків. Зрозуміло, зараз буде пісня — у цих Джюгасів усе навпаки. Але ні, не співають — і так досить роботи для язика. Знову поряд чоловік з чоловіком, сусід із сусідом; ще недавно тільки трохи піднімали один перед одним шапку через завалені

кучугурами снігу огорожі; якщо й сходились, то лише в справах,— залагодити їх, і легше в хаті, але не на душі. А побалакати є про що: така зима! В самому Лауксодісі стільки новин, що в десяти газетах не надрукуєш. Хто помер, хто народився, хто одружився, у кого вночі з комори сало вкрали, кого німці погнали з обозом... А перед Новим роком у маєток Гульбінасів приїхав новий хазяїн, якийсь Петер фон Дізе з-під Тільзіта. Маєток, мовляв, його власність, оскільки він колись палежав Гурськене, першій Гульбінасовій дружині, яка доводиться йому тіткою,— ф́рау Гертруда фон Дізе. Справді, колись вона так звалася, ця ф́рау Дізе. Любила похвалитися своїм пруським походженням — ми, старі люди, це добре пам'ятаємо. Бідні Гульбінаси. Краще їм не вертатися з того Сибіру, якщо вони там ще живі.

— Та де вже там...— Голова Міколаса Джюгаса впала на груди.

— Вір ти їхнім газетам.

— Немає диму без вогню...

— Не журись, Міколасе. Америка розтрощить німця, і тобі дістанеться Гульбінасів маєток.

— Навіщо він мені? Краще вищий.

— Розтрощить... Пусті слова. Така сила.

— Та Гітлер, уважай, майже всю Україну загарбав. Росіяни тепер без хліба сидять. Німці сунуть до Москви й Ленінграда.

— А Москви Гітлер таки не взяв до зими, як обіцяв.

— І не візьме. Росія — ого! Земля без кінця й краю. Ніхто її ще не подужав.

— Хіба подужаєш їх! Росіянам і воювати не треба. Якби були вони хитріші, відступали б та й відступали. Німці заблукали б, як гусенята в болоті, і самі б дуба врізали.

— Вони так і роблять. А для певності в тилу партизани допомагають.

— Прикуси губу, батьку.

— А йди ти знаєш куди... Хіба я сам вигадав це, чи що?

— Знайомий з Вільнюса приїздив. У гості. Розповідав, що білоруські ліси аж кишать партизанами. Каже, з жінками, з дітьми...

— А де людям подітися, якщо німці їх згрібають, як воші,— та в огонь? Сам бачив нещодавно, як по Крашту-пеняю гнали полонених. На людей не схожі.

— Злочинства ще нікому дурно не миналися. Відригнулися одним — вилізуть боком і іншим.

— Краще б полонених господарям роздали, ніж голодом морити. Для всіх була б вигода.

— Кажуть, дадуть. Вийшов такий наказ.

— Та яка в них користь! На ногах не стоять.

Чорна Кукса сидить, схиливши голову. Міцно стиснутий кулак здорової руки то ховається під стіл, то знову з'являється на столі. Нарешті пальці розпросталися, вхопили склянку і — до дна! Відважився!

— А що, як — чик! — і Гітлерові капут? — вигукує він. — Програв війну. А росіяни тут як тут — і хоч лусни... Га? Що тоді, бодай вас грім побив?

— Чекаєш?

Юзе Путрімене, кума, морщиться і підморгує, заспокоюючи чоловіка, але Кукса вже розійшовся!

— Не чекаю, просто так цікавлюся. Хоч, по правді, від власного клаптя землі я не відмовився б. А з другого боку, навіщо він мені? Якщо росіяни прийдуть, однаково всіх у колгоспи заженуть.

— Иди додому, п'яна свиня! — Путрімене то червоніє, то блідне; очі, і так витрішкуваті, лігають на лоб, в них звірячий жах і лють. — Жени його в три шиї, пане Джюгас.

— Заспокойся, кумо. Розмовами росіян не накличеш, а німців не виженеш.

— Так, так, торішній сніг не вертається. Англіїці не дозволять їм ногою на нашу землю ступити. Тільки до кордону, а далі — стої!

— Бовдур! Нічого не навчився в тих, хто за язик головою розплатився... — жахається Путрімене.

На другому кінці стола теж не обходиться без політики. Єврей обдурював наших людей, але навіщо з ним так? Литовки прали їм пелюшки, мили підлогу? Ну і грець з ними! Давайте тепер їхніх жінок і дочок приставимо до цієї роботи, нехай вигрібають наш бруд, та навіщо людей у могилу? У святому письмі ніде не сказано: візьми камінь і вбий свого недруга. Ні, Ісус Христос велів прощати своїх боржників, хоч вони і розіп'яли його. Проти віри йдемо, ось що! Крапля неповідної крові не висохне; борони боже, щоб ця кров впала на голови наші і наших дітей. Німці винні? Воно й так, без їхньої команди невинна кров не лилася б, але що ти за людина, якщо будь-який зарізяка може підбити тебе на грабіж-

ництво й убивство?.. Адже вони останній одяг здирали з бідолашних, кидали в ями в чому мати породила... В Краштупенаї люди хоч не бачили цього жаху, а в Пасрауїсі стріляли в самому містечку, просто на базарі, понад тисячу душ порішили, кров збігала кам'яним ривчаком у річку, на цілий кілометр. Річка Срауя стала червона. В метушні декому пощастило втекти, та чи далеко?

— Того дня ми молотили у старости Яутакіса, — згадує Казюне Нямунене. — Дивлюся, блукає біля току якийсь чоловік. Не старий ще, але бородою заріс аж по вуха, тільки кінчик носа та божевільні очі видно. Люди кинулись до нього: «Ховайся, тут тобі не місце». Тягнуть його в ожеред соломи, а він упирається. Кривляється, наче мавпа, виставить, як рушницю, то одну, то другу руку й кричить: «Тра-та-та-та, тра-та-та-та!» Збожеволів, бідолаха... Побачив Яутакіс — тоді ще здоровий був — і звелів чоловікам зв'язати божевільного: треба, мовляв, німцям приставити. Той утікає і все кричить своє «тра-та-та-та». І тут де не взявся наймит Яутакісів Пятрас (Кучкайліс його прізвище) з гвинтівкою. Бахнув тричі, і кінець... А був гарний адвокат — хто не знав Грінберга? Не одного нашого у суді захищав.

Розмови за столами стихають, у кімнаті лунає дзвінкий голос Казюне. Дехто несміливо заперечує: на війні люди завжди гинуть, а убивці у всі часи були й будуть. Інший, може, сам собі думає, хоча рота розкрити не сміє: не Пятрас, то інший пристрелив би. «Така вже в Гітлера настанова — перебити всіх євреїв, і не нам її змінити», — озвався хтось із кутка. «Може, і не змінимо, — пролунало одразу кілька голосів, — але нехай її, цю настанову, виконує той, хто вигадав». Ні, ні, їм це так не минеться. Яутакіс сам пальцем до курка не доторкнувся, хитрий, собака, тільки єврейське майно з Краштупеная цілими возами возив, та ось хвороба вже притиснула, хапає кощава за горлянку. Ну, а Пятрас, що тут казати... Сам напідпитку хвалився, що добру сотню у Вільшанику порішив.

III

Пеліксас Кяршіс сидить спиною до дверей, у розмові не встряє. Коли захмелілі сусіди нагадають, одіг'є із склянки, а то й чарчину каламутенької перехилить.

У грудях приємне тепло, посидіти б ще, але сонце хилиться до землі, кличе додому — худобу порати час. Та й вечері ніхто за нього не приготує. Ох, була б жіноча рука вдома! Будь-кого, звичайно, можна привести. Невелике, щоправда, господарство, але доглянуте, — однак душа не лежить. Ох, якби Аквіле... Як гарно вона сидить за столом. Сумна, а все ж з усіма привітна, уважна... І роботяща яка, у всьому Лауксодісі не знайдеш такої. Ох, не жінка, справжнісінький скарб! Та й право на неї він має — адже давно за нею сохне. Ще не було ні цього пана Контроля, ні другого такого ж пройдисвіта — Марюса. Побачив якось — гімназисточка буряки сапає. Чорна, худенька, моторна, як бісеня. Дитина, соромно сказати, але міцно запала в душу, і ніде не дінешся. Сім років! Тільки останній дурень може стільки чекати й сподіватися, що ціпок пустить паростки. Але він, Пеліксас, такий уже вдався. Ох, хоч би ж гарний був із себе... Та що з того, навіщо дурними думками голову забивати, час додому...

Кяршіс засовався, ось-ось підведеться. Але його прикувала до лави дивна тиша. Уся світлиця наче завмерла, і йому здалося, що люди за столами уп'ялися очима в нього.

— Добрий вечір, панове, пані й панянки! Добрий вечір! — заgrimіло за спиною наче з грамофонної труби.

У дверях стояв Пятрас Кучкайліс. У кожусі, під пахвою замусолений портфель старости, у правій руці картатий картуз. Поплескуючи ним по халявах, усміхався безгубим, в лишаях обличчям.

Кілька голосів неклад відгукнулися на привітання.

— Сідай, Пятрасе, пошукай собі місце, — запросив Міколас Джюгас, неохоче підводячись зі стільця. — Вип'єш за здоров'я новонародженого.

Хтось із гостей підскочив до Кучкайліса, вихопив з рук картуза, послужливо узяв кожух, який Кучкайліс не поспішаючи скинув, і, незважаючи на нерішучі протести («Та навіщо це... Я ж у казенній справі, на хвилинку...»), посадив незваного гостя між Кяршісом та Пранасом Нямунісом.

— Пеліксасе, сусіде, налиж нашій владі, може, м'якшою стане, — попросив Джюгас. — Що ж, Пятрасе, знов у підводи поженеш, чи, може, німець ще зерна схотів?

Пятрас випив дві склянки пива, хильнув чарку «німецької», закусив, не звертаючи уваги на тривожні

погляди, і тільки тоді зволив відповісти. О ні! Ніяких підвід, ніяких додаткових поставок. На цей раз, бачте, німці не вимагають, а самі дають. Ось він і ходить по дворах, записує, скільки кому треба полонених. Німці, бачте, взяли їх силу, дівати нікуди. Вистачить, і щоб землю угноювали, і щоб лани обробляли. Не коштуватимуть і марки, за самі харчі. Спершу, бачте, тиждень-другий доведеться відгодувати — надто вже дохлі, — зате потім, коли зміцніють, вистачить їм і недоїдків. Не годувати ж їх млинцями та салом, як наших людей.

— В мастку зроблять для них табір. Вночі вони там будуть, стерегти доведеться, бачте, самим, по черзі, а вранці на роботу. Дешево, гарно і зручно. Пеліксасе, запиши собі двох, адже без наймита не обійтись.

— Це я? — Кяршіс знітився: така копиця з неба на голову впала! — А... а як утечуть? Ох, тоді... ага...

— Та куди вони втечуть, бідолахи? — встряла Казюне Нямунене. — Адже ж у господаря їм просто порятунок.

— Утечу-уть! — Пятрас аж зайшовся сміхом. — До німців та під кулю? Мені смішно!.. Пане Джюгас, вам теж двоє згодяться.

— Якщо візьмемо, добре діло зробимо, — наче сам до себе сказав Міколас Джюгас.

— Що й казати, — погодився Пятрас. — Німцям не доведеться їх годувати й стерегти. Залишиться, бачте, більше солдатів для фронту.

— Без тебе, Кучкайліс, німці, мабуть, і війни не виграють, — не витримав Чорна Кукса.

Кілька голосів стримано розсміялося, а Кукса, підбадьорений схвальними поглядами, говорив далі:

— А й справді, Кучкайліс. Чого тобі тут з жінками та дітлахами морочитися? Пішов би у добровольці, допоміг би Гітлеру розбити більшовиків, а через місяць-другий — додому, з музикою та з залізними хрестами на пузі, побий тебе грім.

— А хто вдома порядкуватиме? — вихопилося у Пранаса Нямуніса.

Губи Пятраса зовсім втяглися, пухкі, у струпах лишаїв, щоким підстрибнули, жовті брови настовбурчилися: вже що-що, а глум він чув за кілометр, як пес ковбасу, і неодмінно давав здачі.

— Я вам, чорноморді, сонця не застую. Ти, куксавий, не показуй зубів, такі, як ти, дуже в Німеччині потрібні. Айн момент можу виписати закордонний пашпорт. Та й

тобі заодно, Нямунісе, щоб вшанувати твого сінка, який головою наклав за свою злидарську владу.

— Послухай, Кучкайліс,— перепинив його Гедимінас,— якщо ти прийшов погрожувати, то не туди втрапив. Застебни-но свій портфельчик та й катай, де більше лякливих.

— Чорт шолудивий! — схопилася Казюне Нямунене.— Ти нашого Марюса не чіпай! Він святий, руки у нього не в крові. Безневинних людей не стріляв, його такі самі, як і ти, бандити вбили!

Міколас Джюгас почав заспокоювати:

— Знавісніли! Може, їсти-пити нічого? Наливайте, накладайте в тарілки. Пятрасе, Казюне! Тут святі хрестини, а не шинок.

— Розійшовся тут...

— А що, звук у Вільшанику...

— Атож, щоб голого єврея вбити, багато хоробрості не треба...

— Як таких свята земля носить? — почувлися дедалі сміливіші голоси.

Пятрас підвівся, вхопив зі столу глечик — зараз пожбурить у першого, хто попадеться під руку. Очі налилися кров'ю, на вилицях заходили жовна. Волосата лапа, що стиснула ручку глечика, тіпається, як у припадочного, пиво розхлюпується через край.

— Пятрасе... Пятрюкасе... — в напруженій тиші почувся переляканий голос Міколаса Джюгаса.— Сядь... На п'яних не ображаються...

Гедимінас, зніяковівши, опустил очі.

Пятрас постояв, насупившись, як бик на червоне, шумно втягуючи тремтячими ніздрями повітря, потім налив свою склянку і одним духом вилив у бездонну пащу. Впав на стілець, наче потягли його ззаду, і вдарив одним ліктем у груди Нямуніса, другим — Кяршіса.

— Це у мене руки в крові? Ха-ха-ха, мені смішно!.. — реготав він, задерши голову.— Нямунене, більшовицька матінко, скажи, будь ласка: чи є у них кров, у цих жидків, га? Краще б сказала, руки у мене в салі! Жиру в них досить — у кожного сальник, бач, аж до колін висить. Тільки Хайка центнерів зо три важила. Шкода, гарна була жидівка. Я їй так і сказав: «Мені гидко пускати кулю в твоє сало. Що наші люди без тебе робитимуть? Хто дасть їм у борг оселедців, гасу, тютюну? Пропадемо ми, сирітки, та що поробиш, бачиш — ні, гвинтівка заряд-

жена...» Тут вона — бац! — переді мною на коліна: «Ой-ой, пане Пятрас, змилуйся! Адже ми жили як брат із сестрою. Ой-ой, не стрілай, а вас торік на великодні мацою частувала...» Мацою на християнській крові, мені смішно!.. Як вона про ту мацу сказала, куля сама айн момент вилетіла з дула...

Пятрас заіржав, обвів визивним поглядом примовклих гостей, і тут сталося щось несподіване: Пеліксас Кяршіс замукав, повів плечима, немов йому насипали за комір гарячого вугілля, і вдарив кулаком Кучкайліса в підборіддя. Той, навіть не охнувши, разом із стільцем гепнув на підлогу. Кяршіс незграбно підвівся, витер рукавом піджака спітніле обличчя і, вхопивши лежачого за ноги, витяг на двір. Потім, не поспішаючи, повернувся до хати, дістав з-під столу портфель старости і викинув його у відчинені двері, до ніг Кучкайліса, який намагався впертися в землю руками і сісти.

— Пора мені... ага... — сказав Кяршіс, просунувши голову в світлицю.— Дякую за компанію, так... Я пішов.

І, знайшовши на кухні свій кожухок, важкою, ведмежою ходою посунув додому.

— Куля сама з дула вилетіла... Мацою заряджена... Ірод! Наче його кров дорожча від сврейської... — бурмотів він, витираючи спітнілі долоні об поли кожухка.

IV

Міколаса Джюгаса викликали у волость. Приїхав він лихий і заклопотаний.

— Хочуть старостою призначити, — відпльовувався він. — З волосним старостою полаявся, боюся, щоб полоненого не забрали.

Василь, здогадавшись, що мова йде про нього, тривожно поглядав на Джюгаса; жирний борщ, затовчений салом, який стільки місяців снівся йому в таборі, раптом втратив для нього смак.

Після обіду поїхали садити картоплю. Саме час: небо затьмарили дрібні хмарки, картопля вродить велика й розсипчаста.

Міколас Джюгас заорював, а Аквіле, Василь та Казюне з дружиною Кукси, що прийшли підсобити, кидали картоплини в борозни. Маленький Лаурукас, обкладений подушками, сидів край загону в кошику і смоктав молоко з

пляшечки. Скрізь на полях працювали люди, чулися голоси, а де-не-де навіть спів,— все ж весна, а навесні в полі і камінь оживає.

Трави для корів ще зовсім мало, але Міколас Джюгас своїх випустив — поскубуть до вечора пирію.

— Гей-гей! — кричав то один, то другий, помітивши худобу біля самісінького житнього поля, і біг відганяти її.

— Ваша Чорна на інших корів нападає, не дає пасти, — зауважила Казюпе.

— Бугая шукає. Доведеться увечері повести, — вирішив Міколас Джюгас.

— У масток чи до Яутакіса? — спитала Акви́ле, знаючи, що це доведеться робити їй, бо в жінки, та ще такої, що недавно народила, легка рука.

— Навіщо нам з ними родичатися? Поженеш до Кяршіса, та й сусід він. У нього гарний бичок.

Увечері, поклавши Лаурукаса спати, вона повела Чорну до бугая. Село лежало в примерхлому світлі призахідного сонця, пастовбурчившись верховіттям дерев: фантастична щелепа, безладно утикапа великими й маленькими зубами; вище від усіх виципалося червоне ікло — шпиль дерев'яної каплиці. Легкий вітер приносить звідти запах диму й згасаючі звуки вечірнього життя-буття. Біля греблі Сальмінісового млина соєю дзюрчала річка Срауя. Місяць, великий і білий, вже сховався на потемніле небо, на добру п'ядь відірвавшись від землі, — одвічний ліхтар природи, який світить і закоханим, і жабам, що кумкають у болотах, чубатій чайці, яка, прилетівши раніше від інших птахів, кричить на все поле, радіючи, що пережила останні весняні приморозки і що в гнізді прокльовуються з яєць пухнасті пташенята.

Акви́ле вела на мотузку неспокійну корову, усім тілом вбираючи запахну й дзвінку вечірню прохолоду. Було тихо й гарно, хоч зрідка серце огортав м'який сум. Пригадалася така самісінька ніч рік тому. Відцвітали садки, і трава під яблунами була біла, як від інею. «Сам бог постелив нам постіль», — сказав Марюс і жартома впа на землю, потягнувши її за собою. Вони голубили одне одного, потім, лежачи на спині, дивилися на місяць, що заплутався в яблуневих гілках, і знову обіймалися. Марюс часом втрачав почуття міри. Це дратувало її і лякало. «Наче собаки. Йому байдуже, як я потім залізу у вікно до сестри». Вона здогадувалася, що вже понесла —

там, в сіннику Нямунісів, на торішньому сні, коли десь унизу рохкала свиня. А може, днів через три, в ожереді соломи Яутакісів? Але вона не сказала, сама не розуміє чому. Невже й тоді йому не довіряла? «На зелені свята можна б одружитися, Марюсе», — наче випробовуючи його, промовила вона. Він розсміявся. «А чому не на свято Жовтневої революції, не в День Конституції? Ні, дівчино моя, рано говорити про весілля, стільки невідкладних справ, треба спершу їх залагодити». Що крилося за цими словами? Може, надія, що Катре Курилка нарешті поступиться і дасть частку, належну дочці?

Так Аквіле, згадуючи Марюса, щоразу несвідомо плямувала підозрою його пам'ять, відштовхувала його образ у закутки холодного серця, в якому лишалося дедалі менше місця для минулого — гарної, але облудної казки, яку треба швидше забути. І тепер, взявши себе в руки, вона відігнала свої спогади і всю дорогу до хутора Кяршіса думала про Лаурукаса та про те, чи не ліг хазяїн бугая спати.

Кяршіс щойно повечеряв і сидів на ганку, покурюючи самокрутку. Біля ніг лежали постолі — він вибив з них землю, зараз повісить на паркан, щоб уночі собака не заніс. Брови так і підстрибнули, коли побачив Аквіле. Хотів підвестися, та не одразу зміг — ноги підігнулися.

— Я... розумієш, Пеліксасе... Дядько Міколас прислав... — пояснила Аквіле, ледве стримуючи біснувату корову.

— Справді, до мене? — не вірилося Кяршісові. Губи розтяглися в усмішці до вух. — Ох, зараз випущу свого Рудого! Молодий ще, міцний, побачиш. Породи не зіпсує.

Чорну Аквіле прип'яла цепом до стовпа загорожі, а Кяршіс кинувся до хліва. Ноги в засуканих штаних так і замелькали. Аквіле розсміялася: ніколи не бачила, щоб Кяршіс так поспішав.

Вивів свого Рудого.

— Бачиш, який бичище!

Той заревів, побачивши корову, і побіг по оборі. Кяршіс ледве стримував його на ланцюгу. Аквіле, засоромившись, одвернулася.

— Справний бичок, ох, справний... — захоплювався Кяршіс під храп тварин. — Але й корова теж гарна. Якщо буде теличка, наперед прошу Джюгаса продати мені.

— Скажу, — пообіцяла Аквіле; їй знову пригадалася ніч, коли вони з Марюсом лежали під яблунею.

...Стара Кяршене сиділа на збитому з дощок ліжку, прихилившись спиною до гори подушок. Худа, висохла, як тріска, тільки їй липилися хрящуватий ніс та великі очі під жовтим пергаментом лоба. Поряд, край лави, склянка з настосом якихось трав, миска з засохлою кашею. Попід стінами накидано свіжої глици, щоб перебити поганий дух. У хаті чорт ногу зломить: скрізь валяється одяг, у кутку, біля дверей, куна брудної білизни, а на столі гора немитого посуду.

— Дівчину вчора староста переманив — пообіцяв більше платити. А полоненого так і не дав: Пятрас мстить за ляпаса, — поскаржився Кяршіс.

Аквіле присіла в ногах хворої. Вона почувала за собою провину — ні разу не провідала сусідку.

— Та що там... Адже не весілля, не танці. Кому приємно гладити конаючого пса, — добродушно відповіла стара, коли Аквіле почала вибачатися. — У молодих своє життя, свої радощі й клопіт, а у старих одне діло — дожити кощавої.

— Ніхто не відає, коли вона прийде, тітонько.

— А я знаю, дівонько. Циганка наворожила. Коли найлютіший пес у селі здохне, і я помру. За Яутакісом слідом піду.

Аквіле підвелася, щоб іти.

— Я забіжу в неділю, тітонько, — вихопилася у неї обіцянка.

— Оце добре буде! — зраділа стара, не дуже вірячи словам Аквіле. — Пеле все працює та працює. А я тут сама лежу...

— Матінка чекатиме, ага. Втішиш її, — сказав Кяршіс, провівши Аквіле з коровою за ворота садиби. — Та й мене... — додав несміливо. І, благословляючи в думках свого Рудого, поглядом вбирив густий присмерк, аж поки розтанула вдалині біла хустка Аквіле.

Ох, хоч би не обдурила...

Але в неділю після сніданку вона прийшла. На одній руці — Лаурукас, у другій — кошик з гостинцями для хворої: варення, свіжі булочки.

Кяршіс вийшов у двір зустрічати. Біла купована сорочка, нові штани, підперезані паском. Свіжовиголений, підстрижений, пахне милом і фабричним тютюном.

У хаті прибрано, хоч і не жіночою рукою.

Старенька була зворушена до сліз. Варення, булочки... Мало того, що додержала слова й прийшла, та ще такі гостинці!

— Пеле, Пеле, а ми чим дорогих гостей частуватимемо?

Кяршіс тупцяв посеред хати, не знаходив собі місця. І приємно, і незвично.

— Ї шинка, сало, борошно, яйця,— бурмотів він.— Можна дитині млинців напекти... Торішнє яблучне є.

— Ой, Пеле, Пеле...— сказала стара синові, неспокійно соваючись на своїх подушках.— Чого ж ти чекаєш? Ось устану, соромно тобі буде!

— Не треба, нічого не треба, тітонько,— відмовлялася Аквіле.— Ми з Лаурукасом щойно поснідали.

Кяршіс вийшов у сіни. На горіщі почулася важка хода. Повернувся з двома запорошеними пляшками.

— Є в нас. Всього досить, добре живемо,— слабким голосом, але вже пожвавішавши, хвалилася Кяршенє, поки Пеліксас за піччю витирав пляшки і шукав склянку для вина.— Роботящий, не п'яниця мій синок, господь ні здоров'ям, ні розумом не обділив. Якби йому ще жінку гарну, не життя було б, а рай.

— Знайде, тітонько, ще час є.

— Давно вже час минув. Ось йому б таку, як ти, квіточко.

Аквіле обернула все на жарт.

— Мій чоловік — ось,— сказала вона, цілуючи Лаурукаса.

Кяршіс червонів, як дівчина. Пляшка раптом обважніла, чарка зменшилася, і вино лилося на дощаний нефарбований стіл.

— Післязавтра буряки хочу садити,— змінив він розмову.— Може, який день підсобите за мого Рудого...

Аквіле пообіцяла.

Прийшли удвох з Василем. Кяршіс звечора проклав борозни і теж почав допомагати. Лаурукас лазив поряд із загоном на моріжку, його загородили гілочками, як ягня. Коли він стомлювався і починав плакати, Аквіле саджала його в кошик, давала пляшечку молока, і дитина, посмоктуючи соску, спокійно засинала.

Після півдня Кяршіс відпустив її готувати вечерю. Перед цим показав, де й що лежить, та все ж вона почувала себе ніяково. Хотіла бачити тільки те, за чим прийшла, але в очі лізла кожна дрібниця. Набирала з

мішка борошно на вареники, а погляд мимоволі бігав по всій коморі: засіки з зерном, круги вощини, що висіли під покрівлею, розвішані на вірьовці вичинені овечі шкурки. У комірчині те саме — потрібен був тільки шматок шинки, та хоч у приміщенні й темно, вона помітила й важкі шматки вудженого сала, шмат сала під стелею, що висів на дошці, і відро смальцю та інші припаси. У хліві — дві корови, бичок, супоросна свиня, два підсвинки (погодувала вона й худобу, хоч її не просили), попід стінами лежали дрова... «Пеліксас умеє хазяйнувати...» І в голову лізли такі думки, що щоби пашіли, як у злодійки, спійманої за руку.

Після вечері Кяршіс узяв Лаурукаса до себе на руки, погойдав на коліні. Дитина радісно лепетала. Йй подобався цей незграбний, похмурий, але добрий дядько. Та й хлопчик сподобався дядькові, який сьогодні виглядав іменинником: буряки посаджено, вареники вийшли добрі, худоба й та нагодована.

Уночі Аквіле погано спала. Раз у раз прокидалася, її будив якийсь поклик. Тільки задрімав — й одразу бачить ліс Венте, хоч там ніколи не бувала. На пні сидить Марюс, увесь у вишневих пелюстках, і суворим, пронизливим поглядом дивиться на велетенську сосну. За цією сосною стоїть вона, Аквіле. «Не ховайся, однаково бачу, — говорить він слабким голосом. — Наші очі засипано, але ми бачимо крізь землю. Дурненька, ми ж однаково все бачимо...» І він почав віддалятися разом з пнем, наче на екрані; зробився малюсіньким, як Лаурукас, потім як лялька і нарешті зник.

Цілий день її переслідувало відчуття зради. Вона знала, що це нерозумно, але не могла вистояти перед почуттям, що спонукає грішника відвідати святі місця.

Залишивши Лаурукаса у Казюне, вона пішла пішки в ліс Венте. Старий лісник показав їй місце, де вони поховані, бідолашні безумці, як він висловився. На невеличкій галявині видно було западину, ще не зарослу травою, не вкриту мохом, але вітер уже закидав її торішнім листям та сухими гілками. Недалечко височіли купи почорнілого хмизу та замшілі цні. «Може, колись їм поставлять пам'ятник, — сказав старий лісник, — але поки що мало матерів знають, де поховані їхні діти».

Аквіле сіла на пеньок поряд з цією западиною, — уві сні вона бачила, що на ньому сидів Марюс. Пошукала очима велетенську сосну, але поблизу сосон не було. Тільки

ялини та листяні дерева. «Де ж його застрелив Жакайтис?» Вона намагалася увити собі Марюса, але перед очима була тільки галявина, захарашена купами хмизу, та ліс. Клаптик мовчазної землі, що вкриває людські кості. Їй стало страшно, немов вона лишилася після півночі сама з покійником. Схопилася з пня і вийшла на лісову дорогу, все боячись, що її покличе минуле, радіючи, що на душі спокійно й порожньо, як на цій випаленій сонцем галявині.

У неділю Кяршіс знову зняв з горщика дві пляшки вина і гойдав на коліні Лаурукаса, а стара, що помітно одужала останніми днями, благословляла дітей розчуленим поглядом, шепотіла: «Дасть бог, дасть бог...» Акви́ле погодилась напекти млинців, а для Пеліксаса окремо наварити улюблених вареників, і ні засіки в коморі, ні сало в комірчині вже не здавалися їй такими чужими, а думки такими блюзнірськими.

Після сніданку Кяршіс запросив її оглянути поля. Акви́ле йшла позаду, а він виступав першим, посадивши на шию Лаурукаса.

— Кінь, бач, слабенкий для десяти гектарів,— показайському міркував він.— Заведу доброго коня, ага. Ох, добре б у німців якогось бракованого битюга... Ось тут овес посіяно, там — кормова суміш,— показував він, зупиняючись і щедрим, закоханим поглядом пестячи кожну п'ядь землі.— Сходить добре, а як дасть бог дощу, буде де корів припинати. Конюшина ось лисинами пішла — вимерзла навесні, а оте он поле двічі за літо кошу — не луки, а рутовий садочок. Жита теж буде досить, бачиш, яке густе... Стріли у пшениці як та цибуля, аж поскручувались. Обидва засіки в кутках до стелі засиплю, як у кращі роки. Ох, як не буде засухи, ні там граду, не приведи господи наврочити, та якщо німці не дуже з поставками притиснуть, так чого й бажати? Почав би новий хлів будувати, взяв би у когось в оренду гектар-другий; господарство і вишир, і вгору пішло б. Відкупив би вісім гектарів, які покійний батько продав після неврожайного року. Війна, ох, війна...

Акви́ле дивилася на широку спину, на довгі мускулясті руки, що двома гілками дерева вигнулися вгору й тримали на шиї непосидючого Лаурукаса, а ситий запах хліба та затишної оселі сповнював душу молитовним спокоєм.

«Господи, що я шукала, що знайшла й що шукаю? В такий час, коли людина людині звір, скрізь омана

й брехня, найбільше щастя — знайти спокійний куточок...»

Обійшовши поле, вернулися на лужок. Кяршіс раптом потемнів, замкнувся в собі, щось прикидаючи і не наважуючись сказати.

— Не стомилася? — раптом спитав він і, не чекаючи відповіді, сів тут-таки, на лужку, біля житнього поля.

Аквіле лягла за кілька кроків від нього, якусь хвилину мовчали, дивлячись на блакитне небо, де, віддаляючись, гув хрестик літака.

— Знаєш що? — нарешті промовив він.

Вона опустила очі — аж надто сильно забилося серце. Чекала й боялася, що в останню мить завагається й відповідь не так, як йому хочеться.

— Я нікому, тільки тобі одній.— Кяршіс помовчав, почував потилицю, немов перевіряючи, чи все на місці, що він хоче сказати.— Та ось... там чоловік лежить...

— Де? — здригнулася Аквіле.

Він довго, через силу піднімав руку.

— Там...— махнув задубілою долонею.

Вона здивовано подивилася туди, куди він показував. Нічого помітного, рівні луки й за три кроки від них якась дичка.

— Там дика груша,— ще більше здивувалася Аквіле.

— Я її потім посадив. Там чоловік лежить... Може, й він, як ми сьогодні, обходив рік тому своє поле... Ніхто не знає, але тобі я скажу. Ти повинна знати, що у мене в господарстві.

V

Коня, як завжди, він залишив у дворі Бергмана. Повернувся з базару із солдатським дощовиком під пахвою — виміняв у німця. «Навіщо мені цей плащ?» — подумав він тоді, не хотів брати, але злякався, що залишиться ні з чим: солдат надто вже жадібно поглядав на сало.

У воротах стояв купець Бергман.

— Пане Кяршіс, ви вже додому?

— Ох... пане Бергман... збираюся. Пора вже, ага.

— Зайдіть на хвилинку до мене, пане Кяршіс. До кімнати.— Бергман боязко озирнувся.— Коли бідного єврея притисли, знайомі почали обминати мій двір, а ви жа

давньою звичкою прив'язуєте конячину до тієї ж конов'язі. Добре сказано, пане Кяршіс! друга пізнаєш у біді.

«Пан Кяршіс»... Досі він був для Бергмана Пелікса-сом або Пеле, та й він купця, як і інші селяни, звав на ім'я — Фрейдке. Купець був своєю людиною у Лауксодісі, без нього не обходились жодні сходи. Селянин, що успішно продав льон або віз пшениці, завжди частував покущя, а той теж ставив на стіл пляшку горілки. І, не боячись ніякого талмуда, разом з усіма їв свинячу ковбасу, поперчене сало, сп'янівши, приставав до дівчат, співав пісень або розповідав чудні пригоди, від яких усі сміялися, аж за животи бралися. Якщо на село приїздив інший купець, він звичайно чув ті самі слова: «Почекаємо, може, ціни піднімуться». А коли той від'їжджав, казали одверто: «Краще вже продамо своєму Фрейдкові...» Село він полонив не тільки своєю веселою вдачею, кмітливістю, але й зовнішністю: високий, стрункий, білявий, із завжди веселими чорними очима, — людину з такими очима не можна було не любити.

— Може, склянку чаю, пане Кяршіс? — запропонував Бергман, коли вони зайшли до хати.

— Та не варт, я не голодний...

— Такий час, ясна річ. Ви вже не гнівайтесь, що я з вами заговорив. Тепер з нами, як з прокаженими, краще діла не мати. Я вас розумію, пане Кяршіс.

— Ох, та я нічого, пане Бергман... — Кяршіс покрутивсь на стільці, наче сів на колючку. — Ми свої люди. Може, і непогано б чайку, ага...

Бергман на хвилину вийшов з кімнати.

— Треба було в Росію податися, — вернувшись, промовив він. — Устигли б. Але хто міг подумати, що німці так далеко просунуться? Та й від своєї долі не втечеш. Господь не раз випробовував свій народ, і якщо тепер знову прийшов цей тяжкий час, треба тільки скоритися його святій волі.

— Німці теж люди. Може, все обійдеться, пане Бергман.

Бергман сумно усміхнувся.

— Скінчиться тим, пане Кяршіс, що вони відберуть у нас майно, заженуть у гетто або в концтабори, як у Німеччині. Кажуть, господь карає за гріхи. Але діти чим провинили? Ви бачили б мого Мойше, пане Кяршіс. Вісім років хлопчикові, і такий веселий, жвавий, блакитноокий, не відрізниш од литовця. — Бергман розхвилювався, почав

запинатися, очі налилися сльозами.— А який тямущий, як чисто по-литовському говорить, ніхто не скаже, що єврей, пане Кяршіс...

— Ой, подумати страшно, які часи,— буркнув Кяршіс, прикидаючи, що потрібно від нього Бергманові.

— У вас дітей немає, вам важко зрозуміти батьківські почуття, але повірте, пане Кяршіс, за свого хлопчика я віддав би все на світі.— Бергман замовк і, важко дихаючи, уп'явся сумним поглядом у Кяршіса.

Той попурився, наче сам був винен у всіх підлотах, що чиняться на землі. Шукав і не знаходив слів, щоб розрадити сердешного батька.

— Що ми можемо зробити, пане Бергман, що ми можемо...— тільки й сказав.

Бергман довго мовчав, думав про щось і все не наважувався заговорити.

— Пеліксасе...— нарешті зробив він ще один крок по хисткій поверхні зарослої трясовини.— Пеле, німці поначіпляли нам зірок, зігнали з тротуарів, відібрали ремесло, але я, хвалити бога, ще не бідний. Міг би навантажити віз такими речами, що все твоє господарство переважили б. Як живі будемо, повернеш — знаю твою чесну душу, а як ні, залишишься тобі.

У Кяршіса пересохло в роті, перехопило дих. Якусь мить він ловив повітря ротом, червонів, білів, хотів підвестися, та ніяк не міг обіпертися ногами об землю. Нарешті! Узявся руками за стіл і підвівся — запальний, так і шипить, наче розжарена кам'янка. Білки очей і ті сиплють іскрами.

Бергман, здивований і переляканий, теж підвівся.

— Пане Кяршіс, я щось не так?..— в розпачі прошепотів він.

— Віз? Мені? — прорвало Кяршіса.— Щоб я грів руки на чужій біді, пане Бергман! Е, це вже ні! Є всяка наволоч, що везе ваше добро возами, радіє, що притисли єврея, можна скористатися, тільки не я, пане Бергман. Ви не думайте, що як такий час, то кожний католик бандит і вбивця...

— Пане Кяршіс, я не хотів...

— Ох, ні до чого мені ваше майно, пане Бергман! Живіть щасливі, в достатку, і хай допоможе вам бог.

Увійшла Бергманша з підносом, на якому було печиво та дві склянки чаю, але важкі, сердиті кроки Пеліксаса Кяршіса вже гриміли вниз по сходах.

Тільки на півдорозі, вгамувавшись і спокійніше обдумавши те, що сталося, він пожалів, що погарячкував. Ясна річ, навіщо йому єврейське майно, але ж Фрейдке, напевно, пропонував від щирого серця, не треба було нападатися на нього звіром. І враз у Кяршіса промайнула думка, від якої його кинуло в дрож. «Ні, ні! — відкидав цю думку, як камінь, що впав на голову.— Не можна ходити тротуарами, поначіпляли зірок, відібрали ремесло. Погано тепер Фрейдке, та певже через це віддавати Мойше в чужі руки? Ні, пан Бергман просто не хоче, щоб німці скористалися його добром, і вирішив частину його довірити знайомій людині...»

Повернувшись додому, він розповів матері про зустріч з Бергманом.

— Які батьки схочуть розлучатися з дітьми! — присомила його стара.— Адже з голоду не вмирають. А що не взяв добра, правильно зробив: тільки лихо та сором за таке діло.

Кяршіс заспокоївся, та однаково був лютий на себе. Якась невірна нотка звучала там, у глибині душі, його дратувало це, і він довго не міг заснути. Тепер йому здавалося, що й розгнівався він на Бергмана,— він, відомий тишко! — не щиро, від страху, бо ще до того, як йому запропонували добро, він уже здогадався, що Фрейдке хоче натомість. Така думка — невизраза, скорше чуття,— напевно, виникла вже в ту мить, коли єврей таємниче поманив його пальцем, а може, ще раніше, він не міг сказати точно, коли, але він її чекав (і не розумом навіть, а чуттям). І втік він, так і не випивши чаю у Бергманів, не тому, що не схотів привласнювати чужого добра, а тому, що, приймаючи це добро, ризикував своїм життям. Він утік від надто високої ціни, хоч тієї хвилини, хай бог буде йому свідком, він і не думав про гроші...

Так, це була неймовірно тоскна ніч. Він задрімав після півночі й знову прокинувся. Незлобно гавкав і скімлив пес. Кяршіс тихенько одягся, щоб не збудити матір, і вийшов у двір. Перше, що він побачив, був неясний силует в оборі. Він підійшов ближче і... О господи! Кяршісу здалося, що зоряне небо впало на нього. В оборі стояв запряжений кінь, і не чийсь, а його власний сивко, старий, задишлявий, з випнутими ребрами й запалими боками, що роздувалися, наче ковальські міхи, і пахли кіньським потом. Яким побитом він опинився тут, якщо вчора, по-

вернувшись з Краштупеная, він волочив пари, а на ніч прип'яв його на конюшинищі біля Вайнорасової межі, навіть воза там лишив: завтра, вертаючись з поля, він тим самим ходом привезе суміші свиням; яка лиха година принесла його сюди, та ще й з возом?! Кяршіс не знав, що й думати. А вже зовсім підкосилися ноги й пройняв піт, коли з воза долинув кволий стогін, що хапав за душу. Там лежав чоловік... Замість обличчя — сіра пляма, одягнений в якийсь дивовижний, з величезним хутряним коміром одяг, що закривав тіло до коліщ, ноги босі, великі якісь, права — як колода, — Кяршіс тільки потім роздивився, що вона від кісточки до стегна обмотана товстим шаром вати й бинта. «Пити... води... мамо... Наташо...» — шепотів по-російськи чоловік, синюваті повіки тремтіли, але він не міг розплющити очей. Кяршіс кинувся, скільки дозволяла його моторність, до колодязя, від колодязя до хати, але наче вдарився грудьми об двері і зразу ж задріботів до обори. Він метушився по подвір'ю, ніби втратив голову, одне кидав, інше хапав, поки нарешті знову не опинився біля колодязя. Тут-таки на ляді стояла емальована кварта. Віп набрав води з відра й знову поспішив до воза. Чоловік уже не стогнав. Байдужий до всього сивко стояв, звисивши довгу, худу шийку і виставивши гострий свій хребет до сузір'їв Всесвіту. Кяршіс нахилився над чоловіком, підклав руку під плечі — зараз підведе голову, дасть ковтнути води. І нараз його очі зустрілися з поглядом незнайомого. Холодним, застиглим поглядом, що чогось шукав, але так і згас, нічого не знайшовши...

Наступної ночі, коли мати міцно спала, Кяршіс витяг труп із сінника, де ховав його під соломою, поклав на воза й одвіз у заздальгідь вибране місце. Яму викопав ще вчора, міцно збив шість неструганих дощок. Віп зіпхнув нижню частину труни в яму, постеливши спершу на дно дивовижний одяг, потім спустив на віжках покійника, стрибнув у яму, поправив тіло, склав на грудях руки й пхнув під голову дивні чоботи з м'якої шкіри, які знайшов на возі. Лишилося тільки закрити труну й засипати землею. Та ще прочитати молитву, як годиться християнинові.

Ох, невідомий брате далекої землі! (Усі ми, померши, стаємо братами, бо там, де володарює всевишній, одне царство і один цар!) Хто привів тебе сюди умирати і хто, виконуючи волю божу, схотів, щоб ти востаннє подивився на чуже небо у дворі Пелікса Кяршіса? Хай

простить його милосердний бог. І хай не розгнівається всевишній, що я поховав тебе в неосвяченій землі, без святих молитов, а замість могильного горбка над тобою дерн, дикий пирій, і ніхто ніколи не посадить тут квітів. Мій сивко скубтиме траву на твоїй могилі, на ній пастимуться корови, буцатимуться лобами ягнята. Ох, і хреста не буде, цього святого знака, що спинив би перехожого, змусив би його підняти руку й перехреститися, розкрив би його уста для молитви за сердешного, щоб полегшити його стражденну душу... Ох, хіба ж я винен, господи? Чи ж я правлю, чи я видаю закони, чи я примушую людей кидатися із зброєю на таких самих смертних, хіба від мене залежить, що вони мруть, як мухи, і що доводиться ховати їх без труни, як худобу?.. Ні, спасителю, і ти, сердешний чоловіче. Я лише комар, якого носить вітер; все, що я можу зробити (якщо не рахувати цих неструганих соснових дощок), — це посадити на могилі деревце, поки ще не зрівняв її з землею і не заслав дерном. А коли дозволить час (пошли, боже, пвидше такий час!), стоятиме тут і хрест святий, і огорожа навкруги, і кожен католик, проходячи мимо, скине шапку й тричі прочитає «Вічний спокій».

Вічний спокій дай, господи, мертвим, вічний спокій хай зійде на них. Вічний спокій... Вічний спокій...

VI

— Господь суворо покарав мене... за Бергмана... Не допоміг я живому чоловікові — прислав мені конаючого. Але хто тоді міг думати, що німці так з євреями...

«Його прислав Адомас», — хотіла заспокоїти Кярніса Акви́ле, та тільки сказала:

— Коли б людина знала, що чекає на неї...

Кярніс похмуро похитав великою своєю головою і тяжко зітхнув.

Акви́ле заплющила очі. Вона знову побачила пілота. Так виразно, наче й не було цього неповного року. Він напівсидить на шурхотливому сіні. На грудях шмат фанери — «письмовий стіл», в простягнутій руці аркушик з напшкрябаними дивними літерами. «Візьміть, панночко. Може, згодиться, коли наші повернуться». Очі весело усміхаються, хоч у глибині страждання. Погляд людини-переможця. Так, так, панночка. Ще тиждень, другий, ста-

немо на ноги — і до своїх. А потім з радянськими полками назад... Наче перейти фронт для нього те саме, що переступити через поріг... Вона взяла в нього папірець — віддасть батькові. А його рука — прозоро-жовта, із скарлюченими товстими пальцями — все ще висіла в повітрі, ніби чекала, щоб хтось погладив її, зігрів живою кров'ю. І Аквіле, сама не розуміючи чому, провела по ній долонею від кисті до кінчиків пальців. Тоді його губи затремтіли, очі заплющилися і по щоках покотилися сльози. Зараз рука, яку вона пестила, лежить на грудях. І очі, що так сліпо вірили в життя, і губи, що колись цілували свою дівчину, і нещасна нога, і пробита осколком спина, якої Аквіле стільки разів торкалася пальцями, міняючи пов'язки, все-все його тіло тут, під цією грушею, в дерев'яному ящику. Аквіле одного разу бачила труп, що цілий рік пролежав у землі, — Пуплесіси ховали матір і попросили відкрити труну померлого раніше сина. Обличчя ніби густо намастили дріжжами; губи й очниці почорніли. Тільки черевики нові та волосся наче зачесане годину тому.

Аквіле стало страшно, як тоді, в лісі Венте, коли старий лісник пішов, а вона лишилася сидіти на пні, марно сподіваючись почути в серці Марюсів поклик.

— Ходімо звідси, Пеле, — прошепотіла Аквіле, тремтячи від холоду. Вона сперлася рукою на його плече й підвелась.

Плече було сильне й тепле, в грудях билосся живе серце.

Казюне у дворі годувала курей. Біля палісадника в стоячку тупцював Лаурукас. Немудра вигадка — пизенький широкий стілець з круглою діркою, — але для дитини новина: бабуся сьогодні вперше поставила його.

— Господи, наш Лаурукас уже стоїть! — захоплено вигукнула Юліте, менша дівчинка Нямунісів.

Казюне брудною долонею витерла сльозу. Зовсім недавно, здається, Марюс стрибав у цьому ж стоячку...

— Киш-киш, негіднице! — прогнала курку, що прийшла з сусідського обійстя. — Юозукасе, лежню, жени геть оту руду чортицю! Ці Груйнісі такі нероби, не можуть позабивати в паркані дірки.

Юозукас, дев'ятирічний сирота (приблудився з розбомбленого дитячого будинку — так казали усім Нямуніси),

побіг слідом за рудою чортицею, проганяючи її криком і камінням.

Аквіле тільки-но зайшла у двір, як одразу кинулася до Лаурукаса.

— О-о, що я бачу, що я бачу! Мій Лаурукас уже стоїть! — Вона заплескала в долоні й побігла до сина так, що коси розлетілися врзнібіч. — Мій маленький, гарнесенький, мій міцненький! Тітонько, гляньте, та ж йому тільки сьомий місяць! Оце чоловік!

— В батька. Марюс теж був міцний в костях, — гостро відповіла Казюне.

Аквіле наче холодною водою облили. Нахилилася, вийняла із стоячка сина, обіймала й цілувала, намагаючись притамувати роздратовання, що дедалі зростало.

— Гасаш по селу, як скажена вівця, — прорвало Казюне. — Надто вже солодкий став хутір Кяршіса. Порядні люди рік жалобу посять, а на твоїй голові чорна хустка й місяця не втрималась. Усе б тільки швидше та далі. Поспішай, поспішай! Вистрибом ніхто ще далеко не забіг, тільки надсадився. Війна ще не скіпчилася. Не кожний загинув, по кому плакали. Іншого люди язиками поховують, а він через десять років воскресне й додому приїде.

— Мертві не приходять. А буває, прийде хто, та не знаходить того, кого лишив, — сердито відповіла Аквіле.

— Сучка! — кинула Казюне. — З одним побігала, не встигла розродитися, як знову заманулося...

Аквіле вище підняла дитину на руках і, прикривши нею розпашіле обличчя, бігцем подалася з двору, а навздогін летіла лайка незаконної свекрухи.

Розділ шостий

I

— Три роки не бачилися! Ніби і невеликий строк, та скільки в нього вмістилося! Цілі держави розпалися, ми самі не раз балансували на краю провалля, але живі-здорові, сидимо ось на руїнах своєї Литви і підіймаємо келихи за дорогу покійницю. За майбутнє, якщо таке є,

пане лейтенант! Адже були друзями, хоч один офіцер, а другий ледве дотяг до унтера. За військовий статут, який стіною стояв між офіцером і солдатом, але ми знали цю стіну, пане лейтенант!

Дайнюс Саргунас усміхається сухим розчервонілим обличчям, витирає по-жіночому пухкий рот білосніжною хусточкою. Навіщо так офіційно, Адомасе. А втім, він уже не лейтенант, а капітан — більшовики встигли підвищити його в званні. На жаль, він гідно не оцінив їхніх зусиль і дезертирував у перший же день війни... А якщо бути одвертим до кінця, то він уже й не офіцер взагалі, цей цивільний одяг не маскувальний костюм, а звичайний одяг відповідального чиновника органів самоврядування. Людина повинна працювати там, де може принести користь своїй батьківщині. Щоправда, Каунас — столиця без держави, а все ж столиця. І генерал Кубілюнас не президент, але, хоч що кажи, голова самоврядування, та й людина він розумна, яка бажає і вміє допомогти нації, наскільки дозволяють його зв'язані руки.

— Ми там, у Каунасі, робимо все, що в наших силах, щоб край менше терпів від окупаційного режиму, — говорив Саргунас. — Але можливостей раз-два, та й годі, любий Адомасе. Органи самоврядування — це відточений інструмент у руках німців, спрямований проти нашої нації. Цей факт у своїх цілях використовує більшовицька пропаганда. Проте інструмент цей не бутафорія, а організм з живих людей, здатний маневрувати і навіть у критичну хвилину повернутися тупим кінцем. Ми принесемо значно більше користі нації, обертаючись у механізмі окупаційної машини, ніж байдуже дивлячись збоку на її агонію.

«Це й справді так».

— А все ж люди вважають нас за помічників німців, — голос додав Адомас.

— На жаль, є й такі. Але справжній патріот зараз сидить на двох стільцях, у нього два обличчя й одна ідея — служити батьківщині. Люди бачать тільки те його обличчя, яке можна показувати. Історія зітре з нього пюльки, ті самі люди, які зараз розпинають патріота, завтра увінчають його лаврами.

Повернулася Мілда з вазою яблук.

— Урожай цього року. З нашого садка, — сказала вона, чарівно усміхнувшись гостеві. — Пане Саргунас, будь ласка, вибирайте червоніше.

— У ваших руках навіть картопля перетворилася б на яблуко, пані Мілда,— з такою ж усмішкою відповів їй Саргунас.— Адомасе, підніmemo тост за твою чудову дружину. Поки є такі жінки в Литві, майбутнє нації ще не втрачено.

— О, не робіть з мене героїні,— Мілда грайливо розсміялася.— Я звичайна смертна: хочу кохати, бути коханою і...

— ...народити двох-трьох діток своєму Адомасові,— підхопив Саргунас.

— Ні,— Мілда капризно відкопилила губки.— Ні-ні, пане Саргунас.

— Як це ні? Що ж тоді розуміти за крапками, якщо не секрет?

— Секрет, тепер уже секрет, пане Саргунас.— Мілда стала серйозною.— Я бачу, ви, як і всі чоловіки, егоїст: собі залишаєте втіхи, а жінкам накидаєте муки пологів і безсонні ночі біля коліски.

— Але обов'язок жінки перед нацією...

— Пруський стиль, пане Саргунас! — палко перебила його Мілда, починаючи нервувати.— Німці перетворили своїх фрау на родильні машини, а я дотримуюсь англійського стилю: спершу леді, а тоді вже машина. Дайте жінці відстоятись, як вину,— нехай стає матір'ю, коли сама того схоче,— а ви, чоловіки, підливаєте в це вино оцту, щоб скисло, і спокійно куштуєте чуже.

— Будьте милостиві до нас, чоловіків, пані! — Саргунас марно намагався приховати за усмішкою ніяковість.

— Вона сьогодні погано спала. Стомилася,— невдоволено зауважив Адомас.

Мілда сердито глянула на чоловіка:

— Не вірте йому, пане Саргунас, я сплю як убита.

Саргунас розгублено прикусив чорну щіточку коротко підстрижених вусиків.

Адомас підвівся і мовчки налив келихи.

— Розкажіть, пане Саргунас, що новенького в Каунасі,— урвала Мілда ніякову тишу.— До війни я там була не один раз. Гарне місто. Париж я знаю тільки зі слів, але гадаю, що Каунас недарма називають маленьким Парижем. Культурна публіка, темп, усе там — справжня сучасність... Приїдеш туди з такого Краштупеная і почуваш себе зайцем, що вибіг на шосе.

— Каунас тепер не той, пані,— без ентузіазму відповів Саргунас.— Ні, ні, від бомб він майже не постраждав —

зруйновано лише кілька будинків біля вокзалу,— але час наклав свою печать. Війна... Джентльмени перетворюються на спекулянтів, леді — на повій; там, де пахло дорогими парфумами й квітами, смердить солдатами й базарними перекупками, даруйте за грубість. Наш маленький Париж перетворився на великий балаган, пані.

Мілду цікавило, які тепер у Каунасі моди. Які капелюшки, які черевички...

Саргунас ввічливо розсміявся: Німці пішли далеко на схід, але моди не просунулися із заходу ці на крок. А може, він просто не помітив? А втім, високий гострий каблучок ніколи не вийде з моди, ним найлегше проколоти чоловіче серце.

Помітивши, що Адомас похмуро мовчить, гість теж замовк. Розмова не в'язалася. Мілда, зрозумівши, що чоловіки хочуть лишитися самі, перепросила й пішла до себе.

— Ох, ці жінки...— зітхнув Саргунас, і незрозуміло було, що він хотів цим сказати.

— Жінки міняються, як і все навколо,— непевно зауважив Адомас. Йому хотілося пояснити гостеві поведінку дружини: у пас, мовляв, недавно був серйозний сімейний інцидент. Але довелося б розповідати інтимні деталі. А кому приємно на людях ворухити свою брудну білизну? Нарешті, Мілда, може, й має рацію: на якого дідька дитина в такий непевний час? Пруський стиль... Ні, він не хотів, щоб вона перервала вагітність. Прокинулися батьківські почуття, та й думав, що міцніше прив'яже до себе Мілду.

— Мало у нас жінок, що могли б піднятися над особистими інтересами,— почув він слова Саргунаса.— В цьому розумінні лишається тільки позаздрити німцям.

Адомас щось буркнув у відповідь.

Саргунас ще щось додав на адресу литовських жінок і повернувся до попередньої розмови.

— Зараз для нас головне — зберегти сили нації,— говорив він.— Лояльність — ось на чому стоїть пасивний опір. Але лояльність поміркована, без лакейства; головне — не перестаратися. Німці вимагають вовни, курей, м'яса, зерна. Дамо їм усе це. Не пожаліємо хліба й сала, але побережемо людей. Ми не проти, коли забирають молодь на трудову службу рейху або вимагають робітників на свої поля. Там наша людина не пропаде, це нам навіть на користь — у німців є чого повчитися, повернувшись, ці люди віллють свіжий струмінь в литовську культуру,

Але дати солдатів для фронту... це вже даруйте. Тут ми обмежуємось добровольцями і, звичайно, намагаємось, щоб їх було якнайменше... Преса, певна річ, агітує, виховує так звані патріотичні почуття. Це, так би мовити, наше друге обличчя, а неофіційним порядком ми настроюємо молодь в іншому дусі. Якщо висловитись ясніше, це індивідуальна роз'яснювальна робота, як сказали б більшовики. Бачиш, у них ми теж дещо запозичили... Але, як я вже казав, головне — почуття міри, любий Адомас. Не можна дратувати німців. Скаженому бикові легко підняти на роги необережного підпаска. Тепер, коли всім уже ясно, що від німців ми не одержимо чого хочемо, нам залишається тільки зберігати живу силу нації і терпляче дождити, поки німці з росіянами не видихнуться. І тоді на сцену вийдуть Рузвельт з Черчиллем і виправлять історичну несправедливість.

Адомас неввічливо розсміявся.

— Тверезо мисляча людина не може не погодитися, що така політика зараз найзручніша для нації, — невдоволено додав Саргунас.

— Авжеж! — погодився Адомас. — Проте чи не надто пізно ми заходилися берегти сили нації? За ці п'ятнадцять місяців наша земля увібрала чимало литовської крові, що знадобилася б у майбутньому. Ми перестаралися, Дайнюсе.

Саргунас довго не відводив пильного погляду від Адомаса.

— Ми очистили націю від виродків, а якщо під гарячу руку підвернулись такі, що заслуговували на полегшення, то, сам знаєш, ліс рубають — тріски летять. Не будемо сентиментальні, любий Адомасе. Якщо хочеш знати, в нашій сорочці ще повно вошей; не дай, господи, вернуться колишні часи, вони не пожаліють нашої крові...

Адомас мовчки кивнув.

Саргунас підвівся, щоб попрощатися.

— Дружина не розгнівається, що я не встиг поцілувати їй ручку? — спитав він, з жалем глянувши на прочинені двері спочивальні.

— Даруйте... — винувато усміхнувся Адомас.

— Я радий, любий Адомасе, що наші погляди в принципі збігаються, — сказав Саргунас, коли вони вийшли у двір. — У нас одна мета, та й любов до вітчизни у нас одна. Я не маю сумніву, що при потребі зможу на тебе покластися. Та й ти підшукай певних людей. Ми — до

часу — з німцями, але не проти своєї нації. Ось лінія, якої ми повинні дотримуватись. — Саргунас потиснув обома руками Адомасову долоню, потім по-чоловічому поплескав його по плечу («Тримайся, друже! До побачення!») і, по-військовому клацнувши закаблуками, вийшов на вулицю.

II

Мілда лежала павзак на ліжку. Тендітна білява лялька із застиглим поглядом.

— Могла б бути ввічливішою, душко. — Адомас глянув на її оголені коліна.

— Коли ти одвикнеш від цього дурного слівця? — спитала вона, поправляючи халат.

— А ти кожного дня знаходиш у мені нові вади, — буркнув Адомас.

— Навіщо ти цьому Саргунасові потрібний?

— Разом служили...

— Неприємний тип.

— А я думав, він тобі сподобається. Військова виправка, чорні вусики, мужне обличчя. Такі жіпок з розуму зводять, — намагався пожартувати Адомас.

— Затятий холостяк. Що він розуміє в жінках... Закоханий у свою політику, як у золоте теля. Ненавиджу таких суб'єктів.

— Зараз усі, хочуть вони того чи ні, мусять жити політикою, душ... моя люба. — Адомас сів на ліжку.

— Тільки ж не бавитися нею! Бачте, німців круг пальця обведуть! Спритні! Скільки вже таких розумних опинилося за ґратами, а то й дістало кулю в лоб. Нехай твій Саргунас робить, що його душі хочеться, а тобі нема чого пхати носа куди не слід.

Адомас узяв у долоні м'яку, теплу руку Мілди.

— Все ж таки ти трошки мене кохаєш, — прошепотів він, нахилиючись до її губ.

— Жаль дурня, а ще більше себе... Не лізь! Відчепись, кажу! — Мілда уперлася кулачками йому в груди.

Адомас образився й підвівся.

— У мене є значно більше підстав сердитись на тебе, шановна.

— Авжеж. Я знищила недозрілий плід! — Мілда сіла на ліжкові. — Одного ще не народженого чоловічка, а твої дружки відправили в могилу тисячі живих і здорових.

— Помовч!

— Не треба бути сентиментальним,— адже так радив твій Саргунас...

Адомас вийшов із спочивальні, грюкнувши дверима. У плящі ще залишалося вино. Відкинув голову і випив до дна.

Увечері, коли вони полягали, за цілий день так і не промовивши й слова, Мілда перша припинила мовчазний бойкот:

— Слухай-но, Адомасе...

— Якщо хочеш завести стару молитву, краще помовч,— незлобиво перебив її Адомас.— Коли хочеш знати, ця історія хвилює мене менше, ніж ти гадаєш. Ну, погарячував. Ти теж. Оце й усе. На добраніч.

— Не поспішай. Є справи важливіші; про них варто подумати. Чи не здається тобі, що пора змінити професію? Начальник поліції — звучить добре, але не в такий час, коли в його обов'язки входить не тільки підтримання громадського порядку.

— Ще одна примха.

— Зовсім ні, Адомасе. Мені неприємно, коли люди дивляться на мене як на дружину шкуродера.

— Хто дивиться? — Адомас схопився з постелі.— Які люди? Більшовики!

— Не будеш же всім доводити, що це наймити проливають кров, а їхній хазяїн, ні про що не знаючи, гуляє в білих рукавичках.

— Плюй, плюй і ти, плюй мені в обличчя,— пробурмотів Адомас, згадавши слова Саргунаса.— Усі ви бачите не далі від свого носа, але час покаже...

— Покаже, що ти ще глибше зав'язнеш.

— Я виконую свій обов'язок. Перелічити тобі людей, яких давно не було б, якби не я?

— Що мені з того? Ці люди перші одвертаються, коли я проходжу мимо.

— Чого ж ти хочеш, хай тобі чорт?! Щоб я стріляв з пістолета в кожну пику, яка тобі не подобається?

— Переходь на таку роботу, де не треба стріляти. Будь розумний. Ми втрачаємо давніх друзів, а нові нічого не варті.

— Така логіка життя, завжди щось втрачаєш. Спершу пелюшки, потім шкільну лаву, а тоді перше кохання. Ми не можемо втратити тільки батьківщину,— похмуро відповів Адомас. Останнім часом він сам не раз думав

про це, іноді погоджувався з Мілдою, та після розмови з Саргунасом не хотів більше погоджуватись. — Нас не продали німцям. Серед верхівки нашої влади є порядні люди, вони готові боронити націю. Саргунас вважає, що на посту начальника поліції я можу приносити своїм людям користь.

— Тільки не мені, — спалахнула Мілда.

— Відповім тобі словами Саргунаса: є ідея, заради якої можна зректись й себе. Це батьківщина.

— Навіжепей! — Мілда повернулася до нього спиною, відсунулася на краєчок ліжка і, хоч скільки заговорював до неї Адомас, не промовила більше й слова.

Пустомеля!

Все зробилося хистким, непевним. Наче йде він в непроглядній пітьмі і знає, що десь недалеко урвище. Адже ця жінка — все, що він ще тримає (чи міцно тримає?) в своїх руках. Минуле відпливає в далечінь, як берег рідної землі, а сучасне — як нелюба наречена, від якої не втечеш. Майбутнє... Так, тільки воно може повернути нерозумно вкладений капітал. А поки що це абстракція, обітований рай, куди не кожен попадає. Чи настане день, коли можна буде сказати: «Ось паш ранок, тепер вирішуй, чия правда!» Сказати тим, хто, так само як Гедимінас, побачивши мене, починає розглядати вітрини або проймає гострим поглядом, і тим, хто, розтягнувши рота в догідливій посмішці, так і сипле компліменти, дивиться собачими очима, а в душі не має й тіні дружби, саме лиш лицемірне холуйство, породжене тваринним інстинктом самозбереження. Сказати Аквіле... Та де вже... Нещодавно зустрів її в місті з Кяршісом. Зрадив, хоч інший до смерті не простив би, що не запросила на весілля. «Як живеш, сестрице? І ти, Пеліксасе? Завітайте до нас, Мілда буде рада...» Усміхнулася — ну справжнісінька тобі відьма — і пішла, не сказавши й слова...

Саме перед цим він приїздив у Лауксодіс і теж побачив все не таким, як раніше. Мати накрила на стіл, — віде правди діти, — але й від неї йшов холодок, як від давно не топленої печі: не може простити, що не послухався її і одружився із солом'яною удовицею. Юргіс та Юсте якісь перелякані, наче за столом сидить не рідний брат, а поліцай, що приїхав їх заарештувати. Намагався завести розмову з батьком. Старий щось бурмотів, ховав очі, от і розумій його, як знаєш. Адомас, щоправда, ніколи не шанував батька: Агнець Божий, хтозна, що було б

з господарством, коли б не тверда материна рука. Але він був прив'язаний до батька, як дитина до цуценяти, і по-своєму любив його. Дивина — за матір'ю він ніколи не ску-чав, а батька згадував часто, хоч, приїхавши, і не помічав його, як не помічають солі в страві, але неодмінно відчу-вають, коли її не вистачас. Батько випромінював якийсь дивне тепло, сімейність і затишок. Адомасові бракувало цього тепла, коли він довго не бував дома, і він поспішав до Лауксодіса, як замерзлий подорожний до вогню. Якби не один випадок, йому, мабуть, нічого було б згадати із своїх взаємин з батьком. Лише кілька скупих, найчасті-ше тих самих слів, добру усмішку, яка несміливо розтя-гала жовту підкову вусів, лагідні сірі очі, що ставали сумними від образи, та ніколи не засуджували. В руках у нього була неабияка сила, але він жодного разу не під-няв руки на людину. Коли вривався терпець, тільки стис-кав кулаки і, ввібравши голову в плечі, відходив од кривд-ника. Коли б попалася в таку мить під руку коса — вивів би широченний прокіс, попалася б сокира — звіром накинувся б на коряжину, їх багато валялося у дворі Вайнорасів...

Так, цей випадок...

III

Тоді він уже працював у волості писарем. Мати його поїдом їла: шість років собаці під хвіст; стільки грошей угатили, і людям уже хвалилися — ксьондзом буде, а ви-йшло ні богові свічка, ні чортові шпичка. Ох, ця матуся... Коли б він хоч думав стати ксьондзом! Щоправда, в гім-назію він поривався — навіщо йому господарство, нехай Юргіс на ньому сидить,— та тільки тому поривався, що це здавалося цікавим і почесним. Картуз, форма. Гім-назист! Вайнорасів Адомас приїхав на канікули... Та й сільської роботи він не любив, його вабила міська бруків-ка, хоч він і не уявляв, як по ній ходити. Тільки б з дому, з цієї грязюки, та швидше! Хто-хто, а він селюком не бу-де. Вирвався з боєм. А потім наука остогидла, сяк-так подужав п'ять класів, в останніх по два роки відсидів. Може, тягнув би й далі, та Мілда Дайлідайте покинула гімназію і пішла касиркою в кінотеатр. От і він за нею. Гадав: «Тепер ми самостійні люди, зможемо одружитися».

А мати їй завела: «Роби як знаєш, але про домівку забудь, ні шеляга не матимеш». Він злякався, знав, що вона не кидає слів на вітер. Ліпалася надія, що вляжеться злість, звикне мати, поступиться. Ні, не гарячкував, любов не затьмарила очей, як могло б статися з іншим юнаком його віку.

— Мілда почекає, поки я відслужу в армії, — казав він Аквіле, з якою ділився таємницями. — Тоді їй мати зважатиме на мене — я ж дорослий чоловік.

Аквіле плескала в долоні.

— Ось побачиш, наставлю тобі носа — раніше справлю весілля! — Вона тоді ще каталася з паном Контролем. — Мама, звичайно, буде проти. Але ми вирішили не питати дозволу.

Хатні двері були відчинені навстіж у цей гарячий літній день, коли вони розмовляли у дворі, сидячи на теплих каменях. Та коли б двері замурували й вікна теж, однаково голос Катре Курилки пробився б...

— Наділив бог чоловіком, нічого казати! — захлинаючись, кричала мати. — Кілка їй то забити не може. Стільки буряків пожерли! Може, скажеш, не ти корів припинав, байбак ти такий? О боже, пожалів ти розуму для вірної своєї овечки! Таку мороку прийняти на свою голову! Ніби не було чоловіків як чоловіків. Але ні, де вже там!.. Хоч і гожі, і здорові, і багаті. Віддав чортяка за дурня, та ще їй голодранця! Крім протертих штанів, нічого за душею не було! На чуже добро прийшов, через мене хазяїном став. Інший би на його місці з ранку до вечора мені ноги мив та воду пив, а ти, безштанько задріпаний...

Батько вивалився з дверей. Незграбний, важкий, як брила, що відірвалася від муру. Тримаючись руками за голову, задріботів попід огорожею.

Мати вибігла на ганок і вже звідти лаялася, надриваючи горлянку, поки батько зайшов за ріг сінника. І її добро він розтринькав, і лежень він, і тільки горе їй з ледачими дітьми.

Потім накинулася на Аквіле й Адомаса:

— Знайшли де сидіти в неділю, нехристи! А йдіть-но молитися! Просіть бога, щоб отому старому дурневі розум вернув. Ох, господи милосердний, знову він утелюючиться у якусь діру, і вдень з вогнем його не знайдеш. Чого баньки витріщили, як кіт на сало, подивіться, куди він подався!

Вони зраділи нагоді втекти від матері. Батько міг бути на сіпнику, в клуці, на току. Вони обійшли всі будівлі, погукали, про всяк випадок зазирали в лазню, але старий як у воду впав. Тоді в одного з них, найпевніше, у Адомаса, промайнула думка сходити на Французьку гірку, — коли Наполеон відступав з Росії, на ній ховали французьких солдатів.

Вони зійшли на пагорок, порослий рідким сосняком, кущами шипшини та бузку, серед яких височіли три дерев'яні хрести. Замшілі, похилені хрести байдуже дивилися на зарослу високим бур'яном землю, що дала притулок людським кісткам. Раніше тут було більше христів — з давніх-давен на пагорку ховали самовбивців, — та лишилися тільки три останні подарунки від близьких безталанним людям.

Чи думали вони зустріти тут батька (хоч цей пагорок і входив у ділянку Вайнорасів)? Ні, прийшли просто так, — треба було десь перебути, поки мати прохолоне. І коли побачили, що він сидить на камені під кущем бузку, обоє разом подумали, що їм привиджується, — чимало наслухались моторошних історій про Французьку гірку. Зараз важко згадати, чи він перший помітив їх і покликав, чи вони самі підійшли, але Адомас ніколи не забуде погляду, яким зустрів їх батько. Очі людини, що розлучається із світом. Прощають усе, благословляють, але не каються. Ніжність і відчай, любов і гнів, покора й бунт — все було в безодні його очей, що вперше відкрилася Адомасові. «Дивна річ, — я ж не помічав, що у батька є очі», — здивовано подумав він. Не прямо, звичайно, — він навіть міг сказати, якого кольору батькові очі (сірі, з поруділими білками), але він бачив за ними не людину, а тільки добру, смирну свійську худобу, що терпляче тягне ярмо в своїй безкрайній борозні. І хто знає, чи сталося б взагалі це чудо, якби вони не зустрілися тут, на могилі батькової юності, де він сховався, щоб угамувати душевний біль. Може, його душа так і лишилася б замкненою для Адомаса, і він ніколи б не дізнався, чим пам'ятний зарослий бур'яном клаштик землі за два кроки від каменя.

«Треба було тут хрест поставити», — хотів він сказати, коли батько скінчив свою розповідь, кожне слово якби було важке й криваве, як жертковий камінь. Але він не зміг розтулити засмагли губи.

Аквіле плакала.

Батькові очі несміливо усміхалися,— батько ніби перепрошував, що розповів таку сумну історію.

Додому вони поверталися втрьох — діти з боків, старий посередині. Як раби, скуті одним ланцюгом, щоправда, легким — вони були щасливі в своєму нещасті.

Адомас тоді вперше побачив, що батько вміє плакати, і вперше відчув, що не любить своєї матері. Боїться (може, навіть більше, ніж раніше), але не любить.

Удвох з Акви́ле вони обійшли хутір, намагаючись оживити в уяві минуле, і кожне дерево, камінь підмурка, кожну деревину мали тепер інший вигляд.

Тридцять років тому...

Старий Яутакіс сидить на лаві проти сонця, одягнений у кожух, хоч день серпневий. Восени він помре, і єдина дочка Катре стане хазяйкою багатого хутора. Стара дівка з волосатою бородавкою на носі давно гадає, з якого боку прибудуть старости, але так і не може їх дочекатися. Ворота широко розчинені, але в них заїжджають лише свої вози, через них вранці виганяють на пасовисько, а ввечері приганяють додому худобу. Немає охочих ні до господарства на сорок гектарів, ні до хлівів, де повно худоби, ні до засіків, доверху засипаних зерном; немає сміливця, який, начхавши на жіночу красу, сказав би: «Добре, я виб'ю з цієї відьми біса...» Щоправда, поки була молодша, дехто пропонував їй вічну дружбу («Жінка — на ніч, та й не видно в темряві, а гектари Яутакіса — на все життя»), але все біднота, бездомники; Яутакіс посилав їх під три чорти. Тож слава тобі, господи, що старого лихоманить серед літа, та й труна давно готова стоїть на горіщі (сам зробив); можна згуляти весілля з першим-ліпшим. Головне, щоб руки були міцні, та щоб не був дурний як пень, а хазяйнуватиме вона сама. Не хазяїн, робітник потрібен!

Лаурінас Вайнорас диву дається: невже земля перевернулася? Не встиг розвіятись дух поминок, а хазяйка вже велить йому перебраться з комори в кімнату покійного. Їсть він, щоправда, за одним столом із наймитами (пастушком Бенедиктелісом та дівкою Агне), але в його тарілці з'явилися жирні шматки, сама Катре насипає борщ — один черпак зверху, другий з дна, густіше, — сама приносить підвечірок у поле. І не миску кисляку з учорашньою картоплею, як бувало, а шматок шинки або ковбаси, а то й яечню на салі! Катре привітно усміхається, як гостя, просить одвідати; принесла навіть глечик

пива, мовляв, щоб легше було вечері дождити. Лаурінас Вайнорас їсть, хоч сам не свій, ховає очі. Гм... Невже хазяйка не знає, що він кохає Агне? Вже й весілля призначено — на водохрепта; відкладати далі не можна: дитина, буде... «Чує моє серце, добра від цього не жди, — все частіше витирає сльози Агне. — Ходімо звідси, не чекаючи різдва...» — «А платня? Адже не віддадуть!» Лаурінас Вайнорас гладить плечі Агне. Він по вінця сповнений доброти й любові, як посудина чистої криничної води. О-о, нікого на світі він не любить та й не полюбить так, як її, свою єдину. «Не треба мені ні ячні, ні пива. Краще з тобою на голій підлозі, під дірявим дахом, ніж з іншою в золотому палаці. Тільки потерпи. Не можна покинути платню: куди подамоя без грошей...» Провів цю ніч у неї в комірчині, а на другий вечір... О, не варто було перебиратися в кімнату покійного хазяїна... Зайшла вона, це пугало, в самій нічній сорочці. «Лаурінасе, ти спиш?» Мовчав, ні живий ні мертвий. Якби сміливіший був, послав би її під три чорти. Та як пошлеш, адже вона хазяйка! Аж дух перехопило, коли сіла на край ліжка і мовчки почала відпихати його холодними руками до стіни. «Ні, ні, ні...» Натягнув був ковдру на голову, а тут тихенько відчинилися двері. Агне! «Не сюди втрапила!» — крикнула Катре. Несамовитий крик, тупотіння ніг. У снігах, гуркочучи, покотилося відро.

Не минуло й тижня, як її ховали.

— Вона повинна була зрозуміти, як усе це сталося, — сказав Адомас батькові тоді, на Французькій гірці.

— Не знаю... Казав, пояснював... Ніби помирилися... Та, мабуть, не повірила, — зітхав старий. — Так і поховали тут. Адже ні батька, ні матері, ні братів... кругом сирота була.

Адомас з Аквіле зайшли в комірчину. На обдертому підвіконні вазончик, у кутку ліжко, поряд кривий столик. Скільки наймишок пройшло через цю кімнату! Скільки парубків стукало у віконце, скільки тут плакали й любили! На цьому ліжку й батько пестив свою... Тут вона провела останню ніч, вирішивши краще випити отруту, ніж лишитися дівкою з дитям. Красуня була, казав батько. І Адомас уявив собі, як вона лежить на цьому розхитаному ліжку — біла, тендітна, легка, зовсім як Мілда. І він пожалів її, пожалів батька, а ще більше — себе й Мілду.

Він вийшов із страшним холодом у серці. Наче із сімейного склепу, куди однаково вернешся.

Дурна сентиментальність, сказав би Саргунас: увечері в начальника пошти весела компанія (карти, горілка, друзі), а він їде за десяток кілометрів тільки для того, щоб посидіти із старими. Але поля, що дримають під вересневим сонцем, вже полонили його, напоїли хмільними пахощами сухого картоплиння, слугтали руки й ноги павутинням, яке літає над стернею, і він, підштовхуваний кам'яною рукою міста, радісно приймав цю солодку неволю. Дорога гуркоче під колесами. Пахне дьогтем, кінським потом, коровами, що ремигають. Мимо пролітає крига ваптяжна машина, в ній сидять сірі бовдурі. Бензин, порохнява, казарменний дух; передсмертний крик у святковому спокою ранку. Згинули... Широчінь полів поглинула його, як пустеля марево, а над головою знову стигле осіннє небо, навколо хутори, що підняли до неба колодязні журавлі, рутові палісадники, прибиті памороззю жоржини за огорожами та оголені купці жасмину біля воріт. А ще далі воно, рідке село; він колись зневажливо одвернувся від нього, але воно ніколи не дозволить себе забути.

— Чому не на машині? — спитала мати.

В цьому холодному зеленому ящику? Залізний сейф з простріленими боками. Одна дірочка у вітровому склі над стерном. За ним, може, сидів російський комісар або молодий парубок, родом із сибірської тайги, і коли куля влучила йому в голову... Та звичайно, це не мужньо, не в дусі часу, як сказав би вахмістр Бугяніс, але мені більше подобається гніда конячина. Якщо вже їдеш на зустріч з минулим, то й сідай на віз минулого.

— Гарна осінь, — мрійливо промовив Адомас. — Картоплю вже копали?

— Міг би із своєю Бержененеє приїхати. Чого ховатися, і так усі знають.

— Приїдемо, приїдемо... — непевно пообіцяв він, не розуміючи, до чого хилить мати. — Хочу букет квітів для неї нарвати. Вона любить осінні.

— Цієї трави вистачає. І своїм, і чужим коровам.

«Так би й дав по зубах!» — подумав Адомас, намагаючись не дивитися на матір.

— Де батько?

— Як завжди: забрався кудись і носа не показує.

Юсте побігла в палісадник нарвати квітів. Юргіс озирнувся, чи не бачить мати, і, сховавши за пазуху книжку, подався в садок. Двоє полонених — рудий і чорнявий — поралися біля Адомасової коляски: розпрягали коня, поїли його, годували. Адомас дивився з вікна світлиці у двір, бачив кінський круп у дверях сінника, рудого й чорнявого у дворі і думав, що тут і не було того, за чим він щоразу приїздить і не знаходить. Все лише примарний відгомін колишніх днів, схожий на шелестіння квітів, які зриває в палісаднику Юсте, або на одиноку муху, яка повзає по загідженій шибці і якій лишилося жити лічені дні. Цей будинок давно мертвий. Саме тільки дерево, штукатурка, цвяхи. Скам'янілий, набальзамований труп. А може, у нього й не було душі?

— З Юргіса не буде пуття: з головою поринув у книжки,— сказала мати.

— А я книг не любив,— озвався Адомас, ліниво щось жуючи. «Стіл заширокий для двох, і тарілок багато, а горілки гіршої від цієї ніколи в житті не пив».— А я книг не любив,— повторив він.

— З тобою все було гаразд, поки ця паскуда не поплутала. Уміла чоловікам голови крутити. Набрид Берженас, раз-два — розв'язалася, підчепила другого такого самого йолопа.

— Ну навіщо ти, мамо, дурниці верзеш! Ніби не знаєш, як насправді було з Берженасом.

— Отож-то й воно, що знаю. Усіх забрали з сім'ями, а її, щасливицю, лишили...

— Вона ж тоді у батьків гостювала!

— Чорта з два! Якби хотіли, то й там знайшли б. Вказала червоним свого бургомистра як миленького, а сама тільки задом крутнула. Знала, сучка, яким місцем відкупитися.

«Невже ця жінка — моя мати? Якщо кощава покладе її в труну, мені доведеться добре натирати очі цибулею».

— Я ще не чув, щоб ви сказали добре слово про людину.— Адомас тремтячими пальцями розстебнув комір кітеля — він задихався.

— А ти мені покажи гарну людину! Ісус Христос був гарний, та й його, сина божого, розіп'яли.

Увійшла Юсте з величезним букетом. Поставить у воду, Адомас візьме його, як їхатиме. Її губи несміливо усміхалися, але очі були сумні й прохолодні, як ці осінні квіти.

Адомас підвівся:

— Піду пошукаю батька.

— Сам присуне. Юсте, оббіжи хутір, погукай,— може, дає хропака.

— Ні, ні, я сам знаю...— Він хотів швидше вирватися з цієї порожнечі, яка раптом обступила його, немов безповітряний простір з мільйонами світів, жоден з яких не був його землею.

Батько сидів за током на старому, потрісканому гармані й лагодив вуздечки. Це звичайно роблять на ганку комори або на лаві біля огорожі, але старий завжди забивався з роботою в затишний куток.

Адомас мовчки підійшов і сів поруч.

— Приїхав? — буркнув батько, не підводячи голови.

— Як бачиш...— Адомас хотів обійняти старого, та якось не вийшло.— Не забуваю рідної домівки, але тут наче ніхто й не чекає мене.

— Так воно буває. Батьки — своїм шляхом, діти — своїм.

— У нас шлях один, батьку: триматися, та міцніше, поки буря вщухне.

— Так, так...— Батько довго затягав мотузку у петельку, та все ніяк не міг попасти. Сиве волосся впало на чоло. Неміте вухо і заросла щетиною вилиця.— Самі цю бурю здійсмаємо, самі тримаємось, та тільки не всім бог помагає.

— Нашій нації бог допоможе, батьку.— Адомас нахилився і зазирнув знизу, намагаючись побачити батькове обличчя.— Знову будемо незалежні. Ми ж не забули, що ми — литовці.

Батько ще нижче похилив голову. Тепер він майже торкався носом колін. Спина вигнулася дугою, як у kota, руки завмерли.

— Яутакіс помер... староста...— почулося глухе бурмотіння звідкись з-під землі, з-під гармана.

— Знаю. Цієї весни,— здивовано відповів Адомас,— Я чув, Пятрас Кучкайліс до вдовиці залицяється.

— Поганий був чоловік, земля йому пером, ніхто добрим словом не згадає. Чим такому твоя нація допоможе?

Адомас поклав руку на зігнуту дугою спину й одразу зняв, відчувши, як вона напружилася.

— Батьку...— Він стиснув долонями голову, боявся, що лопнуть скроні — так шалено стукотіла кров.— Можеш

думати будь-що, діло твоє, люди теревенити люблять, але я не Яутакіс, не продаю своїх людей. І не Пятрас Кучкайліс...

— Своїх людей...— заскрипів, застогнав дерев'яний гарман.— Людей... А то й хіба не був людиною?

Адомас якусь мить помовчав, дивлячись на верби, що вишикувалися на краю хутора, і бачачи лише сірі плями на брудній шматині неба. «Виправдуватися? Але навіщо, бий його вража сила? Та й як я міг інакше вчинити?»

— Вони теж нас не жаліли,— сказав він, переходячи в наступ.— Але я його не вбивав. Інший би убив, а я — ні. Якщо хочеш, я навіть знав, до чийого двору одвезе його кінь. Акви́ле на мене зуби гострить, Кяршіс теж скоса дивиться. Ніби не розуміють: варто мені тоді було захопити...

Дуга спини раптом розпросталася, ніби хтось ножем розрізав невидиму тязьгу. Батько обернувся до Адомаса всім тілом і вперше за багато днів глянув йому просто у вічі. Ніколи в цьому голубиному погляді не було стільки тепла й любові і стільки суму й суворості!

— Не треба було тобі одвертатися від землі,— сказав батько з невластивою йому гостротою.— Звір у лісі, людина на землі не гинуть. Притулок... Коня вдариш по морді, підпасака по спині уперіщиш, якщо гарячий, з сусідом погризешся — оце й усе лихо, яке може зробити людина на землі. У місті камінь, певна річ, твердий, ним зручніше замахнутися: у твердої речі серця немає. Місту плюнеш в обличчя,— воно тебе на порох зітре, а земля прощає, кожного блудного сина приймає. Вертайся додому, Адомасе, усім місця вистачить. Будемо жити...

Адомас опустил очі, не витримав пильного, проникливого погляду батька. «Чесний селянин. Селянин, та й усе. До війни таких у Литві було тисячі, а куди ми пішли?»

— Ми сидимо рядком, батьку, але не бачимо один одного й не чуємо. Твоя земля — гектари, а моя — вісімдесят тисяч квадратних кілометрів. Хочеш, щоб я їх покинув і пішов у твій хлів гній вигрібати?! Зроби ласку, зрозумій мене...

Батькова голова повільно схилилась униз, очі погасли. Він зіщулювся, як раніше, і взявся до своїх вуздечок. І хоч скільки заводив розмову Адомас, у відповідь чув тільки короткі словечка та невиразне бурмотіння. Сезам закрився.

«В цьому домі мені більше нема чого робити».

— Бувай здоровий,— сказав Адомас і пішов, не подавши руки.

— З богом,— почувлося від гармана.

Рудий пслонений утоптував гній у хліву. («Воци нехристи,— сказала мати,— в бога не вірять, можуть і в неділю поробити»).

— Запрягай! — крикнув йому Адомас.

— Що сталося? — здивувалася мати.

— Ситий, задоволений, досить. Поїдемо туди, де гостей не так добре шанують.

— От і дурень! Постіль готова. Увечері, може, хтось заїде поговорити. Та що воно за дурень такий!

— Квіти! — вибігла Юсте на ганок.

— Віддайте своїм коровам, мамо.

— Здурів хлопець, боже милосердний!

Адомас упав на сидіння, смикнув віжки, і застояний гнідий вихором вимчав коляску з воріт.

«До начальника пошти! До своїх, до своїх...» Стьобнув коня батогами, вкладаючи в цей удар усю лють, і помчав по сільській вулиці, потопувши у вихорі куряви. Двори пролітали повз нього, — кудкудакали кури, мерехтіли прив'ялі осінні квіти, дихали димом димарі. Сушилися на огорожах горщики, біліли вигоріле полотно та пелюшки, поблискували приставлені до парканів велосипеди, то тут, то там стояли чоловіки, що ліниво піднімали руки до козирка кашкета, посилали запізнілу усмішку. Село належало йому. Він міг завернути гнідого у перший-ліпший двір, і його люб'язно запросили б до хати, посадили за стіл. Ласкаво просимо, не погребуйте, пане начальник... Але в кожному дворі був свій батько, що сидів за током на вгрузлому в траву трухлявому гармані й, зігнувшись у три погібелі, лагодив вуздечки. І він піднімав батіг («Без слави не опусти», — сказав би Саргунас), поганяв коня, щоб швидше вирватися з села, яке колись він пройшов з краю в край з піснями й дівчатами. Коротким і тісним здавалось йому тоді село...

«До своїх, до своїх...»

Сонце, по-вечірньому низьке, летіло за гілками дерев, наче олімпійський смолоскип у руках бігуна. І він знову пригадав, може, всоте після того випадку, повний місяць, що заплутався в деревах батьківського хутора, і такі ж, як зараз, довгі тіні, що примарними крилами били по мовчазній землі. Колеса гуркотіли тоді, як і зараз, тільки

інші, і кінь був інший, і віз котивсь не на бенкет до папа начальника пошти, а на похорон.

«...А то й хіба не був людиною?..»

V

Він наздогнав віз, що вже спинявся, і оперішив шкапу ціпком, нашвидку виламаним у верболозі. Віз, підстрибуючи, помчав по путівцю вниз. І тоді він безтямно кинувся тікати. Десь у кущах біля озера був його гнідий, але тепер він не думав ні про свого коня, ні про те, що досі увесь час непокоїло його: як, об'їхавши село, непомітно вернутись назад додому. Його підганяв страх. Він не розумів, звідки цей панічний страх,— адже діло зроблене? — але очі увесь час бачили синювату пляму обличчя з губами, скривленими насмішкою. І два колодязі, наповнені місячним сяйвом,— глибоко запалі очі, що проклинали його. Він біг, тікаючи від цього мовчазного прокляття, що проникало в душу. Потім, коли вже вибрався із села, йому зробилося соромно за своє боягузтво. «Хвалити бога, дупко, все обійшлося гаразд. Усіх звільнив від клопоту»,— цинічно засміявся він. Думав сміхом перекреслити ту ніч, та вона залишилась. Досить було незначної деталі — побачити сиву шкапу, почути скрип коліс,— і в уяві знову поставала синювата пляма обличчя, свердлили наскрізь страшні очі льотчика. Адомас любив усе розповідати Мілді — адже в нього взагалі відкрита душа,— але цей випадок приховав. Сам дивувався: таж не вбив, тільки врятував родичів від біди. Та цей льотчик і не перший: там, біля Чортового повороту, здається, трьох порішив,— і байдуже...

А міг же не стріляти. До останньої миті не знав, що вистрелить. Вони з Бугянісом лежали за кущем ялівцю і задрісно поглядали на шлях, яким за півгодини можна було дістатися додому й доскочу наїстись. Хто знає, коли їм випадє постукати в двері рідної хати. А якщо й постукаєш, то хто тобі відчинить? Може, побачиш давно прохолоду піч, пил на столі, відчуєш запах цвілі. І в цьому буде тільки його провина. За те, що був шаулісом, та й не рядовим, що бігав на навчанні з гвинтівкою, що співав національний гімн. І, як завжди, коли був дуже роздратований, відчув приступ люті. Рожевий туман на мить застелив шлях, який тут круто спускався вниз і, повер-

нувши вниз майже на дев'яносто градусів, повз у ліс. «Піти б туди, кинутися з кручі головою вниз — і край», — подумав Адомас. Але кого налякаєш цим? Не доведеться блукати в лісі, як бездомному собаці, і за те дякувати.

— Машина... — пошепки сказав Бугяніс.

До спуску наближалася військова вантажна машина. Промені призахідного сонця тьмяним багрянцем забарвили вітрове скло, і Адомас побачив синій кашкет з червоною околичкою. В кузові сиділо кілька чоловіків. Усі в таких самих кашкетах. Ці кашкети він бачив кілька днів тому на дорозі в масток Гульбінаса, коли, зігнувшись, тікав уздовж житнього поля з дому, тримаючи в одній руці мішечок з продуктами, а другою стискаючи в кишені пістолет. Ось коли він знадобиться. Він виїняв з кишені зброю і прицілився у вітрове скло. Завіса рожевої імлі спала з очей, усе навколо стало прозоре й чітке.

— Ти збожеволів!.. Пропадемо... — забелькотів Бугяніс.

Чи подумав він про те, що може не влучити у водія і тоді ці постріли будуть останніми в його житті? Де там! Безнадійна лють переслідуваного звіра помутила розум, вимкнувши всі важелі інстинкту самозбереження і ввімкнувши той єдиний, під впливом якого людина робить безумний або героїчний вчинок.

Потім він дізнався, що машина врізалась в дерево й перекинулась, накривши собою кількох чоловіків.

— Литва таких людей не забуде, пане Вайнорас! — сказав начальник повіту, викликавши його до себе, коли ще курілись руїни. — Очолити поліцію волості.

Адомас виструнчився. («На благо батьківщини!») І нічого, ніяких докорів сумління. Наче ті троє були мухами, — роздушиш, і в кімнаті стане чистіше. «Ворог. Не я його, так він мене». Але й той, умираючий, був ворогом. Як і безвусий солдатик, якого вони спіймали в житті й замкнули в клуні.

— Не варто заради одного ставити вартового. Пристрелити! — вирішив Бугяніс, і більшість схвалила це.

Солдатикові було не більше вісімнадцяти. Світла, стрижена під машинку голова, круглі щічки, чисті очі ображеної дитини. Дитина... Він випустив усю обійму і підняв руки: більше у нього не було патронів.

— Безбройних ми не вбиваємо, душко, — сказав Адомас, і всі підкорилися, тому що ні в кого з них не було на рахунку трьох роздушених мух.

Години через дві з'явилися розвідувальні німецькі частини.

— Es gibt einen Gefangenen¹,— сказав Адомас двом мотоциклістам, що влетіли у двір.

Він повів їх до клуні, а оскільки німці не наважувались зайти туди, сам відчинив двері й наказав полоненому вийти.

— Los!² — махнув один із солдатів Адомасові автоматом, щоб він відійшов.

Очі солдатика розширилися від жаху, він розкрив був рот, але крик так і не встиг вихопитися з вузьких щодитячому грудей: пролунали постріли, і він упав на порозі.

— Свині! — вилаявся Адомас.

— У полон вони беруть тільки взводами,— зауважив хтось із друзів.

— Їм ніколи панькатися,— сказав Бугяніс.

— Однаково свині,— відпльовувався Адомас, приголомшений і розчарований першою зустріччю з визволителями,

VI

Бенкет у начальника пошти Анзелмаса Байорчюса в розпалі. Святкують срібне весілля,— рівно двадцять п'ять років тому молодий провінціальний чиновник заморочив голову вже немолодій дочці м'ясника і поклявся перед олтарем у вічній вірності. У зв'язку з цим ювілеєм кожний гість намагається пригадати свій власний ювілей. Комендант Ропп розповідає, як двадцять п'ять років тому приблизно в такий же час дружина народила йому першого сина; бургомістр Діржіс вперше нещасливо закохався, а Шаркус, волосний старшина, відсвяткував свої десяти сімейні роковини. Серед багатьох гостей знайшлося навіть кілька таких, що народилися саме двадцять п'ять років тому. Їх вітають оплесками й дружними «ура», за них підіймають келихи, п'ють за їхнє здоров'я. Адомаса також приєднують до них (жарт повеселілої Мілди), хоч до ювілею не вистачає дев'яти місяців. Легко сказати — дев'ять місяців! І як ви собі хочете, а без цього підготовчого періоду жоден з нас не з'явився б на світ і пани Байорчюси

¹ Є один полонений (нім.).

² Геть! (Нім.)

теж не сиділи б у прикрашених квітами кріслах срібного весілля. За інкубаційний період, дами і джентльмени! Дотепний тост грішним ангелом витає над весільними столами. Скромні пані з усіх сил намагаються почервоніти; уперто не підводячи очей. («Панове, такі слова при дамах...») Дві дівичі вже не першої молодості, між якими господарі всунули Адомаса, хихикають у кулачок, очима й стегнами атакуючи пана начальника поліції. Мілда через стіл кидає погляди жартівниці, що завинила, але не просить пробащення, а, мабуть, сміється. Поруч з нею Гедимінас. Трохи напідпитку, в піднесеному настрої. Адомас з-під лоба, підозріливо поглядає на них. Вона не повинна була сюди приходити сама. І пан учитель історії теж... Просто в голові не вкладається: цей праведник — і раптом у такому товаристві! Байорчюси, щоправда, прихильні до просвітителів — тут директор гімназії з інспектором та ще кілька вчителів; запрошували, ясна річ, але як наш Гедимінас сів не в свої сани?

Хазяїн підвівся, постукує виделкою по тарілці, поки в обох кімнатах (двері в другу тимчасово зняли) стихає гомін підпилих гостей.

— Панове й пані! — Байорчюс задирає до стелі круглу, плямами полисілу голову. Важка нижня щелепа, що підтримує маленьке личко, клацає, ніби намагається відірватися. — Любі панове й пані! Гм-гм... Ми з дорогою Рятою, — він кладе руку на плече дружини, що сидить поруч (плече — воно пасує до її могутнього бюсту — нагадує сан'янове сидло), — ми з безцінною подругою життя дуже вдячні, що нас вшанували своєю присутністю такі дорогі... гм-гм... і такі високі гості. Гм... Вдячні, вдячні, вдячні. — І Байорчюс тричі уклонився своїй тарілці. — І ще я, дорогі панове й пані, звертаю загальну увагу... гм-гм... серед нас є високоповажний гість з Вільнюса. Пан Мунд зволив вшанувати наше сімейство своєю високою присутністю і, незважаючи на далекий шлях... Я схвилюваний, панове... Запрошую всіх піднести келихи за начальника Вільнюського поштамту дорогого пана Мунда! — Байорчюс повернувся до огрядного літнього чоловіка, що сидів з лівого боку, і, кланяючись, підніс свою чарку до блискучого, як стручок червоного перцю, носа високого гостя. — Я дякую долі, що дала мені змогу випити з вами, пане Мунд.

Вільнюський поштмейстер усміхнувся, як і годиться людині, що звикла роздавати шану й ласку, короткими

жирними пальцями узяв свою чарку й не підводячись підніс її до рота.

Проте хазяїн не розгубився.

— Многі літа панові Мунду і великому рейху! — крикнув він, підіймаючи чарку.

Загуркотили стільці. Гості підвелися. Пан Мунд теж встав. Усі, як один, спорожнили свої чарки на честь вільнюського поштмейстера і Третього рейху. Стільці вернулись на свої місця. Залишився стояти тільки пан Мунд — тепер була його черга виголошувати тост.

— Панове! Виявлену мені честь я приймаю як честь фюрерові й Німеччині. Sieg heil! ¹

— Sieg heil! Sieg heil! Sieg heil! — дружно повторив хор голосів, яким диригували комендант Ропп та начальник гестапо Хрістоф Дангель.

— Я дуже радий зустрітись за цим столом із своїми славними співвітчизниками і вірними друзями німців литовцями, предки яких, на жаль, кілька віків тому не могли зрозуміти, що доля Німеччини — це доля всього культурного світу. Але історія, хоч і з запізненням, виправляє помилки. Наші предки-лицарі віддали багато життів, щоб принести культуру на вашу мальовничу землю, і ось ми нарешті завершили їхню благородну місію й п'ємо із своїми колишніми ворогами, п'ємо, як друзі, з одних келихів. Sieg heil! — Пан Мунд підкинув руку вгору. Зразу ж за столами злетіло кілька рук.

— Sieg heil! Sieg heil! Sieg heil!

— Мої любі литовські друзі! Для вас війна вже скінчилася. У ваш мальовничий край ми принесли свободу й мир. Німецький солдат проливає свою кров, громлячи більшовицькі орди на Сході, а ваші хлібороби можуть спокійно орати своє поле, любити своїх жінок, виховувати дітей. Але, мої панове, і працюючи, і кохаючи своїх жінок чи коханок, вам не треба забувати, кому ви маєте дякувати за це щастя. Ми чекаємо від вас допомоги мужній німецькій армії. Нехай хліб, вирощений литовським селянином, нехай бекон, молоко та інші продукти хліборобства допоможуть остаточній перемозі німецької армії! — Пан Мунд почекав, поки перекладач перекавав, і, пострілюючи в присутніх своїми гострими очима, вів далі металевим фальцетом: — Ще ніколи в історії Німеччина не здобувала таких блискучих перемог. Наші дивізії

---

¹ Хай живе перемога! (Нім.)

пройшли тисячі кілометрів по диких просторах Росії. Ми міцно тримаємо в своїх руках Крим, ось-ось впаде останній центр опору більшовиків — Сталінград. Не завтра, так післязавтра впаде Москва, мої панове. Sieg heil!

— Sieg heil! Sieg heil! Sieg heil!

— Я підіймаю тост, панове, за відважного німецького солдата, в якому втілюється безсмертний дух наших предків-лицарів!

— Heil!

— За великого фюрера, що веде націю від перемоги до перемоги! За тисячолітнє майбутнє великої Німеччини! Deutschland, Deutschland über alles!

— Heil!

Кілька рук знову скинулося в повітря. Мало не підкинув свої руки і пан Байорчюс, але завагався: а раптом так не годиться — все ж таки він не член націонал-соціалістської партії.

— Сьогодні не посидиш... — пошепки сказав своїй судді Адомас.

Він мав рацію — тост ішов за тостом, один патріотичніший від одного. Високі гості зовсім забули, що крісла прикрашені квітами. Вони випередили історію і святкували не срібне весілля, а ювілей Німеччини, яка двадцять п'ять років тому перемогла весь світ. Комендантові Рошну ввижався великий маєток на родючих рівнинах Середньої Литви, а начальник гестапо Дангель вже завів такий самий (а може, аж два!) в степах України, і обидва піднімали келихи за тисячолітній рейх, що стоятиме на кістках рабів. Пан бургомістр з волосним старшиною (після кожної чарки вони вклонялися дедалі нижче) мало не розплакалися від щастя, що не належать до неповноцінних осіб і їхні діти мають право жєнитися на німкенях, виходити заміж за німців і давати приплід для Німецької імперії. І обидва — і міський, і волосний голова — дякували долі за те, що могли підняти по тосту за мудрість фюрера й традиційну німецьку шляхетність.

Віддаючи данину патріотизмові, гості добряче впилися. Язики запліталися, помутнішали очі. Дедалі частіше грюкали вхідні двері, випускаючи у двір обважнілих і впускаючи полегшених, які вже не верталися на свої місця, а сідали де прийдеться. Друзі здавалися справжніми, жінки — прекрасними як ніколи. Все перемішалось в кімнатах Байорчюса. Лишилася тільки половина гостей, багато хто вже пішов додому або лічив зорі у дворі.

Адомас, вибравши зручну хвилину, підсів до Мілди.
— Приймете? — спитав він, іронічно подивившись на Гедимінаса.

— Не знаю.— Мілда кокетливо усміхнулася.— У нас тут легкий флірт. А де твої троянди?

— Послав, за порадою пані Байорчене, в сад, де можна обійтися без каналізації,— хатне устаткування, скільки мені відомо, тимчасово вибуло з ладу.

— І мені, мабуть, пора в сад,— розсміялася Мілда й підвелася.— Сідай на моє місце.

— Мені не треба було сьогодні вертатися — зіпсував тобі вечір,— пошепки сказав Адомас, пропускаючи її.

— Лиши свою уїдливість на завтра,— півголосом відповіла вона.— Сама Байорчене двічі приходила мене запрошувати. А втім, тут мені зовсім непогано.— І, обернувшись до Гедимінаса, голосніше додала: — З Гедимінасом не буває нудно.

— Не кривляйся,— буркнув Адомас. Він підсунув стілець і пересів на місце Мілди.— Так, Байорчюси показали, на що вони здатні. Бучний бенкет!

Гедимінас ліниво підвів посоловілі очі.

— Є за що справляти. Дочка у Вільнюсі з німцями, син євреїв убивав. Нахапали чужого добра,— тихо відповів він.

— Приємно здивований, побачивши тебе тут.

— Прийшов помилуватися гідною жалю людською нікчемністю. Сам знаєш — чим об'їсися, того довго не схочеш. А сьогодні я ситий по саму зав'язку. Heil Sieg! — Гедимінас гидливо скривився (щика стала як у мавпи!) і підняв свою чарку.

— Так, принципи у тебе не дуже тверді. Хоч як крути, а сьогодні ми діяли дружно: обидва стояли струнко й пили за здоров'я тисячолітньої баби. Сьогодні, гадаю, ти краще мене зрозумієш, ніж, скажімо, рік тому.

— До свиней прийшов — по-свинячому й рохай, але не обов'язково думати по-свинському.— Гедимінас відпив з чарки.— Я підіймав келих не за них, тобто не за вас, а за... Але це тобі знати не обов'язково.

Адомас помовчав. Легенько паморочилося в голові. Прокурена кімната з хисткими тінями людей здавалася нереальною: банка з каламутною водою, повна дивовижних плаваючих істот.

— Це ти дарма, Гедимінасе.— Він образився був, але згадав Саргунаса.— Усі ми одним миром мазані, душко.

Цей стіл, можливо, накрив падлюка, але нам, що не кажи, більше годиться сидіти за ним, ніж панам Роппам або там Мундам. Байорчюс — тварюка, але своя. Своє лайно не так смердить. Прийде час — і такі підуть з нами.

— Вони й тепер з вами.

Повернулася з двору Мілда. Адомас пересів був на вільний стілець поруч, але Мілду біля дверей перехопив начальник гестапо Хрістоф Дангель.

— Ви заарештовані, фрау Мілда. В чому ваша провина? Врода — ваш злочин. Ми безсилі перед таким противником, але спробуємо оточити його і взяти в полон. Ха-ха-ха!

«Йолоп!» Адомас роздратовано перехилив у рот Мілдину чарку.

— Обставини можуть тимчасово перетворити людину на худобину, а коли вони зміняться, вона знову стає, ким була, Гедмісе.

Гедмінінас глянув на Адомаса.

— За п'ятнадцять місяців ти, як кажуть більшовики, досяг великих успіхів у самокритиці, — здивувався він.

— Зрілість, — сумно усміхнувся Адомас. — Ти де в чому мав рацію: не можна стрімголов кидатись в окріп. А ось про інше можна сперечатися. Хто з ким — це ми побачимо. І взагалі нам треба дещо з'ясувати, Гедмінінасе. Я хотів до тебе зайти, та сам знаєш... Нема чого шукати камінь за пазухою у друга. Ми живемо в такий час... а раптом доведеться йти пліч-о-пліч... — Адомас озирнувся. На цьому кінці стола, крім них, нікого вже не лишилося. Він підсунув стілець впритул до Гедмінінаса і, поклавши руку на спинку його стільця, неголосно переповів свою розмову з Саргунасом. — Якщо вже у верхах панують такі настрої... — значуще закінчив він.

Гедмінінас посидів хвилинку із застиглим обличчям. Довге, відкинуте назад волосся пасмами спадало на вуха й лоб (він часто забував про гребінець); від нього віяло якимось невловимим запахом — канцелярією, березами, давно не надіваним одягом, — цей дух з'явився після того, як він покинув курити.

— Настрої людей, винних перед своєю нацією, — нарешті сказав він. — Як коти — нагидили і тут-таки поспішають закопати. Ці пани сподіваються відкупитися майбутнім. І, звичайно, робитимуть це не своїми руками. Я не хочу відшкрібати чужий бруд!

Адомас зняв руку із спинки стільця, неначе обпікнись.
— Доля нації для нього чужа! — сказав він півголосом.
У вухах почувся знайомий дзвін: треба підвестись і піти геть, а то затопить другові в пику.

— Твій тип із Каунаса із своїм Кубілюнасом ще не нація.

— Так і кажи: боюся! Вовтузитись з дітьми в школі та писати віршики легше, ніж ризикувати головою.

— В моїх ідеях немає ідеології, через них голови не летять.— Гедимінас уїдливо розсміявся.— Ви гадаєте, треба вирізати когось, щоб звільнити місце для себе, а я гадаю: нехай кожний живе, як уміє, землі й неба вистачить усім. Були таутинінки — ріж одних, прийшли червоні — інших, німці — геть з дороги, хто не німець! Прийде ще одна влада, скажімо, ваша, — знову полетять голови, знову всіх кидатимуть у тюрми, трудові табори. Чому я повинен сприяти безглуздому вирубуванню лісу? Я сам собі дерево, сам собі лісник.

У сусідній кімнаті Ропп заспівав пісню німецьких льотчиків. Адомасові довелося говорити голосніше, щоб Гедимінас почув.

— Звичайно, зручніше стояти осторонь і дивитися, як в інших летять голови з пліч! Поет! Він, бачте, вищий від будь-яких ідеалів. Гуманіст! А я тобі скажу, душко, що твій гуманізм копійки ламаної не вартий. Потуги імпотента, оце й усе. Тільки й умієш, що стогнати та плакати. Німці такі, німці он які, скільки гине невинних людей... Чи такі вже вони повинні, це ще питання. Але одверто скажу тобі, душко, я краще розумію росіян, що йдуть у ліси, приєднуються до бандитів і б'ють німців, ніж тебе... Хай йому чорт, помовчав би, не засуджував інших! Не вариш каші, то й не радь, скільки класти солі.

Гедимінас слухав його з іронічною усмішкою, крутячи в пальцях чарку. Але поступово усмішка тьмяніла, очі потемніли; видно було, що Гедимінас розгублений.

— Не я створив такий світ, і не мені за нього відповідати, — нетвердо сказав він.

— Ще один винуватець — господь бог! — Адомас зневажливо розсміявся.

— Не можна звинувачувати того, кого немає.

— Авжеж, у всьому світі ти один...

— Ні, ще є горілочка.— Гедимінас налив чарки, і обидва випили до дна.— Німці люблять рівновагу. Ти не відчуваєш, що половина цієї каламутної рідини йде у верх-

ню, а друга половина — у нижню частину тіла? Я, мабуть, піду подивлюсь на запасні апартаменти панів Байорчюсів у саду.

— Хоч у цьому наші погляди збігаються,— глузливо зауважив Адомас.

Вони важко підвелися і непевними кроками вийшли у двір. Над зовнішніми дверима горіла лампочка, вихоплюючи з темряви частину саду, стіну вбиральні та дві легкові машини; віддалік, прихилившись до паркана, дрімав на посту есесівець, але вони не помітили його. Над убиральною теж світилася тьмяна лампочка. Місто спало в чорному океані, і в світі нічого не лишалось, крім цієї порожнечі, а в ній Новим ковчегом теліпався уламком уцілілого острова, захаращений парканами, машинами та людьми, що набилися в єдиний будинок, поспішаючи все пожерти, випити і досхочу нагулятися,— адже завтра все піде прахом.

— Щось ліньки нести за хвіртку,— сказав Гедимінас.— Як гадасш, яка тут машина нашого шановного поштмейстера? Треба б обмочити колеса, щоб спиці були міцніші.

Адомас тихенько розсміявся.

— Ми таки добряче набралися, душко.

— Це від свіжого повітря розвезло.— Гедимінас зайшов за першу машину, Адомас посунув за ним.

Проїздив я зелену діброву

Й гілку виламав там калинову,—

не своїми голосами співав один борт Нового ковчеза; в усіх вікнах світилося.

— Литовці взяли гору,— констатував Адомас, насилу розстебнувши останній гудзик.

— Як і годиться в такий історичний момент.— Гедимінас хихикнув.— Усе, що ми можемо собі дозволити у боротьбі за незалежність. Підмочений протест в ім'я єдності нації. Але, я бачу, воїн з тебе і тут вікудишній. Ти вище, вище старайся. Жодної кулі мимо! Націляйся в дверцята. Високоякісна рурська сталь. Дзвенить, як скрипка Страдіваріуса.

— Хтось іде...— прошепотів Адомас, почувши підозріливий шурхіт.

— Це кроки історії,— видувив із себе Гедимінас.— Твій генерал Кубілюнас...

Він не договорив. Грюкнув, зачепившись за щось, автомат, і зразу ж пролунав наказ:

— Hände hoch! ¹

Вони хотіли обернутися, подумали — хтось вирішив пожартувати, — але знову пролунав грізний оклик.

— Це я, Вайнорас, начальник поліції! — лаmanoю німецькою мовою пробурмотів Адомас, підводячи руки вгору.

І тут-таки відчув, що хтось рвучко вихопив у нього з кобури револьвер. Приголомшеним знайомим дзвоном у вухах, він обернувся і наразився грудьми на дуло автомата. Віддалік стояв другий есесівець з полірованим обличчям манекена і теж тримав зброю напоготові.

— Віддай револьвер! — люто крикнув Адомас. — Хіба не бачите, хто я?!

Вдаривши кулаком себе по погону, опустив був другу руку, але одразу ж довелося підняти обидві — німці закричали і заклацали затворами.

— Будьте коректні, панове, дозвольте застібнути штани, — раптом протверезівши, попросив Гедимінас.

— Віддайте зброю, хай вас чорти візьмуть! Я не якийсь бандит, я свій... Я начальник поліції. Віддайте, хай вас чорти візьмуть, зброю! — викрикував Адомас, похитуючись, наче його підвісили за руки на невидимому мотузку.

Чи то пана коменданта та поштмейстера потягло на свіже повітря, чи то вони почули шум, але у дворі несподівано з'явилися обидва німці. Вони з цілком серйозними обличчями вислухали рапорт вартового, а Гедимінас з Адомасом у цей час стояли з піднятими руками в сліпучому світлі кишенькових ліхтариків. Потім з'явився начальник гестапо штурмфюрер Дангель та інший гість, офіцер з комендатури. Вже чотири пари глузливих очей ковзали по їхньому тілу, обмацуючи кожну зборку одягу, кожний неприкритий клаптик тіла. Двір заповнили гості («...Meine Damen und Herren, bitte alle in den Hof... Ein seltenes Spektakel... Ihr werdet nicht bereuen... Kommt alle schneller in den Hof...²»), і вони, хоч були п'яні, а зрозуміли, що не обов'язково зривати з людини одяг, щоб роздягти її догола.

---

¹ Руки вгору! (Нім.)

² ...Пані й панове, прошу всіх у двір... Незвичайна вистава... Ви не пошкодуєте... Ідіть швидше в двір... (Нім.)

Страшно подумати, що вчора накоїв! Щасливі ті, хто після п'ятики нічого не пам'ятає. Треба було піти разом з Гедимінасом одразу після тієї дурниці у дворі. Нехай би всі бачили, що він начхав на панів німців, він не якась заяча душа, щоб дозволити глумитися з себе! Не стало рішучості, страх, як часто бувало з ним, витіснив почуття власної гідності. Він кипів від люті, а все-таки цокався з німцями, відповідаючи усмішкою на усмішки; дружньо сміявся разом з усіма, хоч і скрипів зубами від люті. «Начальника поліції обеззброїли! Ха-ха-ха!» Цей проклятий регіт публіки, що зібралася у дворі, гримів у вухах, і він пив чарку за чаркою, щоб змусити його замовкнути. «У кожного чесного патріота зараз два обличчя»,— свердлили мозок слова Саргунаса. Він раз у раз відчував, що його друге обличчя знову вступає чіткіше, наближаючись на небезпечну відстань. Тоді, зібравши останні сили, він відштовхував свого двійника, і той на мить зникав. А потім знову виринав з темряви, маячив перед очима, і знову він бачив себе у світлі ліхтариків з піднятими руками. «Чого ви хочете, хай вам грець, своїх не пізнаєте? Пане комендант... Herr Kommandant!» Опустив руки, ступив крок уперед. «Halt! Halt! Halt!»¹ Два позаду, одне спереду. І він, хоч і осліп від світла яскравих ліхтариків, побачив (ні, швидше нюхом почув) націлене просто в груди дуло пістолета. Так, вони були в доброму гуморі, пани німці, їхній виставі потрібні були глядачі... Потім, коли вони сіли за стіл, все ще сміючись з того, що сталося, пан Ропп сказав: «Росіян за такі жарти ми б розстріляли...» Великодушно, з доброю усмішкою (щоправда, в очах при цьому промайнула погроза) сказаво було ці слова, і він цокнувся із своїм добродієм і випив за те, що він, Адомає, все ж таки вищий від росіян. «Пане Вайнорас, коли ми підімали тости за фюрера й батьківщину, ви дивилися в свою тарілку, шукали, чим би закусити»,— зауважив начальник гестапо, і Адомає запропонував тост за «одвічного друга литовського народу велику Німеччину» і записав на свій рахунок ще одну чарочку. «Всі вони свині, більшовики. Чи може свиня зрозуміти, що таке батьківщина?» — додав пан поштмейстер; і йому знову довелося підняти чарку («За прапор Третього рейху над

¹ Стій! (Нім.)

цитаделлю більшовиків — Кремлем!»), щоб довести, що він зовсім не свиня і в його крові немає бактерій більшовизму. Так, саме після цієї чарки колесо й пішло обертатися назад налився свинцем. «Що ви тямите в литовській нації, мів, що друге обличчя знову вилазить назовні і в нього немає сил покаутувати його. Спробував підвестися, щоб піти, але голова була порожня, легка, як кульбабка, а зад налився свинцем. «Що ви тямите в литовській нації, пане... поштмейстер?... Чи розуміли ви її і чи намагалися зрозуміти? Вам тільки давай гусей, сала та яєць. («Liebe Mutter, Eier, Butter...»¹) Клайпеду давай... Пане комендант, душко, може, я неправду кажу? Єдиний порт забрали. Вікно в море... Але ми однаково з вами, пане Дангель. Слу-ужимо... Вірою і правдою. Фюрерові, Німеччині, а для своїх — що залишиться. Для своїх — крихти, пане комендант... Смійтесь, смійтесь над своїм слугою, та колись і слуга може скинути ліvreю. Справді може, пане поштмейстер... Гадаєте, що мені ці погони дорогі, мені нема за що справити собі пристойний костюм, душко? Начхати мені на форму начальника поліції, панове! Завтра подаю у відставку і прошу охочих на моє місце. Хоч ви займайте, пане поштмейстер...» Вимовив одним духом, почувуючи, як у душі сто чортів танцюють від утіхи. («Ось тобі, пане комендант! Ось тобі, Дангель! Жери й ти, годована свиня поштмейстер! Подавіться святою правдою...») Хтозна, що наговорив би ще, але поштмейстер раптом закувікав, як порося під ножем, і вдарив Адомаса кулаком під щелепи. Ні, він не дав здачі. Хвала богові, що не дав. Тільки схопився (свинець раптом обтяжив ноги), і тут-таки, наразившись на страшний погляд коменданта, гепнув назад на стілець; страшні, невмолимі очі проймали його наскрізь, як незадовго перед тим дуло пістолета у дворі. Якесь важливе коліщатко раптом стало на своє місце від удару поштмейстера, і весь механізм почав працювати, як і раніше. Байорчюс скімлив, тіпався, як паралітик (здавалося, його плішива голова злетить з півнячої шиї): «Додому, Вайнорас, зараз же додому! У мене немає місця для провокаторів!» Міг і не виганяти. Сам пішов, підтримуваний Мілдою, на ходу його заносило. («Який там дідько штовхається...») Тьмяно освітлені вулиці були безлюдні й похмурі. В тиші набридливо голосно цокали черевички Мілди, а йому здавалося, що хтось

¹ Люба мати, яйця, масло... (Нім.)

скрадається за ними, прицілившись у спину з чорного пістолета. Раптом він злякався цієї темряви з крапками ліхтарів, примарних силуетів будинків і заплакав, як дитина, яку завели в ліс і там покинули. Мілда заспокоювала його, але сама теж плакала. І вперше після довгих ночей подружнє ліжко знову стало їм вузьке, і він радів, що в застиглу було плоть їхнього кохання повертається душа.

Але вранці, ледве продерши очі, він побачив перед собою столи, пляшки, тарілки й усміхнену пику пана коменданта.

— Дурень ти, дурень...— сказала Мілда, глянувши на нього чужими очима.

В її голосі були досада, розчарування, мабуть, навіть зневага і ні тіні тієї ніжності, якою ще дихало ліжко. Наче не з цієї жінкою він переспав.

— Треба б перепросити...— пробелькотів він.

— Я прощаю.— І вона подивилася на нього тим дивним, лякаючим поглядом, за яким почувся страшний, але не зрозумілий йому зміст. «Справді, треба сходити до пана коменданта. Пробачте, учора набрався, як свиня. Дуже шкодую, entschuldigen Sie, Herr Hauptmann!..»¹ — думав Адомас, уже сидючи в своєму кабінеті. Потягнувся був до телефонної трубки, але перішуче одвів руку. Ні, навіщо кидатись зопалу. Вони теж були гарні із своїми ліхтариками...

До обіду він міряв кабінет важкими кроками, зрідка спинявся перед столом і невидючим поглядом дивився на купу протоколів. Заходив черговий (така ось справа, пане начальнику), але Адомас не хотів розбиратися. «А що Бугяніс робить, чорти б його взяли!.. До цієї кімнати рідко потрапляє порядна людина. Убивці, злодії, спекулянти. А я, як найпослідущий наймит, маю конатися в цій купі гною, удобрювати чуже поле... Пан начальник поліції, асептизатор з погонами. Ха-ха-ха!» Він розстібав і знову застібав комір, раз у раз поправляючи португею — ніколи ще так незграбно не сидів на ньому мундир. З думок не йшов Гедимінас, і Адомас, не бажаючи в цьому признатися, страшенно йому заздрив.

Знову зайшов черговий: просить прийняти Пятрас Кучкайліс з Лауксодіса.

— До Бугяніса!

---

¹ Пробачте мені, пане капітан! (Нім.)

— Хоче з самим начальником... Каже, дуже важлива справа.

— Нехай почекає, коли вже так приснічило.

— І ще — приїхав з батальйону Жакайтіс. У відпустку. Теж хотів би вас побачити. Але, розумієте, яка справа, дуже п'яний...

— Жени під три чорти!

— Не так це просто, пане начальник. Озброєний. Погрожує.

Адомас розлютився.

— Сюди його! Мабуть, хоче провести свою відпустку в буцегарні!.. Гуляємо, пане Жакайтіс? — накинувся на Жакайтіса, коли той, похитуючись і гикаючи, увійшов до кабінету. — Віддай зброю!

— А я не роззброюватись до вас прийшов, пане Вайнорас. — Жакайтіс виплюнув погаслу сигарету під письмовий стіл і шумно впав на стілець. П'яне, сіре обличчя, очі запухли, гадюча голівка хитається на довгій, тонкій шиї. Але військова форма в порядку — ремінь туго затягнутий, чоботи блищать, гудзики на своїх місцях. — Одержав на тиждень відпустку. За зразкову службу. Користуюся, пане начальник. Одвідую друзів, родичів, знайомих, люблю дружину. Одне слово, діємо. Зайшов і до тебе. Може, пляшку розіп'ємо, згадаємо гарні часи, коли ти мене від кулі врятував, щоб я інших розстрілював? Трудовий батальйон! Ха-ха-ха! Знаряддя праці — гвинтівка, а будівельний матеріал — трупи. Аякже — папірця підписали, поклялися битися за Адольфа Гітлера. Гарно ти мене влаштував, начальнику, ох, гарно, не знаю, чим тобі й віддячити...

— Чув, що кажу? Віддай зброю! — захлинаючись від люті, гаркнув Адомас. — А то в комендатуру подзвоню.

— Та навіщо? — Жакайтіс, моторошно посміхаючись, поплескав по кишені шинелі, де був пістолет. — Ця машинка може — пуф! — і вистрілити тобі в живіт. Ненароком. Що для неї значить, на одну людину більше чи менше? Ми там звикли не соромитися, пане начальник. Оточуємо білоруське партизанське село, дідів та жінок віпаємо або з автоматів кладемо, червоного півня під стріху — і пішли далі. «Ми йдемо, йдемо, смерть ворогові несемо». І таких хлопців ти хочеш налякати комендатурою, облізлий поліцейський пацюк! Смертника смертю налякати!

Тремтячи від люті, Адомас вихопив пістолет.

— Руки на стіл!

Жакайтіс розсміявся.

— Натисни, натисни, пане начальник! Для мене особисто байдуже. Одним негідником на землі буде менше. Відверто кажучи, я частенько думаю: а добре було б, коли б хтось іззаду в тім'ячко. Стомивсь я... Стріляємо й стріляємо, горить і горить, кінця-краю не видно. Натисни, пане начальник, га? — Жакайтіс затремтів, по щоках потекли сльози. — Хоч куди піду, а вони перед очима. Древні діди, сопливі дітлахи. «*Za so ty nas, pan Žakajtis?*»¹ А за те, що живий лишився, що душу чортові продав. Піф-паф, трах-та-та... Марюса Нямуніса вбив... Ніякого Нямуніса я не вбивав. Брехня! Нямуніс утік, як людина, а я, боягуз нещасний...

— Іди... — прошепотів Адомас.

Жакайтіс підвів голову і з ненавистю глянув на Адомаса протверезілими очима.

— Коли я йшов сюди, була у мене спокуса пустити тобі кулю в пику, — почав він і через силу підвівся. — Гаразд, потерплю, — хтось інший за мене це зробить!

— Забирайся геть! — процідив крізь зуби Адомас, поклавши палець на спуск.

Жакайтіс, зсутулившись, посунув до дверей. На порозі рвучко обернувся, вихопив револьвер і радісно зареготав, побачивши, що Адомас с'ючив на ноги.

— Іншим разом, пане начальник. Бувайте!

Адомас кинувся до вікна, розчинив обидві стулки. Він задихався, увесь упрів. Кімната шалено оберталася, летіли брудні стіни з портретами Гітлера та Кубілюнаса. Клітка, що мчить кудись у порожнечі. Наглядач прочиняє ґрати і впускає в неї другого звіра... Адомас, похитуючись, підійшов до столу, опустився на стілець. Зачинитися! До бісового батька все! Але не було сили, щоб підвестися. Сидів, схилившись на купу паперів, і почував, що в серці вистигає рішучість. Широчінь полів, наче щедрі обійми рідної матері, розкрилася перед ним, і він, вільний, що належить тільки собі та ще цим полям, ішов по м'якій ріллі, його зігрівало родюче черево рідної землі, благословляла висота небес. Так, старий мав рацію, коли лагодив вуздечки, тисячу разів мав рацію! Адомас визнав це, і раптом зробилося легко й просто, речі стали на свої місця, кімната знову була просто кімнатою, з якої можна вийти і ніколи не вертатись. Рідна домівка повернеться

¹ За віщо ти нас, пане Жакайтіс? (Польськ.)

обличчям до свого сина, і кохана жінка кохатиме, як кохала. Так, панове німці, ми обійдемося без вас.

За дверима почулися кроки. Адомас відкинувся на стільці й поправив китель. «Сиджу тут на правах гостя. Якщо цьому Кучкайлісові поганий Бугяніс, нехай почекає нового начальника...»

Але зайшов не черговий поліцай, а начальник гестапо Хрістоф Дангель. Адомас пізнав його, ледве прочинилися двері. Тверда, енергійна хода, скупі рухи певної себе людини, гострий запах одеколону в радіусі кількох метрів навколо Дангеля.

Адомас підвівся. Кімната знову почала обертатися, він знову був у клітці.

— Sehr schön, Herr Sturmführer. Bitte, nehmen Sie Platz.¹

— О, ні. Я на хвилинку, пане Вайнорас. Наша професія не терпить лінощів, а крім того, в стільці часом втикають шпильки.— Дангель усміхнувся довгастим пластмасовим обличчям, на якому справжніми здавалися тільки очі, і, підвівшись на високих струнких ногах у блискучих, як дзеркало, чоботях, почав розглядати кімнату.

— Хотів до вас подзвонити... зайти...— пробелькотів Адомас, не в силі стримати тремтіння в колінах.

— Це не обов'язково. Хоч звичайно приймаю своїх клієнтів на службі, та часом буває цікаво нанести їм візит.

— Учора я був дуже п'яний... Жалкую, пане штурмфюрер...

— У вашого народу є розумне прислів'я: що в тверезого на умі, те у п'яного на язиці.

— Пане Дангель...— Адомас обливав пересохлі губи.

— Заспокойтеся, пане Вайнорас. Часом можна собі дозволити пожартувати. Я знав одного веселого суб'єкта, який сміявся навіть, коли йому накидали зашморг на шию.— Дангель обійшов кабінет, уважно оглядаючи стіни, потім обернувся до Адомаса, глянувши на нього з тією ж вузькою пластмасовою усмішкою, яка дивно якось ділила його пусте, невизрадне обличчя на дві частини. Комісар Остланду пан Розенберг був би неприємно здивований, не побачивши тут свого портрета. Та й фюрер... Не думаю, що для нього така вже велика честь бути в одній компанії з якимось мізерним генеральчиком.

¹ Дуже добре, пане штурмфюрер. Сідайте, будь ласка! (Нім.)

— Перевісимо, пане штурмфюрер.

— А ця біла конячка тут уже зовсім даремно.— Дангель махнув рукою на стіну, де за Адомасовою спиною висів герб Литви — вершник із занесеним мечем.— Безглуздо, сентиментально. Державний герб неіснуючої держави... Ви відстаєте від історії чи збираєте музейну старовину, пане Вайнорас?

— Знімемо...

— У кабінеті начальника поліції повинен відчуватися дух часу. *So etwas wirkt an die Interessanten positiv*¹.

— Розумію, пане Дангель.

Начальник гестапо підійшов до вікна, визирнув на вулицю, потім по-військовому обернувся і повільно рушив до дверей.

— Знайте, пане Вайнорас, я не з тих, хто вірить, що у босої людини чисті ноги. Застебніться на всі гудзики, а я однаково одразу скажу, на якому плечі у вас родимка. Люди нашої професії прозорливіці. Тому раджу по-дружньому: викиньте з голови допотопний баласт. Колись, у гімназичні роки, я теж розчулювався від запаху старих пелюшок, але через якийсь час зрозумів, що вони потрібні тільки немовлятам. Розумні люди не живуть наївними ілюзіями, а тверезо оцінюють історичну перспективу. Маленькому народові, з усіх боків стиснутому могутніми сусідами, рано чи пізно доведеться розчинитися.— Дангель говорив спокійним голосом учителя і походжав по кабінету, заклавши руки за спину.— Треба радіти, що сприятливий збіг обставин штовхнув Литву не в обійми дикого Сходу, а культурного Заходу. Сентиментальні дурники лякають вас германізацією. Але ж і прусси свого часу онімечилися. Що вони втратили? Коли ваш жемайтівець колупав землю дерев'яною сохою, сидів при скіпці, а діти його потай від царських жандармів училися грамоти,— вже тоді прусський селянин жив краще, ніж литовський селянин наших днів. Литва на ціле сторіччя відстала від Заходу. Ваші князі пролили багато крові, боронячи край від хрестоносців, але оборонили не Литву, а Схід, який пізніше віддячив вам за це рабством. Це була фатальна помилка. На жаль, дехто навіть зараз не розуміє, як безглуздо чинити опір історичній необхідності, і намагається зійти з правильного шляху на путівці, прокладені древніми дурнями. Бачите, я з вами одвертий, пане Вайнорас. А втім, при-

¹ Це позитивно впливає на відвідувачів (нім.).

знаюся, я додержуюсь такої думки, що розумного спершу треба спробувати зігнути; а перебити хребет ми завжди встигнемо...— Дангель спинився біля письмового стола і вперше за весь монолог підняв свої зелені очі на Адомаса. Глибокий погляд був теплий і дружній.

— Я вас розумію, пане Дангель,— дерев'яними губами вимовив Адомас.

Доріжка пластмасової усмішки розколола обличчя надвоє, погляд згас.

— Ні, ви ще мене не зрозуміли, пане Вайнорас, але, сподіваюсь, хоч замислитесь.— Дангель подивився на ручний годинник і вже сухим, офіційним тоном додав:— У мене є серйозне побажання, Herr Polizeichef.

Адомас виструнчився; хоч і почував до себе огиду.

— Я готовий вас вислухати, пане штурмфюрер.

— Мені здається, наші установи мали б тісніше співробітничати. Є справи, які, безперечно, входять у вашу компетенцію, але настільки серйозні, що були б цікавими і для гестапо. Однобічне рішення часом призводить до помилок.

— Будемо консультуватися...

— Так, це точне слово.— Дангель подав Адомасові вузьку білу долоню.— До приємнішої розмови, пане Вайнорас. Мій візит, можливо, і зачепив вас, але я не люблю бити гарного коня батогом, його досить пришпорити.— І, по-військовому повернувшись на загаблуках, він пішов до дверей.

Адомас обважнів на стільці. Він був розбитий і фізично, і морально. У голові порожньо, як на полі бою після битви. Якись нагромадження, обриси фантастичних хребтів тонуть у примарній імлі. І в цьому хаосі невидимим струмком пробивається єдина думка: «Чому не можна плюнути в пику, чому не можна?..» Чужі ноги принесли його до дверей, чужі руки відчинили їх, і під гудіння погребальних дзвонів чужі вуста крикнули: «Кучкайлса!» «Де я вже бачив цю безгубу тварину з поросячими віями та запаршивленою пикою?— подумав він, дивлячись крізь розпливчату пелену на важку постать, що виникла перед ним.— Та він же з нашого села! Послужливий наймит і гарний робітник. В господарі пнеться? Наступник старости Яутакіса, на всі руки майстер. Йому однаково, колодязь чи могилу людині викопати».

— Ви певні, що не помилилися?— спитав він, коли Кучкайлс, покаплюючи у волосатий кулак і боязко

поглядаючи на відчинене навстіж вікно, майже пошепки розповів про справу.

— Бодай мені на місці вмерти, пане начальник! Давно вже на нього думав. Приблизить, бачте, дитина здалеку і попаде саме туди, де на таких чекають. Магнітом його тягне. Ха-ха-ха... Мені смішно! Жидівський дух, пане начальник, я проти вітру чую. І ще розмови такі довелося чути — Гірнюсів підпасок проговорився, — що у нього не такий, як у нас, католиків. На озері побачив, коли той купався, бач як, пане начальник... Такий мовчазний хлопець, давно я примітив. Все сам ходить. Хитре жиденя. Та будь ти хоч найхитріший, але не приклеїш, як обрізано... Ха-ха-ха... Мені смішно. Ось, вирішив, упіймаю, штани спущу і сам перевірю. Тут справа така, пане начальник, схибити ніяк не можна, на селі повинен бути порядок! Pokійний Яутакіс, бачте, не відповідатиме тепер, а в Пятраса Кучкайліса спитають за все. Справа честі, пане начальник. Учора увечері вибрав хвилинку — лазню, бачте, пане начальник, вони топили. «Прийміть, кажу, і мене попаритись, в нашій піч треба перекласти». З білизною під пахвою та з віником айп момент — і зайшов я в лазню... Ха-ха-ха... Мені смішно. А вони голі — старий Нямуніс та цей малий. Ти б бачив, що тут сталося, пане начальник! Старий ухопив відро, вилив на кам'янку, — пари аж до стелі, нічого не видно. А це щеня — у двері та в передбанник, вхопило одяг та й тікати. Чого йому тікати, якщо такий же, як у нас в усіх, у католиків? Чи певен я? Ха-ха-ха... Мені смішно... Бодай мені вмерти на цьому місці, пане начальник.

— Старасься? — процідив крізь зуби Адомас, не дивлячись на Кучкайліса.

— Треба, пане начальник. Я за Литву без євреїв.

Адомас підвівся.

— Можеш іти! — Ці слова він кинув, наче камінь: «Збирайся під три чорти, а то кулю в спину пущу».

Кучкайліс здивовано й розчаровано уп'явся очима в Адомаса.

— Добре, дякую вам, пане Кучкайліс. Вживемо заходів, — уже м'якше додав Адомас, відчуваючи, що невидимі пальці натягають на обличчя усміхнену маску. Ті самі пальці розпрямили праву руку і поклали її на телефон. — Пан Дангель? Ви вже повернулися? Це Вайнорас. Тут таке діло, пане штурмфюрер. — — —

I

— Пане Гедимінас, га, пане Гедимінас...— Голос ламкий, скрипучий, як заметений з ночі снігом тротуар, над яким висвистує холодна хуга.

«Знову учитель Баукус...» Що день божий по дорозі до гімназії і потім, після уроків, він намагається наздогнати Гедимінаса. Що було, те сплило, Гедимінас йому не нагадує, але Баукус усім своїм приниженим виглядом показує, що він не забув.

Гедимінас мимоволі прискорює ходу. В сірому ранковому присмерку будинки напливають на нього, наче кораблі в туманному морі. У вузькому проваллі вулиці чути тупіт поспішних кроків, вищання відчинених дверей, лопотіння прапорів, прикріплених до балконів та під'їздів (червоних, з чорною свастикою в білому колі, та триколірних); перев'язані чорним кременом, вони майорять у снігових поривах вітру, немов клапті розірваних парусів. Символ солідарності двох влад — панівної та прислужницької — в цю тяжку годину. Півтора року тому обидві кричали: «Через місяць Москва впаде перед нами навколішки». Велика Німеччина накривала пишні столи для переможців, завчасу прикрашувала їхні голови лавровими вінками, але однієї несподіваної днини солодкий пиріг перемоги обернувся під Сталінградом на величезне кладовище. Сотні тисяч матерів, дружин та наречених ніколи не діждуть тих, кого випроводили на Схід захопленими вигуками, вважаючи, що війна — весела прогулянка з квіткою в петлиці.

— Пане Гедимінас, га, пане Гедимінас...

Задиханий голос коло вуха. «Наздогнав-таки».

— Доброго ранку, пане Баукус.

— Метелиця...— Баукус поправляє каракулевий комір. Чорне пальто, чорний капелюх, біла пляма обличчя, іде бочком, ховаючи очі від лютого вітру, налягаючи лівим плечем на невидиму перешкоду.

— Та-а-ак... Погана година...

— Глибока зима.

— Та-ак...

— Німцям туго доводиться...

— Вони, здається, вже зазнають поразки, — мляво відповів Гедимінас.

Баукус глибше сховався в комір. Так вони й пройшли б цю частину шляху до гімназії, як звичайно, поволі обмінюючись новинами, але сьогодні з Баукусом діється щось незвичайне. Голос і часті паузи видають хвилювання.

— У Вентському лісі, кажуть, партизани з'явилися... Пустили під укіс поїзд із солдатами... Цистерна із спиртом була причеплена... Уявляєте, по канавах спирт тече... Кому пощастило, повне відро набрав... — бубонить у комір Баукус, але по голосу чути, що на думці у нього зовсім інше. «Вчора вже казав. У старого пам'ять здає».

— Нічого не вдієш, доводиться розплачуватися.

— Був на вокзалі, моя дочка, та ви знаєте, в касі працює... Поїзди йдуть і йдуть, переповнені пораненими, обмороженими солдатами. Кажуть, переважно обморожені... Руки, ноги відморожені... Зайшло двоє у зал чекання, обличчя забинтовані, дочка каже, навіть дивитись гидко... — Вітер рве голос Баукуса на шматки, підкидає у повітря, де кружляють сніжинки.

— Логічний наслідок, пане Баукус, не треба заходити далеко від дому без теплої одягу.

Баукус довго мовчить, думає. Кучугури, укривши низенькі палісадники, розляглися, наче величезні моржі, виставивши чорні ікла. Чорні черевики до кісточок провалюються в білий пухкий сніг. Тоскно свистить вітер, а за піднятим коміром, за каракулевою стіною, іде напружений двобій між Баукусом-учителем та Баукусом-людиною.

— Пане Гедимінас... — Він хапає Гедимінаса за руку. Слова наповнюють рот, застряють у горлі, душать. Потопаюча людина у відкритому морі, якій однаково, в який бік пливати. — Я повинен вам сказати, пане Гедимінас, мушу сказати... Довіку буду вдячний... і взагалі, ви така людина... можна довіритись... Допоможіть мені, пане Гедимінас!

— Гм... Що з вами скоїлося, пане Баукус?

— Дружина, дітки... Дангель це знає. Він усе знає. Він так і сказав: «За більшовиків ти зробився червоним, пора б вернути собі природний колір». Та хіба я тоді зі своєї ініціативи став червоним, пане Гедимінас? Мене ж пофарбували! Я так їм і сказав: «Не мене одного тоді помалювали, чого ви причепилися саме до мене?» Дангель розсміявся мені в обличчя. «Не хочеш сприяти нашій перемозі? Гаразд, ми це запам'ятаємо!» Я не падлюка

якийсь, пане Гедимінас, але що мені було робити? Дружина, дітки... Я ж не якась висока особа, не герой якийсь, я просто людина, мені жити хочеться...

Гедимінас круто повернувся. Права рука Баукуса, позбувшись опори, безсило звисла.

— Чого ви хочете, пане Баукус? Якого дідька ви тут розп'ятикались? Хочете, щоб я був посередником між вами й гестапо?

— Ні, ні! Будьте людиною, вислухайте! — Баукус надогнав і знову схопив Гедимінаса за рукав. — Я їм кричав: «Ніколи не був шпигуном і не хочу!» Вони тільки сміялися: «Нам не потрібен шпигун, нам досить інформатора...» Як я міг не погодитись, пане Гедимінас? Дружина, дітки... Але я не негідник якийсь, пане Гедимінас, я чесна людина! Я не хочу знати, що діється в нашій гімназії!

— Між нами не було цієї розмови, пане Баукус. Я нічого не чув. Зрозуміли?

— Так, так, пане Гедимінас. Ви нічого не чули. Я так і знав, що ви нічого не почувте. Ви гарна людина, пане Гедимінас, і ви не загубите свого близького. Ви вже постарайтеся так зробити, щоб усі остерігалися бідолашного старого Баукуса. Ви не дозволяйте, щоб я забруднив свою совість злочинном.

Гедимінас люто дивиться перед собою. Високий дерев'яний паркан, за ним чотирикутна цегляна коробка — будинок гімназії. Ми зараз зайдемо туди, пане Баукус. В учительську, потім у класи. І ви постараетесь не бачити і не чути зайвого, а якщо й почувте... «Дружина, дітки... Я не якась людина, не герой якийсь...» Дайте дорогу цьому духовному рахівові, пане Гедимінас, щоб він, проходячи, не зачепився.

Гедимінас спинився. Баукус — теж.

— Прошу вас, прошу... — Хвіртка в дерев'яному паркані відчинена. Чорна рука виставлена, як дороговказ. — Прошу вас, пане Гедимінас.

— Послухайте! — Гедимінас схопив за плечі чорну згорблену фігурку і пропхнув її у хвіртку. — Давайте умовимося, пане Баукус, що ми спілкуємось тільки в учительській. Як ви знаєте, я пишу вірші. А поезія любить самотність. Не забирайте у мене півгодини, які я витрачаю у вашому товаристві по дорозі до гімназії і назад.

— Але...

— Не будемо сваритися, пане Баукус!

Колись історія здавалася мені дзвінким гірським джерелом, напившись з якого, людина здобувала нові сили, щоб іти далі. Знаючи минуле свого народу, правильніше оцінюєш себе. Якщо не оглядатися на вчорашній день, залишишся навіки немовлям, що дигає у загородці, ніколи не навчишся ступати твердою чоловічою ногою, підкованою цивілізацією і культурою. Історична пам'ять — як посох, щоб ним намацувати ями, в які провалювався ще вчора. Я уявив себе жерцем — у мене ж був ключ від фамільного склепу держав і народів з похованими там священними реліквіями людства. На тремтячих ногах фанатика (о свята простота!) я блукав по світу мерців, шанобливо доторкаючись кінчиками пальців до мощів предків, і говорив живим: «Дивіться, це безсмертне минуле нашого народу! Цей клапоть землі біля Балтики, що на карті нагадує серце, поспіль усяний кістками предків; тут знайшли свій кінець і ворог із Заходу, озброєний католицьким хрестом та благословенням папи римського, і православний Схід, що під імперіалістичними прапорами царів розширяв свою державу. Так поклопімося ж священній пам'яті предків, і хай буде вона й надалі невичерпним джерелом сили для майбутніх поколінь, що йдуть шляхом свободи...» Але я бачив: свободу втрачено, деревце всихає, так і не прижившись, і плакав разом з поетом:

Прокинулась Литва. Кінець старій тюрмі!
 В прабатьківських садах ростуть рожеві мрії,
 Ми ж скніємо й тепер в півтемряві, в ярмі,
 І нам у майбутті свобода ледве мріє...—

а все-таки співав гімн разом з тими, хто поливав саджанець окропом:

О матінко Литва!
 Земля героїв ти.
 Минувшину зміцнить
 Цей дух синів святий.

Я ще вірив в історичну справедливість. Вільнюс ми визнали за Польщею, Клайпеду віддали німцям... Державний муж з випещеною борідкою та вусами, що стирчали сторчма, за якусь годину зрікся принципів, якими двадцять два роки годував свій народ. Плин часу змиє його зрадництво, очистить від дволичності, кине в забуття його

рідню, для якої він зробив значно більше, ніж для свого народу, і якийсь учитель історії згодом скаже учням: «Він був першим президентом нашої держави, він посідав одне з найпочесніших місць в період національного відродження».

З пам'яті історії зітруться баукуси, адомаси, бугяніси — черв'яки, якими кишить тепер частина тіла, паралізована фашизмом, а його, що заніс сюди цю пошесть, теж запишуть у книгу минулого. «За Гітлера Німецька імперія досягла вершини своєї могутності», — відзначить німецький історик, а далекий колега десь у Баварії з професійним задоволенням поставить учневі найвищий бал за точну відповідь про державні кордони Німеччини 1942—1943 років. Сито часу просіє кістяки жертв; забудуться мільйони нещасних доль; лишаться тільки мертві цифри (стільки-то загинуло або знищено), математично точні дати (сталось це ось тоді), байдуже відзначений факт, що звеличує особу, — адже історик віддає данину не синові, забитому Іваном Грозним, не селянинові-будівникові, на кістках якого виріс Санкт-Петербург, а самому Івану Грозному та самому Петру Першому, які кров'ю народною цементували міць держави. Історична істина... (Ха-ха-ха!) Універсальний чобіт, який без зусиль підганяють під свою ногу. Жалюгідні пропагандисти мертвого минулого! Ловимо бліх у савані, оперуємо століттями, забуваючи, що самим нам дано прожити мізерний відрізок часу, що кожний з нас — своя земля, своя нація і своя держава, кожний створює свою історію, і що в житті людини найважливіше чесно прожити день, щоб увечері сказати собі: «Сьогодні я задоволений тобою, друже». Чи замислився над цим хоч один із сорока чотирьох гімназистів, що схилили зараз над зошитами голови, напхані історичним мотлохом? «Моє щастя — в моїй чесності». Де вже там! Вони швидше скажуть: «Моє щастя — в неуважності мого вчителя, так мені легше його обдурити».

Гедимінас викреслив два останні рядки вірша і підвівся. Стерті мостини по-зрадницькому заскрипіли під ногами. Клас завмер, побоюючись, що надто багато собі дозволив за ці чверть години, поки вчитель, як звичайно на письмовій роботі, блукав у лабіринтах своїх думок. Математик Баукус якось скаржився гіршого класу від шостого немає — тільки ступиш крок, а підлога вже заграла, як орган, і попередила тих, хто списує. У старого є слабина — підкрадатися навшпиньки до несумлінного учня і

хапати його за комір. «Який у цьому резон? — подумав Гедимінас. — Коли б я більше лінувався, а мої вчителі менше докладали зусиль, може, не потрібні були б двадцять вісім років, щоб зрозуміти неспроможність усього, чим жив досі, Гори прочитаних книжок, гімназія, три курси університету, надії батьків, самолюбство... Ланцюжок безглуздя, яким я поступово обплутував себе, гадаючи, що визволяюсь. Інтелігенція — цвіт нації... Ха! Раби політичної системи — ось хто ми; самі збудували в'язницю, замкнулися в ній і ключі викинули у вікно. Якщо в суспільстві хтось і вільний, то тільки хлібороб; лише він, не поступаючись своєю совістю, виконує священну місію — годує людство».

Почувся гуркіт: хтось упустив на підлогу підручник. Гімназисти тихо засміялися й озирнулися на останню лаву, де Антанас Мінкус, відсапуючись, діставав підручник. У класі він був білою вороною: двадцятирічний здоровань, однієї якої ще торік одержали атестати зрілості; клас дивився на нього із зневажливою насмішкою, хоч і віддавав належне його фізичній силі та іншим талантам — флірту, картам, чарці. Та коли учні побачили його на базарному майдані з гвинтівкою за спиною, а потім він з'явився на уроки з розпухлими від горілки очима й похвалився, що підсобляв німцям «скоротити» євреїв, всі, як один, одвернулися від нього. Гедимінас заходив у постійний клас, наче сам не свій. Він намагався не дивитися на останню лаву, куди, порадившись з класним керівником, запхав Мінкуса, але весь час відчував його присутність. «Ці безтурботні, навіть добрі очі цілилися в людину, а ці пальці, які ще не так давно трималися за материну спідницю, допомагали убивцям посилати на смерть матерів», — думав Гедимінас, коли Мінкус відповідав урок. Той плутався, мимрив, як першокласник, снійманий на брехні. Дорослий парубок з кров'ю на руках, перед учителем він перетворювався на безсилу дитину з молоком на губах, ладен був руки цілувати, аби тільки поставили трійку. «І перед цим шмаркачем люди падали навколішки?!» Гедимінасові увесь час хотілося поглузувати з Мінкуса, зганьбити його перед класом, але він тримав себе в руках, розуміючи, що не може цього зробити, не принизивши себе. «Та й яке ми маємо право засуджувати людину, якщо вона, з'явившись на білий світ, не обирає сама ні характеру, ні вдачі, ні обставин життя, а це ж кінець кінцем визначає всі її вчинки».

— Облиште підручник, Мінкус,— сказав Гедимінас, намагаючись витримати холодний, офіційний тон, якого так не любив у взаєминах з учнями.— Якщо побачу ще раз, що ви «консультуетесь», поставлю двійку.

Мінкус ліниво підвівся.

— Чому мені одному, пане вчитель? У всього класу підручники.

— Так, але всі користуються ними вдома, а не в класі.

— Користуються і в класі, тільки ви, пане вчитель, інших чомусь не помічаєте. А я, бач, увесь час вам заважаю...— Мінкус говорив, винувато опутивши голову, ніби несміливо, прохально, та в голосі бриніла погано прихована погроза.

Гедимінаса прорвало. Скоро пошкодував про свої слова, але він надто довго стримувався і сьогодні просто не міг промовчати.

— Не міряйте людей по собі, Мінкус. Кому заважали інші, той заряджав гвинтівку, щоб очистити навколо себе простір.

Мінкус зблід і мовчки сів на місце.

Гедимінас підійшов до його парти:

— Віддайте підручник.

— Відберіть у всіх.— Мінкус не ворухнувся, навіть не підвів голови.

— Учні, покладіть на парти підручники історії. Черговий, зберіть книжки й покладіть на стіл. Кожний ряд окремою купкою.

«Не треба було йти на компроміс,— одразу ж подумав він.— Торкуюся на уроці. Стаю смішним». Незадоволений собою, він підійшов до вікна. Ще падав сніг. Вже без вітру, але великий, лапатий. Ялинки в шкільному саду нагадали йому різдво; тоді він ще був дитиною. Ніби нічого незвичайного, та в глибинах свідомості назавжди відбився тодішній настрій: пухке, м'яке небо у віконній рамі, хвиляста тканина легких сніжинок, кислуватий аромат глиці. «З таких деталей виліплено людську душу. Цікаво, чи бачив Мінкус хоч раз у житті ж и в у зиму?» Все ще сердячись на себе, він пройшов до дверей, постояв біля дошки і знову сів до столу. Сьогодні вірша він так і не допише. І завтра нічого не вийде. Настрій зіпсовано днів на три, не менше. Неймовірно довгі зимові вечори. О третій обід. Година на відпочинок. До сьомої він підготується до завтрашніх уроків. Години дві-три почитає. А де подіти решту

часу? Піти в кіно? Подивитися пропагандистські репортажі про те, як «героїчна німецька армія успішно б'є ворога», а «визволені народи Європи радісно будують нове майбутнє»? Або сфабрикований за рецептом Геббельса фільм, в якому надлюдина в ім'я націонал-соціалістського гуманізму топче просту людяність чобітьми, підкованими ненавистю? Ні, краще вже піти до географа Туменаса, де вчителі-однодумці щовечора оплакують незалежність і складають політичні прогнози на десять років наперед. Хоч посмієшся (а сміх — це відпочинок) над безглуздою наївністю цих людей. Але ми нікуди не підемо. Ми простягнемось горизонтально, з головою укриємося ковдрою і здоровим хропінням завершимо ще один день, що пішов під три чорти.

Міркуючи так, Гедимінас машинально перекладав підручники з однієї купки на другу, іноді гортав, вдихаючи запах книги, який завжди хвилював його. «Всі вчать з однакових книжок, а наслідки...» Від цієї думки йому чомусь полегшало. Взяв з правої купки підручник, акуратно обгорнутий білим папером. Обкладинка книги змальована через копірку; прізвище написано рукою, але друкованими літерами. Рута Габрюнайтс. Акуратна, старанна учениця. Замість закладки — груба шовкова пилка. Між сторінками немає засушених квітів, як у інших дівчаток. А ось друга обкладинка чомусь грубша, — мабуть, щось сховано за обгортковим папером. Гедимінас не знає, що примусило його поступитися постійною коректністю, — він не любив ритися в чужих таємницях і засуджував за це інших. Мабуть, поліз за обгортку машинально, через неуважність. Спершу здивувався, потім злякався. Таку газетку (чотири сторінки, формат листівки-метелика), тільки з іншою назвою, він недавно бачив у Туменаса. Стаття про минуле литовської нації, в якій звертаються до патріотичних почуттів. Заклик до молоді не вступати у вермахт, уникати трудової повинності. («Ваші руки й серця потрібні будуть після війни для відбудови незалежної Литви»). З окупантом до часу мирне співіснування («Треба тверезо оцінювати обстановку»), але кожен литовець нехай пам'ятає про Грюнвальд і буде напоготові, тільки-но складеться сприятлива політична обстановка, дати німцям урок історії... Гедимінас знав, що існує підпільна преса іншого напрямку. Часом рано-вранці на телеграфічних стовпах та стінах будинків з'являлися листівки, що закликали до збройної боротьби проти окупантів. Якось Гедимінас

навіть у кишені свого пальта знайшов листівку з гаслом: «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!» Але й заклики фанатиків, які вірили, що історія повторюється, і інших, які не визнавали компромісів і бачили порятунок нації лише в кривавому опорі, не мали відгуку в Гедимінасовій душі. «Обидва прапори прагнуть до влади, і влада одних означає поневолення інших». Щоправда, коли Гедимінас одержав газетку від Туменаса і своїми блюзнірськими міркуваннями роздратував того, він і сам не на жарт розхвилювався. Але тільки тому, що політична гра може затягти в свій вир гімназичну молодь.

«Я був наївний, якщо не дурний. В цьому віці і ми тикали пальці у вогонь, думаючи, що там живлюща вода, від якої приростають відрубані голови...»

Гедимінас склав газетку і пхнув її на місце.

— Залишся, нам треба поговорити, — сказав він після дзвоника Руті Габрюнайте. — Чергові, йдіть, я сам провітрю клас.

Дівчина стояла перед учительським столиком, тримаючи в руці зошит, скручений дудочкою. Карі бистрі очі, тонкий овал обличчя, пухке підборіддя з ямочкою, яскравий рум'янець на щоках. Темно-руде волосся заплетене в тугі коси. Скромна гімназична сукня не може приховати округлих дівочих форм. «Йй сімнадцять років!» — подумав Гедимінас.

— Поклади зошит на стіл. — Він пройшовся до дверей і назад, думаючи, з чого почати розмову. — Ти знаєш, що може бути за таке?

Вона кивнула.

— Сподіваюся, це... випадково попало тобі в руки, Руті? Більше таких випадковостей не повинно бути. Я розумію, дівоча цікавість, але для гестапо це не виправдання.

Вона несподівано усміхнулася. Вузькі жваві очі подитячому довірливо дивилися на Гедимінаса.

— Так, пане вчитель. Я була необережна.

— Послухай, дівчинко, я кажу серйозно. Нехай політикою займаються авантюристи. Це не дитячі іграшки.

— Я вас розумію, пане вчитель... — Вона по-змовницькому усміхнулася.

— А саме? — образившись, гостро спитав він.

— Ви говорите як викладач — з обов'язку. Але самі не вірите, що всі борються проти німців з бажання пограти.

«І це каже дівчина, яка досі цікавилася тільки уроками та пінг-понгом», — здивовано подумав Гедимінас.

— Відколи це учні підозрюють учителів у нещирості?

— Ви ж, пане вчитель, не доповісте про мене директорів...— Вона знову спробувала усміхнутися, але в її голосі вже не було колишньої певності.

— Ні, ми знайдемо інший вихід.— Гедимінас узяв зі столу підручник і вийняв з нього газету.

— Ось бачите, ви самі визнали, що чесна людина в такий час не може стояти осторонь!

— Я?! — Гедимінас, приховуючи збентеження, одвернувся до вікна.— Як це я визнав, дозвольте спитати?

— Ви не викажете мене і цим станете на наш бік, а не на бік німців.

— Я не викажу тільки тому, що ненавиджу виказувачів. Щоб бути людиною, Руто, не треба ставати на чийсь бік. Людність не поділяється на половинки. Вона, як і підлота, живе скрізь, де є люди.— Гедимінас підійшов до челюстів кахельної груби, що виступали із стіни, і, відчинивши дверцята, кинув туди газетку.— Служіння політиканам нічого тобі не дасть, Руто. Якщо любиш своїх рідних, роби так, щоб їм не довелося плакати. Намагайся лишитися людиною, це дуже багато; якби кожен робив так, світ тепер не звивався б в агонії.

Рутині очі не сміялися; вона дивилася на нього холодно, розчаровано,

— Мої рідні — увесь народ, пане вчитель, бідні, поневолені люди, яким немає місця на рідній землі. Ви кажете — людність... Як на вашу думку, чи гуманно стояти осторонь і дивитися, як бандит плюндрує нашу домівку?

— Не будемо грати в героїв, Габрюнайте.— Гедимінас присів навпочіпки перед грубою і витер сірника.— Колись, звичайно, були й герої, але тепер ніхто про них не згадав би, коли б не політики, що виймають з картотеки історії свідectво про смерть суб'єкта, який їм на цей раз потрібен, щоб протягти свою ідеологію.

Запала тиша, недовга, але обом вона здалася безконечною. Гедимінас зачинив дверцята і подивився на дівчину. Рутині обличчя було червоне, наче його обпалило полум'я, що загуло в грубі. Дівчина гордо випросталася, відкинула голову (лінії стрункого тіла ще чіткіше впали в очі) і здалася Гедимінасові прекрасною.

— Коли вже так, пане вчитель, то дозвольте спитати вас: чого варті були ваші слова на уроках історії?

— Невже вчитель повинен звітувати перед учнями? — кинув він перше, що спало йому на думку.

— Звичайно, ні, пане вчитель, даруйте мені. Але я ніколи не забуду, як гарно ви пояснювали нам уроки. Історія стала моїм улюбленим предметом. Ви вчили нас любити минуле Литви, пишатися її героями, ненавидіти ворогів, а зараз, коли німці топчуть нашу землю...— Вона помовчала, стримуючи хвилювання, і твердим голосом закінчила: — Ми так вірили в вас, пане вчитель!

Щоки Гедимінасові обпало, наче його вдарили.

— Послухайте, Габрюнайте,— промовив він, не сміючи обернутися,— я не зобов'язаний давати вам пояснення, але доведеться дещо розтлумачити, тому що почуваю за собою провину. Не тільки перед вами, перед усією школою. Але ж не скличеш усіх і не скажеш, а вам я можу сказати. Та я й не збирався щось пояснювати. А справа проста: живе собі людина в солодкому переконанні, що її ідеали найправильніші, найшляхетніші в світі, аж поки одного разу рожева імла розвіється й людина побачить світ, який він є. Я вас обманював, Руто, але не зумисне, мене й самого обдурили. Чи можете ви мені простити?

— Учителю...

Він не поспішаючи обернувся і ступив ті кілька кроків, що розділяли їх.

— Учителю...— пошепки повторила вона.

Він хотів покласти їй руку на голову, але на мить спинився поглядом на недитячих грудях, і рука зніяковіло опустилася.

— Ви мали б сердитися, Руто, але ви мене тільки жалієте,— сказав Гедимінас, читаючи її думки.— Я вас не переконав. Що ж, може, воно й краще. Принаймні для мене, бо знімає з мене відповідальність. У житті буває, що, намагаючись врятувати людину, вбиваєш її. В перші дні війни я цього зазнав на своїй шкірі: намагався уберегти одного відчайдушного хлопця, а вийшло так, що згубив його. Винен? Не знаю. Теперішнє наше життя — хаос, а в хаосі немає місця логіці, її заміняє чиста випадковість. Що ж, сподівайтесь на неї, гуляйте з зав'язаними очима по краю безодні...

Пролунав дзвінок.

— Дякую вам, пане вчитель.— Її голос був холодний і ввічливий, але крива усмішка, що недоречно промайнула на губах, дошкулила Гедимінаса.

Він узяв під пахву журнал, другою рукою згріб письмові

роботи і, згорбившись від сорому й приниження, пішов до дверей, прокладаючи собі шлях у потоці учнів, що ринули з коридора.

III

Він пішов додому раніше; п'ятого, останнього уроку того дня у нього не було. Сніг перестав падати. На вулицях панував по-зимовому холодний спокій; де-не-де копошилися двірники в кожухах, згрібаючи лопатами сніг з тротуарів. Проясніле небо віддалялось од землі, стало теплішим, ширшим; будинки повеселішали, хоча сонце пестило їх лише здалеку, крізь тоншу завісу хмар. Прапори в безвітряну годину висіли, наче розвішані для просушування шинелі загиблих, на які ніхто з живих навіть не кидав погляду; хіба що німецький солдат на хвилину притишував ходу, зненацька вражений думкою, що колись і його героїчну смерть відзначать чорними креповими стрічками.

Треба було зайти до крамниці й отоварити картки, але довелося б нести продукти додому, а Гедимінасові хотілося поблукати по місту. Щоразу, оминившись після уроків за ворітьми гімназії, він відчував незрозумілу полегкість; тут за простором і самотністю гнала його в тихі вулички передмістя, де дерев'яні будиночки за палісадниками й тополі з галасливими воронами здавалися своїми, любими серцю — зовсім як у рідному селі. Тут не впадали в око німецькі мундири й голодні обличчя полонених — черепи, обтягнуті стертим пергаментом; місто відступало за межу реального разом із своїми катами й мучениками, оргіями й агонією, і Гедимінас лишався віч-на-віч із самим собою, поринав у світ своєї уяви, в якій «живуть такі ж безсилі, нещасні люди, як і я. Воскові фігурки в розпечених до червоного жару руках долі, що не відають, кого виліпити з них завтрашній день: негідника чи праведника, святого мученика чи смердючий труп. Бідні раби, запряжені в колісницю життя; і рідко хто з нашої братії ховає під своїм лахміттям єдино цінну монету — бажання лишитися чесним; адже в цьому наша душа: втративши чесність, людина перетворюється в мерця. Так, ми живемо серед купи трупів, але тут, на краю міста, де крячуть ворони, менше чувається сморід гниття». Гедимінас ішов по щойно прокиданій стежці, що зивалася, наче траншея, краєм вулички. Місцями кучугури були такі високі, що над їхніми

рівними спинами виднілися тільки білі косогори дахів. Де-не-де траншея уривалася, і доводилося пробуватися мало не по пояс у снігу. «Знайшов місце для прогулянок! Дослідник Північного полюсу...» — знущався він із себе, та однаково йшов уперед; його підштовхувало нездійсненне бажання втекти від самого себе, від своїх думок, розв'язитись. Сніг набивався в черевики, танув на литках (Гедимінас не визнавав кальсонів), холодна волога обпалювала м'язи; але він був задоволений: ось у нього промокли шкарпетки, він витирає піт з чола, ось він вилаявся, посковзнувшись, і на хвилину забув найнеприємнішу з усіх неприємностей дня — розмову з Рутою Габрюнайте. І все ж розмова згадувалась, і тоді ставало страшно: не весь же час йому блукати по засніжених вуличках передмістя, настане завтрашній день, коли доведеться відчинити двері учительської, зайти в клас і казати учням те, чому не віриш сам. Для початку, звичайно, доведеться вислухати інформацію пана директора: «Учора те й те було погано. Зверніть увагу, панове... Політичний момент вимагає... Шкідливий вплив західної плутократії на учнів... Наш обов'язок перед фюрером і Німеччиною, панове...» Усі схвально кивають головами, хтось навіть докидає гостре слівце на адресу «шкідливих демократичних настроїв», та навіть сам Зігмантас Заука, цей ясновидець-самоук, не вгадає, хто з його вчителів тримає дулю в кишені. Під час першої перерви географ Туменас, взявши тебе під руку, пошепки скаже: «Гідний наступник Умілі, хе-хе...» Зустрінеш іншого, теж щось промовить пошепки. А навколо тупіє Ляонас Баукус, щира душа, в серці якої, на жаль, уміщається тільки дружина та дітки... «Пане Гедимінас, зважте на моє становище», — благають його пособачому віддані очі. Але є й інші очі, безліч очей, які зустрінуть його, Гедимінаса, здивовано, з гірким докором («Пане вчитель, ми так вірили вам...»); він гадав, що відкриває їм велику істину, а насправді — отруїв їхні душі брехнею.

«Як я завтра дивитимусь їм у вічі?»

Він зупинився біля якогось двору, відчувши, що ледве тримається на ногах від втоми. Упасти б у замет, як у дитинстві, коли стомлювався. Хоч на мить притулитися спиною до скрипучого снігу, глянути очима дитини на зимове небо. Але що подумають про нього оті двоє, що копошаться біля своїх саней? «П'яний чи дурний...» Нам ніколи не пощастить лишитися самими собою, ми боїмося, що нас

висміють або вважатимуть за божевільних. Подвір'я бідного Нурока... Сам він кравцовав, дружина мала невеличку крамничку — бочка оселедців, мішок цукру, дві полицки з дешевими дрібничками. Прості, гарні люди. Їх уже немає. Тільки будинок — дерев'яний, з великим незаскляним ганком — стоїть, ніби нічого й не сталося. Та вгрузла в сніг, погризена кінсьми конов'язь, до якої селяни, приїхавши до міста, за давньою звичкою прив'язують своїх гвідих та сивих. Селянська інертність чи вірність ідилії? Тута за тими пропахлими дьогтем та кінською сечею базарними днями, коли, вигідно продавши свій товар, ти пив шкалик могоричу в Хайчиній кімнатці (за стіною дзижчала швацька машина Хаїма), а за дверима раз у раз дзеленчав дзвоник і, наче гуси в кошиках, гелготіли жінки, що товпилися в крамничці. Виходив надвір розпарений, стомлений від гомону, задухи й тісноти — ну й глушина! — але зараз, коли все це без вороття втрачено, чого б тільки не віддав, щоб знову поштовхатись серед кошиків, в яких кудкудакали кури, лежали яйця, серед кислої овчини та пропотілих сіряків, і, вдихаючи оселедцево-гасовий дух, послухати пильний дзвіночок біля дверей.

«Ці люди заїхали сюди, шукаючи вчорашнього дня, — подумав Гедимінас. — Добре б посидіти в їхніх санях, які, певно, вистелені стеблами льону. Солома теж годиться, хоч вона й не пахне димком стодоли. Все це — село. Сонце, лани, гаряче дихання худоби в хліву. Хочу бодай на хвилинку перенестися на село».

Він завернув у двір.

Селянин з жінкою возилися біля саней. Стоячи до нього спиною, вони щось запахали під передок, зрідка перемовляючись.

— Добрий день! — хвилюючись, надто голосно привітався Гедимінас.

Обоє обернулися — Акви́ле рвучко, а Пелі́кас Кярпі́с не поспішаючи, цемов вагаючись, чи варто витратити час на такі дурниці.

— А-а, Гедимінас...

— Пан учитель... кум...

Усі троє усміхалися, стараючись приховати свою ніяковість.

— Приємна несподіванка, — буркнув Гедимінас, потиснувши обом руки. — Признаюся, не сподівався вас тут зустріти. Пелікасе, ти ж раніше наче спинявся біля будинку Бергмана?

— Було колись... було... — промимрив Кяршіс, ховаючи обличчя в піднятий комір кожуха.

— Звідси ближче до шляху, не треба по брукові труситись, — втрутилася Аквіле, поспішаючи змінити розмову. — Привезли ось дещо знайомим. Сам знаєш, місто голодне. Навіть за гроші не купиш, що треба.

— Відправу заупокійну замовили. За Пранаса та Казюне, вічна їм пам'ять, — додав Кяршіс. — Скоро півроку, як їх німці...

Гедимінас присів скраю саней. Праворуч тупцями Аквіле й Кяршіс, ліворуч маячив запушений івеєм круп буланого коня.

— Твій битюг?

Кяршіс задоволено усміхнувся: помітив-таки...

— Збув свого сивка, — похвалився він. — Слабий у колінах став. Цей буланый, щоправда, на одну ногу накульгує — сухожилля ушкоджене, — але плуга потягне легко, як паличку. Ох, як не каліка, то й не показуй у такий час: німець одразу загарбає.

— Дешево поцестило купити, — підхопила Аквіле. — Їхав через село обоз комендатури. Пеле побачив, що кінь кульгає, заговорив з німцями. Півсвині — і буланый наш. І знаєш, кого замість цього буланого запрягли? — Аквіле радісно розсміялася. — Вийшло, як у казці, — і думай, так не придумаєш. Наш Юргіс проїздив мимо, буряки віз із ями. Німці заїхали з ним у двір, виписали квитанцію, випрягли гнідого — бувайте здорові. Катре Курилка село мало не оглушила своїм криком. І до бога волала, і до Адомаса, і до поліції, нахвалялася самому Гітлерові поскаржитись. На цілий рік вистачить людям розмов та сміху.

Кяршіс усміхався половиною рота, сприймаючи це як похвалу.

— Без наміру так вийшло... — Він наче виправдувався. — Не мені, так комусь іншому збули б свого буланого, у іншого забрали б здорового коня. У воєнний час не углядиш, що і як...

— Так, так, — Гедимінас машинально похитав головою. Сани були вистелені стеблами льону, та вже не пахли стодолою. — Радий, що вам щастить. Наживатися, коли країною порядкують бандити, не кожний уміє.

— Таке й скажеш!.. — Аквіле зробилося ніяково. — Яка ж тут нажива, тільки й того, що кінь справніший. Був би мирний час, а тепер... Хліб німцям мало не задурно віддаємо, на продаж майже нічого й не лишається. Оце

привезли якесь кіло сала, масла, виміняли на цінну річ. Це ж не карбованець і не марка, не пропаде...

Кяршіс, де встигає, докидає слівце, підспівує дружині. Ага, аякже: всі розуміють, не довіку ж воюватимуть. Затишне, а тоді згодиться кожна соломину, яку з божою поміччю затагнеш у гніздо. Ох, швидше б минула громовиця! Звісно, і тепер жити можна, але спутаний кінь далеко не поскаче. Старі дірки латаєш, підправляєш то там, то сям, а треба б нове будувати. І око дивиться далі, за оті десять гектарів,— не гріх роздатися ушир та вглиб, звіринка й та свою нору вглиб рве...

— Людина не лисиця, не борсук,— поважно міркує Кяршіс, він сповнений віри в себе.— Напхати черево в запас — це не все, треба дітей на ноги поставити, подбати, щоб було де орати й сіяти, як виростуть.

Гедимінас не бував на селі від різдвяних канікул. Вже тоді йому впало в очі, як різко змінився Пелікас після весілля. Потріскалася кірка похмурості, крізь яку раніше не пробивалися думка й почуття. Він став самостійний, частіше висловлював сміливу думку, частіше усміхався, як людина, що знає собі ціну. Навіть громіздке тіло його стало повороткіше, гнучкіше. Безперечний вплив Аквіле. Але й самої Аквіле не впізнаєш. Дівчина, яка колись дивилася закоханими очима на зоряне небо і вважала, що краще згоріти в полум'ї короткого кохання, ніж тліти все життя, поволі перетворюється в заплилу жиром молодичку, котра, не змигнувши оком, поміняла б зорі на пшоно, на корм своїм курям.

«Очі колишні. І коси теж, хоч і запхані під вовняну, по-бабському запнуту хустку. А от ноги по коліна угрузли в Кяршісові гектари. Тепле пальто нове,— мабуть, виміняла на сало у городянки. Під ним розповіле тіло. Тепер зрозуміло, чому Пелікас так дбас про те, де йому орати й сіяти... Як мало потрібно людині для щастя».

Згодом він зрозумів, що міркує надто строго, але тепер, у пориві несподіваної досади й розчарування, не стримався, щоб не кинути камінь у тиху воду.

— Як там Нямунісова Юліте, чи одужала? — спитав він, суворо оглянувши обох.— Чи, може, не живе тепер у вас?

— Як це не живе,— озвалася Аквіле.— Щоправда, є охочі взяти її — дівчина, хоч бог і зобидив, працює, як віл, і вправна дуже. Але нам самим потрібна. Та й звикла до мене, йти від нас не хоче.

Гедимінас кисло усміхнувся.

— За два-три роки виростите для себе гарну дівчину.

Кяршіс, не розуміючи глуму, кивнув головою: так, розум утратила, але руки лишилися... у людей не пропаде.

← Безталанна родина. Батьків есесівці убили, одну дочку знеславили, вона заподіяла собі смерть, друга збожеволіла. Та й Марюс...— Гедимінас пильно глянув на Аквіле і зрадів, що вона здригнулася, почервоніла й почала поправляти вузол хустки.

— Даремно вони одразу ж не видали Фрейдчиного хлопця, однаково ж німці дізналися.— Аквіле одвертається, соромлячись своїх слів, але інакше висловитись не вмів.— Старшу, Генуте, вони навмисне на очах у батьків та Юліте, щоб не витримали й показали, де хлопця ховають.

Кяршіс, погоджуючись з дружиною, незграбно повертає спиною, що вросла в комір кожуха. Ох, певна річ, могли б дешевше відбутися! Батьків, що й казати, розстріляли б — закон такий, та хоч дівчата урятувалися б. Сподівалися, що не знайдуть. Адже схованка й справді була розумно зроблена: під коморою, а лаз із засіка. А таки дізналися...

Гедимінас раптом відчув, що страшенно втомився. Посидіти б ще, але сани вже штовхають його; малюсінький острівець села, холодний і похмурий, наче хистка відколо-та крижина.

— А як би ти зробив, Пеліксасе? — злісно питає він, насилу розгинаючи ноги.— Повів би до комори й показав: «Вийміть оту дошку, хлопець там»?

← Ох, наче я так кажу?..— Кяршісова голова зникає за коміром, рисочки запушених інеем брів стрибають, ховаючи переляканий погляд.— Усі мудрі по шкоді, а як лихо притисне... Ось і доводиться з двох бід одну вибирати, сам не знаєш, що краще — лізти в зашморг чи в річку кидатись. Це вже така справа...— Комір поглинув кінець фрази й глибоке зітхання — данина бідолашним і самому собі: дякувати богові, ми ще живі...

— Так, це діло таке, побий його грім,— повторив Гедимінас, відчуваючи, що він проти волі усміхнувся, обличчя скривилося, як у мавпи.— Значно складніше, ніж міняти сало на речі, щоб після війни швидше піднести господарство.

Аквіле одвернулася, Кяршіс теж став спиною. Повіль-

но, неохоче,— не спина, а важкі дубові двері на незмащених завісах.

— Не знаю, що б ви робили, якби не селянське сало! — ображений голос Акви́ле.

Гедиміназ, нахилившись, рукавичкою струшує соломини, що причепилися до пальта. На душі і добре, й гидко, як у дитинстві, коли розбив шибку нелюбого сусіда.

— Передайте привіт моєму старому. Якщо є час, нехай у суботу по мене приїде — скучив я за Лауксодісом,— каже він майже весело, наче вони провели час у веселих жартах.— Шкода, що нічого не маю при собі для хрещеника. Може, не поспішасте? Заїхали б до мене, знайшов би цукерки. Щоправда, домашні. Онуте варила, але смачні, аж ніяк не гірші від довоєнної «Корівки».

Кяршіси відмовляються. Акви́ле підгортає під сінник краї попони, Пеліккас ляскає по халяві бато́гом — дістав його з-під передка.

— Ні, не треба, куме. Ми вже гостинців накупили. І для Лаурукаса, і для Юліте. Не кривдимо дівчинку, хоч і чужа. Є вдома і мед, і яблука, сховані в осені, та й Акви́ле такі самі цукерки варить. Ох, не «Корівка», звичайно, але тануть в роті, як сніг навесні, ага, тільки подавай...

Гедимінас простягає руку. Спершу їй, потім чоловікові. Стриманий потиск руки. Всі троє силкуються усміхнутись, але очі холодні — свіжий льодок не пропускає теплого проміння.

Гедимінас іде по сніжному окопу назад. Кяршісам в інший бік. Він чує, як віддаляються хропіння коня, поскрипування полозків («Гайда-а!» — підстобує свого буланого Пеліккас), але не обертається. Спиняється, дивиться під ноги, наче щось загубив. «А все ж вони щасливі... щасливі...» Заглушив ревності, що несподівано вибухнули, по обличчю пропливає гірка усмішка. «Хтось, дивлячись на мене збоку, теж скаже: щаслива людина пан учитель... Щастя... Найвідносніше поняття на світі, як сказала колись Мілда... Дивна річ: щоразу, зустрівши Акви́ле, я згадую це біляве котеня».

Гедимінасові ніяково, що він цілий тиждень не був у міському саду біля фонтана, не перевіряв «поштову скриньку» — дупло в білій вербі. Мілда, звичайно, не образиться — це б суперечило її філософії «речовізму». «Будем одне для одного речами. Потрібно — бери, набридло — кидай»,— сказала вона, здається, на другий чи третій день після бенкету у Байорчюсів.

— Цинічно, але сучасно й зручно,— сказав тоді, підносячи до губів її руку.

Мілда усміхнулася самими очима, обличчя у неї було стомлене й сумне.

— Ти і гадки не маєш, чого вартий був мені ваш жарт у дворі Байорчюсів.

— Чесно кажучи, у мене теж такий настрій, ніби мене покусав собака і я чекаю, аж ось виявиться, що він скажений,— признався Гедимінас.— Директор пропісочив мене добре. Не знаю, чим усе це скінчиться. Лишається радіти, що нас не порішили там, біля машин. Шваб довго не розмовляє.

— П'яні ідіоти.

— Не треба було тобі кокетувати з отим апостолом з гестапо. Адомас перебрав з ревнощів, а я з нудьги.

— Ти теж гарний. Утік, покинув Адомаса. Ми б одразу після того потягли його додому...— Мілда прикусила губу, наче боялася, що вирветься зайве слово.

— Адомас повівся як справжній чоловік,— в'їдливо сказав Гедимінас.— Я просто не повірив. Буває, що й вино допомагає прокинутись совісті.

Мілда повернулася й пішла.

Чого вона образилась? Її зачепив його легковажний тон? Чи вона хоче, щоб він почував себе більше зобов'язаним їй? Так сама ж щойно сказала: «Будемо одне для одного речами...»

Він ішов тоді, розгрібаючи брудними черевиками жовте опале листя, і намагався збагнути зміст її слів. «Досі ми обкрадали Адомаса принагідно,— подумав він.— Йй хочеться системи...»

«Але перша ніч нас усе ж таки скоріше віддалила, ніж зблизила,— знову подумав він.— Вся ця непристойна історія могла на тому й кінчитися.»

І справді, після цього вони не зустрічалися цілими тижнями. А коли й зустрічалися випадково, то обмінювалися робленою усмішкою, стриманим кивком голови. Якось людський потік, що ринув з костюлу, прибав їх одне до одного біля воріт. Було це рано навесні, на великдень; гули дзвони. «Гедимінас? Я гадала, що ви не ходите до костюлу». — «Люблю органну музику й театр». Вона зітхнула, якимось дивно нахилила голову. На тлі чорного капелюшка її обличчя здавалося сліпучо-білим, а очі більшими

й яснішими, ніж звичайно. Не сказавши більше ні слова, вона знайшла його руку, міцно потиснула кінчики пальців і розтанула в натовпі.

Уночі він спав неспокійно. Прокинувшись, одразу ж побачив чорні криси капелюшка й теплу блакить її очей.

Тепер вони вже спіялися при зустрічі, обмінювались кількома словами, як у давні добрі часи, коли вона була пані Бержепепс. «Як справи, Мілдо?» — «Дякую, Гедимінасе, поки що тримаюся». Часом вона бувала сумною, часом веселою, ліричною, навіть трохи цинічною, але Гедимінас відчував, що її очі стають все глибшими і їхня похмура глибина дедалі дужче вабить його.

Улітку, коли минув гарячий час, Аквіле з Кяршісом справили весілля. Аквіле сиділа поруч з Пеліксасом, біла, як яблуна в цвіту, і, зніяковіло опустивши очі, приймала поздоровлення. Гедимінас дивився на обох, як на манекени у вітрині мануфактурної крамниці, цілком байдужий до чужого щастя чи горя. Тільки після півночі, коли музиканти заграли молодим «На добраніч» і вони вийшли з-за столу, щось закипіло, змішалось в грудях. Щоправда, ненадовго.

— Я радий, що ти щаслива, — щиро сказав він, взявши її за руки й дивлячись просто у вічі.

Вона слабо усміхалася, червоніла. («Дякую, Гедимінасе. На добраніч...») А він все ще тримав її за руки, пильно й довго дивлячись у вічі, і бачив у них Мілду. Потім в нього наче біс вселився, до ранку танцював з дівчатами, цілувався підряд з кожною, і знову кожна, яку він обіймав, нагадувала йому Мілду. Наче вона причарувала його. В голову лізла божевільна думка: зразу ж їхати в Краштупенай, постукати в двері будинку на Бузковій вулиці й на очах у Адомаса розцілувати Мілду. На другий день, після півдня, хоч весілля було саме в розпалі, він поїхав додому.

— Ти, хлопчику, тільки п'яний знайшов дорогу до моєї хати, — сказала Мілда.

— Не гнівайся. — Він поклав руки їй на плечі, притягнув до себе і поцілував у груди. — Ненавиджу начальників поліції, але люблю їхніх дружин.

Пізно увечері, побоюючись, що Адомас прибуде раніше, ніж збирався, вона звеліла Гедимінасові йти додому.

Пішов у поганому настрої, устиг протверезитись і не міг собі пробачити того, що зробив. Мілда, звичайно, ображена, хоч і не показувала цього. Ну й нехай. Найгірше,

що себе принизив. Перед очима маячили Адомасові чоботи у передпокої, його халат у спочивальні, пом'яте подружнє ліжко. «В чужому ліжкові, як який-небудь...» — гнівався він на Мілду.

Проте, зустрівшись у місті, вони, як і раніше, спинялися, обмінювалися усмішками, пустими фразами. Давні знайомі, оце й усе, Наче й не було отих двох вечорів.

— Адомас від'їздить на ніч. Якісь справи в повіті, — одного разу недвозначно сказала вона. — Липневі ночі чудові, а якщо ти сама, то хоч на місяць виї.

Гедимінас згадав оті клятві чоботи, халат, запах чужого ліжка.

— Не прийду, — грубувато одрубав він і, побачивши її запитливий погляд, додав: — Не люблю ковдри, зігрітої іншим.

Вона тихенько розсміялася. Якби не вулиця і вікна цікавих городян, вона обхопила б його за шию й розцілувала!

— Тільки й усього? — прошепотіла вона. — Якщо так, я спалю ковдру! Та й навіщо нам ковдра, коли зараз косовиця і у нас є велосипеди?

Пізно вночі, коли вони поверталися з лісу, вона сказала, що визеленила сукню, проте була весела, як ніколи.

Незабаром він поїхав до батька на літні канікули. Майже щотижня на сільській пошті одержував листи — невеличкий аркушик, вирваний з блокнота, на якому, крім дати, години й місця зустрічі, не було нічого. Навіть підпису. Іноді він приїздив, іноді ні. При зустрічі не пояснював, чому не приїхав минулого разу, та вона й не питала. Коли почався навчальний рік, записки він знаходив у дуплі старої верби біля фонтана. Селяни вже давно вивезли сіно, ліс стояв похмурий і голий, на землі гнило листя, і до того дня, коли вона запропонувала бути між собою речами, вони розходилися, приголубивши одне одного тільки очима. Він бачив: вона тривожиться, боїться довгої перерви; туманний натяк про речі був проханням знайти якийсь вихід.

Увечері він зайшов на квартиру до директора.

— Ви знаєте, пане директор, що я пописую вірші, — прямо почав він. — У поетів, хоч і невдалих, є свої чудернацькі примхи. Скажімо, у мене... Буває, приходять натхнення, в голові багато чудових образів, здавалося б, сідай і твори. А сядеш, і думка працює мляво, картина тьмяніє... А взагалі, пане директор, я помітив, що найваж-

че даються мені рими вдома, в моїй кімнаті. Найкращі вірші написав я на селі у батька або в гімназії.

Зігмантас Заука, худий, високий, з увігнутими, як на лемеші, щоками, перебив Гедимінаса:

— Не прибіднюйтесь, ви гарно пишете. Читав ваш віршик, здається, в «Савайте». Про весну. Для нашої гімназії мати такого поета — це честь. Гарно описуєте природу і любов,— можна сказати, за душу бере, я ж і сам не байдужий до таких речей. Люблю поезію, завжди готовий підтримати мистецтво. Чим можу служити?

— Я хотів би вчорами працювати в учительській, пане директор.

— Хоч до ранку, пане Дзюгас! До речі, одне скромне побажання: побільше гарних віршів! І не тільки в «Савайте». Було б дуже приємно, коли б під твором, разом з датою його, так би мовити, народження, стояло: «Краштупейнайська гімназія». Решта — на ваш розсуд. Безперечно, нас усіх дуже порадувало б, коли б ви оспівали не тільки наших жінок, литовські луки й ліси. Ми живемо в суворий час, пане Дзюгас. Коли гримлять військові фанфари, поетові не досить зривати в саду квіти й прикрашати ними голівку коханої. Обов'язок поета — виховувати ненависть до ворога, зміцнювати волю, національну самосвідомість. Адже те, що сталося у вашому рідному селі, в Жауксодісі,— ганьба для всієї нації. Через одного єврейського вирока загинула ціла литовська родина! Це й добре — все ж кількома більшовиками менше! — але повинно стати попередженням. Ми ще не ліквідували шкідливої для нації сентиментальності.

Гедимінас кивав головою («...Так, так, звичайно, пане директор... будемо старатись, скільки талант дозволить, тільки боюся, немає в мене політичного чуття...»), а в голові билася думка: от би дати панові Зауці по отим його лемехам, що пашать хворобливим рум'янцем, і помилуватися, як зашипить його загартована нацистська воля. «Ні, я боягуз, та й починаю закохуватись у Мілду», — глузував він із себе, вийшовши на вулицю й прямуючи до гімназії, до сторожа, благодушного дідугана, тихого, як земля, за ключем від парадних дверей. «Оце зрадіє Мілда», — думав він, уявляючи собі, як вона усміхатиметься йому, як потепліють її сині очі, коли вона дізнається, що він знайшов пристановище на зиму. Правда, куточок не ідеальний — директор колекціонував людські кістки і перетворив учительську на справжній анатомічний кабінет: поставив

у кутку скелети й завалив черепами, щелепами та ребрами усі вільні місця на книжкових полицях. Але це кладовище можна якось замаскувати... Знайшовши в дуслі тільки тобі одному зрозумілу звістку, що у неї вільний вечір, зможеш прийти сюди і, готуючись до завтрашніх уроків, чекати, поки вдарить у шибку камінчик.

«Ах, це ти, моя річ? Дай-но твою ручку, підемо в наш анатомічний музей...»

V

Гедимінас вийняв з книжкової шафи прапор і, розгорнувши його, накинув на кістяк, що білів у кутку. Потім підійшов до вікна, поправив штору і сів поруч з Мілдою.

— Приємний збіг, що саме сьогодні ти змогла прийти, — сказав він. — Знаєш, жінка часом буває потрібна чоловікові, як злочинцю далекі землі, куди він тікає, щоб сховатися від правосуддя.

— Адомас свого часу сказав мені те саме, тільки простіше: «Ти мені дуже потрібна, Мілдо», — відповіла вона, здвигнувши своїми вузькими плечима. — Що ж, бути рятівним кругом — мій благородний обов'язок.

— Не гнівайся, Мілдуже, я цей тиждень був страшенно зайнятий.

— Не бреш. — Вона ласкаво скинула з плечей його руку. — Я просто була не потрібна тобі, ото й усе. Заспокойся, я не докоряю. Я надто стомилась.

— Пробач, — засоромившись, буркнув він.

Прихилившись до спинки канапи, він завмер, заплющивши очі, усім тілом відчуваючи тишу, сумну, безкраю. Перед очима розляглося порожнє, рівне поле. Без заходу й світанкового присмерку, без неба та обр'ю. Неозора площина, розмита зливами, відполірована вітрами, що летіла в безмежному просторі. Його ноги безшумно підіймалися і опускалися, не лишаючи сліду на цій кам'яній землі мерців, і брав жах від думки, що він повторює шлях мільйонів знедолених, які пройшли тут перед ним, шукаючи того, чого немає, і не потрапили навіть на свій власний слід, щоб вернутись назад.

— Сьогодні я ще раз уткнувся носом у те, що знав, але до чого не хотів придивлятися, — нарешті промовив він. — Ти віриш, що в якісь лічені години може вміститися квінтесенція всього життя?

— Я намагаюся не розв'язувати ребусів, які мені не під силу,— байдуже відповіла Мілда.

— Просто ти не вмієш себе обдурювати. Жучок, повзучи по камінню, гадає, що проклав стежку для інших жучків, та коли він обернеться... Я обернувся, Мілдо. Ніякої стежки немає. А як і є, то я йшов не по ній.

— Читаєш нові вірші?

— Ні, всього лиш пригадав дівчину, якій слід було народитися на десять років раніше або пізніше і, звичайно, на іншій півкулі. Тоді б вона не наступила на мій слід.

Мілда здригнулась. Млява усмішка розтягла раптом обм'яклі губи.

— Тобі давно вже час серйозно закохатись. Вітаю. Сподіваюсь, новенька не така чутлива, як я, не доведеться завішувати кістяк прапором.

— Не кажи дурниць, вона моя учениця.— Гедимінас, не встаючи, схопив Мілду за плече й притягнув до себе. Вона слухняно простяглася поруч, впоперек канапи.— Вона була для мене дитиною. Тільки сьогодні я побачив, що її грудям тісно в гімназичній сукні. І подумав: незavidна доля вийти за сільського йолопа, годувати курей і на кульгавому буланому коні возити сало до міста, але зараз такий вихід був би для неї порятунком. На жаль, поки що це неможливо, а потім буде ні до чого: у нас багато суб'єктів у чорних капелюхах, що віжно люблять своїх дружин і дітей, не сентиментальних хлопців, які тренуються у стрільбі по живих мішенях.

Він замовк. Чекав відповіді від Мілди, але вона лежала поруч, як мертва, уп'явшись тьмяним поглядом у стелю.

— Що з тобою? Чому мовчиш?

— Адомас відучив мене питати, а ти говориш загадками,— похмуро відповіла вона.— Та коли хочеш знати мою думку, то ця твоя хтозна-чому нещаслива дівчина й справді вийде заміж. Але не за якогось сільського йолопа, а просто за негідника в мундирі, якому вона — для його ж блага — зраджуватиме з іншим, ще гіршим негідником у мундирі.

Гедимінас підвівся.

— Що ти хочеш сказати? — крикнув він, стиснувши її руки.

Вона похитала головою. Повіки розплющились і застигли, наче виліплені з воску. На нього дивилася змучена жінка, яка благала про допомогу і вже жалкувала про слова, що вирвалися в хвилину слабості.

— Не стискай так руки...— простогнала вона.

І вони, в єдиному пориві, кинулися одне одному в обійми. Довго сиділи мовчки, захмелівши від тепла своїх тіл, оглухнувши від неритмічних ударів серця. Банальні слова «я тебе кохаю» так і не були сказані, а губи, що шукали одні одних, мовчали, але про це волала кожна клітина тіла.

— Не треба секретів, Мілдуже,— пошепки говорив Гедимінас.— Секрети роз'єднують людей. Я тобі все розповім...

— Ні, ні,— боронилася вона.— Не хочу. Я ж тобі вірю. Повір і ти мені. Про цих, у мундирах, я жартома.— Вона відсунулася від нього, поправила сукню, пригладила волосся і знову стала спокійна й тверда Мілда, яка нічого не вимагає від завтрашнього дня й ладна взяти те, що дає сьогоднішній.— Погаси світло,— пошепки промовила вона.— Я хочу, щоб пропали речі, щоб ми лишилися вдвох.

«А вже не так і довго до комендантської години»,— без ентузіазму подумав він.

З гімназії вони вийшли разом. Біля воріт, знехтувавши обережність, він обійняв її і палко розцілував. Хотів навіть провести до ганку — чихати на Адомаса! — але вона не погодилась. Раніше такого не було, — розходилися вони полохливо, як зайці, навіть не подавши одне одному руки, і він щоразу полегшено зітхав, ніби здихавшись небезпечної речі. «От я й закохався!» — вирішив він, уже лежачи в своєму ліжку. В голові крутилася її фраза про негідників у мундирах. Він ревнував і чогось боявся. Думка пливла за думкою, як хмара за хмарою, дедалі важча, похмуріша; він ніяк не міг все продумати логічно і зробити висновок, але чуття уперто підказувало йому: ось-ось станеться щось неминуче, не може ж усе йти, як раніше. «Людина вважає, що сама щось робить, сама щось вирішує. А насправді вона діє під натиском обставин, на які кожен реагує по-своєму, залежно від характеру. Я не можу більше лишатися в гімназії. Це злочинна угода з совістю, самоприниження перед учнями. Так, так,— думав він,— час уже мені забиратися в іншу нору. Там теж чути тупіт кованих чобіт, в повітрі літає підлота, але я хоч знатиму, що зробив усе, що міг...» Він вирішив так, і одразу на серці полегшало. Теплий ласкавий туман оповив мозок, чітсь невидимі руки відірвали його від землі. Він підіймався вище й вище, ось уже й червоне склепіння неба. Далеко внизу сходило сонце, променисте й гаряче,—

розжарений у горні крачок циркулярної пилки. Земля з лісами й містами, полями й селами стала схожа на величезне крапчасте полотно, безлюдна, мертва куля холодної магми, на якій все зародиться і почне жити спочатку. І йому стало весело. Він розмахнувся і вдарив кулаком по небесному склепінню. Почувся звук, але не такий, якого чекав. Він знову й знову бив по цьому склепінню, стукав обома кулаками, але небо відмовлялося густо дзвоном, воно глухо бубоніло, як прогнилий стовбур. «Гей там, годі жартувати! — злякавшись, закричав він. — Таке свято, а дзвони всієї землі мовчать...»

Він сів на постелі, ще п'яний від сну. В передпокої розмовляли. Неголосно. Але він розрізнув жіночий і чоловічий голоси. «Адомас!» Панічний жах скував його. Ось він, Гедимінас, прострелений кулями, в самій білизні лежить на підлозі. І це видіння, що промайнуло блискавично, викинуло його з ліжка. Стягнув штани із спинки стільця і почав їх одягати. Мозок знову працював нормально, подолавши хаос почуттів. Коли Адомас постукав у двері, Гедимінас був уже спокійний. Що ж, рано чи пізно це повинно було вийтись. Може, воно й краще, що все сталося сьогодні. Вони з'ясують взаємини («Так, ми в Мілдою кохасмо одне одного»), і припиниться негідна гра в сховавки.

— Прошу! — крикнув він, однією рукою застібаючи штани, а другою вмикаючи світло.

Адомас зачинив двері й привалився до них спиною. Обличчя землисте, очі зацьковано блищать, в кутиках засмаглих губів засохла піна. Одяг розхристаний — кашкет зсунутий на потилицю, чоботи заляпані грязюкою, ремінь з незастебнутою кобурою зсунувся набік. З'явилася думка, що пан начальник поліції добру милю біг не оглядаючись і досі ще не вірить, що ціла його шкура.

— Не чекав? — З його рота вирвалося якесь булькання.

— Ні. — Гедимінас ступив крок назад. — Година пізня. Та й взагалі... Не заходиш...

— Година пізня для курей та горобців, а для сов та пугачів саме раз. Чому не запрошуєш сісти? Боїшся, щоб стільця не зачервонив кров'ю? Зад чистий, не бійся. Ця частина тіла найменше винна, але їй завжди найбільше дістається.

— Сідай, — сипло промовив Гедимінас, відчуваючи, що обличчя заливає рум'янець. — Вип'єш?

— Давай. Набрался, як губка, а не бере. Давай свого яблучного.

Гедимінас вийняв з буфета сулію, поставив на стіл два келихи. Руки його ще тремтіли.

— Скинь шинель.

Адомас, не кажучи й слова, скинув з плечей шинель, жбурнув її на канапу, ремінь з пістолетом — так само туди. Кашкет полетів у куток.

— Я загинув, Гедимінасе... — буркнув він, важко опускаючись на стілець.

Гедимінас мовчав.

— Не зрозумієш... ні, ти не зрозумієш... — силів Адомас, навалившись грудьми на стіл і тримаючи в руці келих з вином. — Не зрозуміти зайцеві мисливця. Вип'ємо, душко.

— Вип'ємо, Адомасе.

Не дивлячись один на одного, вони підняли келихи і з однаковою жадібністю випили до дна.

— Я так тобі заздрю, хитрий ти святенику, що іноді так і хочеться вхопити тебе за глотку й душили, поки очі на лоба не полізуть. — Адомас скрипнув зубами. Його одвисле підборіддя трусилося, наче він ніяк не міг щось проковтнути. — Відпустити, дати дихнути й знову душили, відпустити й душили знову. Знав би, що таке страждання.

— Припустімо, розумію. Але що з того, як не можемо допомогти? — відповів Гедимінас, остаточно заспокоївшись.

— Краще налиї ще, ніж варнякати дурниці, пане вчитель. — Він випив келих, не дожидаючи, поки Гедимінас наллє собі. Хвилину сидів, похнюпивши голову, каламутним поглядом уп'явшись у свої руки й ніби дивуючись, що це справді його руки. — Що ти можеш зрозуміти, що ти можеш?.. Чи кохав ти хоч раз жінку, гідну себе? Яку одного разу втратив, чудом повернув собі, а тепер вона знову вислизає з рук? Що я скажу, прийшовши додому, як до неї доторкнуся? «Службові справи, люба...» Хто повірить, що йдеш із лазні, коли від тебе за версту тхне псиною? Шкуродер! Спершу виправдувався, вигадував усякі дурниці, а тепер брешу мовчки. Хай йому чорт! Наша професія не з таких, коли хочеться ділитися з дружиною враженнями робочого дня... І вона замовкла, Гедимісе, замовкла. Але погляду, який вона кинула на мене, до смерті не забуду! Тоді у неї не було підстав так думати про мене, але сам знаєш, балачки... Якщо ти начальник поліції і десь стріляють, то повинен курити димок і з дула

твого пістолета. Це вже напевно... Тоді ще не курів, Гедимінасе, хоч... я вже був... Цей російський пілот, Нямуніси...— Адомас закашлявся, обличчя страдницьки скривилося. Здавалося, слова до крові роздирають горло, і він, як після отруєння, хоче швидше виблювати, щоб припинилися муки.— Так, я вже був негідником! Але хіба я винен, що все так по-дурному склалося? Сам себе я Адомасом не народив. Певже не буває в житті, що ти негідник, але в цьому не винен? — Він нарешті відірвав погляд од своїх рук і жалібно глянув на Гедимінаса.

— Ні! — викрикнув Гедимінас. Це якось вихопилось у нього несамохить: слово прогрімало в покаяній тиші, як вирок судді. Він досі ще жив вечором, проведеним в учительській, тримав її, тендітну, безпомічну, в своїх обіймах, зазирає в вічі й дивувався, що в цих двох клаптиках неба відбивається сум за втраченими мріями всього світу.— Ні! — повторив він і в думці вів далі: «Ти втратив жінку, але я її кохаю. Мабуть, за те й покохав, що вона страждає. Лиши її мені. Я не можу врятувати весь світ, але одну людину можу зробити щасливою».

Адомас схилив голову. Погляд мляво ковзнув по порожньому келиху.

— І ти засуджусь?.. Що ти знаєш, що ти можеш знати?..— прошепотів.

Гедимінас налив келихи.

— Не засуджую, але й не жалію,— твердо відповів він.— І нічого знати не хочу. Вип'ємо цю пляшку, і ходімо спати. Не збагну: чого ти прихався до мене серед ночі? Адже не з самого бажання вхопити мене за глотку й душити, аж поки очі на лоб полізуть?

Адомас розсміявся. Сміх був такий недоречний і страшний, що в Гедимінаса по спині побігли мурахи.

— Прийшов спорожнитися в чужій кімнаті,— не ворухнувшись, сказав він.— Я з тих людей, хто не зносить, коли смердить тільки в них удома.— Ламаючи тремтячими пальцями сірники, він закурив, схопив келих, випив, налив собі ще, знову вихилив. І безперестану говорив, викурюючи сигарету за сигаретою, не відриваючи погляду від столу, наче на ньому сиділа невидима істота, яка — єдина в світі — розуміла його і могла розважити. По щоках текли п'яні сльози. Його розповідь час від часу перебивав страшний, схожий на передсмертне хрипіння тварини, сміх, і Гедимінас сподівався, що Адомасові не вистачить сили й мужності говорити далі і скінчиться нарешті ця

мука. Але той крок за кроком підіймався на вершину Голгофи, і спонукало його на це не бажання виправдатись, взяти на свої плечі солодкий тягар каяття, а безнадійна спроба втекти від недавно пережитого жаху.

VI

Телефонний дзвінок з комендатури. Чи то прохання, чи то наказ: пан Ропп хоче негайно зустрітись. Чого це раптом? Ах, так, військова влада незадоволена, що мало зібрали теплого одягу на допомогу військовій. Може, накажуть ходити по селах і роздягати селян? Адомас сердито напинає шинель, застібає ремінь з портупесю. Похмурий, хоч і підтягнутий, ступає чобітьми по обледенілому тротуару, який двірники вже встигли почистити після метелиці. Біля дверей комендатури солдат з автоматом на грудях — настобурчився, опустил навушники, під сірим козирком темніють здивовано-злякані очі розгубленого зухвальця. Над дверима звис червоний прапор, перев'язаний чорним крепом. В його складках — білі шматки зламаної свастики. Stalingrad, Stalingrad... Адомас ледве стримав усмішку. «Може, через рік тут майорітиме трикольоровий прапор, а поряд з ним, на честь визволителів, піднімемо другий — смугастий, з сорокавісьмома зірками у верхньому кутку».

Комендант Ропп був не один: у кріслі за письмовим столом розсівся оберштурмфюрер Хрістоф Дангель (недавно підвищений у чині за заслуги в справі зміцнення цивільфервальтунга) в сіро-зеленій формі співробітника гестапо (на рукаві біла свастика). На обличчях — драматичне напруження й скорботна зосередженість. «Так, ніби щелепи у них теж підв'язані чорними стрічками», — подумав Адомас, але усміхатися чомусь перехотілося. В повітрі висіла загроза. Він не чув, як клацнула пастка, чуття попередило про небезпеку. Тепер він помітив ще одного, що сидів далі від столу, в кутку. Чорна форма і білий череп на високій тульї кашкета (есесівець тримав його на колінах) не пасували до жирного невизражного обличчя з масивним підборіддям, а воно не пасувало до вузького лоба й маленьких тьмяних очей.

— Ми вас трохи затримаємо, пане начальник поліції. — Комендант владно показав на порожнє крісло проти Дангеля і, не чекаючи, поки Адомас сяде, вів далі: — З опе-

рацією, звичайно, ми упоралися б своїми силами, але поточний момент вимагає підкреслити німецько-литовське співробітництво.

— Пан комендант аж ніяк не натякає на трагізм подій, — поспішно докинув Хрістоф Дангель. — Тимчасові невдачі на війні неминучі, навіть потрібні, вони допомагають виявити помилки, враховуючи які армія може правильно підготуватися до вирішального удару.

Есесівець, що сидів у кутку, закліпав очима, наче хотів щось додати, але промовчав, знову уг'явся в них очима і застиг, наче онудало.

— Цілком згоден з паном оберштурмфюрером, — сказав Ропп. — Але це не означає, що ми байдужі до сліз німецьких матерів. Німецька щедрість давно всім відома: за кожен труп відплачувати ворогові сторицею.

Адомас машинально кивнув головою.

— Німецька армія подбає про це, пане комендант, — запевнив Дангель. — Наш обов'язок — зробити все, щоб вона була сита, тепло вдягнена, а тил чистий від ворогів. Я беззастережно підтримую вашу...

— ...і пана гауптшарфюрера Лемке, гер Дангель, — скромно зауважив комендант, показавши очима на есесівця, який знову закліпав очима, але не рушив з місця, наче примерз до стільця.

— Так, я підтримую вашу й пана гауптшарфюрера Лемке ініціативу. Операція вивільнить солдатів, що потрібні для іншої мети, будуть заощаджені продукти харчування. Пане Вайнорас, — Дангель обернувся до Адомаса, — сьогодні нам належить виконати операцію, в якій матиме честь взяти участь і ваша поліція. — І Дангель, не міняючи пози, нудним голосом виклав справу: — Пан комендант, — сказав він, — кожну акцію реєструє під кодовою назвою. Вам не обов'язково її знати, але тут усі свої і секретів бути не може. Отже, кілька слів про операцію «Квадрат 517». Комендатура — СС — гестапо — поліція — ось чотири кути, на які спирається операція. Цифра показує число. Основна маса — 500 — військовополонені, фізично виснажені, непридатні до продуктивної роботи. Репта — 17 — різний комуністичний набір з підвалів гестапо. Час — 20.00. Місце — Вільшаник. Про транспорт і охорону подбають наші люди. Поліцію включено до групи винищення, якою командуватиме гауптшарфюрер Лемке, — сказав на закінчення Дангель.

Есесівець і тепер не ворухнувся. Тільки широкі губи трохи розтяглися, відкривши білу смужку зубів.

Адомас витер долонею холодний піт. Чорна тінь у кутку виросла, зайняла півкімнати. Задзвеніло у вухах. Він бачив, як комендант роззявляє рот — не рот, а бездонне провалля, — але не розумів ні слова. «Почесний обов'язок... очистка... буде видано додатково... сигарет... шнапсу...» — доходили до свідомості безладні слова.

— Скільки вам треба людей? — нарешті почув він свій голос.

— Приведіть усіх вільних від служби, — відповів Ропп.

— Я?!

— Та звичайно, пане Адомас, — озвався Дангель. — Невже ви можете передовірити таке почесне завдання іншому, скажімо, своєму вахмістрові Бугянісу, хоч він і гарний хлопець?

— Я... — Адомас підвівся був, але три пари очей, іронічних і погрозливих, штовхнули його назад у крісло. Біла смужка зубів між губами есесівця почала рости, і нижня частина обличчя стала подібна до черепа на його кашкеті.

Пан Ропп теж дозволив собі усміхнутися в цей траурний день і глумливо зауважив:

— Досі ви не відзначалися старанністю, пане начальник поліції. Пригадую, особливо в перші місяці війни, коли при комендатурі створено було каральний загін для ліквідації євреїв та комуністів, деякі ваші хлопці попрацювали добре, а у папа Вайнораса, коли він нам був потрібен, неодмінно знаходилася невідкладна справа, і він кудись виїжджав.

— Ви ні в чому не можете мені дорікнути, пане комендант, — пролепетав Адомас. — Коли треба було, я не боявся вжити зброю. Але розстрілювати беззбройних людей...

— Людей? — здивувався Дангель. — Єврейський комуніст для вас людина! Проказа на тілі людства, гнилизна! Історія покликкала нас очистити від них землю. Не повторюйте псевдогуманістичних дурниць, пане Вайнорас, нехай цим займаються плутократичні виродки Заходу!

— Моральні принципи нашої нації...

— ...чекати, поки інший заріже курча, а потім його з'їсти, — перебив його Дангель. — Облиште, пане Адомас, я бачу вас наскрізь, можу навіть сказати, про що ви думаете. Ось послухайте. — Начальник гестапо нахилився до Адомаса. Шорстка маска обличчя, свіжонапудрена після

гоління; від неї тхнуло сирістю льоху й галантерейною крамницею.— З німцями хтозна, що буде, гадаєте ви, однієї чудової днини вони ще побіжать з Литви. Буде новий Версаль, новий Вільсон із своїми вісімнадцятьма пунктами, нове шістнадцяте лютого... Ви боїтеся ризикувати, далекоглядна ви людина, оскільки не знаєте, як на це реагуватимуть ваші майбутні заокеанські господарі...

Адомас хотів схопитись, висловити обурення — він і справді не думав, що згодом доведеться відповідати за свої вчинки, — але гіпнотичний погляд Дангеля прикував його до стільця. Зібравши всю свою волю, він все ж нахилився вперед і підвів тьмянний погляд на коменданта.

— Пане Ропп... Herr Hauptmann... Моя поведінка не дає вам найменших підстав... Я протестую... — Язик ледве ворухився, ніби в пересохлому роті вирости зайві зуби.

— Ми не робимо далекосяжних висновків, пане начальник поліції. Ми віримо вам. Ще більше — даємо вам чудову можливість розсіяти підозру, якщо у когось, скажімо, у пана Дангеля, така з'явилась. — Рот коменданта екривився в усмішці. — Ви ж розумна людина і, звичайно, не повірили більшовицькій пропаганді, що німці, мовляв, тут тимчасові гості. Хоч загалом вашій нації властива така свинська риса, як невдячність. Німеччина, яка врятувала Литву від сибірських таборів, проливає кров за нову Європу, а в цей час литовські хлопці бавляться з дівчатами в своїх коморах. Набрали батальйон добровольців і вважають, що виконали свій обов'язок перед фюрером і великим рейхом. Вояки! Без німецької допомоги не можуть упоратися навіть з білоруськими партизанами. Чи не надто довго ви випробовуєте паше терпіння, пане Вайнорас?

— Але що я можу, пане комендант... — промимрив Адомас. — Не в моїх силах...

— Ми вже переконалися, що у ваших силах, а що — ні. І вважаємо, — окуляри коменданта грізно блиснули, — що справжнє ваше покликання, мабуть, не тут, а в батальйоні територіальної оборони, віч-на-віч з озброєним ворогом, — адже цього, здається, прагне ваша благородна солдатська душа? Охоче посватаю вас туди, якщо вже ви проситесь.

Поки комендант говорив, Дангель схвально постукував каблуком по підлозі, наче вбивав кожне слово в свідомість начальника поліції.

— Моя думка цілком збігається з вашою, пане Ропп.— Дангель знову нахилився до Адомаса.— Як бачите, пане Адомас, ми маємо серйозні підстави не вірити вашій щирості.

Адомас уп'явся нігтями в спітнілі долоні.

— Не можна вийняти серце й показати, що там,— видушив він, розуміючи, що брехня виширає з кожного його слова.

— Чому не можна? Можна. Але тоді серце уже не потрібне буде, пане Адомас.— Крісло Дангеля скрипнуло; він сипло роземіявся.

Грюкнув відсунутий стілець, застогнав паркет. Коли Адомас підвів голову, комендант уже стояв біля столу, на його обличчі лежав вираз нудьги. Дангель, заклавши ногу за ногу, схрестивши на грудях руки, дивився на стелю. Чорна тінь у кутку більше не усміхалась. Очі есесівця світилися, як у kota.

Адомас підвівся.

— Більше зауважень не буде, Herr Polizeimeister?

— ...

— О дев'ятнадцятій нуль-нуль із своїм загоном бути біля комендатури.

— О дев'ятнадцятій нуль-нуль бути біля комендатури...

Пав Ропп усміхнувся, і Адомасові губи теж розтяглися в усмішці. Він кладнув закаблуками («Можна йти, Herr Hauptmann?») і, похитуючись, пішов по безмежно довгій кімнаті із слизьким паркетом, пальмою поряд з дверима та вартовим за дверима, відчуваючи, що з обличчя не сходить усмішка. Та й саме обличчя якесь чуже, наклеєне. І ця дурна усмішка теж наклеєна,— ні, вона приросла до обличчя, і він ішов через усе місто, соромлячись цієї усмішки, але ніяк не міг її пригасити.

Отямився він біля свого будинку. З відчиненої квартирки пахло смаженим. Обід! «Хоч раз вчасно прийшов, Адомасе! Та що це з тобою? Ти сплотнів! Господи, скажи, що скоїлося?» Доведеться усміхатися і їсти біфштекс. Але ж він може не витримати і вдарити її! А потім лишиться тільки впасти на коліна й благати прощення, сповідатися у всьому, як перед священником.

Він відскочив од дверей і вибіг на вулицю. Неодмінно станеться чудо: здригнеться земля або впаде з неба полум'я і спалить комендатуру. І цих трьох, що готують кривавий обряд.

— Так, Гедмінасе, я весь час сподівався на чудо, щось станеться, і вони обійдуться без мене. «Всіх, хто сьогодні вільний від служби, частує комендатура, — сказав я своїм хлопцям. — О дев'ятнадцятій нуль-нуль вирушаємо до них продовжувати траурні торжества». Бугяніс побіг по горілку — картки мені, перед тим як я мав іти, поклав у кишеню Дангель, — і ми пили без упину до смерку, але жоден з нас не міг як слід набратися. Ні, ні, вони не знали про завдання. Сам не розумію, чому не сказав. «Мабуть, росіяни парашутиста скинули. Доведеться села прочесати. А якщо це десь біля лісів Венте, нам можуть трапитись бандити», — вирішили мої хлопці. І я підтакував їм, реготав разом з ними, аж поки сам повірив, що так воно й буде. — Адомає розкурив погаслу сигарету. Він був тверезий, хоч устиг вижлуктати цілу сулію. — А треба було сказати, Гедмісе, треба було... Будрейка, коли тих пригнали до ями, а нас вишикували навпроти, зняв автомат і кипув його на землю. «Ми не м'ясники, пане гауптшарфюрер...» Лемке вишкірив зуби. Мені здалося, що не постріл, а його зуби вп'ялися в Будрейчину спину. «Не вмієте підтримувати порядку, Herr Polizeichef». Перешикували цеп. П'ятеро німців — один поліцай, п'ятеро німців — один поліцай. «Feuer!»¹ Ми ударили... В живу стіну, освітлену прожекторами, переплетену гілками. Ми стріляли в живі дерева, Гедмісе, а потім, вирубавши останню просіку, склали свої інструменти і з піснями повернулися додому. В кузові біля наших ніг лежав труп Будрейки, а ми все одно горлали, як безумці, підспівуючи сірим і чорним німцям, хотіли перекричати голоси совісті. Потім нас лудило, тільки Бугяніс тримався добре. Німці реготали, не пускали нас до борту, і ми облювали труп Будрейки. Не дивись на мене, як на божевільного, ми всі такі... четверо могильників... Пан комендант розщедрився, видав ще кілька пляшок, так годиться на поминках, правда ж? І ми знову пили, а Будрейка валився у дворі, з нього зірвали погони. Потім ми, четверо могильників, взяли його на плечі, як колоду, — він закаменів — і понесли безлюдними вулицями в поліцайську діляницю. Німці не самотні із своїм Сталін-

¹ Вогонь! (Нім.)

градом, Гедмісе, вони вміють поставити справу так, що не тільки їхні матері плачуть за своїми дітьми. І ми плакали. Ти не повіриш, але ми плакали! Такий хлопець був! Залишалася ще горілка на комендантські картки. Вихлебтали все до останньої краплі. Бугяніс звідкись витяг сулію самогону, і її пустили по колу. Немає сили, яка звалила б нас із ніг. Ми безсмертні, Гедмісе: історія ставить пам'ятники і вбивцям.

Адомас бубонів, дивлячись прямо перед собою на стіну, обклеєну блакитними шпалерами, і жодного разу не обернувся до Гедимінаса. Зрідка він реготав, ніби пожвавлюючи цією інтермедією свою розповідь, щоб слухач не заснув. Його тіло, що відкинулося на спинку стільця, нахилилося, руки, які лежали на столі, міняли положення, та після останнього вибуху реготу Адомас знову завмирав у попередній позі. В накуреній кімнаті його тіло розпливалося, перетворювалося в якусь масу, що хиталася в блакитному тумані; вона то наближалася, то віддалялася, майже танула в просторі. Гедимінас, не в силі подолати тяжке почуття, простягнув руку і відскочив, намацавши тепле плече.

Адомас здригнувся, повернув голову. Їхні погляди на мить, лише на одну мить, зустрілися.

— Знаю, про що ти подумав.— Адомас через плече глянув на канапу, де лежав його ремінь з пістолетом.— Кілька годин тому це був би вихід, а після Вільшаника — безглуздя. Найрозумніше учинив Будрейка. Але для цього потрібна мужність.

— Ні, тільки серце,— глухим голосом відповів Гедимінас, думаючи своє: «Тютюновий дим схожий на каламутну рідину, а лампочка — на м'яку грушу. Ми замкнені в чотиригранній посудині з блакитного скла й замариновані». Йому хотілося ще раз простягти руку і доторкнутися до Адомаса, але той раптово захрипів, як поранений звір, і Гедимінас отямивсь.— Навіщо ти мені це розповів? — прошепотів він, відчуваючи, як розходиться твердий клубок у горлі, але тепер наливаються липкою гіркою очі.— Не міг знайти кращого слухача?

— Не знаю...— Стілець Адомаса затріщав, чиркнув сірник, тишу порушувало тільки важке дихання.— Не знаю, Гедмісе... Може, очі Будрейки?.. Грудки льоду. Я тоді тонув... Ти приповз по льоду на животі, подав дрючок... Так, не треба було дивитися Будрейці в очі. Ніхто не хотів закрити йому очі, мені довелося підійти й по-

класти на повіки по мідяку. Закрив лід, однак бачив тебе. На льоду. І той простягнутий дрючок...

— Ти прийшов мені про це нагадати, щоб покласти відповідальність і на мої плечі? — Гедимінас відштовхнувся зі стільцем від столу і, одвернувшись від Адомаса, сперся на спинку. В очах пекло, і він уткнувся в рукав, боячись, що не витримає, заплаче.

Адомас ще говорив щось, замовкав, безнадійно чекав відповіді. Паузи ставали довші, голос — тихіший, аж поки зовсім згас. Грюкнув стілець, загунали біля каналі ковани чоботи, затріщали шви шинелі.

— Спи, невинне дитятко, солодко спи... — просичало над вухом, а може, це йому приверзлося.

Гедимінас схопився, рвучко розчинив вікно. У кімнату ринула крижана, іскриста, зоряна ніч. В застиглий темряві чітко гупали чоботи. Унизу чорніло місто — безодня, що роззявила ненажерливу пащу. Звідти чулися гудки паровозів, кроки патрулів, окремі постріли.

«Помпея перед виверженням Везувію...»

Охоплений жахом, він зачинив вікно і не роздягаючись упав на ліжко. Лежав, заціпенілий, не пам'ятаючи нічого. Руїни міста, залиті лавою. Перед світанком трохи задрімав, а може, йому тільки здалося. Напевно здалося, адже він чув, як співали півні. Спершу один — у сараї Онутє. Йому одразу ж відповів другий — сусідський, тому — третій, і ось уже вся околиця міста лопотіла крилами й дзвінками голосами вітала новий день. Гедимінас, наче зачарований, дивився на обриси села, що стрімко наближались до нього в блакитних передранішніх сутінках. Колодязні журавлі й собаки вітали його, віконця плакали з радощів ранковою росою, димарі куріли димом, а він ішов по білій вулиці, з обох боків обставленій свічниками дерев, до землі вклоняючись зганьбленому храмові природи та його грішним, але вірним слугам.

З дороги збився я. Чи не пора вертати,
Де рідний хор пташок щебече біля хати?
Знімаю я взуття у затінку беріз...
Тож зустрічай мене, оселе, де я зріс.

Півень, святий птах, зробив чудо!

I

Кілька днів тому поховали свекруху. На місце, де стояло ліжко, поставили шафу, злиденні пожитки покійної перебрали; гірший одяг зв'язали у вузол — для старців, а кращий кинули на горище — про чорний день.

— Гріх казати, ага, але була вже тягарем і собі, й іншим, — говорив Кяршіс, бачачи, як запопадливо Аквіле хазяйнує в кімнаті. Сам хапав речі важчі, дорікав дружині, навіщо тягає, мовляв, Юліте може підсобити, а очі з радістю і надією пестили поповнілий стан дружини. Тільки б помаленьку, тільки не поспішаючи, адже не дай боже... І, забравши відро, своєю вайлуватою ходою то йшов до колодязя по воду, то виносив помії, то кидався, скільки дозволяла його спритність, до плити — зняти паруючу каструлю. Ох, на зелені свята, якщо бог дасть, під сволюком повісимо колыску!

Чоловікова увага тішить Аквіле. Коли за нього йшла, сільські жінки сміялися («За такого ведмедя, та ще бідняка...»), а тепер усіх завидки беруть. Що й казати, пощастило дівчині. Мало того, що з приплодом узяв, — наче ляльку, на руках носить! А який хазяїн, який роботящий. Хто міг знати, що під цим пнем такий скарб заховано.

Дуже хотілося б подивитись на Катре Курилку — з якою пикою слухає вона такі слова. «Не багачі, але й не похваляючись є чим похвастати, м а т і н к о... Зайди колись, подивився, як живуть голодранці Кяршіси». За руку б узяла — та в хату, Кімнати шпунтовими дошками обшиті, стеля — теж. Підлоги фарбовані, у світлиці кахляна груба. У комірчині, щоправда, не густо, але хто зараз вішає окости та сало перед очима? В хліву корівка з телицею (бика щощастило втелющити на поставки) та поросна свиня. Зате в клуні, за солом'яними стінами, мало не вдвічі проти цього худоби сховав. Не тільки Пеле такий спритний, все село обдурює владу, як може: зашпунтуть одну голову худоби, а держать дві, — та не у кожного все тишком-нишком.

— Обдурюєш самоврядування, Кяршіс, — підозріливо моргає староста Пятрас Кучкайліс, гортаючи за столом свої списки. — Невже в тебе оце тільки й добра, що на папері?

— А де я візьму більше, пане староста? Адже ти сам у хлів ходив, і в комору, і на горище лазив. Усе моє господарство перед тобою на долоні, як перед самим господом богом, ага. Кожний може хитрувати, тільки не Кяршіс. Ох, як спіймаєш мене, без солі з'їси.

— Оце ти попав у саму ціль. Всі, хто обдурює владу, допомагають, бач, більшовикам. Такого ми айн момент — і капут!

— Не всіх, пане староста, ага, не всіх. Такого Кяршіса — айн момент, а міцні господарі між пальців прослизнуть, як намілені. На білому папері записано з їхніх слів, але у їхніх коморах та хлівах ніхто не шукатиме...

— Мені смішно, не смерди проти вітру.— Пятрас Кучкайліс образився, але крити нічим: багато небезпечної правди в Кяршісових натяках.— Бачу, хочеш очі одвести від своїх кахлів та шпунтових стін. Можеш не старатись, ми-бо знаємо, як такі справи робляться.

Кучкайліс збирається йти, але не встигає — його знову запрошує сісти Аквіле, що прибігла з кухні з пляшкою вина та закусками.

— Сірий, як свиня, а лютий, як змія,— каже вона, випровадивши старосту.

— Ох, хто цього не розуміє,— погоджується Кяршіс.— Лайно обминай не тому, що боїшся його, а тому, що смердить.

Увечері, упоравшись, вони лежать на широкому ліжку. Сімейне ложе покійних батьків, вічна їм пам'ять. Старі дошки скриплять і тріщать на стиках, під спиною хрустить незлежана житня солома. «Подушка під боком добре, а от пружинний матрац було б краще»,— думає вона, приймаючи його тіло, що пахне кінським потом і тютюном. І от на животі лишається тільки його долоня — важка, луската черепаха, що жадібно вбирає чуже тепло. Ох і благодать божа, та й ти свята, адже звідси прийде людина, щоб продовжити рід Кяршісів! Вона сонно усміхається. Лінива, повна по вінця ситості й відразі до самої себе. П'ять вузлуватих шупальців лежать на її животі. Під ними від нього зачатий зародок, його сім'я, його кров і плоть. П'ятиголовий змії ревниво й надійно охороняє священне право власності. Йї стає гидко й страшно. Скинути б його руку, але тіло наче спеленали, нудить. Несила навіть повернутися на бік. Міцно стискає повіки. Але перед очима стоять, як і стояли, білий

двір, прип'ята до огорожі корова і плетиво тіней у вечірньому присмерку.

«...Гарний бичок, ох, гарний...»

— Нині, кажуть, поставки збільшать. Навряд чи пощастить вигодувати порося на продаж.

Іронічна Гедимінасова усмішка на плямистому тлі снігу. «Наживатись, коли країною заправляють бандити, не кожен уміє».

— Путрімаси хочуть перебраться у хату Нямунісів. Ніби домовилися. За оренду Кукса день-другий відробить. Адже Юліте у нас...

— Годі вже, — неголосно, але різко каже вона. — Я хочу спати.

Але вона ще довго не засинає. Пелікас, повернувшись спиною, вже давно трубить носом, а вона досі ще дивиться то на тьмяно освітлену стелю, то на вікно, за яким хлюпотить розплавлене срібло місячної ночі й похитується під вітром голий куц бужку, що несміливо стукає замерзлимими пальцями в шибку. Початок квітня. Земля видихнула мерзлоту, але вночі ще підмерзає, і сонце вранці пробігає по застиглих полях, ламаючи крихке скло сухого льоду. «Весна, ще одна весна», — думає Аквіле. Так і тягне вистрибнути з ліжка, розчинити вікно й кинутися в цю сіру ніч... Босоніж по мерзлих грудках, з розхристаними грудьми проти крижаного вітру.

Колись вона літала уві сні. «Дурненька, навіщо тобі крила? Візьму тебе на руки і обнесу навколо землі», — сказав пан Контроль уранці... Теж був квітень, як зараз. Чайки кричали й літали над головою, грізно розмахуючи важкими крилами, ще вище мерехтіли зорі — золотий бджолиний рій, а внизу, аж геть унизу, лежало село — лиса, втоптана в болото щітка, і біля нього озеро, що пими днями зламало кригу — рибина з настовбурченою лускою.

«...Завтра ж треба сходити на могилу льотчика. Поки ще цвітуть проліски...»

Але в її уяві постає й інша могила. Зампілий сосновий пень, купи хмизу на лісовій галявині, старий лісник. «Можливо, колись їм поставлять пам'ятник, а поки що мало матеріалів знає, де лежать їхні діти...»

Вона відганяє од себе цю картину, сердито вгамовує думки. Чого мариш наяву! Про життя думай, про життя, гімназисточко! Чуєш? Друга корова незабаром отелиться... В кроснах почате полотно... Картки треба отоварювати...

Отак от! Чого тобі ще треба? Такий чоловік під боком, незабаром друга дитина знайдеться. Взута, одягнена, сита, люба. Чого з жиру казишся? Хочеш біду накликаєти, боже-вільна?

Тремтячими пальцями вхопилася за край ліжка. Закрила рот м'якою подушкою. Ситий запах нагрітого лігва. «Тримайся, боже мій, тримайся, за що вчепилася...»

О боже...

Ріка сногадів відірвала її, як равлика од каменя, й кинула у вир.

II

Перше, що вона побачила, розплющивши очі, була рожва печера, тепла й смердюча. Паща велетенського страховища втягла її і невидимими слизькими щупальцями просувала вглиб, в утробу. Звідти йшов огидний дух мила, що варилося; її нудило, і коли б не ці дужі руки, — одна міцно стискала кисть правої руки, друга обхопила її за талію, — Акви́ле б упала.

— Вилазьте, хто живий: невістку привів! — крикнув Марюс.

Пара трохи розсіялась, і вона побачила газову лампу, що висіла на стіні, стіл, закиданий якимось мотлохом, і темні силуети людей. Повільно по звивинах мозку проповзла думка: «Ніколи я тут не була, хоч живу в цьому селі». Але вона підкорилася руді, що обняла її, і сіла на лаву перед цими мовчазними силуетами. В запалій тиші весело клекотіли чавуни в печі, пострілювали соснові дрова, ледве чути скрипіла лава під її тремтячим від холоду тілом. Нарешті тіні почали рухатись, разом заговорили, і вона побачила високу кощава жінку з пласким рум'яним обличчям — «більшовицьку матінку-відьму», як її називала Катре Курилка.

— Ох ти, Вайнорайте! Звідки ти витяг цю мокру дівчину, Марюсе?!

І про холод забула — так перелякалася! Раптом відчула: їй вже не однаково, що скажуть про неї люди; вона знову жива клітина цього світу, їй важливо знати своє місце в ньому. Вона ладна була провалитися крізь землю від сорому та образи.

— В сітях знайшов, — хльоснув батогом хрипливатий смішок.

Вона повільно повернула голову й подивилася на нього. Вже без паніки, наелектризована раптовою люттю. («Можеш плювати, топтати мене брудними чобітьми!») Він стояв посеред хати, широко розставивши ноги. На неголених щоках блищали невисохлі краплі. Капельох з широкими крисами кинуті кудись у куток, кучеряве каштанове волосся відтіняє матовий квадрат лоба, відкрито дивляться на неї, підбадьорюючи, очі: «Заспокойся, дівчинко моя, ми з тобою дещо знаємо, але тільки ми з тобою». Вона чомусь одразу ж повірила тому, що казали ці очі. І їй зробилося легко й добре, і навіть коли перед нею знову з'явилося рум'яне щокате обличчя, Марюсова мати не здалася їй такою потворною, хоч Катре Курилка з дитинства лякала нею дітей. Щоправда, була вона якась незграбна, голос грубий, як полотняна сорочка, а слова частенько різкі, навіть прикрі, але як ласкаво шелестів у її вузлуватих руках сухий одяг, який вона дала надіти Аквіле!

— Твоя мати дуже хороша, — сказала вона Марюсові. Але це було значно пізніше. Тоді ж вона сиділа перед вогнем у приємному заціпенінні, сонна, і вся ця історія з паном Контролем здавалася їй переказом з чужих слів. Але іноді перед нею поставав білявий хребет урвища, під ногами розлягалось бурхливе озеро, і, тремтячи від жаху, вона дивилася, пильно дивилася на вогонь у печі, — він лизав руді дрова, — страшна уява поволі зникала, гинула, як дерево, що перетворюється на попіл, і в душу знову вертався спокій. Вона була вдячна цим добрим людям за те, що їй не докучають розпитуванням, ні з чого не дивуються, а спокійно роблять своє діло, розмовляючи про щось стороннє. Їхня байдужість, яка іншим часом образила б до сліз, тепер вігрівала її.

Потім настала зима — біліша, дзвінкіша від минулих зим, — вона огляділась, наче в кімнаті після пожежі, і почувала шепіт передчуття: не залишишся жити в голих стінах, не бійся. Незабаром із зеленими південними вітрами примчала весна, перед великим святом оплодотворення сади обсипали білими пелюстками стежки, і вона дивувалася, що ця дев'ятнадцята весна її життя (господи, як летить час!) чомусь зеленіша, п'янкіша від інших весен.

В один з таких днів, коли все здавалося дуже правильним і простим, вона сказала йому:

— Я твоя боржниця, Марюсе.

Він здавувався й смішно розтягнув губи. В очах застрибали світлі цяточки.

— А! — нарешті зрозумів він. — Мабуть, за те, що минулої осені не втопив тебе в озері?

Вона подумала: «І за це також, хоч тоді я збиралася піти назавжди. Часом буває таке, а потім радієш, що не наробила дурниць».

— Ні, — сказала вона. — Що ти! — ще раз збрехала. — Але, розумієш, про мене... з цим Контролем... ти знаєш більше від інших. Я тобі все тоді... Сама не знаю, чому, але все... Розумієш? Навіть мати не знає, а ти знаєш, що він мене не тільки на мотоциклі катав... Боялася, після цього поголос піде, а ти ніби й не знаєш нічого. Я тобі дуже вдячна, Марюсе...

— Я, панночко, пліток не розношу! — сказав, як ляпаса дав, і, не дожидаючи відповіді, пішов.

Образився! Розгнівався! Та зачепи тільки не ту струну, і в ньому стане дибки його цоката матінка-відьма.

Заможні господарі лаялись:

— Цей клятий безбожник агітує кожного, кого в далекому селі наймеш дешевше. Чи вони проценти йому платять за те, що ціни набиває?

— У жнива половина наймитів і дівчат у селі застрайкували — підбив, чортяка, поставити вимогу, щоб не працювати в неділю. Господарі самі худобу годували, а ці гниди на ярмарку та на маївках гуляли! Або ж, крім платні, ще цілий літ їм давай.

«І про такого я хотіла сказати добре слово! — сердилась на себе Акви́ле. — Відчувала, що мушу це зробити. От дурепа! Йому ж байдуже, що про нього думають інші. Він би тільки здіймав чвари, ненависть більше лоскоче його самолюбство, ніж добре слово». Та коли заходила мова про сім'ю Нямунісів і Катре Курилка починала ганьбити Марюса, Акви́ле не погоджувалася з нею.

— Він, — казала, — злий, але справедливий. Адже господар хоче більше зерна намолотити та грошей зібрати? Одне слово, розбагатіти. Так і наймит хоче своє одержати. Не його провина, що коли одна сторона виграє, то друга втрачає.

Вона сама дивувалася роздвоєності своїх почуттів до Марюса. Наче хтось накинув їй сумнівну правду, яку треба розщепити навпіл, аби побачити, що там лежить всередині. Наївне дівча, яке до знайомства з паном Контролем вірило, що кожний блискучий камінчик — перлина, стало

дівчиною, і її почуттями керував розум, який боязко, наче пес, що одного разу обікся, все обнюхував і з острахом зустрічав кожний відгук у душі. Ні, тоді вона ще не любила Марюса. Він тільки цікавив її тим, що вирізнявся серед інших людей на селі. Показний хлопець, хоч і не дуже гарний з лица. Зате доброї статури, міцний, здоровий. Ні, це вона так само почала помічати значно пізніше.

Восени наступного року в Гульбінасів збирали льон, і Аквіле чи то злякалася, чи то зраділа, побачивши Марюса серед хлопців і дівчат. З двома іншими наймитами він возив з прясла обмолочений льон, скидав у копанку і притискав камінням. Уже смерком, повертаючись з маєтку додому разом з іншими дівчатами, що допомагали збирати льон, вона спинилася біля копанок, доверху набитих стеблами льону.

На одну з них, застелену гілками й лляними стеблами, напівроздягнені парубки по широкій дошці котили з берега каміння. Двоє були у підштанках, але в піджаках, а Марюс у трусах, в сорочці, простоволосий. Його ноги та обличчя в пізньому присмерку здавалися темно-синіми, на місці губ — темне провалля. Більше каміння він котив, а менше брав на оберемок і, важко перехиляючись, ішов по застеленій гілками копанці, наче по пружинистому болоту. Та ось він не розрахував — а може, дівчата були винні? — і схопив камінь не під силу. Якось до живота зміг підняти. Зігнувшись у три погібелі, зашкандибав по гілках і дошках, непосильна ноша заносила його вбік. Подолав! Камінь упав на гілки, але тієї ж миті ноги зірвалися, і Марюс вище колін провалився в лляну кашу. Дівки зареготали, а Аквіле так зойкнула, що сама засомнілася.

З обжинків вони поверталися додому разом. Вперше удвох з минулого літа, коли зустрілися на маївці й там трохи потанцювали. Говорили про те, про се. Просто плели всякі дурниці. Холодна погода, крижана вода. Ще ревматизм схопиш. І навіщо люди мочать льон, ніби льон-рошенець гірший? Боже, який противний вітер! (Він: «Так, так, середина вересня, а хоч кожух одягай»). Потім вона згадала фотографію (Марюс у солдатській формі), яку бачила тієї осені на стіні у Нямунісів. Ні, я б не хотіла бути чоловіком. Сама ота ваша армія чого варта. На вісімнадцять місяців, як у в'язницю. Бр-р-р... А як, не доведи боже, війна... (Він: «Війна вже йде. Польща впала, але

це ще не кінець. Проти німців пішли англійці з французами. Ото дивись, запалає весь світ»).

— Добре, що ми не сперечалися за Клайпеду...

— Вони не сперечатимуться і за всю Литву; якщо попросять, стануть на коліна й віддадуть,— ехидно зауважив він.

— Блоха вище від слона не стрибне. Головне, щоб війни не було.

Марюс стиха розсміявся. І навіть добродушно.

— Ні, тепер не віддадуть,— вів далі свою думку.— Спізналися: радянські бази не дозволять.

Вона б ще посперечалася, але надто вже їй не до душі всі ці армії та промови дипломатів. Значно краще йти вітряної ночі по селу вдвох під шелест дерев та собаче гавкання. То в одному, то в другому вікні блимає світло, куриться запізнілий димок з бовдура, а в голові приємне сп'яніння від чарки вина. Гарна ніч. І гарний світ, коли він такий малий, що розкинеш руки й упрешся в стіни. Кубічний метр повітря, квадратний метр землі. Світ, який несеш із собою. В ньому немає руїн Варшави, розривів бомб, грізної невідомості. Тільки цей вечір, тиша, зірки, зачинені на ніч хліви, постелена в світлиці постіль. А поруч він, не такий, як інші. Людина-загадка з темно-синіми ногами («У лелеки ноги червоні...») і простоволосий. Вона хотіла б, щоб він увійшов у її маленький світ — там стільки вільного місця. Але він іде поруч, тільки поруч. Відстань у кілька п'ядей розтягається на тисячі кілометрів. Він з іншого світу, так, він з іншого світу. Але вона не хоче в це вірити.

— Я б так не могла...— каже вона, сама не розуміючи чому, мабуть, злякавшись тривалої мовчанки.

— Чого? — здивоване запитання на вітер.

— Гедимінас розповідав,— тоді вона ще не одержувала від Гедимінаса любовного листа,— що ти склав іспити за три класи. Я б так не могла: працювати і вчитися. Ти сильний, Марюсе.

— Ти так гадаєш? — Він розсміявся.— Треба бути сильним. Старий світ впаде. Якщо будеш слабенький у колінах, не виберешся з-під руїн. Нам доведеться все починати спочатку. Ось і засукали заздалегідь рукава.

— Так, впаде. Тепер, коли в російські бази, може впасти. «Хто був віким, той стане всім». А де подінете таких, як Гульбінас або наш Адомає?

— В Країні Рад немає безробітних, дівчинко.

Вона довго мовчить. Вона вагається. Тоді непевно каже:
— Що ж, якщо так, варто, є сенс учитися. Матимеш гарну посаду.

Він стиха дається. Обернувся до неї, потім відвернувся. Крутиться, як кінь у хомуті. Спинився, бо вони вже пройшли до кінця селя (вона проминула свій кутір...), і в темряві чорніє хата Нямунісів.

— Чортівня якась, — знову вилаявся він, — я вже вдома. Провести тебе назад, чи що?

— Як хочеш.

— Та доведеться. Ти наступила мені на мозоль. Це питання треба розплутати, дівчинко моя.

І вони повернули назад по сільській вулиці.

— Сказала — ніби послугу зробила, — досадливо линуть слова. — Це вам, куркулям, головне — жирніший шматок схопити. Нас ваблять не казенні посади, а ідея боротьби пролетаріату, дівчинко. А без науки, насильно, ідею в життя не запровадиш. Темна людина мов та шкапа, яку кожен може загнудати. Якщо ми будемо такими, нічого путнього не вийде, коли ми навіть візьмемо владу в свої руки... «Матимеш гарну посаду»... Таким, як я, потрібна не одна гарна посада, а все, що нам належить по праву. Ми візьмемо це все і поділимо так, щоб ніхто не був скривджений. Експлуататори, звичайно, плакатимуть. Аякже, підрізали орлу крила, зрівняли із сірими горобцями на купі гною. Багатії вважають це за найбільшу несправедливість. Так, ми принесемо радість, але буде й горе, сльози будуть. «Пограбували! Вбили!.. Рятуйте!» Не приховаю, побродимо по коліна в сльозах багатіїв, а то й у крові. Цього не уникнеш. Скажеш, вони не бродили? З найдавніших часів, відтоді, як панує експлуатація, бідняки стільки натерпілися, що їхніх мук гнобителям ніколи не спокутувати. Так, ми повинні підняти кулак над їхніми головами, дівчинко моя. Не з помсти, а заради святої справедливості. Заради майбутнього всіх людей на світі. Ой, та навіщо я тобі це розповідаю? Не твоїй голові зрозуміти, який вигляд матиме земля, коли всі люди стануть братами. Я сам цього не уявляю собі як слід, але певен, буде чудово. Кожний працюватиме не на себе, а на всіх, складатиме все в спільну купу, а з неї братиме, скільки йому треба. Не буде більше причин для заздрощів, презирства, жадоби, розквітнуть найвищі людські почуття — любов, повага до інших, благородство, дружба. Зникнуть війни, бо не буде кордонів між націями і державами,

Ї лишиться одна нація й одна держава, вільна від кайданів капіталу,— працюйте і братнє людство.

Її маленький світ повзе поряд. Уламок чужої планети, що потрапив у поле тяжіння Землі. Холодно й незатишно. Вона не вірить, не вірить жодному його слову. Гарна казка, яку діти її дітей розповідатимуть своїм дітям. «Все це гарно,— хотіла б відповісти вона.— Прапори у вас червоні, як одяг Христа. Христос теж проголошував любов, однією хлібиною годував тисячі людей. Так-так, це дуже гарно». Аквіло хотіла б це сказати, але губи на замку. Вона почуває себе сірою, слабенькою і маленькою перед цією дивною людиною, що створює легенду. Камінчик на стежці, який ніколи не впаде на зелений моріжок, хіба що його скине нога перехожого.

— Тепер ти розумієш, чому я ночами сиджу над книжками? — чує вона приглушений, сердитий голос.— А може, й ні. Мабуть, що ні. Смієшся в кулачок і думаєш: фантазуй, фантазуй...

— Я зовсім не сміюся,— широ відповідає вона.— Я шаную людей, у яких є своя зірка, хоч і вигадана.

Він тихо свиснув. Не повірив! Прикро до сліз: вона так не хотіла залишатися в його очах дурною чи брехухою! Але двір уже зовсім близько, треба ж нарешті сказати «на добраніч».

— В гімназії я багато читала,— поспішає вона.— Мені подобалися книги про людей, які за щось боролися. Часто вони зазнавали поразки, та я не зневажала їх. Я заздрю сильним людям, Марюсе.

— Ось воно як! Цікаво...— Простягнута для прощання рука опускається.

«Зараз він піде...» Вона в розпачі дивиться на чорну купу хат під зоряною хусткою неба. Біля хліва дрімас в буді пес. Комора позирає злякано й самотньо в каламутну пітьму. «Зараз він піде...» І раптом сталося щось несподіване.

— Зараз він піде...— Вона не хотіла казати цих слів, та вони вихопилися. Тепер він свисне й розсміється. Але сміху нема: він зрозумів, що їй треба виправдатись.

Вони довго сидять на східцях комори. Серця відкриті не навстіж, але і в цю невеличку щілинку можна побачити те, чого раніше не помічав.

— Ти не така, як інші куркульки,— чує вона його шепіт.

— Не лайся.

Його обличчя близько-близько. Ніч змінила риси, що їй не впізнати. Кам'яне плече тисне плече Акви́ле. Треба підвестись і піти, але вона не може рушити з місця.

— Не дайся,— тихо повторила вона і підняла руки, щоб відштовхнути його.

Але його руки теж злітають вгору. Щось темне заступає тьмяне склепіння неба. Прохолодне, шорстке, чуже обличчя, губи, що шукають губів. Знайшли! І відсахнулися, наче скуштували отрути. Потім вихопилися слова. Надто гучні для ночі їй несподівано злі:

— Чи не збожеволіли ми...

Він підвівся зі сходів і пішов. Шумно, поспішно, наче тікав від гавкоту розбудженого пса.

— Цить, Рудько, цить,— стиха мовила вона.— Заспокойся. Він зовсім не чужий, хоч і здається таким.— І, підвівши голову, усміхнулася холодному мерехтінню зірок, все ще відчуваючи на собі його важкі руки й жагучі губи на своїх губах.

III

Притулилася до його спини, як до найкращого місця, щоб сховатись від минулого. Навіщо спогати, боженьку мій, навіщо спогати! Гарна була легенда, але така хистка. Кришталь казки потріскався ще до того, як Гульбінасів вивезли. Але вона ще намагалася підклеювати скалки,— адже він був поряд. Ох, знову! Боже мій, навіщо учорашній день! Навіщо той, хто обіцяв обнести на руках навколо світу, і другий, до пари йому, що вважав себе за Христа-праведника? Життя не мрія, не фантазія, воно — камінь, який треба котити на гору, та ще обережно, а то вислизне з рук і придушить.

Вранці Акви́ле прокинулася із свіжою головою. Нічні думки здавалися маренням хворого,— жар спав, і вони зникли. Щоправда, трохи квола, але організм радіє, подолавши хворобу. Акви́ле укриває Лаурукаса, який скинув ковдрочку, бере відра і йде у хлів.

— Ой, надумала ж,— бурчить Кяршіс.— Худобу я сам нагодую. Йди краще сніданок приготуй.

— Не турбуйся, буде й сніданок.

В теплому хліві затишно, гарно. Вона кидає вівцям оберемок сіна («Мої овечки...»), доїть корів, приносить їм

по кошику буряків («Мої корівки...»), виливає кабанові відро пійла («Мій кабанчик...»). Вона ходить з хліва в сінник, до комори й назад, а за нею тягнеться невидима нитка, що зв'язує її з речами, до яких вона доторкається то рукою, то поглядом. Наче зливається з ними, сама стає річчю, і все, до чого не можна доторкнутися рукою, все нематеріальне не викликає тепер у неї ніяких почуттів. Мрії відступили перед міркою борошна, кошиком буряків, м'ятним шерехом сіна. Всю істоту її заповнили корови, які повинні давати більше молока, свині, яких треба краще відгодувати, господарські будівлі, в яких стане тісно, якщо після війни справи повернуть на добре.

— Завтра прийде Кукса сінник перекривати,— через тиждень каже Кяршіс.

Чому Чорна Кукса повинен відробляти за чужу хату? Але Аквіле не зронила й слова.

— Так, сінник треба перекрити, поки не почалася ковошиця,— погоджується вона.

Кукса пришкандибає, несучи під пахвою дошку, щоб підрівнювати солому. Всселий, балакучий. До обіду вдвох із Кяршісом вони зривали гнилу солому із стріхи. Тріщать, ламаються жердини, обидва чхають. У густій хмарі куряви майже не видно чоловіків.

— Обід на столі! — кричить Аквіле, задерши голову,

Вони не чують, хоч працюють невисоко, на нижній латі: забалакались.

— Умієш жити, як чорт, умієш жити, Пеліксасе,— розп'ятає Кукса.— Навіть той хлопець, що зсукав з половини мотузок і дав братові, щоб повісився, а йому все господарство дісталось, навіть він тебе не переплюнув би.

— Завидки беруть? — невдоволено бурчить Кяршіс.

— Та що ти, Пеліксасе! — Кукса щиро здивований.— Хіба можна заздрити людині в нещасті, побий тебе грім.

— Ох, годі тобі казна-що молоти! Яке нещастя? Чого причепився,— сердиться Кяршіс — йому з самісінького ранку не дає спокою гострий Путрімасів язичок.

Кукса відповідає не одразу. Задерши голову, дивиться вгору. А там дедалі наростає рев моторів. Літає! Не низько, але під хмарами, добре видно їхній чіткий стрій.

— Зі сходу,— каже він.— Скоро почуємо барабанный бій. Бач, які хоробрі стали після Сталінграда! Вже й удень німця одвідують...

Кяршіс теж підводить голову. Сірі хмари пливуть по небу. То тут, то там — блакитний клаптик. На дощ.

— Не написано, що російські,— нарешті каже він, все ще позираючи вгору.— Чорні, швидкохідні. Либонь, англійські.

— Англійці все ніяк з води не вилізуть, бодай їм щелепи позводило! — Кукса підсмикує штани, хитро усміхається.— Не прийдуть твої англійці, далеко їм. Дорогого сусідонька діждемо. Заберуть твої гектари в колгосп, одведуть буланого в спільну стайню, повалляють хату — там усі вкупі живуть,— і розірветься твое серденько від болю. Яке тобі ще лихо потрібне, побий тебе грім?

— Ох! Бодай тобі язик усох! — Кяршіс ухопився руками за жмут соломи, потягнув, от-от усю стріху зірве. Схопив другий, третій. Стук, тріск, летить на землю гнила солома, курява стоїть стовпом.

А Чорна Кукса веде своєї. Тепер з другого боку під'їжджає.

— Ех, люди ви, людці... Самі не знаєте, чого вам треба... Коли темна людина помиляється, ще так-сяк, а ось коли учений серед білої днини своїх воріт не знаходить... Розумні, одне слово — інтелігенти. Коли німці прийшли, багато хто з них кричав «ура», думали — свободу несуть, а ці визволителі, бач, їх самих у трудові табори загнали. Не сподобалося німцям, що підбивають молодь не піддаватися Кубілюнасові та не йти добровольцями на фронт. Спересердя й литовські університети закрили. Мовляв, як ви пам, так і ми вам. Не з медом, мабуть, Гітлерові на сході, якщо литовські легіони потрібні стали, бодай його грім побив! Але й наші хлопці хоч дурні, та хитрі — не рушають із своїх хуторів, і що ти їм зробиш? А навіщо трудящому йти проти своїх, коли навіть чиновники часом бунтують проти самоврядування!

Кяршіс злісно сопє, але не мовить і слова. Диви, який мудрагель об'явився. Політик! Велике діло ці університети, ніби книгами людина сита. Ох, і добре було б, коли б німці займалися самими книжками й не чіпали села, та лишенько нам: нині знову поставки збільшили...

— Чоловіки-и-и, обі-ід!

За обідом теж балакають про те й про се. Кукса намагається навіть підлеститись до господарів, але Кяршіс похмурий, як осіннє небо, Аквіле теж замислилась, не підводить очей від тарілки...

Увечері, коли Кукса пішов додому, Кяршіс сказав дружині:

— Та й єхда ж цей Путрімас! Сам не вмів жити й іншим заздирить.

Аквіле мовчить. Годину, лише годину тому вона зустріла Матаса Пуплесіса, і від його глузів ще й досі горять вуха. Не треба було згадувати про масток, але вона, щоб сказати привітне слово, взяла та й бовкнула: «То ви залипастеся у панів Дізе на другий рік?» — «Еге, тут хоч знаєш, що до фатерланду не завезуть». Слово за слово — дійшли до Чорної Кукси, зачепили хату Нямунісів. Неприємна тема, але Пуплесіс на те й створений, щоб плювати людям у душу. «З Нямунісами, бач, негарно вийшло: стерли зі світу, наче й не жили такі люди в Лауксодісі. Щоправда, вам з чоловіком це тільки на користь, пані Кяршенє...»

«Тільки на користь! Вам тільки на користь, пані Кяршенє». Аквіле по дорозі додому навіть розплакалась з досади.

— Лютує, що ми оренду за хату беремо. А хіба не належить нам?

Аквіле миє па кухні посуд. На стіні блимає гасова лампа із закіптюженим склом. У запічку сюрчить цвіркун. Сутінки припали до вікна своїм квадратним обличчям. Знову огорнула туга, знову пече серце образа.

— Належить? А чому належить? — Її злість бере. Хочє похитнути цей певний своєї правоти голос, що лине від дверей. — Може, ми збудували Нямунісову хату?

Він здивований.

— Юліте ми дали притулок, — каже він, трохи подумавши. — А хто знає, може, доведеться ціле життя з нею морочитися. Опікуни ми, повинні доглядати її майно, поки вона віку дійде. Якщо не одужає, то хата, все обійстя і земля назовсім... ага, чотири гектари...

— Назовсім, кажеш?

— Та як же інакше, адже родичів інших немає. Коли хочеш знати, це ж наша земля, ага, — після важкого року Нямуніси у нас купили. Кяршісів це земля, ось що... — веде він своєї, не зрозумівши її глузу. — Поки війна, з цього клаптя не дуже багато візьмеш. Поставки, обозна повинність. Одним конем не упорашся, доведеться другого у сусідів позичати. А як усе вляжеться, тоді ми своє візьмемо.

— Справді?

— Ох, та й казати нічого! Чотирнадцять гектарів... Тоді — другого коня, ще пару корів! Гектар-другий в оренду чи там споловини. Господар!

— Ні!

Він повільно, через силу підводиться із стільчика, сидячи на якому роззувався. Став у дверях кухні, похмурий, зляканий.

— Гав-гав-гав! — гавкає за його спиною Юліте, ганяючись по кімнаті за Лаурукасом.

— Ні! — повторила вона, не одриваючись від миски, в якій мила посуд. Тарілки гнівно бренькають. — З їм-но у того хутора нам нічого не треба. Нічого!

У дверях запихтіло, заохало.

Босі задубілі ноги тупцяють на порозі.

— Ти... ось... так кажеш, — вихоплюються з рота уривки слів. — Чому не треба? Адже нікому ніякої кривди. Скажеш, ми винні, що з Нямунісами так вийшло?

— Дарма. Нехай Путрімаси там хазяйнують.

Кяршіс зробився удвоє менший на зріст. Погляд ящіркою ковзнув по підлозі. Зашкарублі руки то на животі, то за спиною, — ніде не знаходять місця.

— Гав-гав-гав, — гавкає хворе дівча у нього за спиною.

— Путрімаси... — нарешті вихоплюється зітхання, важке, як борозна в глиноземі. — Нехай Путрімаси... Ти гадаєш, мені чуже потрібне? Я не такий. Кесареві — кесарева, а Кяршісові — Кяршісове. Ага. Я ось який.

— Знаю. Ти хочеш своє взяти, — адже посагу за мною не взяв... Але я з мертвими не торкуюсь...

— Ох, таке й скажеш! Яка тут торгівля? Я ж по правді хочу. Адже Лаурукас не підкидьок якийсь. Марюс... — Кяршіс здригнувся — проговорився, бач, давно не чули тут цього імені. — Лаурукасові належить частка, не чужий він родині Нямунісів.

Аквіле обернулася. Очі більші, обличчя біліше, ніж завжди. Складені на великому животі мокрі руки парують, як головешки, залиті водою. Губи здригнулись, але слово застрягло в роті. Погляд, тьмянний, як світло закіптюженої газової лампи, промайнув по Кяршісовому тілу від голови до босих ніг.

— Хоч би раз помив ноги...

Не голос — клубок ниток, пообтикуваний голками, але Кяршіс голок не відчуває: груба вовна, а вовна і є. Кинувся, як камінь з кручі. «Ох, а й справді ж! Можна... це... помити. Треба!» Наливає в миску води, сідає на

стілечик біля дверей. Аж пожвавішав: хоч що кажи, а в справах останнє слово за ним, господарем.

— Ось, припустімо, відмовимося ми від хутора Нямунісів,— каже він, вирішивши ствердити свою думку.— Гадаєш, що не знайдеться охочих урвати цей шматок? Добре ще, що ділянка не прилягає до землі Вайнорасів. Ох, Катре Курилка такої нагоди не пропустила б! — Замовк. Чухас литки, міркуючи, чи варто казати жінці все до кінця. Відважився.— Та що тут балакати. Вирішено. Папір уже є. Щоправда, тимчасовий. Восени волосному старшині одведу телицю, беконну свиню й поставки здам, і видасть мені документ навіки. Кучкайліс хотів ніжку підставити. Не вийшло. Є начальство вище від нього.

З кухні немає відповіді. Акви́ле сидить за столом перед купою посуду й дивиться у вікно. Сутінки лягають на поля. Останні острівці світла поринають у темні хвили океану. Розпачливі крики чайок.

Розділ дев'ятий

I

Своє завдання він міг виконати простіше й без непотрібного ризику: викликати через зв'язкового Чорну Куксу і поговорити з ним десь у лісі біля Гілу́же. Та коли його перекинули з Великої землі до партизанів у Вентський ліс, коли він дізнався про долю своєї родини й невірність Акви́ле, відтоді ні вдень, ні вночі не має спокою. Не мститись він поспішав — час для цього був не той,— хотів бодай ногами доторкнутися до землі, яка колись обіцяла все, а тепер майже всього позбавила. В ньому жила слабка надія, що десь сталася помилка — надто вже неправдоподібно, щоб життя звалило стільки лиха на голову однієї людини. Він конче мав доторкнутися пальцями до дійсності, як євангельський Хома до ран Христових, щоб твердо, рішуче сказати: «Вірую».

Ліс порідшав, за стовбурами засвітилось осяяне зорями узлісся. Свіже повітря весняної ночі ринуло в п'янку скипидарну задуху сосняку. Війнуло вогкуватою прохолодою озера, нескошеними луками. Там, за озером Гілу́же,

оповитим молочним туманом, було рідне село, рідна домівка, могила його близьких. Село Лауксодіс лежало на поруділому тлі неба, наче довгаста хмара, що опустилася на землю. Важка, з неясними обрисами. Невловима, нереальна і до болю справжня, що приголомшує самою своєю присутністю.

Скільки тисяч кілометрів пройшов він, щоб вернутись сюди, на руїни свого життя! Скількох друзів втратив на засніжених полях під Орлом, братів по зброї, які, може, застали б вдома уціліле родинне вогнище і вірну дружину! Ні, не тому, зовсім не тому, кому слід було, прислужилася сестриця куля. І ось ти, приречений її милосердям до гіршої долі, плазуєш, як смертельно поранений вовк, по остиглому сліду минулих днів. Міг вийти навпростець, але невидима рука повела повз урвище, і тут, скорчившись від болю, зализуєш відкриту рану, аж поки потемніє в очах. Ось тут — вона, маля, скоцюрблене від холоду, і ти — там, унизу, в човні, ось і озеро, але не біле від туману, як око сліпого, а здиблене бурєю, погрозливо бурхливе. І дивно, що все це було: і її болісна розповідь під завивання вітру, і несподіване почуття, що вперше змусило тебе подивитися на неї як на жінку, а не куркулівну.

Так і плазуєш по остиглому сліду минулих днів.

Перша надія, що вона зможе тебе зрозуміти, перший поцілунок...

Лазня біля озера, квітневий дощ.

— Добре, якби ти влітку не їхав з Лауксодіса на заробітки...

А потім — червень, червоні прапори. Ти стояв без піджака на балконі перед базарним майданом, заповненим людьми. «Ми прийшли назавжди, щоб на руїнах гніту й темряви побудувати країну правди». Внизу гомоніли, кричали, махали шапками. І в людському вирі ти побачив її хустку, щоправда, з зеленими листочками, так, але по червоному полю, по яскраво-червоному полю, — вона знала, що ти шануєш червоний колір.

— Я бачив, як ти кричала й махала мені хусткою, — сказав ти, коли після мітингу ви вдвох поверталися в село. Вперше на очах у всіх. — От не думав, що моя дівчинка так політично підкована.

Вона розсміялася, заморгала чорними віями. Йй-бо, вона давно тобі здавалася вродливою, але такою гарною ти її ще не бачив!

— Тепер ти не підеш копати казенні канави. І ще: ти був такий гарний там, на балконі. Зовсім як пророк! «Ми візьмемо все, що нам належить, і поділимо так, щоб ніхто не був скривджений». Люди зустрічали тебе, як перші християни Ісуса Христа... Я люблю тебе, Марюсе.

Ти був щасливий, дуже щасливий. По дорозі гуркотіли вози, але ти взяв її в оберемок і поніс на руках — вона сміялася, відбивалася — на луки, посмуговані прокосами. Житий ліс шелестів біля межі, і ви, стомившись, дивились в ясне небо, що пахло стільниками диких бджіл; вона пестила твоє обличчя й говорила:

— Люблю тебе. Страшенно-страшенно люблю тебе, Марюсе.

Тоді ти, сам не розуміючи чому, сів і подивився їй у вічі.

— Сьогодні наше свято, — сказав ти. — В такі дні люди бувають добрі й безтурботні. Але увесь час святкувати не можна, в житті настають і суворі дні. Можуть статися. Ти мене не зрадиш?

Її очі розширились. Від здивовання, а може, від образи. Але тільки на мить. А потім... Ах, ти не чув безтурботнішого сміху, не бачив ясніших очей! Тобі стало соромно, але й неспокійно. Ти подумав про кришталеву вазу, яка дзвенить чисто, поки не впаде. Тоді тобі не вірилося, що ваза розіб'ється, а тепер ось ідеш, збираючи скалки, з яких ніколи нічого не можна склеїти.

— Нічого!

Він вийшов на стежку. З одного боку та сама молочна білість озера, з другого — чорна хмара, що шумить деревами. Так, він уже чує запашний шелест садів; хати дихнули в обличчя теплом. Навесні, коли сходила крига, він бігав цією стежкою до човна, мати тягала по ній кошики з випраною білизною, батько... сестри... І найменша поропинка, малесенький камінець на цій стежці цілували їм ноги.

Марюс упав на коліна: він раптом знесилів. Уперся долонями в холодну росяну траву, притиснувся обличчям до твердої землі. Заплакати б, — може, полегшало б, — та сліз немає. Надто багато чужого горя бачили очі.

«Встань! Матерів — мільйони, тільки я, твоя рідна земля, єдина мати для всіх. Поки не соромишся припасти до мого лона, ніколи не залишишся сиротою».

І він підводиться і йде, несучи з собою холодний, з трав'яним запахом, поцілунок землі. Час би вже звернути

із стежки до хати Чорної Кукси, але рідна хата поряд, зовсім близенько, махає йому з-за палісадника, щоб підійшов. Обійняв ріг хати, довго пестив руками шорсткі, потріскані колоди, вдихав сухий запах прілого моху. І раптом відчуває, як по щоках потекли теплі ниточки. Заплакав! Вперше після багатьох днів, справжніми, заспокійливими слезами. І він вдячний цьому замшлому дереву, ще дужче припадає до нього обличчям, гладить долонями. А коли в душі залишається тільки тоскний біль та жадова помсти, він відривається од стіни і кидається назад на стежку. «Скоро північ, о дванадцятій заіють півні». Спотикаючись, він поспішає задвірками, як привид.

II

Хатинка Чорної Кукси притулилася на березі озера. Прогнила стріха, маленькі запорошені віконця, замість димаря чавунок без днища. Шість кроків вздовж, п'ять упоперек. Лазня селянина-бідняка, а не хата.

Рипнули двері. Марюс стоїть, зігнувшись, перед відкритою чорною дірою. Пальці міцно стискають пістолет у кишені.

— Чекаєш?

— Як домовились,— тремтячий голос із сіней.

— Позавішуй вікна.

— Уже.

Поріг низенький — дошка шалівка,— але Марюсова нога чіпляється за неї. Запліснявіла п'ятьма дихнула в обличчя. Але ще раніше він відчув на плечах руки Кукси й важке дихання, що відгонило самосадом. Колюче обличчя ткнулося Марюсові в щоку.

Чоловіки стоять, міцно обійнявшись, без слів розмовляють обіймами. Нарешті, засоромившись, відштовхують один одного й заходять у хатину. Кукса засвічує каганець — у видовбаний буряк налито жиру,— і видно, що очі в обох почервоніли, обличчя обм'якли від щойно пережитої радості зустрічі. Марюс сідає на колоду перед напіврозваленою грубою. В халупі немає меблів: Путрімаси все вивезли, перебираючись у хату Нямунісів. Нерівна долівка брудна, стіни вкрилися цвілью, по кутках валяється якийсь ганчір'я й сміття.

Кукса нахилився і радісно здивований вдивляється в Марюса. Потім кладе руку йому на плече, гладить, наче

хоче переконатися, що перед ним справді колишній голова Краштупенайського волосного виконкому.

— Коли той товариш сказав, що ти хочеш зі мною побачитися, так аж усередині похололо. Живий! А ми вже тебе оплакали. Жакайтіс тобі хрест поставив, бодай його грім побив, а ми й повірили! В Лауксодісі куркулі з радощів навіть напахиду відправили. От не пощастило комусь, сказатись можна!

Кукса тихонько хихикає. Він присів навпочіпки навпроти. Марюс теж сміється. Очі в обох підозріливо вологі.

— Ти, Пятрасо, який був грубошерстий, такий і лишився. Не причесало тебе самоврядкування.

— У нас, бідолах, шкура особлива: що більше б'ють, то вона грубша стає.

— Не у всіх. Скільки наших хлопців продалося! В перший радянський рік, мов леви, ричали, а тепер, як шолудиві цуценята, дзявчать. Пуплесісові не казав, яка справа?

— Навіщо йому задалегідь знати? Нехай думає, що кличу допомогти самогон гнати. А там видно буде. Мав би вже й прийти.

— Не довіряєш?

— Ні, чому? Матавушас не базікало. Тільки у нього така сама дурепа, як і моя... «Уб'ють, спіймають, завезуть, не сунь носа, куди не слід...» І з дітьми у нього не гаразд: той, що після Міграта, Кестумерас, записався на трудову службу рейхові, на Гітлера горба гне, а Міграта в мастку присохла. Вірна рабиня. Йй байдуже, хто мастком править — американець Гульбінас чи німець Петер фон Дізе, пан — та й годі. А наш Матавушас, може, чув, теж у мастку загруз. — Марюс кивнув. — З літа сорок першого року. Як випустили, так він туди й попрямував. Гудити нема за що — треба ж десь працювати. Його сім гектарів жінка з меншими дітьми обробляє. А у пана Петера, як у бога за дверима: не заберуть, до Німеччини не вивезуть. Робоча сила! І не проста. Він там ніби за старшого, за полонених відповідає. Не з медом чоловікові. Скаржився. Якщо хтось із полонених, які працюють у мастку, втече, — прощайся з головою, бодай їх громом побило.

Марюс зосереджено дивиться на буряковий каганець, що блимає на грубі. Смердить гарячим баранячим лосем. Тьмяне рожеве світло намагається розігнати птьму і, стомившись, чорними тінями лягає біля стін.

— Кестумерас збирався в комсомол,— говорить він, не міняючи пози.

Кукса, наче пес на задніх лапах, все ще сидить навпочіпки.

— Збирався в комсомол, а опинився у фашистів, німецьким офіцерам честь віддає. Шукач пригод. Так він і сказав батькові: «Чхав я на всякі влади, всі вони під одну масть, хочу світу побачити». Коли німці напали, теж шукав пригод, замалим з нашою Червоною Армією не відступив, та хвороба скрутила. Шляхи господні несподівимі, як казала моя покійна матінка...

— Так, прогавили людину.— Марюсові неприємно, що Кукса присів навпочіпки навпроти. Він підводиться з коледи і довго мовчить, наче вшановує пам'ять загиблого.— А чому Пуплесіс так легко відбувся?

— Легко?! Бодай її грім побив, таку легкість! Чотири вуби в поліції залишив, а спина... Не треба так казати! Чоловік скло жував, а тепер окрась хліба ледве подужає. По ньому повний віз людей проїжджав, пам'ятаєш? Більше такого цирку не побачиш. Насилу мішок пшениці в комору заносить. Одмучився, заздрити тут нема чому. Хтозна, може, знову забрали б, коли б не масток та Кестумерас із своєю службою рейхові... А що ж до того, що випустили, то в нашій волості не тільки він відкрутився. Адомас Вайнорас... Злигався з убивцями, але різав не кожного, хто на м'ясо годився. Декому допоміг, це точно. Старався, скільки служба дозволяла.

— Захищася? — Марюс зло хмикнув, докірливо подивився на Куксу, що прихилився до груби. Скалічена ліва рука (залишилося тільки два пальці — великий та вказівний) гладить лацкан піджака.— Адомас поки що міцно тримається і без адвокатів. Не перевелися ще наївні людиці, які вірять, що їх залишили живими з християнського милосердя. Повага до литовської крові? Так, без цієї риси фашист не був би фашистом. Але є й інший бік — яка користь Адомасові від мертвого раба? Хто після війни гнутиме горба на куркуля та фабриканта? Якби знали вони, що програють, каменя на камені не залишили б, хлопчику мій.

— Знаю, знаю.— Куксі стало соромно.— Не захищаю я їх, тільки кажу, як з Пуплесісом вийшло. Бодай їм очі повилазили, якщо я їх захищаю!

— Не ображайся, я лютий на них, як чорт. Ніколи добрим не був, а після всього, що пережив, починаю ша-

леніти, тільки почую, що їх захищають. Ти кидаєш у них сніжками, а треба камінням, камінням, камінням! Та ще розпеченим до білого жару! — Марюс схвильовано ходить по тісній кухоньці, як звір у клітці. Кукса, добувши в кишені кисет із самосадам, спритно скручує цигарку.

— Звичайно, тобі є чого шаленіти, — значуще говорить він. — Але й мене вони по голівці не гладили. Одержав клопоть землі, тільки-тільки зажив — забрали. Пуплесісові теж немає за що їм дякувати. Кожен з нас кривду в серці затаїв, не бійся.

— Ми зустрілися не кривди та образи лічити. — Марюс взяв з Куксиних рук кисет, відірвав клаптик газети на самокрутку. — Як будемо тут свої рани роз'яструвати, тільки ослабнемо. Краще подумаємо про інших. Нам треба, щоб у серці вмістилися кривди всіх людей. Ненависть — краща вибухівка. Такою бомбою ми самого диявола зруйнуємо.

Кукса, потонувши в хмарі диму, крутить головою. Закидав би Марюса запитаннями — дуже йому кортить дізнатися, як він проліз крізь вушко голки і опинився тут, — та після того, як гість поприкнув його, не наслідуються докучати. Обидва поникують цигарками, ковтають міцний дим і озираються: де воно цей Пуплесіс подівся, бодай його грім побив?

— Як Джюгаси живуть? Гедимінас?

— Живуть. Гарні люди. Коли мати вигнала Аквіле з дому, старий дав притулок бідолашній. — Кукса замовк, почувши, що Марюс поперхнувся димом і уп'явся поглядом у двері. — Гедимінас часом до нас заходить, з моєю жінкою кумували... гм... Не погребував і на великдень прийти, хоч стіл у нас був небагатий. З гімназії йде, бодай його грім побив. «Хочу, каже, чесною працею хліб заробляти». Старий Джюгас, звісно, не танцює з радощів. Де вже там: стільки мучитися, учитися — і знову на село грязюку місити.

— Оце так! — Марюс не на жарт здивований. — Не сподівався... Бачив, путня людина, а все ж відповідав усім вимогам, щоб грати в Кубілюнасовому оркестрі. Так, після Сталінграда багато хто копає для себе новий окопчик.

Кукса невдоволено здвигує плечима. Копають окопчик... Може, й копають, але Гедимінас не така людина, щоб про нього погано думати. Не свій, але ж і не ворог. Марюсові, певна річ, цього не скажеш: ще в кумовстві звинуватить. Та й ніколи казати! кухонне віконце заговорило умовним знаком. Пуплесіс, Матавупас!

Пуплесіс стоїть, витріщивши очі, наче приріс до порога. Рот роззявлений, губи тремтять, руки не знаходять собі місця.

— Що ж, Матавушасе, своїх не пізнаєш? — урвалася тиша.

— Нямуніс... — пробелькотів Пуплесіс. — Як це ти опинився тут? Звідки? Марюсе... І вві сні не снилося...

Марюс ступив крок до Пуплесіса. Тоді й той, уже повіривши очам і вухам, рушив з місця.

Чоловіки обійнялися.

— Виходить, уцілів?..

— Мусив уціліти. Багато ще діла не зроблено.

— Та-ак... Жити треба...

— Жити? — Марюс випустив руку Пуплесіса, приязно підштовхнув його до колоди. — Сідай на моє місце, Матавушасе, ти серед нас старший... — Сам сів на плиту поряд з Куксою і вів далі: — Жити, кажеш? Жити тепер не можна. Одне з двох: або гнити, або боротися.

Пуплесіс стиснув пальцями ніс, висякався і, витерши руку об штани, як одрізав:

— Багато навоюєш, як каліка...

— Чому каліка? Невже фашист з тебе душу витрусив?

— Як це душу? Душа у нас є, і чортові її не продали. Та тільки ж наче рації нема... Та що я тут... Краще ти свої бублики виймай з кошика. Як, що, звідки? Чи скоро ця клята війна скінчиться? Адже ми сидимо в цій дірі, сліпі, як хробаки, нічого не знаємо.

— Мої бублики не зачерствіють, встигнемо. Спершу ту розмову доведемо до кінця. Чому це немає рації? Поміщицькі пироги сподобались?

Пуплесіс неспокійно засовався на колоді, подавшись уперед усім важким квадратним тулубом. Каганець горить нерівно, в мерехтливому світлі Пуплесісове обличчя здається розпухлим, невизражним.

— Тепер уже вірю, що ти воскрес із мертвих, — глузливо каже він. — Завжди умів боляче язиком шмагонути.

— Правда очі коле, дядьку... — в тон йому відповідає Марюс.

— Поміщицькі пироги у мене вперек горла стоять, якщо хочеш знати. Гадаєш, від доброго життя дав себе прив'язати замість собаки коло буди? Були б у тебе діти, дружина, хоч і дурепа, сам би побачив...

— Навіщо звалювати на дітей? Вони ж тебе не спитали, йдуть своїм шляхом.

Пуплесіс сперся на коліна й дивиться на підлогу. Широченні плечі (на них сірий домотканий піджак) застигли.

— Дітьми докоряєш? — Голосу майже не чути. Слова булькають у горлі — це серце кровоточить.

Марюс затпуюся. Аж ніяково стало. Підійшов би, поклав руку на схилену голову («Не ображайся, старий...»), та не можна, — грець його знає, як обернеться справа.

— Не про дітей, про тебе мова, — каже він м'якше. — Інші, такі, як ти, друже, повертають голоблі в ліс, а ти: «Наче й рації нема...» В сороковому була рація, в сорок третьому — немає. Як же це виходить? Що змінилося? Адже Радянська влада та сама?

— Там, де вона є, може, й та сама, а тут — німці, самоврядування, ми з тобою їх не повалимо. Армія все вирішує. Як у сорок першому. Прийде, не питавши, якщо треба буде прийти, і наведе порядок. А звідки, яка — ми ще не знаємо...

— Дурниці верзеш! — не витримав Кукса. — Зі сходу, Радянська влада, яка ж іще?

— Та нехай зі сходу. Зрадіємо, що звідти, наші, товариші, але... бачиш, ми вже вчені... Пам'ятаємо вісімнадцятий. Тоді теж створювали Радянську владу. «Вальо! Ура!» Увесь світ завоюємо. Відіпхнули нас білі геть. А в сороковому ми їх знову подолали. «Вальо! Ура!» Ніхто нас не переможе, шапками закидаємо світовий капіталізм. Підвівся з заходу хирявий німчик — адже так казали — і пройшов по Литві за три дні, як гарячий ніж крізь брусок масла. Так от, можеш вирішувати, як хочеш, кликати того чи іншого, а прийде той, кому належить прийти.

— Продався, Пуплесіс...

— Нагода була, та не зробив я цього. Я не Жакайтіс. І не продамся, не бійся. Хоч гнию — добре не дочув твого слова, — але себе поважаю. Радянська влада для мене як мати рідна, хоч двічі вже кидала свого сина...

— Міг би наздогнати, коли б схотів. Певно, тобі й серед чужих няньок непогано.

— Не ображай.

Марюс якийсь час мовчить, тамуючи гнів, потім, заспокоївшись, веде далі:

— Він, бачте, себе поважає. Самоповага! Луснеш від сміху. Людина, що поважає себе, не обернеться задом до

того, з ким учора цілувалася. І не міркуватиме, як дрібний крамар, що вигідно, а що не вигідно. Якщо у тебе, чоловіче добрий, є ідея, люба серцеві, та й розум до неї схиляється, яка тут може бути торгівля? З ким і проти кого? Певний, що правда на твоєму боці,— от і стій до кінця. Головою наклади, якщо потрібно буде! Ти не діждеш перемоги, так інші діждуться. Вісімнадцятий... сороковий... Слухати гидко, дядьку Пуплесіс. Коли б усі міркували, як ти, Червона Армія давно б склала зброю і ти навіть подумати б не смів про те, що наші вернуться й ти зможеш знову відгодовуватись, як зголоднілий за зиму ведмідь.

Пуплесіс наче й немає. Якесь чотирикутна колода стоїть у кутку. Голову втягнув у комір, обличчя сховав у долоні. Навіть вуха прикрив — може, щоб нічого не чути?

— «Армія вирішить...» Армія і вирішує, повинен би це знати, якщо чув про становище на фронтах і, звичайно, не вважаєш ці повідомлення за пропаганду. Після Сталінграда німці почали позирати туди, звідки прийшли. Червона Армія вигнала їх з Північного Кавказу, очистила Курську, Ростовську, Воронежську області, підійшла до Смоленська, прорвала кільце блокади Ленінграда. Японці й турки підтягли війська до наших кордонів, збиралися навалитись, тільки-но впаде Сталінград. Не діждали... Звісно, тепер уже не полізуть. Армія героїчно виконує свій обов'язок перед Батьківщиною. Солдати тисячами гинуть, думаючи тільки про одне — будь-якою ціною добитися перемоги. Перемоги! Все для перемоги! — ось що тепер найважливіше. Що швидше її здобудемо, то менше доведеться покласти голів.

Пуплесіс мовчить. Марюс теж замовк, схаменувшись, що надто вже розкричався. Кукса шарудить босими п'ятами по штукатуреній плиті. Крізь зачинені віконниці чути перших півнів.

— З усього видно, прищипнули Гітлерові хвоста,— каже Чорна Кукса.— Газети про це писати не хочуть — скорочуємо, мовляв, фронт з тактичних або якихось там міркувань... але пики у всіх почорніли, аж дивитись люба, бодай їх грім побив. Нещодавно спинилися в селі, по яйця лазили. Зайшов австріяк з підкороченою ногою, провів долонею по шиї та й каже: «Гітлер капут, камарад». Знаєш, сам не зогледівся, як відрізав шмат сала, навіть отих його солом'яних сигарет не взяв...

Кукса форкає, як кінь, що доскочу викачався: жebra-

кові за щирю молитву завжди дають милостиню. Його ноги мелькають, барабанять задубілими п'ятами по стіні плити. Він уже виграв війну, підносить прапор Перемоги над руїнами Берліна. Але Марюс тут-таки охолоджує його запал, Ото розігнався... Німець ще не видихся. Тотальна мобілізація додасть свіжої крові. Поки її не спустимо, чимало своєї крові доведеться пролити. Звісно, наше діло праве і перемога буде за нами, але переможемо ми, тільки б'ючись на полі бою, а не плескаючи в долоні, як глядачі в театрі. Звичайно, навіть поки ми сидимо тут, росте дерево Свободи. Його поливає своєю кров'ю вся Радянська країна — тисячі партизанів. У Росії навіть жінки й діти б'ють німця. Виходить, не самої тільки армії заслуга, якщо твій австріяк прочитав молитву: «Гітлеру капут». Коли настануть жнива і ми не зможемо похвалитися тим, що підобили на сівбі, не дуже-то приємно буде пекти хліб з чужого борошна.

Кукса прикусив губи. На позападалих щоках виступили червоні плями. Покалічена ліва рука нервово потирає чоло.

— Ти не крути,— буркнув він,— ти прямо кажи, чого хочеш.— Шльопнули об долівку босі ноги, Кукса, важко дихаючи, присів перед дверцятами плити і, засунувши туди руку по плече, виїняв з попелу пакунок. У полотнищі пляшка самогону, хліб, кілька цибулин, шматок окосту.— У мене шестеро дітей, але я не з лякливих,— вів далі він, розкладаючи частування на плиті поряд з Марюсом.— Старшому п'ятнадцять, та й жінка міцна, жити вміє, викрутиться й без мене. Ти гадаєш, що я і так і сяк не приміряв? Не раз руки свербіли, бодай їх грім побив! Та що ти з голими руками?.. Десь у лісах, кажуть, партизани взимку об'явилися, а коло нас тихо й спокійно. Не побіжиш же по повіту й не кричатимеш: «Гей, озовися, Чорна Кукса на допомогу йде!»

Стримана усмішка ледве промайнула на Марюсовому обличчі. Відрізав шматочок сала, кинув у рот, силкуючись стримати хвилювання.

— Ти ще людина, Пятрасе.— Голос спокійний, але серце стрибає, як теля, випущене навесні на вигін.— Я не помилюся, коли вірив, що в Лауксодісі хоч одна людина залишиться.

— Жінці не можна казати, куди йду: все село на ноги поставить, бодай їй язик поприцило.— Кукса перехилив чарочку, налив ще, подав Марюсові, енергійно трощить

зубами цибулину, — Залишу записочку і — фіть! — у ліс. Дай тільки тиждень, щоб зібратись — треба дещо вдома владнати.

IV

Пуплесіс присох до своєї колоди. Випив чарку, яку подав Марюс. Коли дійшла черга — другу й третю. «Ти ще людина, Пятрасе...» Помутнілим поглядом провів по нерівній долівці. Спинився на двох парах ніг — босих, що роздулися, мов дві жаби, і в чоботях; і на тих, і на тих той самий пил землі. Вони так близько одна до одної і так далеко від колоди... Підняли чарку («За твоє добре серце, Пятрасе!»), розсміялись («Кучкайліс, бодай у нього щелепа одвисла, теж Пятрас...»), розмовляють, наче третій опудало, не людина. «Ти закусуй, закусуй, Матавущасе», — згадує часом Кукса і, настрикнувши ножем, суне шматок йому просто в рот, наче він гусак-годованець.

— Оце вже ні! — чує він занадто бадьорий Марюсів голос. — Дешево хочеш відбутись, брате мій. Кожний може сам прийти в ліс, а ось ти приведи з собою десять, двадцять, щоб одразу новий загін створити, тоді будеш молодець.

— Чого? Коней чи корів, бодай їх грім побив? Де їх узяти? Я бачу, ти пити розучився, товаришу Нямуніс.

— Де взяти? А полонені? В мастку, в таборі, їх, здається, дюжики півтори...

Марюс замовк. Незакінчена фраза зависла в повітрі, затремтіла, і Пуплесісові здалося, що дві ноги — боса і вузла — підозріливо підштовхнули одна одну. У вухах зашуміло, колода раптом перетворилася на пружину, почала розпрямлятися, піднімати важкий квадрат тіла. За густою завісою диму він побачив два здивованих обличчя і свій кулак — темну, вузлувату масу, підняту до Марюсових грудей.

Марюс відхилився, намагаючись вивільнити ноги, притиснуті до плити, але ту ж мить рука Пуплесіса безсило опустилась.

— Виходить, мене списали? Ех, ти! Ми з твоїм батьком у вісімнадцятому за червоний прапор кров'ю харкали. Шмаркач! — Відхаркнувши, плюнув під ноги і повернувся до дверей.

— Матавущасе!

— Пуплесіс!

Спинився, але вже біля сінешніх дверей.

— Злякалися? — кинув не обертаючись; ці двоє вибігли за ним з кухні. — Ну, стріляйте в спину. Певно, у Марюса знайдеться штучка для цього. А-а, галасу боїтесь? Тоді сокирою! Підіть по сокиру, я почекаю. Не хочу, щоб через мене у вас жижки трусилися.

— Матавушасе, та що ти, бодай тебе громом... А ще ж пляшки не допили...

— Дай йому спокій. Бачиш, у людини нерви підгуляли.— Марюс підійшов ближче, простягнув був до плеча Пуплесіса руку, але рука відскочила, як від невидимої перепони.— Ніхто не може списати людину, Пуплесісе, якщо вона сама того не хоче. Іди додому, продумай усе, що тут почув, і добре обміркуй. Все! Починаючи з вісімнадцятого, коли ти кров'ю харкав, і кінчаючи сорок третім, коли можна не харкати й лишитися в крові. Як хочеш сказати щось нове, наш Кукса тебе охоче вислухав. На добраніч!

— Тільки обережно, Пятрасе. По-дурному голови не підставляй. Коли все буде готове, подай пам знак.

— Не твій клопіт, зроблю.

Марюс обійняв Куксу. І тепер, коли головне вже було зроблено, напруження уляглося, і крихка шкаралупа, під яку він великим зусиллям волі загнав свої почуття, раптом перетворилася на черепки. Ні, він не може, не може просто так піти.

— Слухай-но, Пятрасе...— одвернувся, відштовхнувши ліктем Куксу. Опущені плечі важко здіймалися.— Ти був тоді на селі, бачив, як їх усіх? Батька, матір...

— Ні-ні... Ми з жінкою у Грінюса буряки копали. Ех, Марюсе, чи треба надривати серце, адже з могили їх не піднімеш...

— Виходить, буряки копали? І ніхто не знає, як там усе було?

— Та ніхто з наших не бачив. При цьому тільки староста, Кучкайліс, був. Кажали, ніби Пранас, твій батько, коли Юліте проговорилася, есесівця ногою в живіт ударив. Той одразу вихопив револьвер і на місці... в голову... Генуть... після всього в комірчину кинули, так вона там... під зволоком... Не знесла наруги, бідолаха...

— Ти кажи, кажи.

— Коли вони, зачинивши Генуте, цю святу мученицю, в комірчині, кинулись до комори, Юліте побігла по селу, кричала. Її не зачепили. Мабуть, самі засоромилися свого звірства, — хоч що кажи, все ж якесь людське обличчя мають. А Казюне, вічна їй пам'ять, твою матір, і хлопчика Фрейдке повезли в Краштупенай. Із старим Джюгасом ми ходили до Дангеля, просили тіло віддати: адже повісили об'яву, що розстріляна за переховування євреїв... Та де там! Запропонували місце для своєї могили підшукати... Так і поховали тільки батька з дочкою. Та й то не на кладовищі, — староста заборонив, бодай у нього очі повилазили! Але земля Французької гірки святіша за їхнє кладовище, адже не водою, а кров'ю невинною освячена.

Обидва довго мовчать.

— Як на твою думку, кому я винен за все це?

— Та вже й не знаю... Такими ділами хвалитися не будуть. Але наш староста, Кучкайліс, надто вже прислужується... Може, ще чарчину на дорозі?

— Налій.

Кукса рвучко повернувся і почвалав у кухню. Коли він увійшов з чаркою, Марюс, прихилившись до стіни, розкурював погаслу самокрутку. Обличчя було спокійне, тверде, почервонілі очі сухо блищали.

— Треба б зустрітися з Гедимінасом. Допоможеш? — спитав він, наче про це щойно говорили. Та тільки опинився у дворі, тиск удаваного спокою ослаб; от-от вернеться назад у хатину Кукси. «Як живе Аквіле?» Скільки разів це питання було на кіпчику язика, але він так і поніс його з собою, не посмівши висловити. Гордість не дозволила допитуватись, а Кукса свідомо уникав цієї теми, боявся роз'ятрювати рану. Так і залишився з тим, що вже чув від товаришів у загоні: вийшла заміж, глядить їхнього малого, незабаром народить другого від Кяршіса. Правда, Кукса ненароком проговорився, що Кяршіси беруть з нього платню за господарство Нямунісів; Пеліксас, мовляв, знайшов підходящу пару, обоє вміють з води масло сколотити. Випадково кинута фраза тільки підтвердила підозру Марюса, що він зовсім не знав Аквіле. Щоправда, не таких слів він чекав ображеним серцем. Адже він хотів зазирнути у вічі, що зрадили його, і побачити в них зойк відчаю; був майже певний, що цього не станеться, — адже вона щаслива, і він не знесе удару, коли побачить її байдужість (а то й лють звіра, потривоженого в зручному мігві), але не міг оволодіти собою. «Я повинен побачити

сина. Може, вперше і востаннє в моєму житті», — виправдувався він, піддаючись умовлянням внутрішнього голосу.

«Ти ввійдеш у цей безтурботний замок і похитнеш його до підвалин. Королева спить і бачить солодкі тупі сни, але ти витягнеш її з постелі і, захлинаючись, милуватимешся тим, як горить картонний палац брехні й ошуканства. Нитку за ниткою, ти зірвеш з неї одяг, яким вона укрилася від випробування вірністю, і якщо в її душі залишилася хоч крапля від Аквіле тих днів, вона побачить своє безсоромне убозтво. Ти збаламутиш її душу й підеш, навіки зачинивши двері, за якими тепер пахнутиме жирним борщем і смачним хлібом, але не буде щастя. В житті кожної людини, скажеш ти, настане час, коли доводиться боротися із спокусою продати себе. Ти програла, Аквіле, і я прийшов тобі це сказати, аби ти знала, що втратила. Насмішка? Може. Нелюдськість? Жорстокість? Неповага до себе? Можливо. Не виправдуюсь. Війна — горно, в якому гартується серце; часто від нього лишається тільки грудка шлаку. Отже, тихше, пані Кяршене. Ти ніжилася на білому простирані, а моєю постілью було криваве поле бою».

V

Я лежав на безмежному сніговому кладовищі — тяжко поранений солдат, що виграв битву, — і думав про єдину кулю, що залишилася в барабані нагана. Слава богу, лівою рукою я ще володів. Приставлю холодне дуло до скроні, спущу курок — і кінець. Санітари, що завжди йдуть по гарячих слідах бою, знайдуть на один труп більше й закопають його в степу серед мерців, разом з іншими, що знайшли під небом Росії нову батьківщину. Скіпчаться холод, голод, безсоння, не доведеться скрипіти зубами від болю, поки тебе відремонтують у госпіталі, а потім, після відпочинку, ще більше жадібного до життя, знову кинуть у пащу смерті, і ти з криком «ура» знову побіжиш уперед, крізь це безконечне пекло, мимо гармат, що плюють вогнем, повз тіла, що корчаться в агонії, де перемішались свої й вороги, мертві й конаючі, а потім, відкинутий назад або уперед, знову по-звірячому зрадієш, що вцілів, серцем оплачеш загиблих товаришів і ніби як нагороду за це в'їси їхню пайку.

Ні!

Тепер сам дивуюсь, як я міг так розпуститися. Червонію від самої думки про це, але не виправдуватимусь: хто не був там, мене не зрозуміє, адже він не ділився з товаришами останньою закруткою, не ламав останньої галети на частки, залишаючи собі найменшу, хоч і не знав, коли (може, завтра, а може, і через кілька днів) підвезуть скромні солдатські харчі; йому важко навіть уявити собі, що людина може спати на ходу, а упавши — не прокинутися і замерзнути на снігу, якщо її не помітять і не збудять товариші. Страшно, пані Кяршене? Так, але все це ще нічого, якщо вистачає набоїв, а за спиною чути підбадьорливий гуркіт своєї артилерії; якщо знаєш, що десь між тилами й тобою простягся безконечний ланцюжок постачання. А ми ж попали на ці жорна тоді, коли артилеристи ще тільки змащували колеса, збираючись міняти позиції, а обози з продовольством та боєприпасами посувалися за десятки кілометрів від нас по глибокому снігу. Вірним братом, на якого можна було покластися у вирішальну хвилину, залишався багнет, а коли він виходив з ладу — приклад та ще кулаки. Але досі до них ще не доходило, ми примудрялися відбивати атаки ворога, а де-не-де й самі проривалися вперед, поки не кінчилися боєприпаси й пляшки з запалювальною сумішшю, що діють безвідмовно, якщо б'єш їх об гусениці танка.

Отже, в нагані залишалася одна куля, і я скористався б нею, коли б... коли б не цей тяжкий стогін десь поруч. Я перевернувся на бік, застогнавши від болю, і за два метри від себе побачив купу ганчір'я, що ворухилося. Поблизу лежав черевик, з якого стирчало щось рожеве. Другу ногу, певно, вибух відкинув далі, або її накрив труп, що впав поряд. Осколок міни, як хірургічним ножом, розпанахав живіт німця аж до грудей, і теплі нутрощі вилізли на сніг, наче перекисле тісто з діжі. Але верхня половина тіла була ціла, серце й далі качало кров, якої ставало все менше, а мозок розумів безглуздість цих страждань. В думках він уже попрощався із своїм фатерландом (російський мороз скоро докінчить те, чого не зробила зброя). Я бачив його благаючі очі, що дивилися на мій наган. Хоч би яким багатієм був він, цей завойовник, у цю мить він знав, що найбільше багатство — куля в голову.

У мене була ця куля! Якби про неї просив смертельно поранений товариш, я б послав її, не роздумуючи ні хвилини, як віддають останній шматок хліба або ковток води, хоч потім самому довелося б померти в страшних муках.

Але її, мою останню кулю, просив ворог! Чужинець із світу надлюдей, що принесли всім муки й нещастя, він сам, певно, до цієї хвилини не знав, що таке людське страждання. Ні, я допоміг би хворій скотині, але не цьому представникові чистої раси. Я сам злякався своєї ненависті. «Ні! — в думках закричав я. — Не знаю, хто ти, — городянин чи селянин, — але тобі не треба було сюди приходити. Повинен був знати, що немає на світі людини, яка не дорожила б своєю домівкою, не хотіла б любити своєї дружини, рости дітей, — адже значно приємніше валятися в неділю на моріжку з коханою, ніж лежати тут, у морозяному степу мерців, обійнявши гвинтівку або свої вивернуті нутроці. Це з твоєї вини земля п'є людську кров і сльози, як воду, а я скоро приставлю до своєї скроні наган і спущу курок. Так, але не раніше, ніж ти здохнеш, тому що моя смерть може потішити тебе. Ні, ти не діждеш від мене таїнства соборування. Краще вже прицилось з нагана в твою пожовтілу пику і, тільки ти розтанеш від блаженства, сподіваючись, що настане мить визволення, опущу зброю і розсміюсь. Хіба не смішно: надлюдина, що благає ласки у неповноцінного раба?! Залізний фріц тепер роздушений — жук, що чудом зборіг голову, ворухить передніми кінцівками...»

Від нього йшов сморід.

Я підняв наган і усміхнувся, вклавши в цю усмішку все презирство, яке може відчувати людина тільки до найнікчемнішого створіння на землі: Його губи скривилися, мабуть, від болю, але я подумав, що він хоче плюнути мені в обличчя. І раптом в його неприродно розширених очах я побачив щось таке, що вдарило мене наче струмом.

Я впав навznak і заплющив очі. Тіло зробилось легким, як струхлявілий пеня. Чи то мос, чи то чуже тіло. Я наче відокремився від себе і, вилізши, як вуж, з торішньої шкури, поповз по старому звивистому сліду туди, звідки приліз. Простір навколо заповнило сонце й кришталеве повітря полів. Охоплений чистою радістю, я слухав щебетання птахів, що долинали звідусіль, і бачив, як у блакитному склепінні неба відбиваються кучеряві хащі темних лісів, як від них котяться зеленкуваті хвилі, що обмивають хутори й людей на ланах. Я дивився на тебе, моє дівчатко! Так, на тебе, тому що, не скинувши ще старої шкури, я вже чув м'який шерех твоїх кроків, за якими йшов цей сонячний ранок. Байдуже, що ти тоді втекла, покинувши в захаращеному дворі свій вузлик, і останнім спогадом,

який я взяв із собою разом з образом своєї вітчизни, був не твій погляд, сповнений болю розлуки й вірності, а твоя зігнута спина; це байдуже — я за сотні кілометрів почув ніжний шерех твоїх кроків. І бачив твої очі, а не боязко зігнуту спину, любі очі й нетерплячі губи, що привітно усміхаються й кличуть. «Ти вернувся? — казала ти. — Я вірила, ти вернешся. Людина не може не вернутись, коли її чекають». Ти була в червоній хустці, тій самій, якою махала мені на мітингу тоді, в червні, а на руках тримала маленьку людинку — наше дитя... Так, моє дівчатко, у тебе на руках я бачив наше дитя! Його великі блакитні очі дивилися трохи здивовано, але ротик усміхався, і тендітні бліді пальчики, як паростки в льоху, тяглись до щетини на моєму обличчі. «Вернувся... вернувся... вернувся...»

Я розплющив очі, відчув на щоках замерзлі сльози і подивився на сіру порожнечу попереду. Літо щезло. Ні курчавих лісів, ні зеленкуватої хвилястої землі. Але я все ще бачив твої усміхнені очі, чув шепіт змучених губів, що кликали вернутись, відчував на своєму обличчі тендітні пальчики дитини, — вони ламали кам'яну оболонку гніву, що скувала серце солдата, крізь тлін пробивалася весняна травичка.

Я перевернувся на бік і, прицілившись, спустив курок. Та навряд, чи він потребував мого останнього набою: очі більше не благали, збожеволівши від болю, очі були холодні, спокійні, вони з подякою дивилися на російську зиму, яка часом буває милосердніша до людини, ніж інша людина. Так, піж людина до людини, пані Кяршене... Ви тільки не подумайте, що я прийшов сюди скаржитись або випрохувати милостину, як конаючий німець кулю. О ні! Я хотів тільки, щоб ти взнала, як я тебе любив. І ще побажати: будь щаслива й далі, будь щаслива, якщо можеш після того, що зараз почула.

VI

Марюс нерішуче спинився біля похилених воріт хутора. Напіводчинені — штовхнеш плечем і опинишся у дворі. З одного боку комора, хлів з возом перед ним, журавель колодязя, націлений в побліле небо, наче чорне дуло гармати, шерех росистого одквітлого саду... З другого боку — хата, новий ганок, лава біля стіни. Сісти б і курити само-

крутку, аж поки двері самі одчиняться... Гнів минув, немає тієї образи, що пригнала його сюди, Тільки здивовання, тяжкий сум: «Чого це я тут?» Похнюпивши голову, він дивиться собі під ноги, на притопану землю двора. Під лавою купа гравію, темніють якісь речі. Коліна самі підігнулися, присівши навпочіпки, він гарячково розглядає цей клаптик землі. Іграшки! Його іграшки!.. Порожні коробки з-під сірників, банки з-під вакси, поламана ложка, колодочка від пожа. По купі гравію йде борозна — недокінчений капал. Тут-таки стирчить держак дерев'яної лопатки — сьогодні чоловік копатиме далі...

Марюс простягає руку, пестить гравій. «Кожний камінець торкали його пальці...» Руки обмацують землю навколо каналу (обережно, тільки обережно, не зруйнуй його!) і, камінець за камінцем, — у жменю, у жменю, у жменю... Раптом — трах! Наступив на щось. Черепашки! Білі, рябенькі, руді шкаралупи — його корови, вівці, свині... Багатий хлів маленького селянина, якому в ніч учора радів, розплющила нога дорослої людини. Марюс, засмучений, розшукує поглядом цілі черепашки. Зібрані камінці випадають крізь пальці. Люто гавкає пес. Почув чужого! «Чужий, чужий, чужий... Чого тобі тут треба? І так дитина через тебе плакатиме...»

Схопився, зігнувшись, пробіг вдовж палісадника, як бродяга, в якого кидають камінням. Ворота відчинені, як паща звіра. «Гав-гав-гав!» У душі — хруст загиблих звірів-черепашок («Ох, мої корівки, мої вівці!..»), у руці — єдиний уцілілий камінець. «Сволота, сволота...» — шепоче він пересохлими губами, сам не розуміючи, про кого це. «Сволота, сволота...» Обходить хату з другого боку. На штахетини настромлено горщики, череп'яний глечик; сохнуть якісь ганчірки. Кропива й лопухи лізуть у палісадник, а звідти висовують голівки квіти. Гарно пахнуть квіти. Особливо у вогку травневу ніч, саме як цвіте бузок. Великий, розлогий кущ бузку, півхати закрив. Марюс наліг на паркан і сховав обличчя в пахуче листя. Важкі грона квітів до болю стискають щоким холодними долонями, з квітів капає роса, вона спадає крижаними крапельками за шию, лоскоче груди. Десь над головою, у гілках ворухиться, прокидаючись, пташка. «Цок-цок-цок...» — як ножицями кладає по білявому передранішньому одягові. Дедалі дужче, поспішніше, дедалі ширше розмахується. Прорізала-таки! Марюс, затаївши дихання, дивиться на темну щілину, що відкрилася серед листя. Вікно! За

ним — тепла постіль, вона й він. «Уставай, Пеле, уставай. Вже світає», — певно, каже вона. Позіхає, бурчить. «Ох, мало не проспав... Як співають півні! Ти на них не сердита?» Звичайно, сердита. Обоє сердиті. Ще не так пізно, щоб не було часу погомоніти... «Сволота, сволота...» Вийняти б пістолет і — бабах! — у цю чорну щілину. Адже повітря пахне не тільки хлібом і неповітреною периною; хтось не спить і помирає, коли вони... коли в цей час вони... Треба було б їм про це нагадати, чорт!

Рука опустилася в кишеню, але в другу. Там тільки маленький шерехатий камінець — на спогад з берегів дитячого каналу... «Спи, солодко спи, мій маленький...» Відірвавшись від паркана, довго витирає рукавом обличчя. Тривожний погляд на зблідле небо, де одна за одною тануть зорі, на світанкові поля, на хутір, сповнений гомону птахів. Грюкнула рама у вікні. Не в цьому, що за розквітлим бузком, а другому — в кінці хати. Важкі кроки, крестання. Плювок.

— Ох, саме враз, саме враз, — позіхаючи, каже він. — Піду дам буланому вівса.

Щось шукає в передранішніх сутінках. Зачепив щось, перекинув. Голос Аквіле, але слів розібрати не можна, — мабуть, з другої кімнати.

«Піду дам вівса...» Притиснувши долоні до грудей, він слухає, як віддаляється тупіт кльумпів. Чує кроки свого батька. Такий самий ранній весняний ранок. Сонний гелгіт гусей, крик півня. Прохолодне, вологе від роси ранкове повітря влилося у відчинене вікно, а в дитячому ліжку так гарно й затишно.

— Тихше ти, телепню, дитину збудиш, — це мати.

Може, й Аквіле щойно сказала ці слова?

І раптом йому стає соромно й дивно, що він прийшов сюди і, як підліток, зазирає в чужі вікна. Згадує своє завдання, товаришів у лісі. Свідомість обов'язку всією вагою палягає на нього, і він почуває себе мало не зрадником. «Ти забув, що твоє життя належить не тобі самому! Воно потрібне всьому народові!» — Я прийшов, щоб звернутися до совісті людини, порушити ситий спокій її душі. З якою метою? Заради чого? Заради себе, тільки заради себе! Порушити чужий спокій тільки тому, що сам не маю спокою. Тому, що не можу обійняти ту, яка була мені обіцяна, але дісталася іншому. Тому, що у мене відняли право жити в рідній хаті, без остраху ходити по рідних полях, тому що я тільки крадькома можу почути перші

слова ранкової молитви селянина: «Піду дам коневі вівса».

Він сумно усміхнувся самому собі і, більше не озираючись на хутір Кяршісів, пішов через поле просто на зорю, що розгоралася над соснами біля Гілуже, дедалі ширше осяваючи небесне склепіння, всіяне блідими сніжинками зірок.

Розділ десятий

I

Він зайшов у двір з тією самою жебрацькою торбою. Вона пізно помітила — замкнула б двері, а сама в хлів або на сішик. А тепер годуї курей і чекай, поки наблизиться ця незграбна руїна. Не відриваючи погляду від землі, вона до найменших подробиць уявила собі довготелесого жебрака, худючі ноги в постолах, до колін обмотані брудними полотняними онучами, облізлу заячу шапку-триух, якої він не скидав навіть влітку, в найбільшу спеку. Густа борода приховувала обличчя і спускалася на груди, патли, що ніколи не бачили ножиць, розсипались по плечах. Що це людина, а не ходяче опудало, свідчили тільки очі — моторошно блискучі щілинки — та чорне провалля рота, що відкривався лише для того, щоб викрикнути пророцтво або послати прокляття грішному роду людському; колись у цієї істоти був ніс, але він давно згнів. Аквіле здавалося, що Судний День старий, як божий світ, — інакшим вона його не пам'ятала. Хіба що тоді... ні, і тоді він був такий самий сивий, аж жовтий, ноги теж були обмотані полотняними онучами, як у казкового бога, тільки тоді він видавався вищим, адже Аквіле була зовсім маленька. Вона лежала на лаві, поклавши голову на коліна матері, і дивилася на жебрака — купу лахміття, що розсілася посеред кімнати. Хрусь-хрусь — хрустіли воші під ножем матері. «Господь сказав: «Не убий, бо не ти створила його, жінко. І полюби ближнього свого, як самого себе, і нагодуй голодного, і напій спраглого, і перев'яжи рани Лазаря, і постели постелю бездомному. Щоб він нічого не потребував, побудь йому за жінку,

бо грішний не той, хто любить, а той, хто ненавидить, не утішив душу брата свого, охоплений гординою». Мати щось відповідала. І тоді з волосатого провалля рота вилетіло невипне слово («Помадай...»), яке на все життя забруднило те, що побачила Акви́ле. Мати бридко вилаялася і вдарила жебрака ногою в пах. Через кілька днів здохла свиня. Ніхто не здивувався: якщо на хутір приходить Судний День — чекай біди.

— Слава Ісусу Христу.

— На віки вічні. Амінь, — відповіла Акви́ле на привітання жебрака. — Все ходиш, чоловіче божий? — Їй було соромно за цю улесливу фразу, але всі в Лауксодісі зустрічали неможлимого пророка саме цими словами.

Судний День, не відповівши, підійшов до лави біля стіни, сів, скинув свої торби і почав молитись. Не можна було розібрати, що саме він белькоче в бороду, уп'явши непорушний погляд в якусь цятку на небі, наче побачив там того, кого не мав щастя бачити жодний із смертних. Поволі голос його міцнів, окремі склади, прорвавшись крізь густе сито щетини, злиналися в єдиний громоподібний потік:

— Настане день, судний день. І замахнеться господь мечем правосуддя, і скаже останнє слово. «Чи не застерігав я тебе, роде людський, — скаже господь неба і землі, — чи не посилав я з небес пророчі знаки, чи не писали мої учні для тебе священних книг, в яких було сказано, що підніметься із заходу цар і захопить усі земні царства, і піде брат проти брата, а син проти батька, і кров поллється рікою, і поховають ще не померлих, а від їхніх волянь здибиться земля і скине з себе квітучі міста, як яблука з гілок. Моє терпіння велике, нещасний роде людський, але гріх твій більший. І ось я послав тобі страшне випробування, щоб ти схаменувся. Але ти, осліпнувши у нестримній гордині своїй, відкинув ласку небес і котишся прямою дорогою просто в пекло. Мій бич викликає у тебе солодку сверблячку, ти смієшся, але ось я підніму над твоєю головою меч гніву, щоб розділити неподільне і очистити вогнем неочищене». Так скаже господь, і зіллється воєдино твердь і сльота, вогонь і вода, праведники й грішники, і сплавляться, як залізо в горні, в єдину плутанину, щоб потім все розчленувалося надвоє і почалося знову, з Адама і Єви: істина і брехня, премудрість і глуцтво, вічне спасіння і нескінченні пекельні муки.

Аквіле із забобонним страхом слухала слова жебрака. Саме час був зайти до комірчини і відрізати шматок сала — нехай забирається геть. Але вона не сміла рушити з місця, боячись образити святого бродягу. Коли він закінчив свою дилу молитву, Аквіле, мокра від поту, шанобливо спитала:

— Що покласти вам на дорогу, старче божий?

Жебрак глянув на неї каламутними очима божевільного. Борода пішла хвилями, як куц на вітрі. Мабуть, він усміхнувся, якщо взагалі вмів усміхатись.

— Усе, що господь створив, годиться в торбину подорожнього, — відповів він, дряпаючи собі під пахвами. Потім пташині лапи (якісь лускаті, з гострими кривими нігтями) полізли вниз по животу, і Аквіле з жахом пригадала невинне слово, забруднене в дитинстві.

Прохолодна півтемрява комірчини тхнула пацюками й соленим салом. Загиджене мухами віконце в стіні було холодне і каламутне, як око жебрака. «Трухлявий зовсім, гад...» Але враз схаменулася, злякалась своєї думки й сама не помітила, як замість старого сала відрізала шматок шинки,

— Помолися, старче добрий, нехай бог буде милосердніший до людей, — попросила вона, подаючи жебракові милостину.

Той суворо насупив брови. Очі зробились маленькими й гострими, як кінчик можа.

— Ти не сита, жінко? — заgrimіло із плутаної кострубатої копиці.

— Не голодуємо, хвалити бога.

— Чи не принесеш на славу господню ще одного чоловіка?

Аквіле, збліднувши, затулила руками живіт.

— Чи не зачата ти в гріхах і чи не живеш ти в гріху, жінко? — ще суворіше заgrimів голос жебрака.

— Усі ми грішні, старче добрий... — прошепотіла Аквіле.

— Отже, якого ти милосердя божого хочеш, жінко? — Жебрак підвівся і повісив через плече торбу. — Якої ласки чекаєш від небес? Чи ти свята, не з того непотрібного роду людського, який щодня розпинає сина господнього? Милосердя? Ні! Ні! Господь був милостивий, аж поки вичерпалося терпіння, а нині гряде час відплати. — Жебрак повернувся до Аквіле спиною й, сердито стукаючи по землі сукуватою яблуцевою палицею, почвалав через двір. Біля воріт обернувся, неначе забув щось, і моторошно

роареготавсь.— Ні, ні, жінко! — закрикав він, тикаючи па-лицею в Аквіле.— Не про милосердя, а про справедливість молитиму господа мого, бо першу чашу випито, а другу лише пригублено. І скаже мені цар царів: «Гряди, гряди! Суворий і справедливий до всіх. Ніхто не буде забутий. Де ж твоя жінка, що замість справедливості блага ла милосердя, Бенедиктасе? Спитай її, чи стогнала вона разом з євреями: «Горе тобі, Ієрусалиме!» І скажи їй, що день цей такий близький, як сорочка до її тіла. Горе тобі, Ієрусалиме, горе тобі, Ієрусалиме! Скажи цій чваньковитій жінці, мізерний слуга мій Бенедиктасе».

Пес, який увесь час дзявкав на жебрака, зовсім оскаженив. То він рвався з ланцюга, наче йому підпалили хвіст, то скиглив, то вищав, то стогнав, як людина! Але голос божий в могутній горлянці святого бродяги пере-кривав собаче гавкання. Зате ланцюг виявився слабшим. Він розірвався, і Судний День, не договоривши своїх про-рочтв, кинувсь тікати.

Юліте реготала, присідаючи від захоплення, пацькову-вала Тигра, а Лаурукас ревма ревів, уткнувшись матері в пелену. Аквіле взяла хлопчика на руки, витерла фар-тухом замураане, мокре від сліз личко, тихо усміхнулась і почала заспокоювати його:

— Ти не бійся, злий дядько не вернеться. Тигр його не пустить. Бачиш, який він боягуз, як тікає. Аж курява здіймається. Тигра боїться. А ми Тигра не боїмося. Тигр наш друг, він не дасть нас скривдити.

Лаурукас заспокоївся. А потім усміхнувся. І ця усміш-ка, і піжгла блакить очейт проїняли серце Аквіле. Як заворожена, дивилася вона на хлопчика, а бачила то го і, хоч не хотіла вертатись, побігла за ним червневим слі-дом. Задушливо пахла конюшина — ціле поле, по краях завітчане ромашками, і до сліз проймав дзвін кіс — по-хоронні дзвони по дівочому літу.

Нічого не було, казала вона собі вночі. Не було нічого і бути не могло, відтоді вже тричі косили конюшину, а ромашки обсіпали пелюстки, що наворожили любов. Зем-ля стала голою і безплідною, а якщо й вагітна, то тільки трупами. Нічого не було й не могло бути. Так вона казала собі вночі, але йшла та йшла по рум'яній червневій ко-нюшині й плакала від похоронного дзвону кіс.

«Послухай, Марюсе, погоди свою бороду, га? — казала вона.— Я тебе боюся».

Він розсміявся (сміх був схожий на журливе пугукан-

ня сови), і тоді вона побачила, що перед нею жебрак. Облізла шапка-триух ворухилася на голові, як жива; біла з бурими пасмами борода пішла хвилями. Але очі були Марюсові. Тільки холодні й мертві.

«Годі прикидатись, — сказала вона, намагаючись подолати страх. — Хочеш, щоб твоя дівчина злякалась і втекла?»

«А хіба ти не втекла, жінко?» — суворо спитав він.

«Хто ти?» — прошепотіла вона, почувавши, що волосся стає дыба.

«Той, кого ти обдурила, жінко».

«Я...»

«Той, кого ти зреклася, як Петро Христа. Де твої тридцять срібників, жінко?»

«Я...»

«Ти їх одержала, але чи добра ціна? Чи не дорожче ти купила, ніж продала, жінко!»

«Прости. Я не знала, що ти повернешся. Пробач, якщо можеш».

«Мертві живим не прощають».

«Я дві папахиди замовила і ще замовлю. І щовечора молитимусь за тебе. Змилуйся, будь милосердний, чоловіче божий».

«Милосердний! — заgrimів у відповідь регіт. Марюсові очі вп'ялися Акви́ле в живіт, і там щось скоцюрбилось і заболіло. — Якого милосердя ти кочеш від того, хто ніколи його не знав, жінко? Ні, я не знаю, що є милосердя, бо йду, спираючись на посох справедливості! Справедливості. Так, тільки справедливості, нічого більше мені не треба. Я сповнений нею, як дерево твоє чужим плодом, як море водою. Пий! Я прийшов тебе напоїти, жінко».

Акви́ле сіла на ліжку. В запитілі вікно пробивалося сіре передранішнє світло, долинало несміливе щebetання птахів. У роті було сухо, нудило, хотілося пити. Кяршіс теж прокинувся, почав кашляти й чухатись, виставивши кощаві коліна; він позіхав і сопів забитими ніздрами.

— Ох, знову ранок, — бурмотів він півголосом, бадьорий і відпочилий. — Оце спав, так спав. Як убитий. А ти чогось кричала уві сні, кидалась, ага. Мабуть, проти ночі кашусти наїлася.

Акви́ле мовчки повернулася до нього спиною і посунулась на край. Його сопіння та чухання драгували її.

— А ти поспи, поспи. — Він поклав руку їй на груди. Запахло кінською збруєю та самосадом. — Тепер тобі

треба спати за двох, дружино моя. Знаєш, яке я ім'я придумав? Якщо буде хлопчик, охрестимо Пелікасом, а якщо дівчинка, то твоїм ім'ям назвемо, ага.

— Краще б води приніс,— буркнула вона, задихаючись під вагою його руки.

Кяршіс поплентав босий на кухню, і їй справді полегшало. Широко розплющивши очі, вона дивилася на вікно і не могла позбутися відчуття, що там стоїть хтось, приплюснувши обличчя до шибки, покресленої краплями роси. Вона знала, там тільки куц бузку, що зігнувся під запашною вагою квітів, нічого більше там бути не може, а все ж її не кидало тривожне почуття. Знову зачалапали босі ноги, присунулась емальована кружка з холодною водою, а вона не відривала погляду від тасмничої тіні. Тоді й він, розхлюпуючи воду, обернувся до вікна. Стурбований, навіть переляканий. І раптом широко усміхнувся, по-своєму зрозумівши її погляд.

— Ага, так! Стоїть та тільки сонце застуге, стіна від нього гніє. Восени зрубаю. Добрий хмиз буде.

— Хмиз? — безтямно перепитала Акви́ле.

— Так, так. Восени я вже його загнуздаю, цей куц. Ось, візьми, свіжа, холодна, просто з колодязя. Напій нашу дитинку.

«Пий! Я прийшов тебе напоїти, жінко».

Вона простягла руку й, не дивлячись на чоловіка, взяла кружку.

— Тобі не можна кислої капусти.

— Що ти знаєш...

Не дивлячись, вона поставила кружку на долівку і одвернулася. Але все одно бачила його, як він стоїть біля ліжка в самій близьні, із сплутаним чубом. Копчавий, недоладний, руда шерсть на грудях. Обличчя, заросле за тиждень щетиною, наче розпухло — житнє поле, що зійшло після дощу. Вона бачила його, хоч лежала, міцно заплющивши очі. Укрилася ковдрою з головою й однаково бачила. Щетина росла, набухала, як мильна піна у балії з близьною, заливала груди дрібними кільцями, кучерявилася навколо носа і загадково блискучих щілинок очей. «Пий! Я прийшов напоїти тебе, жінко...» Вона не бачила тільки сучкуватої яблуневої палиці, але чула, як вона погрозовито стукає по твердій землі.

Він пішов. «Сьогодні ячмінь посію», — почувла вона замість прощання, і ця турбота селянина, що нагадала їй про веселу зелень посівів, їй розвіяла примарні нічні

тіні. Та коли він вернувся, привівши з мастку полоненого, на неї знову навалився кошмар. Чоловіки тупцями на кухні, дзвенів посуд, скрипіли дверцята буфета, але до Аквіле не повернулося те солодке почуття, яке охоплювало її рано-вранці, коли вона ліниво ніжилася в теплій постелі. Їй було бридко, наче вона сиділа тепер проти нього (на місці Івана) і бачила, як важкі, вуглуваті щелепи байдуже перемелюють їжу, а витягнуті під столом босі ноги з поруділими від гною пальцями труться одна об одну, як двос шолудивих поросят,

«Чи не дорожче купила, піж продала, жінко?»

Вона затулила пальцями вуха, але цей клятий голос сидів десь усередині. «Вставати! Вставати!» Спустила ноги з ліжка. Біля комори форкав запряжений кінь. «Іване, а йди-но сюди!» — гукав Кяршіс. «Іду, іду, хазяїне». Віз, гуркочучи, виїхав з двору, вслід йому гарчав пес, який ніяк не хотів визнати Івана за свого.

II

Упоравшись, поїхала чоловікам спідапок. Нямунісова ділянка була далеко, за шляхом, як у багатьох малоземельних селян з Лауксодіса, яких заможні господарі випхнули подалі від села. Йти не хотілося, страх як не хотілося. Та ще на землю Нямунісів! Послала б Юліте, але та, така смілива, часом навіть зухвала вдома, за ворота боялася сама й ногою ступити.

Більше вона не сперечалася з чоловіком, але зрозуміла, що ніколи не простить йому угоди з волосним старшиною. Вона палала від сорому. Немов роздягла мерця і, перелицювавши, носила його одяг. «Доброго ранку, Аквіле. Снідати чоловікові несеш?» «Підкріпитись Кяршісові? Гляди, не перегадуй свого Пеле». Зустрічні казали це наче привітно, ніби шпильок не пускали, але їй здавалося, що позаочі вони глузливо хихотять, лихословлять. І від цього в неї червоніли вуха, а коли вона ступила на Нямунісову ділянку, земля пекла їй ноги. Вона йшла вузьенькою стежкою, лякливо озиралася, і ні кучерявий житній паросток, ні соковиті кущики конюшини не звеселяли очей. Зраділа, дійшовши нарешті до воза, що зайняв усю стежку, зіслала на нього, сіла на оберемок конюшини (сніданок для буланого) і чекала чоловіків. А вони, побачивши її, вже йшли з того кінця загону! Іван швидко

ступав поряд з пружинною бороною за буланом, Кяршіс обома руками брав з козуба на грудях зерно і широкими помахами рук кидав, наче осіяв землю хрестом. Поряд, відступивши на смугу від сіяча, дріботів Путрімасів Юозапеліс із жмутком соломи під пахвою, якою він позначав місця, де падали останні зерна. Поки Іван розпріг коня й прив'язав до задка воза, Кяршіс довів смугу до шляху. Аквіле налила всім з горщика в череп'яні миски юшки з буряків, нарізала хліба, а коли чоловіки упоралися з юшкою, вийняла з кошика замотаний стареньким рушником горщик із салом та маслянку з накришеною в сметану цибулею.

Хлопчик Чорної Кукси, вхопивши шматок сала, побіг: його вабило чайне гніздо, на яке Кяршіс мало не наступив, коли вперше волочив виоране поле, і позначив лозиною, щоб не розтоптати, поки виведуться пташенята.

Аквіле сиділа на возі спиною до буланого, що хрупав конюшину. На другому кінці воза — Кяршіс. Іван їв, примостившись на голоблі. Коли тижнів два тому Кяршіс привіз полоненого з Краштупеная, той ледве на ногах стояв: кістяк, обтягнутий почорнілою шкірою. Проте поправлявся він на диво швидко. Кяршіс на мигах і незначним запасом російських слів припрошував: «Іване, їсти. Іване, хліб, сало. Чоботи скидай, Іване, важко в чоботях...» Іван охоче з'їдав усе, що йому подавали, але змінити чоботи на постоли — взуття легше й зручніше — відмовився.

— Оті кираові у нього півсили забирають, а держиться за них, як шляхтич за жупан,— казав Кяршіс, закусуючи сало буряковою гущею впереміш із цибулею.— А так гарний чоловічок. Легкий на підйом, кмітливий, не злодій. За тиждень-другий обростуть м'ясом кістки, і хоч який віз навантажиш, потягне.— І додав, звертаючись до полоненого: — Їсти, Іване, хліб, сало. Треба працювати, треба їсти.

Полонений узяв з рук Кяршіса окрасць хліба, на якому лежав шматок сала. Дякував, силувано усміхався, кивав круглою, стриженою під машинку головою. Обличчя теж було кругле, хоч і кощаве, заросле сірою щетиною, що підкреслювала широкі вилиці; під вузьким чолом витрішкуваті карі очі, над пухкими губами ніс чобітком. Аквіле, дивлячись на нього, завжди згадувала льотчика. Вона підбадьорливо усміхнулася Іванові.

— Ох, охочі ж вони до дівчат,— помітивши це, пожартував Кяршіс.— Джюгасів Василь увесь час крутиться ко-

ло Гаудрімасової удовиці. А жінка так і роздвітає, ага... Таким подобаються лихослови й лайливці. А у них кожне друге слово про це місце. Рідну матір, наче повію якусь, у ліжко тягнуть.

— Не бійся, мене не потягне, — одрізала Аквіле.

— Авжеж, та я не тому...

Кяршіс, зітгившись, одвів очі, мовчки жує. Розгублений, замислений. Та ось його погляд упав на загін, де він щойно сів ячмінь, і обличчя розпливлося в замріяній усмішці.

— Гарне поле. Угносне. Коли волочиш, де-не-де торішній гній вивертається. Ячмінь буде як лико.

— Торішній гній... — Аквіле ледве стримує досаду. — Є з чого радіти.

Кяршіс неприємно здивований.

— Є з чого радіти! — з притиском повторює Аквіле. — Скажеш, що сам це поле угноїв?

— Ох... Ніхто не каже... — Кяршіс через силу, не зразу, ковтає шматок. — Вічна пам'ять, що ж тут поробиш. Так з давніх-давен ведеться: людина помирає, відходить, а земля залишається.

— Так, — жовчно каже вона. Звичайно, він має рацію, але з певною часткою цієї правди вона не може погодитись. — Так, так, — ще лютіше повторює вона, — Людифа відходить, але чому та, а не інша? Адже могло статися так, що німці нас, а не родину Нямунісів...

Він переляканий, розгублений. Чи не з глузду вона в'їхала?

— Як же тут... — Рука із шматком хліба зависла в повітрі. — Хіба богові накажеш, кого йому прибрати?

— Якби ти взяв Фрейдчиного хлопчика...

— Я? — Він дивиться на Аквіле, витріщивши сумні очі. — Ти гадаєш, я навмисне... від страху?

— Нічого я не гадаю. Кажу, як могло статися.

Він кинув недоїдений шматок сала в миску, поклав зверху кусень хліба, що залишився. Одвернувся, Сидить, підперши руками голову. Спина гойдається, як житній лан під вітром. Тяжке зітхання.

— Ти якась не така... Давно вже якась не така... — Зігнувся в дугу, стискує руками живіт, ніби хоче, щоб швидше згудило. Не слова — шматки неперетравленої їжі, які не перший день носить у душі. — Тобі шкода того... Навіщо ж виходила заміж?

Наче вдарив під серце забрудненою гноєм ногою.

— Певно, що не треба було.— Від люті потемніло в очах, але вона бере себе в руки й намагається відбутись насмішкою.— Ніякого сенсу не було. Могла залишитись дівкою з дитям. Та й це не обов'язково: Гедимінас узяв би мене, коли б схотіла.

— Гедимінас?

— Так-так, кум. Але я побоялась, зовсім не до пари він мені... Курці обскубаний півень потрібен, а не сокіл. Ось і маю, кого хотіла.

Кяршіс довго мовчить. Він приголомшений, несподівано вибухнула бомба й зрівняла його з землею. Але дурна надія, одвічний супутник, що обдурює нас до скону, знову розгоряється, наче роздмухана вітром жарина. Кяршіс випростується і, обернувшись до Аквіле, каже з жалісною усмішкою:

— Це тому, що дитини чекавш. Усі жінки не знають, чого хочуть, коли дитини ждуть. Минеться...

— Авжеж, минеться. Тільки не треба їсти кислої капусти.— Вона жовчно сміється. Злізла з воза, покидала посуд у кошик. Швидше з цього осяяного сонцем поля, де вродить добрий ячмінь, але булка з цього врожаю поперек горла стане.

Кяршіс стоїть, розчепіривши ноги, біля воза й дивиться їй услід, ворухить масними губами. Отямився. Повільно проводить долонею по щоках, оглядає руки, дивиться на босі ноги, «Ох, та це ж я, звичайно, я, пень необтесаний...— Підвів голову, наздоганяє туманним поглядом її, а вона йде далі звивистим шляхом.— Негарний, поводитись не вмію... Не любий. А може, дасть бог після дитини, може, дасть...» — шепоче, нахилиється над козубом і побожно піднімає його з землі, як ксьондз дароносицю біля олтаря. Очі ожили, повеселішали, глянувши на ріллю. І, відчувши, як у жилах заграла кров землі, весело гукнув до полоненого:

— Гей, Іване, запрягай! Працювати треба!

Аквіле здригнулася; цей окрик підстобнув її, і вона побігла. Край спідниці б'є по голих литках. Наче хтось шмагає збоку по ногах батогом. Працювати треба... Увечері сяде на ганку, закурить цигарку. «Ох, ячмінь посіяв, слава тобі господи... Дай, боже, гарне літо й на осінь не поскупись. Жито доладне, пшениця стіною стала. Хоч плач, потрібен другий кінь». Попоїсть, що поставиш перед носом, а розмову знову заведе про засіки, повні хліба, про худобу, про нові будівлі, про додаткові гектари. І отак

день у день, рік у рік... Чого варті минулі часи з маївками, з проводжанням до воріт, із зітханнями біля відчиненого вікна під місяцем? Та й чи було все це? І обіцянки обнести навколо світу на руках, і створити рай на землі, і гімназичні мрії, коли вибирала й кохала того, хто подобався? Ніколи не було й не буде нічого такого. В житті лише булані (або сиві, гніді) і чоловіки, з якими треба спати, годувати їхню худобу, народжувати їм дітей. («Якщо буде хлопчик, охрестимо Пеліксасом, а якщо дівчинка, назвемо, як тебе»). Їм потрібні сини й дочки. А де квіти, які вони нам дарували? Дитяча забавка ці квіти. («Восени я його загнущаю, цей кущ»). Інша річ — кропива: якщо пошаткувати, обпарити окропом та перемішати з борошном, свиням тільки подавай.

Вона здригнулась: їй здалося, що хтось іде за нею слідом і тихо кличе. Ці невловимі, розсіяні звуки линули звідкись згори, але, сплывшись, вона побачила, що навколо немає нікого, самі поля, на яких кипіла весняна робота, та шлях, вузький, на одну колію воза, та небо, усіяне білими подушками хмар,— блакитний дзвін, що заливався гомоном дрібного птаства. І тоді, по обертаючись більше, вона зазирає в себе. Ці кроки й цей поклик були тут, всередині її! Вона була сповнена ними, як чорна хмара грозою. Вона чекала біди. «Гряди, гряди! Суворий і справедливий до всіх. Горе тобі, Ієрусалиме! Горе тобі, Ієрусалиме!» «Так-так,— тремтіло наелектризоване повітря в кожній клітині її тіла; так відчуває птах наближення грози.— Можна виплисти на берег, коли піде на дно човен, можна вистрибнути з вікна палаючого будинку, але нікуди не втечеш від долі; її, як і смерть, людина носить у собі». І вона знову рушила вперед, знаючи, як смертник, що з кожним кроком наближається до межі, яку доведеться переступити. «Добрий день, Акви́ле. Вже додому?», «Здорова була, Кяршене! Чи не лишилося чогось і нам пожувати після твого Пеле?» Зустрічні віталися з нею, усміхалися, і вона у відповідь їм усміхалась, але все було як уві сні. Мов сонна, піднімала вона ноги, що не гнулися і стомилися нести обважніле тіло, стискала рукою дужку кошика, як уві сні, звертала з путівця стежкою на інший путівець, аж поки нарешті знесиліла і впала на межу. Перед нею лежало знайоме поле. Сходжене вздовж й впоперек, оброблене руками, вигладжене очима й граблями. А через поле йшов чоловік, який нічого не значив для інших, але без якого ця земля, порізана чорними блиску-

чими клаптями ріллі, була б мертва, як поверхня місяця. Він, спотикаючись, ішов по борозні, натискаючи на чепіги плуга, зрідка підганяючи пару коней. За ним, наче жирний пацюків хвіст, волочився обліплений землею батіг.

— Боже поможи, батьку...

Коні ослабили посторонки й дивилися на Аквіле. Витягнуті шиї кивають, оксамитові вуха стрижуть повітря. Вони вітали її, розкривши м'які губи, і усміхалися розумними, трохи здивованими очима.

Заміготіло в очах. Як крізь завітнілу шибку, вона бачила батька, що йшов до неї, загрузаючи в ріллі, і невідразні силуети коней.

— А, це ти, Аквіле.

— Добрий день, батьку. Ореш?

— А що ж робити? Юргіс ще малий, а полонені такої роботи не знають. А як ваш Іван?

— Тямущий.

— Байдуже. Наша земля для них мачуха: чужа, не люблять вони її. А весняна оранка, новина — святе діло... — сів на межу поруч з Аквіле, постукуючи по табакерці зроговілими нігтями, незграбно скручував цигарку, спідлоба позирав на свою улюбленицю. І без слів розумів усе. Її очі вже висохли, губи розтягалися в усмішці, та він однаково все бачив. — Гм-гм, — покрекував, пускаючи дим. — Не дасться людині те, чого очі хочуть. На те божа воля. А якщо і вхопить хто, то, буває, і не зрадіє. Сусідський кінь — як глянути, то крапший, а сядеш...

— Так, — прошепотіла вона. Хотіла притиснутись до його плеча і виплакаться, як у дитинстві, коли її зобиджала мати, але своє горе здалося таким мізерним перед його недолею, що їй зробилося соромно. — Я не жаліюся, тату. Мені добре. Треба тільки звикнути. Мені зовсім добре.

Він недовірливо похитав головою. І тоді вона не витримала й розплакалась.

— Я боюся, тату. Приснився такий гидкий сон. Щось має статися. Ніколи зі мною такого не було. Хіба що перед самісінькою війною. Я боюся, тату, — повторювала вона, уткнувшись йому в груди.

— Чого, донечко? Чого? — Груди тяжко здіймаються, від них пахне рідною хатою, зашкарублі долоні, просолені потом землі, несміливо гладять плечі. — Находить часом на людину. Буває. Це тому, що багато про себе думаєш. Покладись на волю божу, помолись, і полегшає.

— Не можу більше молитися, тату. Слова пусті, без серця, не вірю я в них.

— Дарма. Господь зрозумів, донечко.

Голос у нього низький, глухуватий, але тепер він дзвенить в її вухах, як великодній дзвін. Пропахла ладаном прохолода храму огорнула її, і вона під могутні звуки органа йшла на колінах, причастившись, прийнявши в себе священну господню плоть. Всі люди знову стали братами й сестрами, а земля була добра й чиста, як очищена від гріха душа, яку підіймають невидимі крила, щоб вона в облудному екстазі досконалості хоч на хвилину відчула себе щасливою.

Вона знайшла батькову руку й приклала її до губів.

...Після вечері, коли Кярпіс одвів Івана в масток і сів на ганку із своєю цигаркою, Аквіле сказала:

— Завтра неділя.

— Так, так. Відпочине буланій.

— Ні. Я хочу до костьолу.

Він зітхнув, наче йому самому треба було запрягатися у воза.

— У понеділок рано йому знову в борозну. Коневі треба б...

— Давно не сповідалася, — одрубала вона, не бажаючи слухати відмови.

— Сповідатись, то й сповідатись. Що зробиш. Доведеться, ага.

— Не турбуйся, сама поїду.

Він здивовано обернувся. Почекав, може, щось додасть, та Аквіле вже гриміла посудом на кухні. Підвівся. Важко, наче піднімав плечем віз. І, підсмикуючи штани, почвалав до хати.

— Запряжу, — буркнув собі під ніс.

III

І одразу пожалкував, що відпустив саму до костьолу.

Вийшов за ворота, дивився на віз, що котів по шляху до села; на душі стало так негарно, що не знав, де й подітися.

Обійшов хутір, подивився худобу, потім свою ділянку, мало не кожен загін окремо обійшов, але ні дружні сходи ярини, ні соковита зелень озимини не зняли з душі незрозумілої тривоги. «Ох, не втече, — казав він собі. — Буланій смирний, німці таких не забирають».

Почав думати про осінь, міряти ще не зібраний врожай, як часто тепер робив. Дійшов думкою до того сподіваного дня, коли війні буде кінець. І ось уже випростався, як потолочена трава, навіть сонце ясніше засяяло. Отоді вже буде, тоді вже заживемо... Тільки не сиди склавши руки. Якщо будеш, чоловіче добрий, у стелю плювати, то ні бог, ні чорт тобі готовенького не піднесуть.

Пригадав шкапу Нямунісів. Ледача кобила, ще гірша від його сивка, але разом з буланим дуже б згодилася. Пятрас Кучкайліс узяв. І корівку забрав, і курей переловив. Ділянку Нямунісів він теж був би загарбав, коли б не поросся старшині... Кобилу Кучкайліс заїздив, свиням м'ясо віддав, а шкуру — німцям. У людей очі завидючі, руки загребуці, а цей ще до всього й убивця.

Ця думка навела на іншу: ох, пора переліг орати, та чи швидко однокінним плужком переколупаєш? На землі Нямунісів з півгектара позаторішньої конюшини. Коріння переплелосся, як верболіз, без великого плуга не підступиш. Хоч плач, треба другого коня шукати. Ага, і канава на межі з Миколасом Джюгасом потрібна. Земля жирна, та що з того — вода де-не-де аж до зелених свят стоїть. Був би Іван як Іван, дав би йому в руки лопату — копай! Замучили їх німці в таборі, просто жах. А проте, що не кажи, робітник. Сьогодні ж відміряє канаву, розмітить кілочками — нехай копає. Хоч по чайній ложці, та все ж уперед, а не назад.

І радісно стало, що поділя, божий десп, теж не пропаде марно: розмітить канаву, домовиться про коня, та й на хуторі щось зробить, якщо часу вистачить.

Звелів Юліте доглядати Лаурукаса, а сам пішов на Джюгасів хутір. Дитя бігло за ним, простягало рученята: «І я, і я!..» Юліте наздогнала, схопила в оберемок, потягла, хоч той і ревма ревів. Якось ніяково зробилося Кяршісові, подумав навіть:

«Узяв би на руки, адже не важкий. Але ж дуже схожий на того... атож, на нього...»

Ох, і добре було б, коли б Аквіле — бух! — мені хлопчика... — роздумував він, милуючись пшеничним полем, усіяним жовтою ячнею суріпиці. — Скрізь би ми з ним разом були. Двоє Кяршісів, двоє міцних чоловіків. Ох, оце було б...

...Та й Аквіле смирнішою стала б: той би душу не ятрив. Адже дитина жінку до чоловіка прив'язує, як собаку ланцюг до буди...

...Ох, дай боже, щоб швидше скінчився той час, коли мертві живим спокою не дають...

...А що, як він живий?»

Відірвав цю думку, скинув, як п'явку з шиї. Жижки трусилися, і серце билосся об ребра, наче вівця, яку ловлять на заріз, об стіни кошари. Не скоро взяв себе в руки, — недобре злякався та й по-дурному. Ох, ця війна так збила людину з пантелику, що мерці з могил лізуть...

Зайшов у двір Міколаса Джюгаса, наче в світлицю. У дворі чисто виметено, в садку на землі гілочки не побачиш. Трава блищить, як шовкова, попід стінами акуратно складено дрова, в'язанки хмизу, старі дошки, колоди, що лишилися від будівництва. Господарські будівлі відгороджено від хати штахетником. Город, що вклинився між причілком хати та лазнею, теж обгороджений окремим парканчиком. Коло лазні копанка — напарився, і лізь освіжитись. Навколо копанки берези в білих сорочках талок ведуть. Чого-чого, а вже акуратності можна повчитися у Міколаса Джюгаса.

У городі позначилися ряди темно-зелених листочків: зійшла картопля. Ілангик землі коло лазні засаджено тютюном. До війни ніхто з ним не морочився, хіба що Кукса, та й то жінки виганяли його надвір, тільки почують дим самокрутки. Що ж, тепер інші часи. За купований тютюн треба німецьким солдатам віддавати масло, сало, яйця. Та він хоч і гарно пахне, а годиться хіба що на те, щоб підмішати до самосаду. Вишневе листя, побризкане одеколоном, відома річ...

Кяршіс налягає грудьми на огорожу, відкашлюється.

— Тютюнець поливаєш, сусіде?

Джюгас обернувся. У руках стара жерстяна поливалка. Вуса поголені чисто, просто не пізнати чоловіка. Губа якась пухла, ніс стирчить.

— А, Пеліксас! Та оце, брате мій, поливаю. Прийнявся добре, але водичка не завадіть.

— Так-так. Дні стоять ясні, сонячні. Добре коли б хмари найшли та покропили трохи.

— Діждемо. Кури-ходять мляві. На дощ. Чого так дивишся? Га... Та оце вуса поголив. Не з гонору — просто набридла стара шкура.

— Буває, буває, сусіде.

— Чого це ми тут кричимо через паркан, наче полаялись. — Джюгас ставить на землю поливалку, витирає

долоні об штани.— Ще в кисленьке, од великодня лишило-ся. Ходімо до хати.

Кярпісові не дуже хочеться пригощатися пивом. Треба канаву ще сьогодні розмітити, та й взагалі... У Міколаса пиво відоме — після третьої кружки із самим чортом полізеш цілуватись, якщо питимеш до дна. Але діло, заради якого він прийшов, краще обговорити за пивом.

Біля колодязя миє ноги Маруся. Кирпата, русява, груди так і випирають з плаття. Від минулої осені в Джюгасовому господарстві. Привіз арбайтсамт цілий вагон жінок у Краштупенай із розорених війною районів. Кучкайліс, чомусь прихильний до Джюгаса, виклопотав йому одну.

— Підмога в господарстві,— каже Кярпіс.

— Та ще й яка,— погоджується Джюгас.— Без жінки хата як без печі.

— Ох, звісна річ!

Сідають у хаті за той самий стіл, за яким півтора року тому Аквіле, і не думаючи, що Пеліксас буде її чоловіком, годувала груддю малого. Пиво кисленьке, шумує, але не так на голову діє, як звичайно у Міколаса.

Обидва трохи захмеліли.

— Бачиш, сусіде, я до тебе в такій справі... Цей мій буланый хоч і міцний, але один. Може, позичиш на день-два другого коня? Ми відробимо. Хоч і два в тебе, а часом і третій кінь потрібен буває. Тоді свого буланого дам.

Міколас Джюгас одразу погоджується. Здається, навіть задоволений, що може допомогти сусідові.

— У нас з тобою такі господарства, що одного коня мало, а двох забагато,— каже він, підптовхуючи рукою Кярпіса, щоб той випив.— А по правді сказати, так хоч плюнь на все, укрійся з головою та й лежи собі. Увесь час бігом та й бігом,— бився, як ось ти зараз, а до чого все? Жінки немає, з дітей тільки Гедимінас лишився. Та й той... Учив, хотів, щоб життя у нього ясніше було, а він знову в грязюку поліз. Вернутись на село надумав, жабеня. А люди його за розумного вважають. Німцям, мовляв, служити не хоче. А тут, на селі, хіба не служиш? Скажеш, брате мій, не німецького змія своїм хлібом годуємо?

Кярпіс схвально киває. Певна річ, але ж не селянин признає, не селянин скидає владу. Проти вітру не подмеш, ага. Посипавш зерно курам, а злітаються і горобці, і ворони. Така вже селянська доля — всіх годувати,

— Недавно і я так думав, Пеліксасе. Стріляють десь неповинних людей — а ми тут при чому, адже набоями не торгуємо? Женуть через місто полонених — шкіра та кістки, — знов-таки є чим виправдатись: не ми гвинтівку тримаємо, а свого полоненого разом із собою за стіл садavimo. Та коли Нямунісів повбивали та й цю їхню дівчину, як звірюки... коли побачив кров ближче... Ні-і, Пеліксасе! Навіщо прикидатись? Адже коли б усі домовилися, не дали б ні зернини, ані крихти жиру, за кілька днів луснула б їхня сила. Правильно кажеш, не селянин владу призначає. Зате селянин її годує. Селянин — велика сила, ти не кажи, Пеліксасе. Сильний селянин тому, що вся земля у нього, а не у влади. Інша річ, що він боягуз, скнара, спершу своєї вигоди шукає. Бачачи, як людину ріжуть, він однією рукою сльози витирає, а другою, брате мій, зарізяці окрасць хліба подає. Ось у чому наше лихо, Пеліксасе.

Кяршіс мовчить, тримає в руді склянку. І згоден, і ні. Звичайно, добре б отак усім умовитись. Але з другого боку... де вже тобі, кротові, землю перекинути? До чого ж кмітливий чоловік Джюгас, а такої простої речі не розуміє. Жадібність, вигода... Пачобто і в мій город камінь, але скажіть, який хазяїн пустить усе за вітром і піде жє-брати, як Апзелмас Лукопнос?

— Та не варто про це, сусіде. Ні я, ні ти такого не зробимо. Кожний хоче жити.

Пощипуючи пальцями верхню губу, Міколас Джюгас сумно дивиться кудись над Кяршісовим плечем. Ніяк не може звикнути без вусів. Чужа губа — та й годі.

— Тому люди й гинуть, що кожний жити хоче, Пеліксасе. Самі накидають собі зашморг на шию. Ось ми з тобою — зубами та кігтями за своє господарство тримаємось. Все б нам побільше та ширше! А далі що? Якщо німці тут залишаться, до Лауксодіса приїде не один Петер фон Дізе. Проженуть нас, брате мій, з нашої землі, зроблять наймитами. Запровадять німецьке кріпацтво, і ми самі будемо в цьому винні.

Кяршіс підвівся, не допивши склянки. Чи личать такі розмови заможному господареві? Джюгас, певно, сьогодні не на ту ногу встав.

— Я в боргу не лишуся, сусіде, не бійся. — Дякує за пиво, надіває кашкета — і швидше через поріг. Аж злість бере. От погана звичка у людей виливати свої помії так, щоб і під чуже вікно потекло. У тебе болить, ти й страждай,

на мене свої хвороби не перекладай. «Із землі зженуть, кріпацтво запровадять...» Теж мені, провидець. Що буде, цього ніхто не знає. Судний день теж колись прийде, та якщо всі почнуть чекати його та крикати, наче ворони, на землі хтозна-що діятиметься.

...Ох, німець і справді сказився, що там казати. Справжній тобі антихрист, про якого цариця Савська мудрому Соломонові згадувала. Але з другого боку... вони ж не всіх без розбору у пащу запихають. У всі часи так було: одні попадали під косу, як високе стебло, інших минало. Особливо тих, хто встигав нахилитись. Така вже машина це життя: не підводь голови, якщо не хочеш, щоб відтяли...

...Тоді, на хрестинах, зопалу він Пятраса Кучкайліса розсердив. Певно, перед Акви́ле хотів похизуватися, не інакше, адже тепер як на тверезу голову прикинути, то справа зовсім пуста. Тільки клопоту собі нажив, а могло ж і на гірше обернутися...

...Добром та по-доброму завжди далі заїдеш...

...Усьому світові не допоможеш, ні. Над усіма нами одна рука. Йй не скажеш: я хочу тут стати, боже, а там мого сусіда постав. Або: мене вбий, тільки його залиш живим...

...Хоч як крутись, а однаково під німцем... Ох, що й казати, повітря не вистачає, руки зв'язані, а проте хвостом крутити можна. Взяти хоча б сало. До війни свиню ох, як важко було владі втелющити. Назбиралося сала за кілька років; на всіх стінах у комірчині навішано, в коморі під бантиною теж повно. Страшно дивитись, — коли ж його поїси, адже всього двоє їдців. Постаріло сало, зіпсувалося. Серце краялося від жалю: таке добро — і на мило! Не довелося. Приїхали гітлерівські антихристи — все до останнього шматочка пішло. Місто, цей драний мішок, пожерло і облизалося, хоч у попередні роки глумилося з селянина. Навіть всіляких пісеньок вигадувало:

Свято селянкам настало —
Всі їдять свиняче сало.
Селянкам нутро занило —
Все жеруть те кляте мило.

Дарма, пожерли. І подякували. Та ще й заплатили і не скривилися. Будьте ласкаві, пане Кяршіс, привезіть іще. Он воно як. Життя — воно таке: хто вчора плювався, сьогодні слинку ковтає, хто торік житню соломую жер, у того

сьогодні в годівниці сіно, як рута. От і збагни, що тут і до чого...

Отак, крок за кроком, думка за думкою, сповзав з душі тягар. Знайшов на сіннику віжки, узяв ніж,— по сонцю обідня скінчилася, і працювати вже не гріх. Настругав у верболозі кілочків, пішов розмічати канаву. До великої Джюгасової канави буде добра сотня сажнів. З обох боків ще доведеться відводні канавки прокопати. І потече водичка по Джюгасовому водовідводу в сусідський, а звідти в річку Срауо. Калюжі наче й не було. Щороку, вважай, по дванадцять центнерів зерна прибуде. До війни за таку роботу землекопам довелось б літів триста заплатити. Півдесятини землі стільки коштували! А тут Іван викопав за так, за харчі.

Було вже далеко за полудень, коли він упорався з роботою. Сів під кущем верболозу покурити — перебити голод. Навмисне не поспішав додому: Аквіле, певно, вернулася з костьолу і, не дїждавшись його, піде шукати. Він покаже їй ці два рядки кілочків (де ґрунт вологіший, вони обриваються: позначить, коли протряхне) і скаже: «Ось бачиш, що я придумав, панночко!» Вона, звичайно, не обіме за шию, не така у неї вдача, але здивується — це вже папевне. А може, й зрадіє. Авжеж, зрадіє, хоч і не покаже цього, вона із тих, хто всередині гарячий, а ззовні цього не видно.

Самокрутка погасла, лїньки було прикурювати. М'язи обважніли, здолала дрімота; голова схилилася набік, потягнувши за собою усе тіло, і воно, обм'якнувши, припало до густого куща верболозу. Коли він прокинувся, сонце вже схилялось до заходу. Схопився, сам не розуміючи, де він. У вухах ще й досі дзвеніли дивні звуки труби. Картина, з якою він прокинувся,— архангел Михаїл іде по пшеничному полю і дмухає у величезну трубу,— не встигла потьмаритись. По спині пройшов дроз. І від смутних звуків труби, і від сонця, що надто вже пішло на захід. Усе було як і звичайно в таку пору дня — і стомлене щебетання птахів, і лани, що дихали сонним теплом, і небо, вже неяскраве, лїниве під вечір; усе було, як завжди, а все ж таки щось було не так. Кярпіс увесь час оглядався, неспокійний, здивований, як моряк, покинутий на чужому березі. Чогось не вистачає, зараз він почне щось шукати. Може, немає більше села або його хутора?! Щось насправді зникло, поки він спав, а тільки він ще не може зрозуміти, що саме.

І тоді, наче відгукуючись на його тривожне здивовання, знову пролунав звук труби.

По шляху повільно, немов боячись наразитися на міні, їхав зелений військовий автомобіль.

У Кяршіса серце обірвалося. І вже зовсім забило дух, коли машина спинилась і з неї вийшов чоловік у формі. Він чув, що той щось кричить і нетерпляче махає рукою, але не міг прискорити ходи. «Адомас... Боже, Адомас... Що йому тут треба? Чого він тут? Боже мій, Адомас...»

— Хай тобі грець! — ще здалеку крикнув той. — Усе поле об'їздив, де ти пропав? Скоріше їдьмо!

Кяршіс якимось відірвав від землі одну, потім другу ногу. Якби земля була бляшана, мов дах, він почув би, як стукотять по ній краплі поту.

— Ох... шуряк... — видушив він чужими губами. — Адомас. Здоров.

— Він самий. Пізнав-таки, — усміхнувся Адомас. Він був блідий, і від його похмурого, потайливого погляду брав страх. — Їдьмо в Краштупенай.

— Я? Мені? Боже святий, що я там загубив?

— З Аквіле погано. — Адомас відчинив дверцята і підштовхнув Кяршіса.

«Ох, покатаюсь, як пан! Ще не доводилося так...» — іншим разом набундючився б Кяршіс. Але тепер він сидів, як спійманий звір у клітці, і чорними нігтями щипав свою ногу. Може, він досі ще лежить у верболозі і все це йому приснилося? Ряботіло в очах. Поля й дорога, на якій шалено підкидало машину, злилися в суцільне миготіння, від якого паморочилося в голові й нудило. «З Аквіле... Що в Аквіле? Ох, скажи, ради бога, що в Аквіле?» Але він боявся розкрити рота, ніби ще немає нічого страшного, але воно неодмінно станеться, якщо спитаєш. Прозоробілі Адомасові вуха і бляклий трупний колір обличчя викликали у нього жах. Вже цілу вічність вони мчать кудись у цій шаленій залізній труні.

Раптом Адомасові губи вибухнули. Плювок. Просто у вітрове скло машини.

— Тварюки! — ударило навздогін плювку круте слово. Вуха стали червоними, а обличчя скривилося від люті. — Мало їм людей по хатах ловити, вже й у костьол лізуть!

— У костьол?.. — прошепотів Кяршіс.

— Так, так, так! — прорвало Адомаса. — Наші добрі німці, наші визволителі, наші захисники. — Випустив потік лайки, знову плюнув у скло, побілілими пальцями так стис-

нув кермо, що здавалося, зламає його, як бублик. — Після Сталінграда зовсім знавсініли. Наче ми винні, що росіяни розтрощили армію Паулюса. Нашу молодь їм подавай, щоб разом із своєю покласти за велику Німеччину. А за віщо, скажи, будь ласка, нам головою накладати? За те, що наших людей, інтелігентів, цвіт нації, відправляють у табори? Не здивуюся, якщо однієї чудової днини сам генерал Кубілюнас опиниться там, — двоє його радників вже сидять за колючим дротом. Обдурили, негідники, гірше не може бути. Чого мовчиш, чорти б тебе взяли? Може, на іншій планеті живеш?

— Аквіле... — парешті посмілішав Кяршіс. — Вирядив уранці... ох, була жива й здорова...

Адомас з убивчою зневагою глянув на зятя.

— Була! Дурнішого слова вигадати не можна! Колись і ми були людьми. Була нація, була незалежність. Та що я тобі... Таких, як ти, це найменше турбує. — І, помовчавши, спокійніше додав: — Коли люди побачили, що Гімmlерова згряя оточила костьол, кинулись назад. Аквіле пом'яв натовп. Тільки, заради бога, не лякайся — не на смерть.

Кяршіс захрипів, як смертельно порашепий звір. Усі почуття — відчай, страх, біль утрати, — що накопичувалися з тієї хвилини, як Адомас підштовхнув його в машину, тепер прорвалися. Він не міг плакати, він взагалі не пам'ятав, коли плакав, хіба що після смерті матері відупив кілька сльозинок. Невидима рука вчепилася в глотку всередині, вивертала її назовні разом з легенями, тіло конвульсивно тіпалось, як у нападі епілепсії.

— Не будь телям, — без жалю сказав Адомас. — Може, ще обійдеться... А якщо й ні... молоді ще, друге заведете, та й не одне. От чи треба, хай йому чорт! Краще вже худобу розводити — людині в наш час ціна пфеніг.

Примчали до міста. Будинки й люди сунули мимо безконечною похоронною процесією. Видно було й усміхнені обличчя, але вони здавалися Кяршісові несправжніми, — тільки божевільний міг сміятись у такий час. Потім перехрестя, вузький поворот вулиці, наче лікоть руки, що вперлася в бік. Вози, велосипеди, військова машина, напхана солдатами, які, співаючи пісень, пороззявляли роти; холодні, металеві очі, наче гудзики на шинелях, вибухи пісні. Пролетіли. Адомас крутонув стерно, і машина крізь щілину в живій огорожі між двома білими стовпами в'їхала у двір. Навколо сад, навпроти — жовтий однопо-

верховий дерев'яний будинок з просторою застеленою терасою. Бачений, та й не раз, але тепер незнайомий, наче перенесений сюди з інших світів.

— Приїхали,— сказав Адомас.

На терасі стояла маленька білоголова жінка. Світла, прозора і легка, як усе навколо.

— Моя дружина Мілда,— буркнув Адомас.— Будьте знайомі. Наш дорогий зять, Мілдяле.

— Дуже приємно,— усміхнулась білява маленька жінка, подаючи дитячу долоньку.

— Добрий день...— Кяршіс машинально потиснув її руку — теплий зів'ялий листок. Вона була майже невідчутна, ця бліда долонька, несправжня, як і все, що впало на нього за останню годину.

— Робертас ще тут? — спитав Адомас.

— Звичайно.— Вона легко, наче подих теплового вітру, торкнулася до ліктя Кяршіса.— Не горюйте, пане Кяршіс. Бувають нещастя страшніші. Пан Гінкус вже нічим не міг допомогти.

— Нічим? — простогнав Кяршіс.

— Абсолютно нічим.— Вона докірливо, але милостиво і з приязним співчуттям подивилася на Кяршіса.— Дитина загинула в тисняві. Якщо ви віруючий, дякуйте богові, що мати лишилася жива.

— Дитинка загинула... Загинула дитинка... Загинула...

— Заспокойтесь, пане Кяршіс. Хто не народився, того не слід оплакувати. Досить сліз проливають люди за дорослих, яким би ще жити та й жити.— Маленька жінка обернулася до Адомаса й наполегливо, на цей раз уже йому, повторила: — Так, яким би ще жити та й жити. Ви ж кохаєте Аквіле? А це головне. Лікар Гінкус поставить її на ноги, ви не турбуйтеся. Сподіваюся, ви дозволите їй погостювати у нас, поки вона остаточно одужає.

Адомас нетерпляче чи то крякнув, чи то розсміявся.

— Де вона? — почув свій голос Кяршіс.

Двері безшумно відчинилися. За ними — другі й треті. Таємниче білі, блискучі двері. Підлога теж блищала, від неї пахло скипидаром. У кімнаті біля вікна стояв худорлявий літній чоловік у білому халаті. Над невеличкими, глибоко запалими очима куцки кошлатих брів, на блідому обличчі дві рожеві риски — міцно стиснуті губи.

— Ось і ми, Робертасе,— впівголоса сказав Адомас.

Чоловік кивнув і послав бадью усмішку Кяршісові.

— Вона щойно заснула,— сказав він м'яко, в ніс.— Але заходьте.

Ще одні білі двері відступили, як привид. Дихнуло гострим запахом ліків. Від стіни відокремилася постіль, почала наблизатись, гойдаючись, наче поле квітучого кми-ну під вітром, і в цій хвилястій білині Кяршіс побачив чорне плетиво кіс. Вони лежали на подушці, наче одрубані гілки на снігу. Приголомшений, дивився він на змарніле обличчя — чуже, із загостреним носом, запалими очима, прикритими в'ялими, холодними повіками, наче позеленілими мідяками. Ніколи він ще не бачив її такою прозоро чистою і страшенно неприступною. Ніколи. І раптом угле-дів свої ноги. Ні, навіть не глянув на них — він їх відчув. Він відчув свої босі, забруднені землею і гноєм ноги, що топтали слизький пахучий паркет. Відчув на собі одяг, просочений смородом хліва й п'отом. Відчув ласкавий дотик жінки. Такий чистий, дзвінкий, як прозорі зимові вечори, як чисті, соромливо червоні вранішні зорі.

Його коліна затремтіли, підігнулися, і, під вагою своєї нікчемності, він упав на коліна і уткнувся обличчям у постіль біля ніг Аквиле.

— Ох... Ох... Ох...

З півночі повіяв вітер,
з півночі повіяв сильний,
розгойдав він віття клена,
миленького рабудив.

Литовська народна пісня

КНИГА ДРУГА

Розділ перший

I

Складаю гімн Тобі,— Твій син, що повернувся додому,
Бо відчуваю: визволення по Тобі проходить.
Ніколи жодного не зрадила Ти сина,
Тебе лиш зраджували всі повсюдно і невпинно,

без найменшого докору сумління відтоді, як з'явилася
людина, що зневажає все і всіх, що ненавидить кожного,
хто не став під прапори нетерпимості, не носить черевиків
її розміру, такого ж капелюха, не визнає її віри.

Кожен народжується з головою і двома ногами; всі ходимо
на нижніх кінцівках, але моя голова розумніша, і ходжу я швидше,—
написала на своєму прапорі ця людина.

І встромила держак прапора, наче спис, у Твої лагідні,
теплі груди, Земле. В груди матері-годувальниці, щедрі
й відкриті для всіх, як повітря.

«Це моя земля»,— промовила людина і обвела себе колом. Великим колом. А потім дедалі поширювала його. І не було цьому кінця, як і її зажерливості.

Ти могла затремити від гніву і ледве помітним рухом розчавити людину, мерзенного раба своєї жадібності. Адже не Ти прийшла благати про захисток, а людина кліщем уп'ялася в Твоє тіло.

«Це моя людина»,— могла сказати Ти, як каже дитина: «Це мого котця»,— але мовчала й терпіла. Адже Ти — мати мудра й шляхетна, а людина — нерозумне дитя.

«Йй потрібна іграшка»,— сказала Ти.— Нехай побавиться мною. Нехай ділить мене на кола й квадрати. Нехай грає в «класи», як маленьке дівчатко».

І людина грає в «класи», багато віків грає в «класи», підбиваючи ногою не білий камінчик, а людський череп. Череп свого брата, брата, який не носив черевиків її розміру, такого ж капелюха, не визнавав її віри. Людина напуває Тебе кров'ю переможених і кляне Тебе, перечепившись через грудку.

Чи багато є на світі матерів, які простили б дітям таке? Які цілували б своїх дітей, коли ті б'ють їх по щоках, плюють у вічі, встромляють ніж у спину?

Чи багато є таких матерів?

Я знаю лише одну.

Що увібрала моря крові, але невинну; осквернену, але чисту.

Тільки одну таку знаю, тільки єдину.

І я кажу їй, упавши на коліна, як перед божеством:

Відчув я: визволення по Тобі проходить,

Бо чарівних одінь своїх Ти розгорнула зборки,

Щоб від грози у них сховатися я зміг,

Немов пташина та в дуплі столітнім дуба.

Простягнувши руки, до грудей Ти сина притулила,—

А він же відмежовувався колись, себе окреслив ніби колом,

Ганьбив Тебе, опльовував, ділив,

Хоч неподільна Ти для всіх людей, вітчизна.

Гедимінас усміхається, спершись на кісся. Жовте пшеничне поле лежало в сонячному промінні. Ліниве, обважніле від достиглого зерна. Золота арфа з мільйонами струн, які невидимими пальцями перебирає вітер. Жовте пшеничне поле виконує симфонію. Симфонію землі наприкінці літа, землі, що зростила хліб.

Гедимінас вийняв з-за паска мантачку. Не поспішає доторкнутися до коси: боїться сполохати казку.

Нехай жовте пшеничне поле і далі грає свою симфонію. Він запише її в душі, як на платівку. Там стільки вільного місця! Увечері (а може, в обідню пору) він сяде в затишку і спробує відтворити її на папері. Повторить невміло, грубо (природа не піддається повторенню), але ще раз відчує блаженну мить забуття.

...Чарівних одінь своїх Ти розгорнула зборки,
Щоб від грози у них схватися я зміг...

Маруся сидить на сночі, простягнувши ноги в полотняних панчохах. («Мамині панчохи або Анеле. Їм уже не почути симфонії достиглого поля...»). Марусин погляд блукає по хвилях колосся. Засмагле, аж чорне обличчя похмуро й замріяне.

— Дивина, — каже він.

Вона підводить голову, запитливо дивиться. Блиснули сліпучо-білі зуби. Усмішка коротка й гостра, як спалах магнію; коли магній гасне, стає ще темніше.

— Ти чуєш, Марусю, як співає земля? — знову каже він. — Я не бачив, мабуть, нічого кращого від цих полів.

Обхопивши руками коліна, вона уважно дивиться на свою пелену. Круг міцно стиснутих губів прорізалися зморшки, обличчя здається суворим і далеким.

— Ти не бачив нашого степу. — У голосі сум і гірка образа; поблажливе презирство і гордість. Усі почуття людини, яка втратила батьківщину, сплелися в єдиний клубок. — Степ — як небо, без кінця й краю. Неосяжний. А тут усе можна на оберемок узяти.

— Земля скрізь чудова, Марусю. Тільки вона, як порядна жінка, не любить, щоб люди ділили її тіло.

— Отаке сказати...

Гедимінас засміявся, узявся мантачити косу. Дзвін металу пливе над полями, вливаючись в різноголосся жнив.

Коли батько приїхав з кінною косаркою (її купили тридцять восьмого року вчотирьох — Джюгас, Кяршіс та ще двоє таких самих господарів), пшеничне поле вже обкошене з усіх боків.

— Стомився? — тривожиться батько. — Може, сядеш на машину? Я піду сночи в'язати.

— Я, здається, на тридцять років молодший від тебе, тату, — усміхається Гедимінас.

— До школи майже місяць. Ще наробишся.

— Чому до школи? Я ж сказав, що до гімназії не вернусь.

Міколас Джюгас поблажливо похитує головою і йде до косарки. Він вірить: нерозумна синова затятість мине.

Гедимінас з Марусею займають постать уздовж лану. З другого боку, навпроти, — Кяршіс із своїм Іваном. У кінці поля, де прокіс мало не вдвоє коротший, по одному — Василь, а проти нього — Пуплесене. З більшою охотою запросили б Путрімене, жінку Кукси, — у жнива звичайно кликали її, — але травневої неділі, коли есесівці влаштували полювання на людей, її спіймали (з Лауксодіса взяли ще Анзелмаса Лукошюса) і вивезли до Німеччини, на трудову службу рейхові.

Якби вони не пішли обідати додому, то до півдня упоралися б, лишилося б тільки снопи в полукіпки скласти. Але спека нестерпна. Коні, обліплені гедзями та мухами, стрижуть вухами, танцюють в упряжі, старий Джюгас ледве їх стримує. Люди обливаються потом, він роз'їдає очі, пече під пахвами, в попереку, великі селоні краплі падають з лоба па стерню. Задушливо, повітря насичене ядучим запахом соломи й куряви. Обличчя, як географічні карти, розмальовані брудними патьоками поту, усі однакові, схожі навіть очі — очманілі від спеки, затягнуті плівкою, крізь яку просвічують маленькі цяточки зіниць. Пшениця добра, тільки в низинах трапляється осот. Солома нещадно дряпає тіло, не прикрите одягом. Руки, груди, щоки горять, наче обпечені. Добре б викупатись в озері, але всі так натомилися, що важко ступити й крок. Умилися до пояса тут-таки, біля колодязя, і, під'ївши трохи, лягають подрімати, поки спочинуть і поїдять коні.

Гедимінас виніс подушку і ліг під яблунею. За стовбурами дерев жовтіють вулики, а йому ввижаються полукіпки; у вухах досі ще шелестить солома і безугавно стрекоче косарка. Він стомився, дуже стомився. Під час канікул він теж працював у господарстві, але не стільки, не день у день, від світанку до смерку, як наймит. Тіло наче побите, поперек нис, — не злічити усіх поклонів! Каторжна робота — в'язати снопи. Але й гній вигрібати не легше. Долоні вкрились пухирями, кривавили, аж поки з'явилися тверді мозолі.

Важкий селянський хліб, зате можна їсти його без докору сумління, не боячись удавитись остюком. А як добре увечері, коли спочиваєш після денної роботи! Нема йй кінця й краю, цій роботі. Все відкладаєш щось на завтра,

на осінь, на паступний рік. Так і не переробиш усього, поки ноги носять. Продовжать діти. І теж залишать своїм дітям, так і не здолавши всього. Але кожний день хлібороба — наче щабель драбини, вилізши на яку, можеш оглянути відтинок шляху між сходом і заходом сонця. Не тільки оглянути, але й помацати руками зроблене. Провів борозну — ось вона, як на долоні; зійшло зерно, проклянулись кволенькі сходи, а в них — тепло твоїх рук. Ближче до осені вже гуляєш по досягнутому полю і вдихаєш ситний хлібний дух, без якого світ перетворився б на кладовище. І ніколи не припустишся неоправної помилки; а коли, буває, й помилишся, то потерпиш тільки сам, а не хтось інший. Прогавиш час для сівби або згноїш врожай під дощем — твоя біда. Лихий чоловік може посміятися з тебе, але ніхто, крім тебе самого, не буде скривджений. Ти відповідаєш перед самим собою — і тільки. І в цьому твоя мізерність. Але без твоїх чорних, шорстких рук земля стала б мертвою кулею. І в цьому твоя велич. На тобі, як на сірих підвалинах, стоїть увесь будинок, але не ти будеш винен, якщо цей будинок чомусь завалиться. Ти не будеш винен!

Підійшов батько. У полотняних штанах і такій самій сорочці, під пахвою подушка. Білий з голови до п'ят, він пахне бджолиними стільниками й полем.

— А дай-но і я ляжу поряд, синку.

— Лягай, лягай, тату. Тут прохолодніше, вітерець трохи повіває.

Обидва радіють, дивлячись на гілки, обліплені рум'яними яблуками. Яблуню посадив батько. Усе тут зробив батько; працьовитий муравлик, він по крихті будував сімейний мурашник.

— Ця яблуня родить щороку. Яблука залізними називають. До весни лежать. Стомився? Завтра, певно, не підеш до Кяршісів снопи в'язати? — Старий хитро усміхається.

— А чому? Якщо вже вп'явся в землю, треба працювати.

— Я ось так гадаю: може, відпустити Василя? Що робити на такому господарстві чотирьом робітникам?

— Про Василя не турбуйся — не сьогодні так завтра його фон Дізе забере. Учора Кучкайліс казав, що прийшло розпорядження, щоб у господарстві було не більше двох душ на десять гектарів землі.

— Та дивись сам, Чого доброго, брате мій, набридне

тобі наш хліб, і залишусь я взагалі без робітників,— кепкує старий.

— Я твердо вирішив, тату. Та й відповідь одержав. Забув сказати. Учора надіслали. Задовольнили прохання — мене звільнено.

Міколас Джюгас розгублений. Після довгої мовчанки він каже:

— Гм... Може, й добре зробив. У такий час на селі спокійніше. Що ж, посидь, поки скінчиться війна.

— Ні, тату, я не тимчасово. Викладати покинув. Назавжди. Працюватиму на землі, а на дозвіллі писатиму вірші.

Міколас Джюгас лежить навznak. Заплющив очі, руки склав на грудях. Як людина, що пройшла свій шлях в цій юдолі сліз, яку покинула з легким серцем, бо не ухиялась ні від чого, що припадало на її долю.

— Що ж, мабуть, так судилося. Ми до землі приписані.— Його голос, спокійний і сумний, наче наливає здалеку, з глибини віків; роки відсіяли усе скороминуще, залишивши в рощеті часу тільки золоті зернята невмирущої мудрості.— Дід був кріпак. Робив на папа, та однаково на землі. Потім мастки роздали, моєму батькові дісталось десять десятин. Учепився в ці десятини, як п'явка в ногу. Батька не пам'ятаю — царські жандарми застрелили, коли переносив через кордон литовські книги з Пруссії,— я народився вже після його смерті, але мати казала — добрий господар був. А добрий господар не може не любити землі. Нас було троє братів та дві сестри. Старші розділили ці десять десятин надвоє, а всім іншим сплатили їхню частку. Я подумав: є у мене чотири десятини (їх твоя мати одержала як посаг), прикуплю ще чотири — буде господарство. Збирав гроші, як скнара,— карбованець до карбованця додавав до тих, що сплатили брати. Працювали з дружиною, як кляті. Недосипали, недоїдали, обносились — все в хазяї пнулись. Соромно признатись — почав заздрити своєму кращому другові Вайнорасові. Ось, думаю, як воно виходить. Парубками ми обидва в мастку мозолі набивали, а тепер, брате мій, він господарем став, та ще яким — землю Яутакісів підхопив. І попадеться ж такий щасливий квиток! Тільки після того, як він признався,— а сам мало не плаче,— що попав під п'яту Катре Курилки, поспівчував я йому. А гроші й далі витискав, як чорт воду з каменя. Аж тут, брате мій, війна — ота, перша... Прийшли німці, карбо-

ванцями хіба що підтертись, а я, як дурень, лишився на своїх убогих чотирьох гектарах. І пішла розруха за розрухою — то армія Бермондта, то більшовики, а потім і литовське військо об'явилося. Закликали боронити рідний край, створювати незалежну Литву. Правду кажучи, я теж гострив зуби — адже батька свого часу застрелили. Та й мене самого литовської грамоти мати потайки вчила, ніби це злочин якийсь. Усі ми царською владою були ситі донесочу. Хотіли своєї, литовської держави, це ж і дитині зрозуміло. Але навряд чи я пішов би добровільно в армію, якби вони не пообіцяли землю. Воював за Литву, а думав про гектари, які одержу. Під Гедрайчяєм узяв у полон офіцера зі штабу Желіговського. Почепили мені хрест, а я своєї співаю — додому, і давайте мені землю! Не обдурили. Одрізали десять гектарів від маєтку. Переорав я межу, брате мій, — тепер у мене чотирнадцять! Господар. Отепер я заживу, скінчилися чорні дні. А насправді усе лихо було ще попереду. Почав хату ставити. Заліз у борги. Потім — важкий рік. Ще більше заборгував. Ночі стали зовсім короткі — спати ніколи, та й ночами частенько не міг склепити очей: біда й клопіт насадили. Ех, Гедимінасе, земля гарна, як на неї збоку дивитися. А як притиснешся до неї, та як обхопить вона тебе руками, — бережись! За неї, як і за дівчину, людину вб'єш.

Гедимінасе, спершись на лікоть, дивиться на стомлене батькове обличчя. Притиснутися б щогою до його щоки, погладити б поріділе сиве волосся...

— Ти — святий мученик, тату, — схвильовано каже він.

— Кожний селянин, якщо він любить землю, мученик. Мученик, і до того ще проклятий навіки.

— Це тому, що ми ніколи не вдовольняємося тим, що є. Земля карає людину за жадібність.

Міколас Джюгас хитає головою.

— Ні, земля чомусь схиляється до тих, хто її не любить. До заможних господарів, поміщиків. Щедра до них, хоч і пестять вони її чужими руками. Жадібність, кажеш... Яка там жадібність, як на маленькому клаптику і повернутись ніяк? Адже не тільки про себе думаєш: майбутнє дітей ні вдень, ні вночі не дає спокою. Хочеться всіх на ноги поставити, щоб не бідували, як ми. Ось і попевіряєшся увесь свій вік, хапаш жменями, а ловиш пучкою, та й пучка буває порожня. Ні, Гедимінасе, не буде тобі щастя на хуторі.

— Не знаю. Я взагалі не знаю, тату, що таке щастя, мені не випадало зустрічатися з ним. Людина не може бути завжди щаслива чи нещасна. Щастя — це окрема мить, крихти цукру, що не розтанули в склянці чаю. Такі крихти трапляються кожному, хоч би де він жив. Робота у селянина чесна. І це головне. Селянин може ненароком переорати пташине гніздо, різонуть косою зайчєня, але йому не доводиться різати людей.

Міколас Джюгас трохи підводиться на подушці. Очі затьмарились, ніби він щойно витер сльозу.

— Не доводиться різати людей... — глухо повторює він. — Так кажеш тому, що не знаєш землі, Гедимінасе, не знаєш її, сину мій. Я ж тобі казав, буває, що людина за землю може рідного брата вбити. Я це знаю, сам щось подібне учинив!

Гедимінас одхитнувся від батька, дивиться на нього широко розплющеними очима.

— Отямся, тату. Що ти кажеш?.. — злякано шепоче він.

— Знаю, сину мій, що кажу. Напам'ять, як молитву вивчив. Ксьондзоні сповідався, покаявся, а гріх і сьогодні пече душу. — Міколас Джюгас поспішає. Боїться, що в останню мить не вистачить сміливості, — давно вже він збирався, але не ставало сили відкрити синові правду. — Подивись на цю яблуньку, сину мій. Пам'ятаєш? Я посадив її навесні після лихого року. На спогад про Ка... Казюкаса...

— Пам'ятаю, тату. І лихий рік пам'ятаю, як сьогодні. Мені тоді п'ятнадцятий минало.

— Треба пам'ятати, той рік треба пам'ятати довіку, сину мій!

Гедимінас дивиться, затамувавши подих, на батькову руку — вона тягнеться до його плеча, зависає в повітрі і зразу ж безсило опускається.

— Страшний час був, сину мій, страшний... Я не виправдуюсь, та якщо ти пам'ятаєш, як було... не хочу виправдуватись — бог мені суддя. Хочу, щоб ти мене зрозумів...

II

— Розумію, тату, я добре тебе розумію. Я ж не дитина, мені чотирнадцять, — сказав я тоді. — Дякую за все, що ви для мене зробили.

— Хотів тебе освіченим зробити, і зробив би, коли б не той рік, не ті зливи. Вийшов би ти, Гедмісе, в люди, господь бог не дасть збрехати, вийшов би...

— Я вірю, тату, знаю, що з усіх сил пнулись. Не карайся даремно, мені вистачить і такої освіти. З трьома класами гімназії можна якусь посаду знайти. А вечорами я вчитимусь.

— Другий лихий рік підряд...— нарікав ти.— Якби Казюкас був здоровий або Анеле була його віку... Господь карає, і не знаєш, за віщо.

Я стояв посеред поля і дивився, як ти йдеш понад бережком канами, ведеш за вуздечку коня з вигону. Копита вгрузали в розмоклу землю. Земля наче стріляла з-під копит, і слід вмить заливала каламутна вода. Закам'яніла глина, конюшинище; іншого року о такій порі тут пасилу забивали кілок! Найвище місце на нашій ділянці, яке ми, діти, називали «горою»! Ця «гора» тепер розкисла, як сухар у склянці чаю, у западинах блищали калюжі,— здавалося, хтось розкидав на конюшинищі великі шматки скла. Уночі (а то й після півдня) знову піде дощ — краї неба облягли важкі, набряклі водою хмари,— а поки що в проясній блакиті сяяло серпневе сонце, і від цієї лицемірної ласки брав острах. Люди, корови й коні, що розійшлись по ланах, були якісь несправжні, як і ця недовга погожа година. Не чути ні пташиного гомону, ні пісень, ні веселих вигуків, ні ляскання батогів. Не блищать леміні плугів проти сонця: нічого орати. Сірі постаті, як примари, пикають з косами по буграх, збираючи жито, що непогано вродило тут, але дзвін виклепуваних кіс не звучить веселою музикою, як в інші роки. Він схожий на шурхання піг на постілці у сінях, на неспіливий стук випадкового гостя за дверима. Коси дзвенять винувато, їм соромно перед затопленими водою улоговинками, де вмирають, не зав'язавши колосу, кволі хліба. На пригорках примарно біліють копиці озимини. Кудлаті, глибоко осілі в гостру стерню. Ворони й горобці добуться в пророслих снопах; ледве народжене життя вже пахне смертним тліном.

Ні, не забути мені лихого року, тату. Але він не був би такий страшний, коли б не торішнє лихо. Коли б не криваво-чорна хмара, яка пройшла над полями й селом, залишаючи за собою вирвані з корінням дерева, зірвані покрівлі, вибиті шибки і якийсь дивний гострий запах цибулі. Та скоро ми почули й інший запах — за-

пахло кров'ю землі. З жахом дивились ми на голубе марево, що повзло по ланах, здавалося, з нутрощів землі йде дим, ось-ось спалахне полум'я і спонелить усе, що уціліло. Гілки яблунь стирчали напівголі, поламані; яблука і якийсь зелене місиво заслали землю; сінник присів під столітньою старою тополею, диявольською силою вітру вивернутою з корінням; ми дивилися на все це; ми дивилися... А потім побігли. Не нутівцем, а хто де, шляхи пролягли скрізь, іди або їдь куди хочеш — ураган проклав широченний тракт. Ми бігли, спотикалися, посковзалися на брилах льоду, падали й підводились; ми бігли на похорон, але ще жевріла надія: а раптом застанемо її, землю, живою. Все село бігло на похорон землі. Над ланами стояв крик, плач, стогін. Здіймалися до неба руки і летіли прокляття, чулися молитви і благання. Подекуди ураган з розгону перескочив через цілі зағони, вони стояли, на радість щасливим господарям, оазами в брудно-зеленій пустелі, і люди падали на коліна, дякуючи за ласку своєму жорстокому богові.

Тобі ні за що було дякувати богові, тату, але ти і не лихословив, не заламував руки, не проливав сліз, не втрачав людської гідності. Ти був чесний, а того дня я зрозумів, що ти й величний. «Спасибі за те, що лишилося, — сказав ти. — Добрі корми будуть».

Корми були, та не було хліба. Навесні не буде насіння. «Головне, щоб усі були здорові, — потішав ти матір. — Піднімемося, знову піднімемося. Гілля, щоправда, поламало, але коріння ціле».

Ти це казав, тату, хоч уже й розумів, що й коріння підрубано. Щоправда, не тільки в тебе. Багато саней пройшло тієї зими через наше село з позиченим насінням. Багато селян пройшло поряд з паваптаженими зерном саньми; вони раз у раз мацали поклажу рукою — чи не розірвався десь мішок, чи не сиплеться, а помітивши одне-друге зернятко на дорозі, шанобливо вклонялися йому і, піднявши з землі, ховали в кишеню, як крупинку золота. З нього виросте колос, з цього крихітного зернятка, шматок хліба. Зашкарублі пальці селянина клали в кишеню одне-єдине зерно, а око бачило аж три пучки. У кишені старого кожуха ти знайшов жменю торішнього гороху. Цілий день усміхався, ніби кобила привела породисте лоша. Цукровий горох! Посієш не густо, рядками, понастромлюєш тичок, і горох уродить добрий. Сто жмень солодкого цукрового гороху! Посієв. Засієв і поле

позиченим зерном. «Викрутимось, і тепер викрутимось...» І ось... Старі люди не пам'ятають такого дощовитого літа. «Нічого, на горбках уродить, — заспокоював ти нас і себе святою брехнею, — Головне, щоб градом не побило, як минулого року». На горбах, щоправда, зерно вродило, але вже видно було, що дощ не дасть зібрати. Озимину скошили, але вона зазеленіла в қошицях. Згниє і ярина — маленькі латочки на пісках, які менше боялися води. Згниє на корні, проросте в колоссі, ледве повернувши господареві насіння.

— Отак, брате мій, — казав ти увечері. — Чоловік думає, а бог рядить, Гедмісе, Що поробиш. Старалися ми з матір'ю, скільки могли, та сам бачиш... Ти вже не гнівайся, сину мій...

Мати зітхала, втирала красчком хустки сльозу. Моя добра мати. І ти зітхнув, тату. Як я міг на вас гніватись? Ще минулої зими ви вже їли хліб, замішаний на картоплі, а я щоранку йшов до гімназії, добре поспідавши. Я міг тільки цілувати ваші руки, чорні руки каторжників від землі; святі, сміливі, що не знають утоми, руки, які й раз у не опустилися перед труднощами життя, але сьогодні визнали свою поразку... І я цілував їх, жиливі, шорсткі, зашкарублі, як стовбури беріз, посаджених круг ставка, як обічечена сонцем скам'яніла глина, цілував їх, як придорожний хрест, посічений вітрами століть, і відчував на губах сіль рап Христових. Тоді я ще вірив у воскресіння господнє і все ж таки подумав, що сина небесного розіп'яли трьома цвяхами, а вам у кожную руку загнали їх без ліку. Це були найсвятіші руки на світі, я міг тільки шанобливо цілувати їх.

— Нічого, — казав ти, — все обійдеться... От побачиш, все обійдеться, сину мій.

Мабуть, ти вже думав про довгий чудернацький віз, якого ще ніхто не бачив у Лауксодісі. І про каміння на поміщицькому вигоні. Тоді ти й думати не міг, що через десять років поміщик стане твоїм зятем і його міцні плечі підтримають наше господарство, яке котилося в прірву. А тоді Анеле було лише дванадцять років. Нас могла врятувати тільки машина, що робить гроші, як ти жартома назвав дивовижний віз, коли забрав його в коваля, який обшинував колеса. У дворі небіжчика старого Кяршіса теж стояв такий віз, хоч його господарство було на кілька гектарів більше від нашого. Щоранку вдосвіта ви їхали на поміщицькі вигони і, навантаживши «машини, що роб-

лять гроші», камінням, тяглися до Краштупеная. Звідти — знову на вигін і назад. Після другого заїзду ви поверталися вже пізно вночі. Ви возили каміння міським багатіям, які ставили нові будинки. «Золоті розсипи,— радів ти.— За два дні півтора центнера зерна». А вночі ти стогнав уві сні, мене часто будив твій жалібний стогін. Але найстрашніше бувало, коли ти хрипів, наче тебе душили.

Пам'ятаєш той ранок, коли утопився Гірнюс, якого в Лауксодісі звали Курдупелем? Вийшов уранці наче до вітру і не вернувся. Знайшли на березі саму білизну.

— Від злиднів утік, брате мій,— спокійно промовив ти, наче воно так і мало бути.— Тепер у нього немає ніякого клопоту. Добре...

У твоїх очах я побачив заздрість. І мені стало неспокійно, навіть дуже неспокійно, тату. Я раз у раз вибігав за хутір, пильно вдивлявся: чи не повертається ти з міста на своєму довгому возі? А тебе не було. Нікого я ще так не чекав, як тебе того вечора. Вечера давно проходила, ми вже виплакали свої очі, коли почули гурніт коліс. Зате ти був веселий, дуже веселий. Ти часом заглядав у чарку, любив на свято посидіти з сусідами за глечиком пива, але таким п'яним я тебе ще не бачив. Таким брудним, балакучим і нещезним на ногах. Вода збігала з твого кожуха і з заляпаного грязюкою обличчя, з вусів. Перед лавою, на яку ти безсило впав, зразу ж натекла чорна калюжа. Ти стукав по ній брудними чобітьми і кричав:

— Попливемо, попливемо тепер по морю-океану в Америку шукати щастя!

Потім підвівся, почепив на груди свій хрест. Просто на мокрий кожух. Той самий хрест, яким нагородив тебе генерал Сильвестрас Жукаускас і який дав тобі десять гектарів. Ти марширував по хаті, похитувався, зачіпаючи меблі, і п'яно викрикував:

— Подивіться на цього молодика! Марширує добровольець Литви! Хай живе незалежність! Ура! Ура Ура! Хай живе господар вільної Литви без господарства, краштупенайські пани й каміння! Ура поміщицьким вигонам!

Ми перелякалися: думали, що ти божеволієш. У темному світлі газової лампи твої очі дико блищали, обличчя здавалося зеленкуватим черепом, що багато років пролежав у землі. Ти метався по хаті, як північний привид,

тягав за собою чудернацьку тінь, що повзала по стіні, і від неї нам ставало ще страшніше.

Так, це була жахлива ніч. Як зараз, бачу Казюкаса, що стрибав коло столу. Не на свої роки довготелесий, майже такий на зріст, як ти. Він плескав у долоні, хихикав, щось безглузде викрикував: сльози ідіота збігали по губах і підборіддю. Всім було байдуже до дурника, — посадити б його, витерти носа. І тоді ти... Ні, спершу все затихло, така запала тиша, що чути було, як потріскує у лампі вогонь. Ти стояв перед Казюкасом, розгублено опустивши руки, а він злякався — він завжди тебе трохи боявся. Усмішка дурника повільно сходила з його старечого жирного обличчя.

— На додаток до всіх бід нам ще тебе бракувало, нещасне дитя, — з досадою сказав ти.

Ти підняв руку. Може, хотів витерти заслинене підборіддя, а може, погладити, але я чогось подумав — ти зараз удариш його. Я дивився на твою руку і тремтів від страху. На завислу в повітрі руку, що благословляла, а може, проклинала? А вона не рухалась, безсило зависла в повітрі, як підвішена на вірвочках корова, знесилена за зиму від голоду.

— Анеле — заміж, Гедимінаса — в люди, Міколюкасові — господарство, — бурмотів ти, уп'явшись очима в стелю, наче радився з господом богом. — А де подіти Казюкаса? Нагородив господь горбом, і тягай його все життя. Фунт хліба на день — два з половиною центнери на рік. Це як тільки хліб полічити. І так рік у рік, до кінця життя.

— Хай бог милує, що ти кажеш! — скрикнула мати. Перші її слова від тієї хвилини, як ти зайшов до хати. — Бійся бога, Міколасе, адже він твоя дитина!

— Усі діти мої, мати, усі, — мимрив ти. — Тому я й кажу, що всі діти мої... Тому так і кажу, мати...

— Покарає бог, ось побачиш.

— А він не може більше покарати, мати. Покарав, як справжнісінького злочинця. І дітей наших, хоч вони нічим і не завинили, теж покарав, мати.

Так, батьку, я пам'ятаю, добре пам'ятаю важкий рік. Дощовиту, холодну осінь і голодну зиму, хоч бували дні, коли ми їли по-царському — поросят, начинених картоплею. Так уже сталося, що зразу після різдва опоросилася свиня. Поросят було багато, для себе залишили двох, а інших ніхто не брав: годувати було нічим. І ми з'їли

їх — м'які, з хрусткою шкіркою, вони тапули в роті, як цукерки. Всіх чисто з'їли. Навіть тих, яких уранці знаходили мертвими, задушеними свинею. З'їли з кісточками — кісточка були м'які, самі хрящики були в цих маленьких трупиках. А потім, здається, під водохреща, захворів Казюкас. Він лежав у маминому ліжку із замотаним горлом — червоний, очі витрішкуваті — і важко сопів. Соромно признатися, я не любив його. Мені було неприємно, що у мене недоумкуватий брат; я любив Анеле, Міколюкаса, сумував без них, коли вчився в гімназії, а Казюкас був для мене порожнім місцем; згадуючи про нього, я навіть думав, що краще б його не було на світі. Але зараз, коли він метався на маминому ліжку і в його очах я бачив людський біль, я не міг стримати сліз. Та й ти, тату, ходив, як не свій, і мама плакала; уся хата здавалася похилою, траурною і чогось чекала. Гасова лампа до ранку горіла над постелею Казюкаса; мало б пахнути гасовим чадом, а мені вчувався запах воскової свічки.

— Лікаря... Треба лікаря привезти...— стогнала мати, заламуючи руки.

— Почекаємо, що деньок,— казав ти.— Може, одужає. Минув день.

— Почекаємо, почекаємо ще деньок,— знову сказав ти.— Якщо не полегшає, то завтра вже папєвпе.

Ти зібрався їхати наступного вечора. Повернувся сам: лікар кудись поїхав, відповіла тобі служниця.

Як зараз бачу відчинені двері до сусідньої кімнатки, де лежав Казюкас. Ми троє (двоє братів і сестричка) стояли, міцно обійнявшись, біля дверей і дивилися на блідий овал обличчя на тлі білої подушки. Ніколи ми не були такі близькі й дорогі одне одному, як тоді, в хвилину братової смерті.

— Діти ви мої, діти...— пошепки казав ти, вийшовши з кімнатки. І раптом схопив усіх нас на оберемок, як селянин копицю, коли вона розвалюється од вітру, стиснув в обіймах і почав цілувати.

А мама плакала, стоячи на колінах біля ліжка. На столі горіла свічка, вона освітлювала землісто-сіре братове чоло, холодні, мертві очі, в яких не було тепер ні страждання, ні страшного виразу — сама пустота, вічний спокій. В хаті запах воску і ще чогось: це був запах смерті — зробила кощава свою справу. Я довго ще відчував цей запах — вже після того, як винесли нефарбовану соснову труну, а ти запряг коні в парні сани і знову поїхав по

каміння. Так, ніби нічого й не скоїлось. Тільки поросят не було, дуже нам бракувало поросят до картопляного з половиною хліба, хоч тепер і хліба стало більше. І мати вже не плакала. Вона зітхала й казала:

— Така воля божа. Т а м йому краще.

Ти мовчки кивав головою: так, так, бог знає, кого при-
брати...

Тільки ми, діти, не кивали. Ми жаліли Казюкаса, значно більше жаліли, ніж тоді, як його душила ангіна; нам ще довго вчувався запах смерті.

III

— Ні, тату, того року забути не можна,— по довгій мовчанці сказав Гедимінас.— Я пам'ятаю усе, паче було це вчора. І весну після смерті Казюкаса пам'ятаю. Трава в саду була сіра під торішнім листям, гілки дерев укриті великими бруньками. «Принеси лопату з сіней,— сказав ти,— саме час саджати яблуні». І ми посадили тут деревце. Ти притоптував землю навколо яблуньки, обернувшись до мене спиною, і бурмотів: «Нехай буде пам'ять про Казюкаса, упокой, господи, його душу, нехай буде пам'ять...» Ти повторював ці слова, як заклинання. А потім сказав, що восени я знову піду в гімназію.

Міколас Дзюгас сумно дивиться на свою руку. Чи потисне її син після того, що зараз почує?

— Дякую за добре слово, сину мій,— нарешті каже він.— Все правда. Так воно й було. Тільки одне не так: лікар нікуди не від'їздив... Чого мовчиш? Страшний я тобі? Такий я і є, адже дав хворобі задушити рідного сина. Я сам оцими ось руками його задушив.

Гедимінас розгублений. Не тому, що почув усе: його бентежить те, що батькове зізнання не злякало його. Навпаки — він навіть відчув полегшення.

— Ти розлюбиш... розлюбиш тепер мене, Гедмісе...— шепоче старий, простягнувши руку, як по милостиню.— Я пожертвував ним, як Авраам Ісааком. І не богові була жертва — земля вимагала. Земля страшна, сину мій, тільки від неї.

— Заспокойся, тату. Хтозна, може, й лікар би йому не допоміг. А коли б і вижив... Ніякого щастя від цього ні йому, ні іншим. Ніякого щастя, тату, ти тільки подумай!

— Ніякого. Може, воно й так... І твоя мати мені це ка-

зала, а тільки ж — життя... Не свиня, не корова — людина, Гедмісе. На людське життя замахнувся...

Гедмініас бере батькові руки, складає їх, як для молитви, і пестить їх; дивиться йому в очі. Лагідні очі, сірі, як висохла на сонці рілля. Маленькі й неосяжні. Тіні ще перебігають, але стають дедалі світліші. Тіні розходяться, їх розтопило світло, що йде зсередини. Світло поки що невидиме, тільки вгадується — скоро настане день.

— Ти зробив усе, що було в твоїх силах, щоб лишитися чесним. Чи можна вимагати від людини більшого? Я розумію тебе, тату.

— Ти хороший... Виріс хорошим сином, Гедмісе...

Гедмініас хотів би сказати щось переконливе, щоб заповнити порожнечу в серці старого. Потішити: «Ось побачиш, повернешся Миколаш, батьку, не всі ж гинуть на війні». Але боїться роз'ятрити рану.

Лежать обом, мовчать, кожний думає про своє. Здається, що батько задрімав, та ось чується його голос:

— Земля, кажеш... Вона годує, одягає людину, це правда, але й своє у людини бере. Ох, як бере, сину мій. Дев'ять шкур з тебе здерє, душу витягне. А пікуди від неї не втечеш. Нікуди!

«Може, й так. Певно, що так», — думає Гедмініас, але нічого не каже. Йому сумно, ніби шкода чогось. Батькові слова (а може, його голос) зірвали покривало з недавно поставленого пам'ятника. Спершу йому не вірилося, що це просто холодний камінь. Наче розкрилося черво землі і в муках виштовхнуло цей монумент на білий світ. Такий близький, рідний, немов мільйони років простояв поряд. Він був мертвий і холодний, цей кам'яний орач, а однаково хотілося припасти до його колін — він чимось нагадував батька. Сильні ноги в постелах міцно вросли в п'єдестал, але він не стояв на камені — він ішов по землі; він ішов по своєму полю погідної неділі, пестячи лагідним поглядом родючу зелену землю, по якій, наче прикрашені деревами кораблі, пливли села й хутори. «Я створив усе це», — казав він, простягнувши важку мужицьку руку. І в цьому статечному рухові не було ні пихи, ні похвальби. Наче сказав: ось я нарізав хліба, будь ласка, сідайте всі і їжте, а потім підемо працювати. В глибину віків простяглась його рука. Шанобливий уклін його предкам, які тисячі років тому прийшли на цю землю і назавжди пригорнулися до її щирих грудей. Орач благословляв кістки предків, що перетворилися на порох, давно

розвіяний вітрами століть, — так кажуть, — але він знав, що це не так: цей порох — в його крові. Тренетно благословляв він своїх предків, хоча міг проклясти їх за те, що вони заснували мирне плем'я орачів саме тут, на берегах Балтики, між ковадлом Сходу та молотом Заходу, в місці, де перетинаються могутні сили, де за кожний день життя доводилося платити кров'ю. А може, він і справді проклинав її, свою руку? Що вирубала священні діброви, зруйнувала жертвовники, розігнала жерців. Руку, що допомогла чужинцям загасити вічний вогонь і замість веселого громовержця Перкунаса поставила розіп'ятого бога християн. Але ж ця рука міцно тримала меч, влучно пускала стріли, навідліг була палицею. Вона не тільки захистила свої садиби й поля від закутих у панцир лицарів, але й перетяла їм шлях на землі сусідів. Ні, він не міг проклинати її, свою руку. Ворогів було більше, ніж дерев у його лісах; рука ослабла, випустила меч, спина зігнулася під чужою силою. У нього залишилося рало — єдина зброя, якою він боронився від неминучої загибелі, коли ростив хліб і дітей, докладав зусиль, щоб зберегти своє коріння в рідній землі. Нещасний раб! Сіяв хліб для своїх дітей, а врожай ділили свої й чужі пани. Барони, шляхтичі й князі ділили колос, йому залишалася солома. Йому, хазяїнові землі! Так за що ж, скажіть, соромитися йому своєї руки, за що проклинати її?

Не грабував він — в нього віднімали,
Не він кував кайдани, а на нього,
На каторгу не він гнобителів — вони його загнали.
Колись його брати були тут — прусси,
Тепер від них лишилась тільки назва...
Від Німану на південь аж до Бугу мова чужинецька,
У власній хаті заборонено нам рідне слово,
Далека північ багатом — неначе другий дім.

Ні, орачеві не слід соромитись своєї руки. І він тримав її, відставивши, щоб усі бачили. Як хлібороб, що знає собі ціну і розуміє свою силу, він казав, дивлячись уперед, наче на зорю, що віщувала погідний день:

«ТУТ НАША ЗЕМЛЯ».

Гедимінас шанобливо скинув тоді студентську шапочку. На очі набігли сльози. Душа плакала й співала від радості, римуючи наступну строфу віршів.

Перед тим, як виїхати з того жемайтійського містечка, він обернувся, щоб глянути ще раз на пам'ятник. Кам'яний

орач вітав його, як і того разу, широким помахом руки. На його міцних плечах, згорблених від одвічного ярма, чубились горобці. Коло п'єдесталу, повернувшись спиною до вітру, мочився п'яний селянин.

Через кілька років в іншому жемайтійському містечку, вже перед іншим пам'ятником, він знову пригадав цю блюзнірську сцену. Тепер вона не викликала обурення; він би не здивувався, коли б побачив і тут, за спиною першого Історика нації, селянина, що справляє свою потребу, — старі ідоли, яким він молився до того часу, впали. Отже, він стояв перед пам'ятником, сам не розуміючи, що його тримає тут, і думав про двоюрідного брата Саулюса, якого розстріляли білопов'язочники, про тітчине горе, про далеку рідну хату, про війну. Майдан був великий, просторий. На ньому марширували німецькі солдати, вони викрикували пісню, рефрен якої супроводжувався дружним, пронизливим свистом. Одноповерхові будиночки обступили майдан, — жодного зруйнованого, так ніби через містечко промчала на конях перезва, а не війна, але Гедимінасові здавалося, що навкруги закіптюжені руїни і кам'яний Історик в своїй похмурій самотності тоскно позирає на мертву пустелю, яка ще недавно шуміла віковими лісами, повними звірів, птахів та дзвінкого співу мисливської сурми. Показує на все це простягнутою рукою і шепоче: «І це — земля, яку я пройшов пішки, прямуючи до Вільнюса, щоб опанувати науки і просвіщати її? Що ви наробили, литовці, аукштайтійці та жемайтійці спокійної вдачі?» Він був наляканий, на смерть наляканий, цей співець минулого нашої нації. Поли потертого сюртука розвівалися, худі ноги тупцяли, їм нетерпеливилось швидше відірватися від п'єдесталу, на який люди підіймали історика на славу нації, а поставили на загальне посміховище.

«Було у нас кілька святих, і ми навіть їх осквернили, — подумав тоді Гедимінас. — Прощавай, Сіманасе Даукантас». Він ішов через майдан, де марширували німецькі солдати, і дивувався, що земля не проковтне їх. А коли вийшов у поля, ще більше здивувався, що на них вистигають хліба, пасуться корови, а птахи під небесами співають свою нескінченну пісню. Не ймучи віри своїм очам, він перестрибнув через канаву і, зайшовши по пояс у сиве поле, що пахло скоринкою свіжого хліба, почав пестити і мацати колосся — важке і дзвінке, як гирі старовинного годинника. Земля не зрадила! Тільки вона була вірна

своїм дітям. Вона й далі жила і народжувала, щоб жило все, чому природа подарувала життя.

Він упав на коліна і обійняв сиве волосся землі.

IV

Пересохлі стебла хрустіли в оберемку: зерна тихо прощалися з землею. Гедимінас опустив зв'язаний сніп обережно, на гузир, щоб не витрусити зерна. Байдуже, що пшениця Кяршісова. Хліб, хоч би хто його виростив, був для нього святинею; батько ще змалечку привчив любити й шанувати його. В цій родині не відкидали ногою скоринку, що впала на підлогу, підіймали її з повагою і, поцілувавши, клали на стіл.

— Гарна у вас пшениця, — похвалив він.

— Нічого, урожай непоганий, — погодилась Аквіле.

Саме перед цим Кяршіс сказав:

— Ох, час би вже й перепочити. До вечора хоч як, а впораємося.

І тепер, зв'язавши свої снопи, вони йшли до копиці, де стояв глек з водою, настояною на хлібних скоринках.

— Пий.

— Пий, пий. — Він приязно відсторонив глек, який подавала йому Аквіле, і, поки вона пила, крадькома позирав на неї.

І вона дивилась на нього. Чорні вії тремтіли, як крила бабки. В очах — сум за втраченими днями і надія вернути їх. Хвороба ніби висотала її, вона знову стала тоненька і струнка. І на обличчі з'явилися нові риси — відблиск пережитого, задумливий смуток. Вона ніби скинула невидимий тягар, що душив її, і тепер сама дивувалася: як могла стільки часу носити його? В ній мало лишилося від Аквіле, якій Гедимінас читав свої вірші, але ще менше вона була схожа на Аквіле, яка минулої зими в місті міняла дововнене пожовкле сало. І отака, невпізнанна, вона була ближча Гедимінасові, ніж раніше.

Він узяв глечик з теплим від її рук вушком і підніс до губ. Тепер вона скоса позирала на нього, і він на неї теж, і очі їхні усміхалися. Він більше не зневажав, він жалів її. Вона це знала, хоч не було сказано про це й слова. І з подякою приймала співчуття — щоправда, воно принижувало її, але було чесне, — вона розуміла: це краще з того, що без лицемірства він може їй дати.

— О-хо-хо, яка смачна,— по-дитячому радів він, облизуючи губи. Підборіддя теж було мокре, і він витирав його спітнілою, запорошеною рукою.

— Мені теж подобається вода на хлібних скоринках,— погодилась Аквіле.

(«Надходять жнива,— сказала минулого разу Мілда.— Ви сидітимете під копицею і питимете підсолоджену воду на хлібних скоринках». Я розсміявся. «Так, так,— сказав я,— ми будемо розкошувати, а інші за нас потітимуть. А ти хоч колись в'язала снопи?» — «О, та ще й скільки! Під час канікул мати жодного дня не давала мені посидіти без діла. З п'ятнадцяти років брала з собою до хазяїв в'язати снопи. Спекота, пилюка, піт виїдає очі. Здавалося, у пеклі й то легше. А тепер згадаєш — гарно було. Просто чудово. От би посидіти в холодку під копицею, попиваючи з глека солодку водичку на житніх скоринках. Але вона вже буде не така на смак, Гедимінасе...» Так, Мілдо, двічі ніщо не буває однакове. От і твої записочки. Спершу вони були піби ті алгебраїчні рівняння, а остання — одверта і поторпяча, як крик пораненого птаха...

Ти дозволь край вогнища зігрітись,

У негоду не прогош мене...

Чи могло ж сирітку зрозуміти

Серце скам'яніле, крижане?..)

— Складати копиці не допомагатиму,— сказав Гедимінасе.— Хочу піти раніше — маю справи в Краштупенаї.

— Ага...

— Маю справи,— підкреслено повторив він. Нахилившись, підняв із стерні соломину і став накручувати її на палець.— Дітьми робили ми персні з ишеничної соломи і гадали, що вони золоті.

Вона зосереджено дивиться на палець. Він чорний, жовта блискуча соломину справді здається золотою.

— Я дуже рада, Гедимінасе, що ти вернувся на село. Дуже рада.

— Правда? Я ж погано в'яжу снопи.

— Ти гарна людина, Гедмісе. На селі мало гарних людей.

— Гарних людей немає, Аквіле. Є люди, звичайні люди.

— Оце й добре, що ти звичайний. Скільки я тебе пам'ятаю, ти завжди був не такий, як усі. Розумніший, вищий, чистіший за інших. Не смійся, мені так здавалося.

Я завжди тебе соромилася, може, навіть трохи боялася. А коли ти вернувся на село, працюєш разом з нами... Такий же обідраний, брудний, як ми...

— ...і робітник нікудишній, — сміючись, додав Гедимінас.

— Ні, чого ж? Робітник як робітник. А ось снопи я справді краще за тебе в'яжу. Хоч у цьому...

Він дивиться на Акви́ле сумно й спокійно, як на призахідне сонце.

— Надто пізно я вернувся на землю. Треба було це зробити до того, як написав тобі любовного листа. Адже так?

— Чому? — Її голос глухуватий, зляканий. Запорошене обличчя з патьоками поту потемніло. — Ніколи не пізно вернутися на землю, Гедмісе.

Він не встигає відповісти: по стерні наближається Кяршіс, за ним — Маруся й Василь з Іваном. Напилися, скручують цигарки із самосаду. Акви́ле, взявши порожній глечик, іде: поки чоловіки курять, вона сходить по воду на хутір.

— Ох... — глибоко зітхає Кяршіс, проводжаючи її поглядом.

Гедимінас давно покинув курити, але його ще й досі дратує тютюновий дим. Відійшов убік, склав копичку, сів у холодку і перечитує записку від Мілди. От божевільна! Хіба можна довіряти такі листи пошти! Забула, де і в який час живе... Він не здивувався б, якби копія цього листа опинилася на Адомасовому столі. А може, вона вже там?

Шурхоче стерня. Шурхіт наближається. Це Василь кружляє. Зайшов за копицю, потягається, позіхає, наче у нього тільки й клопоту — десь прилягти й добре виспатись. А насправді Васи́ля мучить тривога. Вже давно ходить він сам не свій, чорніший від хмари. Не сміється, не жартує, не підморгує дівчатам. Василь зовсім спав в лиця.

— Чого це ти засумував, Васи́лю? — спитав учора Гедимінас. — Дівчина покинула? Пусте, знайдеш іншу. Наші дівчата не вередливі.

— Не те, хазяїне... — Василь розкрив був рота, та не наважився сказати, покрутив головою і одвернувся. А сьогодні вранці, поки йшли до Кяршісів в'язати пшеницю, увесь час по дорозі говорив неясними натяками, за якими відчувалися непевність і страх.

(Знайшлися і такі, хто одразу послухався німців і записався в армію Власова, сказав він. Генерал обіцяє відновити незалежну Україну. Але йому, Василю, добре було на батьківщині й так. Під три чорти цю війну і всі обіцянки німців,— він ще молодий, хоче жити. Гедимінас погодився з Василем, хоч не був певен, чи правильно зрозумів його. Так, так, сказав Гедимінас, політика — як повія: зраджує, коли їй вигідно. Людина, причетна до неї, позбувається принципів і живе самими ілюзіями. Адже є такі типи: зустрічали німців з квітами, потім поспішали з гвинтівкою гітлерівцям на допомогу, а зараз без ніякого обурення читають наклеєну вночі на телеграфному стовпі шифровану листівку:

Не вір
А рійським
Ш ахраям,
А ле
В ідродження
Л итви
А ктивно
Д омагайся.
А міль!)

— Добре у вас,— чути голос Василя за копицею.

— Ну й спекота,— каже Гедимінас. Василь подобається йому більше від інших полонених. Певно, за веселу вдачу. А може, краще знає його, ніж інших. До того ж Василь навчився говорити по-литовському — здібний хлопець, до таких людей Гедимінас прихильний.— Ти полей,— каже він,— нехай спина відпочине.

Василь стоїть перед ним, трохи нахилившись уперед, ніби збираючись стати навколішки. Кремезний хлопець із вродливим смаглявим обличчям, на якому виділяються великі червоні губи й густі чорні брови.

— У нас пшеницю не в'яжуть,— сумно мовить він.— У нас — просто комбайном... а вже потім на вантажних машинах — державі.

— Знудивсь за рідними місцями, Василю?

— У мене мати, три сестри. Батька в тридцять третьому забрали — учителем працював, підтримав дядьків, що до колгоспу не хотіли вступати. І дівчина у мене була. Вродлива. Знудився, дуже знудився. Ночами спиться, що я вдома, гуляю по подвір'ю, та ось...— Василь замовк, сумно хитає головою.

— Вернешся, Василю. Німці вже програли війну. Всі повернуться в рідні місця. Гадаєш, німецький солдат не хоче додому?

— Простий солдат — звичайна річ. Що йому? Така ж людина, як і я. Але поки війна скінчиться...— Василь замовкає; нарешті, набравшись духу, пошепки видихає: — От би пересидіти тут, поки Гітлер лопне...

— Пересидиш, Василю. Не заберуть німці в табір, не бійся. У них тепер інший клопіт.

— Може, й не заберуть...

— Яка їм від вас користь? Тут хоч допомагаєте селянам хліб збирати. Німцям хліб потрібний, Василю.

Василь боязко озирвається і ще дужче нахилиється усім тілом уперед.

— Хазяїне... ось послухайте, хазяїне,— шепоче він, набравшись духу.— Погапо в нас у наймитській. Хлопці тікати зібралися в ліс, до партизанів.

Гедимінас зацікавився. Зацікавився, але не більше. Він глянув на Василя, не розуміючи, чого той хоче. («Нехай тікають, побий їх грім, якщо хочуть, а твоє яке діло?») Але зразу ж усе зрозумів, почервонів і зморщився.

— Чого ти від мене хочеш, побий тебе грім? — Тепер і він заговорив пошепки, ледве стримуючи гнів.— Щоб я німців сповістив? Я був кращої думки про тебе, Василю.

— Хазяїне...— Василь сів на стерню, обхопив руками коліна. Уп'явся поглядом кудись, на Гедимінаса й не дивиться. Бідолаха теж розгублений.— Та що ви, хазяїне... Я ж не зрадник. Хочу тільки діждатися кінця війни й вернутись додому. Оце й усе...

— Так якого ж ти дідька верзеш дурниці? — сердиться Гедимінас.— Нехай тікають, кому хочеться, а ти залишайся.

— А німці?

— Що — німці?

— Нічого не зроблять тим, хто залишився? Не мститимуть?

Гедимінас мовчить. Питання, спершу ніби просте, виявилось дуже заплутаним.

— Ти не міг знайти іншого порадника, чоловіче добрий? — цідить він крізь зуби.

Василь мовчить. Обличчя таке, наче зазирнув у свою могилу.

І тут Гедимінас знаходить вихід. Сам до кінця не вірить своїм словам, але хоче, щоб так було.

— Втекти не важко, та чи буде вашим хлопцям краще в лісі? — каже він, заспокоюючи більше себе, ніж Василя. — Чи варто рушати з місця, поки німці ще не забирають вас від господарів? Я не думаю, що у вас є багато таких, хто, вихопившись з одного мішка, поспішав би залізи в другий. Розмови розмовами, та коли все як слід прикинути... Ні, Василю, не думаю, що з цього щось вийде. Усе так і скінчиться розмовами, от побачиш. Здоровий глузд не дасть наробити дурниць. Адже таких, як ти, не один.

Василь усміхнувся. Чи це тільки здалося Гедимінасові? Так-так, коротка, як помах шаблі, усмішка скривила губи. Усмішка трупа на пшениці.

Гедимінас простягнув руку, хотів поплескати по плечу, але Василь злякано відсахнувся.

— Іван... — ледве видихнув він, боязко озираючись. — Іван...

Важко підвівся і, навіть не глянувши на Гедимінаса, пішов. До другої копиці, де курять чоловіки, до свого Івана іде Василь.

V

Їх сімнадцятеро. Національності, рід занять у минулому, біографії — все різне. Шосту частину земної кулі в мініатюрі запхали в кам'яні приміщення для наймитів, з нашвидку загратованими старовинними вікнами, обернутими в поміщицький сад.

Навіщо грати, дивувалися вони, якщо вночі коло дверей свистить носом сторож з ципком, якого при бажанні зовсім не важко перехитрити? Або дивний ранковий та вечірній ритуал — проводження на роботу й назад. Адже в полі їх не охороняють, та й у всьому селі, крім старости й пана Дізе, ні в кого немає зброї.

Ці запобіжні заходи не зрозумілі були й селянам. «Це якась дурна витівка німецького Ordnung'u»¹. А потім усі дізналися, що в інших селах полонені живуть у господарів вільними наймитами. «Табір у наймитських приміщеннях — це вигадка пана Кучкайліса та пана Петера фон Дізе, — вирішили на селі. — Один хоче вислужатися

---

¹ Порядку (нім.).

перед німцями («Бачте, вони строгість поважають»), а в другого під руками стільки чоловіків — при потребі можна використати на польових роботах у маєтку». Господарі ремствували, проте добилися у Кучкайліса тільки дозволу полоненим ходити на роботу і вертатися без супроводу. Але вранці (та ще й якомога раніше) селяни однаково приходили кожний за своїм, щоб потім не довелося шукати його на поміщицькому полі і марно сперечатися з паном Дізе. «Ja, ja, das ist твій. Aber я маю більше права на нього. Das ist німецький полонений. Його взяли unsere Soldaten. Ja, ja, ich verstehe dich, він приписаний за тобою. Ordnung ist Ordnung. Aber він уже пішов на роботу. Arbeitet! Arbeitet schön, verstehst du? Німеччина alle arbeiten. Війна перемогти! Ти не хочеш війна перемогти, zum Teufel!»

За півтора року жителі Лауксодіса зжилися з полоненими, звикли вважати їх за своїх. Полонені теж більше не дивилися на селян як на страховища, що збираються їх пожерти.

У таборі для військовополонених усі, як один, плекали думку про втечу, а коли опинилися на селі, де така можливість була, ця думка поволі почала тьмяніти.

— Совість нашу приспало сите куркульське село, — сказав якомсь Федір, молодий слюсар з Пермі. — Імо та працюємо, а наших братів на фронті б'ють.

Усі тривожно подивилися на Федора. Не через сказане ним — про це багато хто думав, — всі сторопіли від несподіваної одвертості новенького. За цілий місяць відтоді, як Федір з'явився у наймитській — його привезли з іншого села, — від нього тільки зрідка чули слово. І слова завжди були загадкові, із шпильками; вони ніби й не потребували відповіді, але змушували замислитись. Він не встрияв у розмови, не сперечався: кине в тиху воду один-єдиний камінчик і з цікавістю стежить, як розходяться кола на воді.

— Як подумаю, що колись повернуся додому, ніякої від цього радості немає, — вів далі Федір під похмуру мовчанку чоловіків, що сиділи на своїх ліжках. — Та й як тут радіти — Батьківщина не чекає таких синів. Що я скажу їй, повернувшись? Мовляв, тоді, як мої товариші помирали за неї, я сьорбав жирний литовський борщ?

— Амінь, — буркнув Василь, що розлігся на ліжку. — Батюшка Федір відправив вечірню, тепер можна й спати.

— Ти часом чи не генерал будеш, що так розкаюєшся? — почувся ще чийсь голос. — А може, зустрів першого німця і підняв руки?

Федір походжає між двома рядами ліжок, поставлених головами до стіни; у проході легко можуть розминутися двоє. Вечір гарний, кімната тоне в густому присмерку — захід сонця ховається за густим садом. Велика довга кімната сповнена невизражних тіней від речей, серед яких маячать білі плями — полонені в спідньому.

— Ось я живу серед вас — і якось не віриться, що ви вчилися в радянській школі, читали газети, працювали, — вів далі Федір, походжаючи в проході між ліжками. Руки в кишенях штанів, голова похнюплена, наче йому соромно дивитися товаришам у вічі. — А тут же, певно, є і комсомольці, і колишні громадські працівники, може, навіть стахановці є. Виросли під червоним прапором, плескали в долоні, кричали «будуємо комунізм», а ось трапилась нагода підкріпити слова ділом — і немає вас... Посоромилися б хоч батьків своїх, які кров проливали за революцію. І подумали б, ким би ви були, якби не Жовтень...

— О-а-у! — позіхнув на повні груди Охро. — Я б вирощував виноград. У мого батька був чудовий виноградник коло Тбілісі.

— А я... — озвався Василь і теж позіхнув. — Ні, не знаю, ким би я став. Тут таке діло, що й не скажеш. Зате мій батько ще живий був би. Наш рід дужий. Мій дід до дев'яноста дожив...

— Та ось... — почав був ще хтось, але тут пролунав сердитий голос Геннадія:

— Помовч, Василю! І ти, Охро. Нічого хвалитись своїми куркульськими родичами. Мій батько теж міг жити, але загинув. За революцію. За те, щоб я став тим, ким схожу. А мене змалку вабила медицина. Коли б не фашисти та не війна, я б скінчив школу робітничої молоді, вступив до інституту. Пішов в армію, незчувся, як... Мало я розуміюсь на зброї, але застрелитися міг. І час був. Тільки... Побоявся? Ні. Напевно, ні. Міг би тікати, дістав би кулю в спину. Теж не вийшло... Молодим важко умирати, хоч про вік наче й не думавш. Важко вмирати, Федоре. Ось вона, наша провина, Федоре!

Федір спинився біля ліжка Геннадія. Хотів був сісти поруч, але передумав і тільки поклав руки на бильця.

— Провина! — важко видихнув він. — Не знаю, чи має право хтось звинувачувати нас. Провина наша не в тому, що лишилися живі, а в тому, що примирилися із своєю долею. Признайтеся: чи є серед вас хоч один, хто ладен покинути цей ситий блюшиний розплідник і піти в ліс? Одразу ж, не тремтячи за свою шкуру?

— В ліс? З голими руками? — роззявив рота Геннадій. — От коли б...

— Я сказав — не тремтячи за шкуру, — різко одрубав Федір. — Ні, ви не хочете самі одчинити двері, ви думаете не про те, як боротися, а про те, як уціліти. Уціліти живими трупамі.

— Але ж безглуздо по-дурному лізти в зашморг...

— Певно, тобі жити набридло, Федоре, — озвався Василь. — Що ж, тікай у ліс, ніхто не тримає. Якщо хочеш, сама дамо на дорогу.

— Якщо вже тікати, то хоч знати куди, — озвався ще хтось. — А так, наосліп, без нічого... Німці переловлять, як курчат.

Федір мовчки підійшов до свого ліжка й ліг. Полонені ще довго сперечалися, обговорювали виклик, кинутий новим товаришем; одні відкидали його як нерозумний, інші приймали із застереженнями, але всі сходилися на одному: тікати без зброї, без допомоги з боку місцевого населення — самогубство.

Федір не сказав більше ні слова. Мовчав він і на другий день, і на третій: він уже розкидав увесь запас пробних камінів. Але життя в наймитському приміщенні не вернулося в свою колію. Спогади про минуле, якими тишилися полонені, тамуючи сум за Батьківщиною, поступили місцем іншим розмовам. Увечері, повернувшись з роботи, вони обговорювали становище на фронтах, і хоч відомості, одержані від місцевих жителів, були добуті з окупаційної преси, все ж можна було скласти приблизну картину про перемоги Червоної Армії. Усі задумались. «Нехай наблизиться фронт, — пошепки говорили вони. — Тільки нас тут і бачили...» Але від лінії фронту їх відділяли сотні кілометрів, і всім здавалося, що остаточне рішення — в далекому майбутньому. Ніхто, крім Федора, не знав, що вона, їхня нова доля, уже поруч, ось-ось постукає в двері й гукне: пустіть!

Федір. Нарешті я можу передати вам радісну звістку: партизанський зв'язковий уже тут! Спершу думали були тікати увечері, після роботи, просто з поля, але останнім часом план змінився. Поясню коротко, в чому справа. Насамперед, поки ми по одному дістанемося до озера, де нас чекатиме зв'язковий, мине багато часу. В мастку можуть помітити і зняти тривогу... Якщо німці дізнаються про втечу раніше, ніж ми дістанемося до лісу Венте, усім нам кінець. Друга причина, через яку ми змінили план, — непевність в деяких наших товаришах. Я не кажу, що серед нас можуть бути зрадники. Але ж можуть виявитись такі, які в останню мить заважаються і підуть не до урвища, а назад у цей хлів? Ці слабодухі людиці, які втратили розум на куркульських харчах, гадають, що господарі захистять їх від розплати німців. Ми не маємо права залишати їх напризволяще. Тому вирішили тікати просто звідси, гуртом. Завтра вночі акуратно зв'яжемо сторожа і...

Геннадій. Чому завтра, якщо зв'язковий уже тут?

Федір. Немає двох — Михайла й Гліба. Поїхали з обозом. Вернуться тільки завтра.

Геннадій. Завтра може не бути інших.

Федір. Зв'язковий чекатиме три ночі підряд. А за цей час...

Іван. За цей час хтось проговориться, якщо вже не проговорився, і всі ми опинимося в мішку, матінко рідна.

Петро. Якщо тікати, то тікати одразу.

Федір. Треба почекати Михайла й Гліба.

Петро. Дожидаючи двох, загубимо п'ятнадцятьох.

Іван. З усього видно, що так воно й буде. Старий в мастку — Пуплесіс чи як там його, якого Федір приводив, дуже вже скидається на фальшиву монету.

Федір. Він — партизанський зв'язковий. Так от, хлопці, рішення таке: завтра, після заходу сонця, всі, як один, до урвища. Тих, хто спізниться, чекати не будемо. Хто залишиться, нехай нарікає на себе, коли німці поставлять до стіни.

Василь. Може, поставлять, а може, й ні.

Петро. Видно, ти мало їх знаєш.

Василь. Німцям потрібна робоча сила. Трупів не працюватимуть.

Іван. Чуєте, якої заспівав! Чи не пан учитель його просвітив? Я бачив, як сьогодні за копицею вони шепотілись.

Василь. Іди ти к бісовому батьку! Не хочу по-дурному головою накладати.

Федір. Ну й залишайся, хай тобі грець! Дай адресу батьків, напишемо, де твої кісточки шукати.

Іван. Він думає, що це не потрібно буде. Адже так, Василю? Ти гадасш, ось продам я їх, і німці дадуть мені спокій.

Федір. То як, Василю, залишитися хочеш?

Василь. Казав уже — не хочу сунути голову в зашморг. Але як усі, так і я.

Геннадій. А про що ви з паном учителем за копицею шепотілися?

Василь. А яке твоє діло? Цей учитель розумний хлопець. Ми з ним часто розмовляємо.

Іван. Він постарався навіть вивчити їхню мову. Не розумію, як він опинився між нами. Бодай тебе грець узяв, Василю, ніяк не зрозумію, чого ти не пішов добровольцем в армію нового Петлюри, зрадника Власова? Адже закликали німці боронити білу батьківщину.

Василь. Ти теж міг податись туди. Прийняли б, не бійся.

Федір. Годі! Кінчайте ці розмови, к бісовому батьку! Чому ти певний, Василю, що німці не чіпатимуть тебе, як зостанешся?

Василь. А хіба я казав, що певний?

Федір. Гаразд, залишайся. Чи є ще охочі залишитись?

Іван. Ти кажи ясніше, Федоре. Чи є ще зрадники?

Охро. Навіщо базікати дурниці. Ви втечете, якщо вам пощастить, а решту прихлопнуть. Це вже напевне.

Тахаві. Є тільки один шлях. Або всім тікати, або всім залишатись.

Федір. Поки прийдуть наші й звільнять?

Петро. Або фронт підійде ближче...

Василь. Нарешті путне слово сказав. Справді, хлопці, чого ми доб'ємося, утікши до лісу? Ще питання: чи не переловлять нас німці, поки ми дійдемо? Та й там нас не мати рідна чекає. Голови полетять, і озирнутися не встигнемо. Війна скінчиться, інші будуть живі, а нас не стане. Давайте пожаліємо своїх рідних. Матерів, сестер, братів, дітей. Хіба мало вони пролили сліз, нас дожидаючи? Не-

вже тут так погано? Працюємо на чужих, принижені, це зрозуміло. Але в таборах для військовополонених нашим товаришам ще гірше. Та ми туди не попадемо. Німцям тепер не це в голові. Їм потрібна робоча сила. Так і вчитель казав. Німці надто багато народу перебили, їм не вистачає хліба, зброї. Вони нас не займуть, сказав учитель. Навіщо ж плювати на хліб, якого у нас тут вдосталь, і йти на певну погибель?

Іван. Ось про що він з отим фашистом за коницею говорив!

Геннадій. Виходить, проговорився?!

Федір. Треба тікати негайно, поки цей учитель не повідомив німців.

Петро. А Михайло й Гліб?

Федір. Тепер уже немає іншого виходу. Кожної хвилини можуть налетіти німці.

Іван. Ух, гадюка! Михайла з Глібом згубив!

Василь. Учитель не видасть...

Федір. Замокни, Василю, тепер ми не віримо жодному твоєму слову.

Іван. Треба йому рота закрити, та краще. Я особисто не хочу носити в кишені бомби сповільненої дії.

Геннадій. Зв'язати його! Нехай залишається тут, як хотів.

Іван. Е, ні, його доведеться ліквідувати. А то німці й справді таку падлюку пожаліють.

Василь. Хлопці... товариші... браття...

Петро. Тихо!

Федір. Рота заткніть. Руки й ноги — ременями. Швидше.

Іван. К бісовому батьку ремені, вони й нам потрібні. Ось давайте сюди подушки, хлопці! Хотів м'якого життя, — нехай м'яко й кінчає, сучий син.

Федір. Іване, Іване...

Іван. Хочеш, щоб він усіх пустив на наш слід?

Охро. Тварюки...

Геннадій. Треба повідомити того, з маєтку, Пуплесіса чи як там його...

Петро. Ще чого! Щоб його жінка галас зчинила?

Усі. Справді.

Федір. Шкода старого.

Іван. Не пропаде. Краще льох обшукаймо. Знадобиться в лісі.

Вони їхали велосипедами просто по луках.

Жінки доїли корів, а парубки вели випряжених спітнелих коней, щоб прив'язати їх на конюшиниці. Путівцем гуркотів віз — хтось, накосивши вики свиням, поспішав у село. Собаки гавкали, з димарів ішов дим, співали діти й колодязні журавлі. Вечірнє небо розцвітало над землею росистою квіткою тюльпана. Рум'яне від призахідного сонця, воно кропило залиті молочним туманом поля прохолодною міддю місячної ночі.

А вони й далі вели свої велосипеди. Мимо подосних корів, мимо коней, що повалялись досхочу і смачно хрумали конюшину, мимо копиць, що розсілись на стерні, як баби на паперті. Стежка влилася в путівець, потім відбігла від нього, пролягла понад канавкою, зарослою верболозом, а жінка й далі йшла вперед.

— Куди ти мене тягнеш? — скипів він. — Час уже подбати й про почівлю.

— Ні про що не хочу думати, — відповіла вона своєю приємною гаркавою мовою. — Так і будемо йти, аж поки не стане ні шляхів, ні стежок. Тільки поля, дерева та птахи. Потім схочемо додому й не знайдемо шляху. Заведи мене кудись, Гедмісе, щоб я не знайшла дороги додому.

— І для цього ти покликала мене? — стримано спитав він, здогадуючись, що вона лукавить: за ці дві години було досить поцілунків і ласкавих слів, але він відчував — головне ще не сказано.

— Я скучила за тобою. — Вона глянула через плече й усміхнулася, але так, що у нього тьохнуло серце.

— Прочитавши твою записку, можна було подумати, що привід серйозніший.

— Я — людина настрою, Гедмісе. Настрою, — підкреслено повторила вона, але це прозвучало фальшиво.

— Адомас правильно казав: ти не вмієш брехати.

— Будь ласка, коли ми з тобою, не згадуй про нього.

— Добре, буду ласкавий. Але й ти не криви душею.

— Ти хочеш, щоб я себе примушувала.

— Якщо так, то не треба. Хоч маю сумнів, чи любов це, коли один із закоханих тримає дулю в кишені.

— Гедмісе...

— Коли я цілую губи і відчуваю за ними затаєне слово, я згадую легенду про Христа і тридцять срібняків.

Такий уже я, Мілдо. Хочу, щоб жінка, яка належить мені, була щирою до кінця. Для інших — тасмниця, а для мене — прозора, як джерело, до дна.

— Я цього від тебе не вимагаю.

— Виходить, не любиш.

— Гедмісе...— Вона раптом спинилася і обернулася до нього.— Подивись на мене. Згадай останні зустрічі. Все-все, про що ми говорили, все, що було,— і ти не зможеш сказати, що я не кохаю тебе. Давай без провокацій, добре?

— Пробач...— Він зупинився, сперся на велосипед і взяв її за руку.— Я егоїст, до того ж не певний себе. Може, тому, що ти мені все дорожча, Мілдо.

— І ти мені, Гедмісе.— Вона притулилась до нього. Велосипеди впали на траву.

Він розстелив плащ тут-таки, між велосипедами, що лежали на траві. Потім, коли вона млявою рукою ворушила його волосся, йому зробилося сумно й прикро. Учора, збираючись у відридження, її, може, пестив Адомас. Він відштовхнув її руку. Хотів сказати: «Я не можу тебе ділити з іншим». Та тільки відштовхнув її руку — і все.

Обоє довго мовчали, дивлячись на зеленкувате небо.

Блиснула, падаючи, зірка.

— Моя...— пошепки промовила вона.

Він не відповів. Думав: так далі тривати не може. Треба раз і назавжди покласти край роздвоєності.

— Може, ти й маєш рацію,— сказала вона, по-своєму зрозумівши його мовчанку.— Якщо люди по-справжньому кохають одне одного, між ними не може бути ніяких тасмниць. Коли я їхала сюди, хотіла все тобі розповісти, а потім злякалась. Я боюся тебе втратити, Гедмісе! Але більше так я не можу. Треба було раніше сказати, поки ми не встигли ще так зблизитись. Та що зробиш... Поцілуй мене.

Гедмініас тривожно глянув на неї.

— Та поцілуй, поцілуй. Може, потім і не схочеш дивитися в мій бік.

Він розсміявся.

— У тебе, певно, є акторський хист. Ну, чого ти? — Проте нахилився і поцілував її в губи.

Прохолодні руки обвили його шию, а він припав до її губів і знову відчув нестерпну жагу. Ні, вона не вмєє грати. Може, намагається, як кожний з нас, але в неї нічого не виходить.

— Пробач,— розчулено шепотів він.— Я ревнивий дурень, тільки й умію ображати тебе. Пробач, Мілдуже.

Тоді вона затиснула між долоньями його обличчя і зазирнула у вічі.

— Ти кохаєш мене,— твердо сказала вона.— Поки ще кохаєш.— І раптом заплакала.— Гедмісе... Гедмісе... Гедмісе...

— Чого ти?.. Та не треба...— У нього теж стиснулось серце: він був такий же нещасний і безсилий, як і вона. Але тепер не міг не сказати того, про що несміливо думав дорогою на побачення.— Покинь його. Я заберу тебе на село. Минулого разу ти казала: «Добре б утекти на безлюдний острів і жити, як Робінзон з П'ятницею». У мене є такий острів. Переїзди в Лауксодіс.

Вона вся напружилась.

— Ти не бійся, він не посміє нам зробити нічого лихого. Я добре його знаю — боягуз і ганчірка. Оселимося в мого батька. Місця багато, і старий у мене хороший. Хочеш? Бери велосипед і їдьмо, хоч зараз! Справді, Мілдуже, ну чого тобі вертатися в Краштупенай?

Вона відхитнулася. Так рвучко відхитнулася вбік, що він не встиг навіть побачити її обличчя. Повернувшись спиною, довго витирала хусткою мокрі щоки.

— Я серйозно кажу. Звичайно, клопоту буде більше з господарством. Та й вигоди не ті, що в місті. Сама розумієш. Чого ж ти мовчиш?

— А що я можу відповісти? — Вона заговорила несподівано спокійно, навіть з ноткою цинізму: — Я розумію, вони від доброти сердечної, ці добрі побажання. Ти благородний, дуже благородний, Гедмісе. А я ось не можу відплатити тобі тим самим. Ти казав: цілував мої губи і відчував за ними затаєні слова. Я не джерело, прозоре до дна, мій любий.

— Знаю,— відповів Гедимінас і спохмурнів.

— Я тебе зраджувала. Не з ним, звичайно,— з іншим. У тебе є такі вірші, де ти виправдуєш фізичну зраду, якщо в душі жінка зберігає вірність. Я зрадила тебе тільки фізично.

Гедимінас сів. Хотів узяти її за плечі й повернути обличчям до себе.

— Не треба. Ляж і помовч. Адже сам хотів, щоб між нами не було таємниць.

Він упав на спину, наче від удару. М'яка, гаркавенька вимова лилася звідкись з-під землі. Змучений, в'ялий

голосок. Гедимінас дивився на мідне склепіння неба, але бачив вигнуту спину Мілди. Голу, ніжну спину. А на ній — білу руку Дангеля в перснях. А може, він зняв персні й поклав на стілець, поряд з годинником? «Вірність у душі... Ха! Вона приймала в себе чуже тіло і в цей час думала про мене...»

— Що ж, Дангель імпозантний чоловік. Але не можу уявити, щоб він казав: «Я тебе кохаю». Напевно, сказав: «Ти — смачна жінка».

— Ні. Він сказав: «Ви розумна жінка, пані Мілдо, одразу зрозуміли, що до чого. Адомас сьогодні перепросив за вчорашню витівку у Байорчюсів, але я ще подумав би, добре подумав, чи варто це забувати».

— Адомаса рятувала?

— Могла б додати... і тебе. Але це вже буде неправда. Коли б Дангель одразу зажадав такої плати, я б ударила його. Але він був коректний і ввічливий. А я — розгублена, вибита з колії. І ображена, Гедмісе. Адомасовою слабкістю, його привиженням перед Дангелем...

— Одне слово, типова жіноча помста.

— Може. Називай це, як хочеш. Я так і думала, що ти нічого не зрозуміла.

— Чому? Розумію. Є чоловіки, які шукають заспокоєння в чарці. А жінки, виявляється, замінюють алкоголь іншим.

— Добре, більше не розповідатиму.

— Кажі. Хоч і без того ясно: ти зраджувала мене з ним, аж поки тобі спало на думку признатись. Але я не маю права ображатись: адже я теж беру участь у твоїх зрадах Адомаса. І дивна річ: не почуваю щонайменших докорів сумління.

— Можу бути точною: після цього я зустрічалася з ним лише тричі. І вже з розрахунком — витягти з поліції Адомаса. Він нічого певного не обіцяв, — мовляв, це залежить не тільки від нього, — але й нічого не робив. Кілька днів тому наздогнав мене на автомобілі у передмісті, хотів зтягти в машину. Вирвалася. Увечері вигдав для Адомаса якусь термінову справу і заявивсь до мене. Хотіла вигнати його. «А ти не клопочись, — сказав він, — за свого чоловіка. У нас немає підстав звільняти його — він сумлінний служака». І тоді, Гедимінасе, він мені розповів, він мені все розповів... Ох, багато хто казав, що в Адомаса руки в крові, але я не вірила. Я не хотіла цьому вірити, Гедимінасе, не з любові до нього, —

просто інстинкт самозбереження. Адже я його дружина, все ж таки його дружина... Я стільки принижувалася перед цим негідником Дангелем! Я йому продавалася! А він же все знав про Адомаса, але мовчав. І я виптовхла його за двері. Гадала, збожеволюю,— така я була собі огидна. А він: «Тихше, тихше, пані Мілдо. Ми багато прощаємо жінкам, та коли вони переступають межу, за якою починається політика, ми караємо їх за законом нарівні з чоловіками...»

Гедимінас краєчком ока подивився на її спину. Вона зіщулилася, немов чекала удару. Тепер він не бачив ні голої ніжної спини, ні руки Дангеля у важких персях, що пестили її. А може, цього не було взагалі? Може, йому це тільки привиділося, як буває задушливої літньої ночі?

— Уставай.— Віп узяв її за плече, повернув обличчям до себе. Хотілося вдарити це мертовно бліде обличчя, але руку спинив жалісний дитячий погляд.— Холоднувато стало. Ще застудишся. Ходімо.

Вона слухяно підвелася. Обоє мовчки взяли велосипеди і покотили їх по росяній траві. Він — попереду, вона — за ним. Швидше, швидше... Відчайдушна поспішність утікачів. А навколо озерця туману. Корови й коні похмуро стоять у цих озерцях — по череву в тумані. Тануть в імлі куці й хутори.

Довго, неймовірно довго котять вони свої велосипеди й мовчать. Рік, десять, а то й усі сто років. Усі моря землі встигли вийти з берегів і затопили дерева аж до верховіття. Він повзе по дну океану, як краб. Тонни води на квадратний сантиметр. Розчавлять! Самотність навалюється на нього тягарем усіх гір землі. Відстаней не стало. Порожнеча, навколо сама порожнеча... Печаль утрати стискає серце. Душі холодно й непривітно в цій Арктиці молочного туману.

— Який туман! — кричить він; так хочеться почути у відповідь живий голос.— Зовсім як восени.

Але відповіді немає. Обернувшись, він дивиться на ватяну стіну. Порожньо за нею і сумно. Чекає, поки наблизяться її кроки. Їх не чути.

— Мілдо!

Тиша.

Він стоїть, чекає, а серце калатає дужче й дужче. Потім сідає на велосипед і мчить назад. Пролітає виселок, через який щойно виїхав на шлях. Далі покинутий сін-

ник — місце їхніх зустрічей, — вивернута бурею тополя край дороги.

— Мілдо! Мілдо!

Нарешті! Під'їздить до неї, стягає з велосипеда.

— Іди геть... Не чіпай!

— Малятко, божевільне моє малятко...

— Поет! Благородні думки, піднесені образи... Усі ви, чоловіки, стаєте звичайнісінькими самцями, як тільки зачеплять вашу власність.

Він піднімає її на руки, легеньку, як дитину, в сльозах, але слухняну. Він знову не один в Арктиці білого туману.

— Ну, годі! Заспокойся! Пробач мені, Мілдуже... Зрозумій: коли б я не любив тебе...

— От-от, коли б я не любила тебе, ти б ніколи в житті не почув того, що я розповіла, і через кілька днів ми б жили у твого батька.

— Я розумію, моя маленька. Ніколи так добре не розумів, як зараз.

— Я завжди досить суворо засуджувала жінок, що торгують своїм тілом...

— Ну, годі! Забудьмо! — Стискає її в обіймах. — Ти жертвувала собою... заради іншого. Безглуздо, звичайно, але важливий не наслідок, а намір.

— Ні, ні! Я зробила це заради себе, тільки заради себе, Гедмісе. Я сподівалася, він ще не закривавив рук. Мені не хотілося бути дружиною ката.

— Ти дивись, ти складаєшся з самих слабостей. Ніколи не знаєш наперед, що тобі стукне в голову. Тебе треба тримати на віжках, зміючко ти моя. Або відпустити. Так, краще б відпустити назовсім. Але що зробиш, як не виходить? — Він невесело розсміявся і, поставивши її на землю, зігрів холодні губи довгим поцілунком.

VIII

Гедмінінас стоїть, похнюпивши простоводосу голову. Мухи обліпили губи мертвого. Синювато-жовте обличчя огидно розпухло. А був же вродливий хлопець. Веселий, привітний, він дуже хотів жити. «Хоч би щелепу хусткою підв'язали». Та хіба такий тепер час? Ось уже під'їхав віз; двоє поліцаїв кидають Василя на віз, як колоду. Трос чоловіків з лопатами ідуть за возом: закопають на Французькій гірці.

Люди розходяться, обговорюючи подію. Задушили. Не інакше, як свої. Видно, не хотів у ліс іти. І поплутав же їх лихий утяти таку штуку! Нічного сторожа зв'язали, поміщицький льох обчистили — сало й шинки від цілої свині забрали. Та хай йому біс, цьому поміщикуві. Гірше те, що в живна село лишилося без робочих рук. Ті, хто не тримав полонених, потішаються: дарований кінь до часу тягне. Але всі хмурніють, згадуючи, як сполошився староста Кучкайліс.

Рано-вранці, як тільки дізналися, що наймитський барак спустів, Кучкайліс подався в Краштупеная. Примчала вантажна машина з власівцями, трьома поліцаями та німецьким офіцером. Оточили село. Обшукали хати. А начальники в цей час сиділи в мастку, у пана фон Дізе. Снідали, радились. Потім пообідали і знову радились. Викликали Кучкайліса. А Василь у цей час валявся на траві коло наймитського барака.

Кучкайліс вийшов від пана фон Дізе весь спітнілий від страху, білий як стіна, хоч на хресті розпинай. Він гасав по селу, мов очманілий, і в кожній хаті торочив те саме. «Так, так, ще не знаємо, чим усе це скінчиться. Пуплесіса вже забрали, повезли до Краштупеная — головою, бачте, відповідав за полонених, та й взагалі темна людина, старостою був за російської влади. Німець, бачте, досвідчений у таких справах, айн момент — і капут». І почали кувікати свині по всіх дворах. На токах запалали вогнища содоми, село поголубіло, запахло паленим. Жінки видирали ще теплі путроці, чоловіки розрубували сокирами туші надвоє і, посипавши сіллю, виносили на шлях. А власовці та поліцаї під пильним оком німця в картузі з високою тулією кидали ці половинки на машину, складали в акуратні штабелі. Проїхались по селу і наклали машину доверху, як сарай дровами. Не було в цих штабелях тільки поміщицької свині, та й пан Кучкайліс, само собою, своє не заколов.

Згинь, пропади! Мало їм свіжини, ще й сіль, яку у воєнний час так важко дістати, на них витрачай... Село лихоманило, але всі заспокоювали себе: може, відкупилися свинями, не зажадають людських голів. І дивувалися, що так швидко упорались. Ще дві години тому рохкав у сажі підсвинок, а ось уже стирчить підсмажений, скручений у бублик поросячий хвостик з-за борту вантажної машини. Поїхали, гидко лаючись, підморгуючи дівчатам, а німець у високому картузі сидів у кабіні, поруч із шо-

фером, і, замріяно усміхаючись, вже в думках укладав у посилку для своєї ф'рау рожевий литовський окіст. Залишилися тільки випалені плями на траві біля токів, троє поліцаїв та мертвий Василь. Та от і його кипули на воза.

Гедимінас іде слідом. Єдиний, хто проводить його. Гаудрімасова удовиця, Василева любка, прийшла, покрутилася й зникла. Маруся прийшла б, провела. Але Марусі немає — поліція забрала її разом з Пуплесісом. На півдорозі віз наздогнав Кукса та ще двоє підлітків. Поліцай глузує: може, псалом заспіваємо, чоловіки? Гедимінас іронічно дивиться на нього. («Чи не думаєш ти, приятелю, що й тебе можуть так повезти?») «Зпову лишилися ми удвох із батьком, — думає він і гірко усміхається. — Саме час привести хазяйку». Дивиться на Василя, а бачить на возі Мілду. Збувся цієї мани, вириває її, як кліща, та однаково залишається холодок притамованого страху. І тяжке передчуття голодним вовком блукає навколо. Ні, не можна було з нею погоджуватись. Але вона не схотіла поступитися своєю гідністю. «Ми не злодії, не злочинці, Гедмісе, ми боронимо своє право на щастя. Треба відверто поговорити з Адомасом». Та чи зрозуміє він?

...Спустили Василя в яму... Ніякої труни, закопати, як пса! — так наказало начальство. Та коли чоловіки, виїнявши з воза дошку, накрили нею покійника, насипали могильний горбок і держаклом лопати витиснули на ньому хрест, поліцаї не сказали й слова. Мовчки сіли на воза і з гуркотом з'їхали з гори. «На безлюдний острів... Ха! Схоже, що недалеко той час, коли можна буде сказати «село мерців». Першого вже закопали». Він чує, як поруч іде Чорна Кукса. Щось бурмоче, але Гедимінас не одразу сприймає зміст. Наче в пошуках цього змісту, він дивиться на його потріскані, невідомо коли чищені черевіки, на обтріпані штани, що замітають землю. Потім погляд спинається на Куксиній сорочці. Брудна, пожмакана. Мабуть, не бачила мила й праски відтоді, як забрали його дружину. Хотів був вилаяти — хіба можна так опускатися! — але Кукса не схильний був слухати його докори.

— Шкода Матавушаса, — нарешті добре чує він голос Кукси. — Марно загинув чоловік.

— Не треба було лізти туди.

— Це як сказати... Пуплесісові було байдуже, лізти чи ні: пан так і так обіцяв шкуру здерти, якщо втече хоч один полонений. Чи не краще, що втекли всі?

— Ти ще можеш жартувати, Путрімасе. Знаходяться безвідповідальні люди, авантюристи, підбивають дурнів,— і ось наслідки: одного самі порішили, другого повісять або розстріляють, а тих двох, що були у від'їзді і не втекли, теж чекає могила.

— Хто їх підбивав, бодай їх грім побив, Гедмісе?

— Василь був щиріший від тебе, хоч я його за язик не тягнув!

— Василь... Бач, як воно! — Кукса дивиться на Гедмінінаса, роззявивши рота. Якусь мить бореться із спокусою, намагаючись відігнати думку, але це йому над силу.— І ти йому підтакнув?

— Я погодився, адже він розумно міркував: не хотів тікати.

— Ось тепер ясно, чого його знайшли мертвого під ліжком...

— Подякуй своїм партизанам.

Але Куксі вже пачхати на обережність.

— Чому їм, а не комусь іншому? — покашлює він у брудний комір сорочки.— Домовлялися сьогодні вночі тікати, та Василь, певно, опирався, от вони й злякалися, що викаже. Поспішили. Через те й Матавущас залишився — він би з ними утік. І ці двоє полонених.

Гедмінінас ротом ловить повітря, аж поки нарешті вимовляє слова, що печуть його:

— Виходить... виходить, я винен?

— Часом дуже мало треба, щоб штовхнути людину в той чи інший бік, пане вчитель.

Кров б'є Гедмінінасові в голову. Де його природжена стриманість, тверезий розум? Де його славнозвісна іронія, що рятувала його в критичні хвилини?

— Ви звикли перекладати вину за свої колективні вчинки на одну людину,— вибухає він криком, з якоюсь насолодою піддаючись гніву.— Я винен, що не підбивав Василя тікати, Василь — що не хотів тікати, а ми з Василем обидва кругом винні в тому, що загублено чотири життя. А ти не подумав про тих чотирнадцятьох, які втекли? Що їх чекає? А село? Хто знає, що утнуть німці іще... Може, завтра-післязавтра візьмуть заручників — і до стіни. Хотів би я подивитися, як ти стоїш на краях і дякуєш партизанам. Борці, побий вас грім! Коштом мирного населення — жінок і дітей. Якщо вже так схотілося погратися зброєю, переходьте лінію фронту, ставайте пліч-о-пліч із солдатами. Але тут, звичайно, безпеч-

ніше. Їм — так. Тільки ж не беззбройним, ні в чому не повинним людям...

Кукса мовчить. Не підсмикує більше штанів, не стріляє очима навсебіч. Іде, спотикається, зігнувся, як дуга. Ще більше почорнів, обріс грязюкою, ось-ось ввійде в землю. Спинився. Повернувся, як флюгер під різкого пориву вітру, ворухить покусаними губами.

— У мене діти, пане Гедимінас... Діти у мене, — повторює він, опутивши очі. — Краще, щоб ніхто не дізнався, що я тут наговорив...

Гедимінас уявся поглядом в Куксу, як у божевільного. «Краще, щоб ніхто не дізнався, що я тут наговорив...» Чому не скаже просто: «Не продавай мене, пане Гедимінас...»

В очах замиготіло. Розмахнувся. Ось дасть йому в цю усміхнену пику. Але в останню мить стримався і з презирством плює йому під ноги.

— І не проси, не пожалію! — сичить він, тремтячи від люті. — Зараз же біжу до Кучкайліса — усе розповім. Адже людині, що згубила чотирьох, просто вбити й п'ятого... Свиня ти, Путрімас. Гіршої від тебе свині не бачив!

— Пане Гедимінас... пане вчитель...

— Ні вже, гіршої від тебе свині не бачив... — Кількома стрибками відскочив од Кукси. А ось і Вайнорасів водозбір: понад канавою він вийде просто до свого хутора. — Гіршої свині не бачив... Гіршої свині... гіршої свині... — Гуде увесь від голови до гарячих підшов. Продирається крізь кущі верболозу. Не відчуває, як гілки хльостають по обличчю, спотикається об каміння й грудки, порослі травою.

Розділ другий

I

Хильнемо по чарці, пане начальник поліції. Адже по одній можна! Давня дружба не іржавіє. Невже не пам'ятаєте? Добре, не соромтесь, скромність обліште для нас, неповноцінних. Для нас, пане начальник поліції. Давайте

цокнемось. Трах-тара-рах-та-та-та... Чарівна музика автоматних флейт. Maschinenpistole¹. Прикінцеві акорди напутнього маршру. Адже ви проводили нас на той світ, пане начальник поліції, то чи варто щонаочі знайомитися знову? З'ясовувати, просити, перепрошувати? Давай без церемоній, надлюдино. Feuer! Трах-тара-рах-та-та-та... Неповноцінний стає досконалим лише після смерті. Ми досконалі, пане начальник поліції.

Вдарити б цю усміхнену пику! Ослизла опука: струхлявілі хрящі вух, запліснявілий череп, дві чорні дірки в кістяній амбразурі лоба. Верх досконалості. Зачекайте, — скільки він пролежав у землі, поки досяг досконалості? Рік? Ні, тринадцять місяців. День-другий туди-сюди. За Б а т ь к і в щ и н у! Х а й ж и в е... А потім і інші розкричалися на все горло. Психопати! Зате легше спустити курок, коли перед тобою психопат. Так, з ним уже можна цокнутись. Що, на брудершафт? Розцілуватись? Ні, красенько дякую! Досконалий з недосконалим.

А нам на цю різницю начхати, пане начальник поліції. Землиця всіх удосконалить.

Жовтими зубами ві'явся в губи. Липкий сморід гнилого м'яса. Кошаві пальці, похрустуючи, лізуть по горлянці вгору.

Повітря! Повітря!

Мертвим повітря не потрібне, пане начальник поліції. Ха-ха-ха!

Дикий регіт. Ліворуч. Праворуч. Спереду. Ззаду. Гуркочуть небо і земля. Квадрат 517: комендатура — гестапо — СС — поліція. П'ять сотень психопатів, що регочуть. Х а й ж и в е... Я йду по мосту з трупів. То наступаю на груди, які ще дихають, на тіло, що холоне, то провалююсь у місиво переплетених рук і ніг. Від запаху крові важко дихати. Я — жук гнойовик у кориті, в яке накидано гнилих покидьок для свиней. А там, високо-високо, на краях корита, вони — ще не п'яні примари. Пліт, плетиво кістяків, а зверху — позеленілі глечики черепів. Ха-ха-ха! Молись своєму богові, сволото, ми — готові! Чорні дула автоматів націлені. В серце. В лоб. У груди. П р и г о т у в а т и с ь. В о г о н ь! Але команди немає. Болісно довго немає команди. Минають години, дні, роки, а я досі ще стою на теплому помості з трупів. Ха-ха-ха! Молись своєму богові, сволото, ми — готові! Це безумство трива-

¹ Автомати (нім.).

тиме вічність. Невже вони його живим закопають, як Дангель того партизана, що не схотів говорити? («Ця тварюка любить тишу. Порішимо її відповідно до її характеру,— без пострілів»). Ні, ні! Не хочу без пострілів. Вогонь! Вогонь!

Прокинувшись від свого крику, Адомас довго лежить, не насмілюючись розплющити очі. Стерлася грань між сном і реальністю. За вікном завиває осінній вітер, зрідка стукають у шибку випадкові краплі дощу, поришують заляклі гілки яблунь. Страшна ніч. Але він ще не певний, що це дійсність, а не продовження кошмару. Занімілими від страху пальцями обмацує груди, живіт, проводить по схудлих боках. Його тіло! Пружні, гарячі м'язи, випнуті дуги ребер, за якими дедалі сміливіше б'ється серце. Живий! Існую! Вони більше не придуть! Хоч цієї ночі вже не полізуть цілуватися, не доведеться знову стояти в ямі під дулами. Головне заснути і ні про що не думати. Не думати, не думати! Вчепись у це слово і повторюй до ранку. Затяго, методично, як уміють тільки німці. Німці... Убивці! К чортовій матері їх! Або вибери якусь точку і дивись на неї. Скажімо, па... От хоча б на цю біленьку легку хмарку. Небо блакитне й погоже, як океан після шторму. Кораблі потонули. Залишився тільки оцей пошарпаний бурями вітрильник. Понівечений, зовсім не схожий на корабель. Але й небо не схоже на океан. Квадратна брудна діра, а навколо — дула автоматів... «Вони! Знову з'явилися!»

Адомас, не розплющуючи очей, лягає долілиць. Натягає на голову ковдру. У ніс б'є холодний запах мертвої землі. Могила! Не думати, не думати, не думати... «Господи, сотвори чудо з чудес, оберни мене в камінь». — — — — — Один такий камінь лежав на схилі Французької гірки. Точнісінько людина, тільки що без рук. Дітьми вони бігали туди із своїми друзями, ставали навколо каменя, водили танок і співали:

Була баба в Вільнюсі,
Була баба в Вільнюсі...

Цей камінь і справді був схожий на дебелу, роздобрілу бабу. Навколо зарості лопуха й лободи. Вони рвали лопухи і, наламавши вербових гілок, будували куринь для своєї кам'яної баби. Йому подобалась одна дівчинка, на два, а то й на всі три роки молодша від нього. Він уже знав від підлітків, звідки беруться діти. В густому бур'яні

він задер дівчинці платтячко на голову: він хотів мати дітей і жити з нею в курені, як дорослі живуть у своїх хатах. Але дівчинка злякалася, заплакала і втекла від нього. Мати його набила («І в кого уродилося, і в кого уродилося, чортове насіння!»), а батько того ж літа скосив бур'ян, розбив камінь і переорав землю. Він не пам'ятає, що посіяв там батько наступного року. Чи то овес, чи то льон. Ні, льон цвів тут значно пізніше. Він був уже гімназистом, а дівчинка, яку він тоді налякав, пасла худобу на фільварку Гульбінасів. Він не хотів згадувати ні про неї, ні про те неподобство, у нього вже була інша дівчина — справжня, з якою він одружиться, і вони оселяться не в курені, а в будинку, як годиться людям. Вони йшли повз могилу кам'яної баби, що розквітла блакиттю, і ламали стебла льону, аж поки набрали великий букет — вона хотіла сплести вінок. Потім сіли на березі під горобиною, і вона сказала: «Які гарні в льону квіточкі! Вони нагадують мені фіалки. Коли рано навесні розцвітають фіалки, я набираю побільше і плету вінок. І всі кажуть, що він мені личить». Ще б пак, — подумав він тоді. Її біляве волосся просто чудо, а очі сині-сині, як у казці... Але вголос сказати не посмів. Тільки кивав головою. Дивився на квіти льону, на зеленкувато-блакитну річкову хвилю, що обмивала коліна подружки, і думав: кращої від неї немає на світі. А коли вона наділа вінок на своє блискуче лляне волосся, йому здалося, що це сон, — вона засяяла просто-таки неземною красою! Ой як хотілося обійняти її, поцілувати просто в губи («Тоді вже ніхто її в мене не відбере!»), але побоявся — а що, як розгнівається і втече, як та дівчинка з бур'яну. Так і сидів у священному забутті, сам не розуміючи, що з ним діється. Чого це світ раптом зробивсь синім-синім, як лляне поле? Як її очі, як вінок на білій пухнастій голівці? Синя гаряча хвиля залила очі, і він заплакав. «Чого ти плачеш?» Ці слова могли зробити найнещаснішу людину щасливою — стільки в них було ніжності й тривоги! Як вони потрібні були йому вчора, коли вона сказала, що між ними все скінчено, а він заплакав! Вперше за багато днів справжніми сльозами колишнього хлопчика. І крізь сльози бачив синє лляне поле. І весь світ знову став синювато-блакитний. Але вона не спитала, як тоді: «Чого ти плачеш?» «Ах, заспокойся, Адомасе. Не треба сцен», — ось що вона сказала. Таким голосом, наче кинула мідяні жebraкові. Очі були холодні — вода осіннього озера; синє,

напоєне сонцем ляне поле вже одцвіло. Ні, ні, звичайно, ще цвіте. Мабуть, краще, як колись. Але для іншого, Інший цілує її губи і ворушить волосся. Волосся його дитинства, із запахами лугової роси.—Циганка не збрехала. (Діто. Через село проїздить табір. Вози, повні голопузих дітей). А він сміявся, він лапав їй груди; молода була, відьма, та сказала все чисто, як є. («Перед тобою казенний будинок, і чекають тебе вродливі жінки. Чи то чорняву, чи то біляву обіцяють тобі карти, але бережись її, красеню. З нею ти щастя не матимеш»). «Рябу козу одержиш. Ялівку». Чиї це слова? Здається, бовкнув хтось із сільських хлопчаків, що збіглися з хуторів до циганського табору. Ні, ні, він пригадав Пуплесісів голос. Матавушас! «Привид, знову привид з того світу?»

Уткнувся в подушку, притиснувся до ліжка, як солдат до землі, рятуючись від кулі. Повіки до болю міцно припружені. Пекучий дощ червоних іскор. Але дощ не змиває Пуплесісове обличчя. Не те, що безтурботно усміхалося в матовні хлопчаків, залите літнім сонцем. Інше, що втратило людську подобу,— криваве місиво: з носа зідрана вся шкіра, очі вилазять з очниць — дві криваві кульки, викачані в битому склі.

II

Недавно Міграта прийшла з тим самим проханням, що й років два тому,— щоб випустив батька. Так само совалась на стільці, грала очима і заманливо усміхалась. Раптом схотілося повалити її на канапу: з Мілдою давно не спав, а міські повії не вабили. Невміло приховуючи бажання, пояснив, що нічим не може допомогти: старий у підвалах гестапо, звідти його не витягнуть ніякі сили цекла. Міграта заплакала заради пристойності, але поклик в її очах не згас. І він на якийсь час замкнув двері, а потім, відпускаючи її, поплескав по щоці. Не почував ні перед ким провини. («Гарна дівка, от не думав...») Але тепер, коли побачив перед собою Пуплесіса — понівеченого, не схожого на людину,— його охопили жах і сором. Кілька хвилин дивився на скривавлений мішок м'яса і кісток, що схилився на стільці (з обох боків його підтримували гестапівці), і задихнувся від нудоти, що підступила до горла.

— Ну, Пуплесісе! Востаннє питаю: хто, крім тебе, допоміг втекти полоненим? Не приховую — однаково розстріляємо, але перед тим ще жили витягнемо, — допитувався Дангель, удаючи, що не бачить Адомаса, який стоїть біля дверей.

Пуплесіс не ворухнувся. «Чи бачить він мене? Ні, він осліп і оглух. Йому байдуже, що з ним робитимуть». Від цієї думки Адомасові полегшало, і він люто, не приховуючи цього, подивився на Дангеля.

— Ви мене викликали, пане оберштурмфюрер?

Дангель нетерпляче показав рукою на стілець біля стіни.

— Бачу, на тебе й це не впливає, *verdammter Dummkopf*¹. Або мої хлопці перестаралися, або замість нервів ще в череві матері тобі диявол іржавий дріт поставив. Що ж, спробуємо інакше звернутися до твого серця. — Дангель нахилився над письмовим столом; погляд дивно роздвоївся під шовковими бровами: одне око усміхалося Адомасові, друге свердлило Пуплесіса. — Знаю, що у вас, більшовиків, замість серця камінь, але твоє все ж затремтить, коли через дурну упертість ти загинеш не сам. Якщо, звичайно, у тебе залишилася хоч крапля совісті. Пане начальник поліції! Візьміть своїх хлопців і — в Лаксодіс. Привезіть сюди сім'ю Пуплесіса. Всіх до одного!

Тіло Пуплесіса тіпнулось, через скривавлене місиво обличчя пробіг ледве помітний дряк.

— Ви чули, пане начальник поліції?

— Так, я чув, пане начальник гестапо... — машинально відповів Адомас, не підводячись із стільця.

— Завтра їх розстріляють перед твоїми очима, Пуплесісе, якщо ти не порозумнішаєш. Даю дві години на роздуми. — Дангель подивився на годинника. — О п'ятнадцятій хвилині на п'яту годину ми знову зустрінемося. І це, запам'ятай, востаннє. Від одного твого слова залежатиме, чи один ти ляжеш у могилу, чи потягнеш туди усю сім'ю. *Abführen!*²

Есесівці підхопили Пуплесіса попід руки (а вони теліпалися, як ганчірки) і витягли з кімнати.

Адомас підвівся. Він не бачив нічого, лиш якийсь білий пухир, що плавав у порожнечі. Потім з'явилось тло. — загразоване вікно; зелене гілля за ним; порожнеча збляк-

¹ Проклятий дурень (нім.).

² Вивести! (Нім.)

ла, набула рис людського обличчя; за столом виникла сіра постать Дангеля.

— У нашій роботі треба бути психологом, пане Адомас. Ця тварина тверда, поки вона сама. Сьогодні я не надіюся почути щось нове. А ось завтра, коли він побачить свою сім'ю перед дулами автоматів, одразу стане шовковий. Ні, ми їх не розстріляємо, та це й не потрібно; це буде невеличка повчальна вистава — та й тільки. Сподіваюсь, поліція не залишиться пасивним спостерігачем.

Адомас незграбно підвівся.

— Зараз я накажу доставити сім'ю Пуллесіса, пане оберштурмфюрер.

— Хвилинку. Боюся, ви мене неправильно зрозуміли... Нам хотілося б бачити вас із хлопцями на сцені до кінця, пане Вайнорас.

Адомас розгублено здвигнув плечима.

Дангель вийшов з-за столу і став перед Адомасом.

— Бачте, Пуллесіс не може не відчувати до вас симпатії, пане Адомас, — вів він далі, усміхаючись кутіками тонких губів. — Причини, гадаю, нам обом більш ніж зрозумілі, отже, не варто вдаватися в подробиці. Хоч ви й поганий психолог, але заради об'єктивності погодьтесь, що чоловікові не однаково, чи вб'є його куля незнайомого ворога, чи її пустить у лоб рука, яка один раз уже врятувала його.

— Ви хочете... Що ви від мене хочете?!

— Саме того, про що ви щойно подумали. Ні, ні, пане Адомас, не одразу. Спершу ви із своїми хлопцями потримайте під дулами автоматів Пуллесісову сімейку, а потім уже прикінчите його самого. Особисто. Заради психологічного ефекту, так би мовити.

Адомас із ненавистю глянув на Дангеля. Той засунув палець йому за ремінь і, прикувавши до місця холодним поглядом, від якого всіх проймав піт, — поглядом ката, що оцінює свою жертву, — додав:

— Коли ми караємо ворога, то намагаємося знищити не тільки його тіло, але й дух.

Адомас, на свій подив, витримав погляд Дангеля.

— Ви вірите в потойбічне життя? — почув він свій голос.

— Gott mit uns¹, пане Адомас, але ми не релігійні фанатики. Коли я бачу, що мого ворога духовно злаmano,

---

¹ З нами бог (нім.).

я набираюся нових сил для боротьби. Не зношу переможених, які помирають, усміхаючись.

Адомас ступив крок назад. Палець Дангеля вислизнув з-за ременя, і Адомас відчув дивно полегшення, наче хтось перерубав ланцюг, що зв'язував їх.

— На жаль, пане начальник гестапо, я навряд чи зможу вам допомогти. З мене не вийде майстра психологічних ефектів. Та вам, по суті, не це й потрібно.

Тепер Дангель ступив крок назад.

— А саме? — Він усміхався.

— Ви хочете, пане Дангель, щоб якомога більше людей навколо вас викупалося в крові. Я вже в крові, ви цього добились, але вам ще мало. Вам треба, щоб цей нещасний узяв на той світ кривавий спогад про мене, а його діти, повернувшись додому, розповіли всім, що бачили.

Усмішка зійшла з губів Дангеля; він здивувався, навіть трохи розкрив рота, показавши при цьому дрібні гарні зуби. Якусь мить він розгублено дивився на Адома-са, а потім вибухнув довгим істеричним сміхом.

— Och, Gott! Ich lache mich tot!¹ Давно так смачно не сміявся! — реготав він, витираючи надушеною хусточкою сухі очі. — виявляється, я гідно не оцінив вас, пане Адомас. Ви не тільки психолог, ви не позбавлені й філософських талантів. Вітаю, вітаю! Проте боюся, ваші міркування надто небезпечні, з них можна зробити далекосяжні висновки.

Адомас сумно махнув рукою.

— Знаєте, пане Дангель, в житті людини настає мить, коли вона вже не боїться смерті.

— Цікаво, цікаво... Час дивовижно міняє людей. Я вас не пізнаю, Herr Polizeichef.

— Може. Бачте, раніше я вважав себе якоюсь мірою неповноцінним, а сьогодні ми рівні, пане Дангель. Від тієї ночі, коли я допоміг вашим людям розстріляти п'ятсот беззбройних. Дозвольте йти, пане оберштурмфюрер?

— Навіщо так поспішати, чутлива ви душа? — Дангель, навіть не кинувши погляду на Адомаса, повернувся до нього спиною і сів за письмовий стіл. — Сідайте! І прощу без дурниць, Donnerwetter². Нам треба до кінця уточнити завтрашню операцію.

---

¹ О боже! Помру від сміху! (Нім.)

² Хай йому чорт! (Нім.)

— Хто її почав, той і скінчить...

Дангель кинув через стіл зневажливий погляд: тільки так йому пощастило стримати вибух гніву.

— Якщо мені не зраджує пам'ять, привід до цієї операції дали ви самі, пане Адомас. Треба було свого часу поставити Пуллесіса до стінки, замість того щоб його відпускати, і я певний, тепер ми не ганялися б за втікачами. Отже, годі розводити філософію. Я маю право зажадати, щоб ви повернули бодай частину боргу. Що значить пристукнути цю дохлятину порівняно з чотирнадцятьма втікачами, які, приставши до партизанів, повернуть зброю проти нас. Чотирнадцять дул! Просто в голові не вкладається, що ви не відчуваєте ніякої відповідальності за це!

— Не доведено, що Пуллесіс сприяв втечі полонених, пане Дангель.

— Припустімо, так. Але ви не заперечуватимете, що це зробили люди, до яких ви були надто милосердні, а Пуллесіс — один з них. Отже, облишмо пусті суперечки. Ваша роль в завтрашній операції зрозуміла, шановний начальнику поліції. Крапка! Будете капризувати — розстріляємо... Ні, не вас, ви нам потрібні, крім того, ви стверджуєте, що не боїтесь смерті. Хлопці, які не бояться смерті, нам особливо потрібні. — Дангель зневажливо розсміявся. — Розстріляємо ту жінку з усіма пуллесятами. Даю вам слово честі. Гадаю, що для вас, сентиментальної людини, такий варіант неприйнятний.

— Ви... ви, пане Дангель... — просичав крізь зуби Адомас.

— Негідник, хотіли ви сказати? Не ображаюсь. Кожне поняття відносне. А якщо продовжувати нашу розмову, то признаюся, я до вас прихильний, пане Адомас. Тому спробую бути одвертим, наскільки дозволяє мій пост і націонал-соціалістська гідність. Я хочу зробити з вас людину, mein Freund¹. Вільну від забобонів ліберального суспільства, позбавлену міщанських сентиментів, ліричної анемії — всього того сміття, що лежить в основі рабської психології. Позбувшись цього мотлоху, ви станете особистістю, борцем, а не совісливою, безхребетною істотою, яка мучиться тим, що колись роздушила муху. Знайте: ви кроку не можете ступити без того, щоб когось не роздушити. Вбираючи в легені ковток повітря, ви вже

¹ Мій друже (нім.).

губите живі організми, — природа кишить життям. За це вас теж мучить сумління? Так чого ж ви страждаете через те, що ми знищили кілька неповноцінних виродків? Вони, на вашу думку, люди? Неповноцінна людина — такий самий паразит, як, скажімо, сарана або мікроби, з якими ми боремося. Ні, гірше. Боротьба з паразитами, із стихією природи якоюсь мірою сприяє прогресові, а неповноцінна людина гальмує прогрес, вона для решти людства тягар, який воно повинно нести, прикриваючись фарисейськими тогами гуманізму. Але прийшов фіюер і сказав — ні! Земля стане вітчизною розумних, досконалих істот. Особистості правлять, а раби служать. Як первісній людині служив собака, потім кінь і інші свійські тварини. Адже погодьтесь, що першу іскру вогню добула не корова й не собака, а людина? Історія покликкала німецький народ добути першу іскру вогню двадцятого віку, пане Адомас. Ми запалили очисний вогонь, ми пропустимо через цього людство, як пропускають сорочку хворої людини через дезинфекційну камеру, і на землі настане нова ера — ера людини-особистості, пане Адомас. Дякуйте долі, що у ваших жилах тече арійська кров балтів. Німці не мають наміру спускати її для зрошення полів, якщо, звичайно, ви самі того не схочете. Ми не гребуючи прийємо її в своє тіло, надавши вашим нащадкам право стати дітьми найгеніальнішої з націй. Отже, пане Адомас, у вас є можливість піти з тими, кому належить увесь світ. Перед вами два шляхи — володаря і раба. Якщо ви обрали перший, то йдіть, не роздивляючись навсєбіч. Історія не любить нерішучих — їх топчуть і викидають на смітник. Я не хочу, щоб з вами це сталося, тому що, підкреслюю, я вам друг. Я відчуваю слабість до сміливих чоловіків усіх націй, а те, що ви сміливі, ви довели ще за більшовиків, коли пустали під укїс їхню вантажну машину. — Дангель підійшов до Адомаса і поклав йому на плече вузьку, блїду долоню. — Друг не може бути байдужий до долі друга, пане Адомас. Тому, даруйте мені, але я буду одвертий до кінця і насмілюся навіть втрутитися у ваші сімейні справи. Пані Мілда чудова жінка, я розумію чоловіків, які не можуть встояти перед її чарами. В тому числі й вас, пане Адомас. Але вродливі жінки, якщо вони не подруги, а сексуальні самиці, часто бувають початком усіх бід для чоловіків. Пані Мілда — саме з таких жінок. Коли б знайшовся чоловік, що витрусив би з неї самаритянську рабську мораль, вона б на-

роджувала бійців. Але вам, пане Адомас, несила це зробити, і вона народжуватиме рабів, а то й нікого не народить. Вам потрібна не така жінка, пане Адомас...

Адомас підвівся.

— Я не потребую послуг свата, пане оберштурмфюрер.

— Спробуйте зрозуміти мої слова так, як вони сказані. Ви закохані в свою дружину, як наївний підліток. Прилипли, паче муха до діжки з медом; бачите, що нічого путнього не вийде, а однаково дзижчтите: солодко. Я не кажу: покиньте цю чарівну самичку. Мені байдуже, з ким наші хлопці проводять ночі. Важливо, щоб вони залишалися чоловіками, а не килимками біля ліжок своїх дружин. Не дозволяйте дружині витирати об вас ноги, пане Адомас. Тим більше, що ви не можете бути певним, чи не цілують їх чужі губи.

— Я не дозволю! — Адомас, тремтячи від люті, обернувся до Дангеля. — Наклепи на жінку не входять у ваші обов'язки, пане оберштурмфюрер.

— Коли чоловік повирив у фальшивого кумира, мій обов'язок — відкрити йому очі. Якщо хочете точніше — пані Мілда зраджус нас з колишнім вашим другом. Все, пане Адомас. Можете йти. Бажаю успішно підготуватись до завтрашньої операції, Herr Polizeimeister.

III

Будемо готові, пане начальник гестапо. Будемо, будемо, будемо... Ось тільки кінчу цю пляшечку. Друга, кажете? Забагато? Жартуйте, гер Дангель. Це ж водичка, дарма, що каламутна. Коричнева, як нацистський мундир, і гидка, як... Кажуть, німці жепуть її з гною. Майстри! Спершу все перетворити на гній, а тоді робити з нього, що потрібно. Вони можуть запросити тебе до столу і тут-таки, за частуванням, можна сказати, у тебе під носом, зіпсувати повітря: мовляв, шкідливо для здоров'я затримувати гази. «Ми — цивілізована нація, не ваші примітивні литовці, що ділять органи тіла на пристойні й непристойні. Ми кажемо: добре і пристойно все, що нам на користь». Окультурені жуки гнойовики... Вип'ємо за здоров'я культургойовиків, Гедимінасе. Стерво ти, а був же крацим другом. Братом! Ну навіщо тобі Мілда? Хіба мало вільних жінок? Якого дідька схопив мою Мілдяле? Брешеш, пане начальник гестапо, шкура твоя сіра! Мілда не така!

Не така, не така, не така! На голові вінок з лляних квіточок, очі сині-сині. Скажи-но, кровопивцю, чи бачив ти синє небо, заляпане гноєм? Ха-ха-ха! Якби там був гній, ви б і до неба дісталися. Нагребли б гною і гнали це тридцятиградусне зілля для неповноцінних. Чувш, Пуплесіс? Ми з тобою неповноцінні, з рабською психологією, але у нас є можливість стати повноцінними. Панове німці надали нам цей привілей. За здоров'я панів німців! Не хочеш? Це ти даремно. Не треба капризувати. Відбили, як котлету, а завтра я сам всаджу тобі кулю в лоб — і прощавай, дядьку Матавушас. Аджэ й ти міг стати жуком гнойовиком. Може, малесеньким жучком, у інших на побігеньках, а все ж би жив... А тепер залишитесь від тебе купка гною. Чому не схотів, старий дурню? Не сидів би я зараз у ресторані, замкнувшись у кабінеті, і не пив би, наче кінь. В пику, в пику, по цих висячих риб'ячих баньках тебе, старий ідіот! Чого це тобі жити набридло? Чи горілка погана? А ти випий! Тільки не чайну ложечку, а халпи як слід. Пройняло, га? З усіх винаходів людини цей найкращий, тому що лікує душу. Ого, і пілот тут-таки! Людина, що впала з неба. Підстав свою чарку! Зараз накачаємося, як повітряні кулі, і попливемо в небеса. Що, що? Крила підтяжи, кажеш? Дурниці, у нас є пальне, що піднімає і без крил. Ну, гоп! Накачаємо пального в свої баки! Кажеш, набрався? От і добре! На руках пришесуть і покладуть, де нам годиться лежати, — справа певна. Ніде не дінешся з цього загідженного хліва, який пройдисвіти називають життям. Гей, Моркайтіс, неси ще пляшку! ----- О-о, пан Бугяніс! Ні, ні, про справи потім. Сідай, я тут нову пляшку почав. Будь ласка, пособи начальству. Служба? Під три чорти службу! Давай накачаємось, як повітряні кулі, і злетимо до небес. Ах, ти Пуплесене доставив! Цю квочку з курчатами. Моло-дець! Оперативний, оперативний пан Бугяніс! Висловлюю подяку. Люблю служак. Я теж служака. Ось хильну ще цю скляночку, і почалапаємо в поліцію. Прощавай, пане Моркайтіс, любий ти мій, пан начальник поліції іде виконувати службові обов'язки. А коридор у вас препоганий. Темрява й тіснота, ледве прохвасішся між ящиками з пивом. І смердить, смердить як! Скажи-но, вахмістре, чого це пан начальник поліції має лізти на карачках через якісь катакомби, через якийсь чорний хід, як християнин часів Нерона. Паскудне містечко. Будинки зіщулюються і роздуваються, як

гумові; ноги в'язнуть у плитах тротуару, а людей, людей скільки!.. Ідеш, як у лісі, а дерева надумали прогулятися і все намагаються стати тобі поперек дороги. Таке містечко, що тільки плюнути й розтерти, пане Бугяніс.

— Ти не слухаєш мене: пан фон Дізе не дозволив забрати Міглу-Дарату Пуплесіте.

Добре зробив, ого, як добре зробив! Міграта дівка справжня. Таких дівок любити треба, а не страхати. Не дівка — вогонь ця Міграта. Шкода, я не зять Пуплесісів. Мігла — Мілда. Мілда — Мігла. Дві літери посередині, ні, тільки півтори літерки не сходяться. Якась нісенітниця. Куди ти запхав мою тещу з дітьми, Бугянісе? Хочу її побачити. Без розмов! Зараз же приведи в кабінет, а сам катай к бісовому батькові! П'яний? Не бійся, мій пістолет не схибить, якщо хитруватимеш. Ну, скоро! ----- Та ось і тітка Пуплесене із своїми курчатами. Не плач, мати, сльозами горю не допоможеш. Твій старий під крильцем у начальника гестапо, скоро й тебе туди приставимо, тільки не лякайся більше, ніж треба. Знаю, базікаю зайве, але не з п'яних очей, Пуплесене: розумієш, я ще трохи залишився людиною. Не рюмсайте, діти, — коли я бачу сльози, мені хочеться вдарити в пику. Та й навіщо вони, оті сльози? Батька однаково не виплачете. Могила викопана, гвинтівки заряджені. Сам за диригента буду. Але з вами нічого не станеться — Дангель вас тільки полякати привіз. Хоче, розумієш, догодити людині перед смертю... Отже, не беріть близько до серця, якщо побачите перед собою дула автоматів. Не вистрілять. На цей раз ще не вистрілять. І не дивіться так на мене, тітко Пуплесене, я не бандит, я тільки виконую наказ. Твій старий завипив перед законом і має вмерти. Його вб'ю не я — закоп. Ви мене зрозуміли, тітко Пуплесене? Ідіть! Забирайтесь швидше, хай вам грець! Тільки без сліз, а то як дам зараз! Геть!

Знову повернувся в ресторан братів Моркайтісів і пив до півночі з ким прийшлося. Потім подався до дівчат. Вранці знову набрався, і день минув, як у тумані. З'явився Бугяніс. Сіли в якісь машини, кудись їхали. Чорні й сірі тіні з білими свастиками на рукавах і сині мундири вперемішку із зеленим листям. Лайка. Крики. Скрегіт затворів. У хаосі звуків і барв чітким було тільки одне: прип'ятий до сосни скривавлений тюк — Пуплесіс. Діти підходили до нього по одному (не повірили Адомасові,

що їх не розстріляють) і, прощаючись, цілували рожево-блакитні шматки м'яса — батькові руки.

— Хай простить тебе бог, Матавушасе. Погубив себе і інших, але хай простить тебе бог.— Пуплесене низько вклонилася чоловікові, не дивлячись на нього. Очі її були сухі й спокійні.

— До ями її! — наказав Дангель.— Пане Вайнорас, ви не забули своїх обов'язків?

— На плече! Готуйсь! — скомандував Адомас.

— Ну, Пуплесісе, ти досі ще гадаєш, що ми жартуємо? — заревів Дангель.— Знову мовчиш, фанатик нещасний?

Розлючений Дангель підскаочив до Пуплесіса, схопив за понівечене плече, але той навіть не ворухнувся. Голова впала на груди, як у Ісуса на розп'ятті, щелепа одвисла: він був мертвий.

IV

Дякувати богові (хоч навряд чи він є), що не довелося пустити в тебе кулю, дядьку Матавушас. І твоя сім'я вернулася додому цілісінька. Відшмагали, правда, як слід, але при чому тут я: такий був наказ Дангеля. Чого ж тобі від мене треба? Чого лізеш з могили, стоїш перед очима? Ми з тобою поквитались. Може, скажеш, що я не зробив для тебе всього, що міг, дядьку Матавушас?

Не зникає страшна тінь. На скривавленому обличчі диявольська усмішка, очі витріщені — два биточки, викачані в битому склі,— і дивляться прямо в серце. «Будь ти проклятий! Будь проклятий!»

Адомас підводиться на руках. Долоні, здається, липкі. Кров! Розплющив очі, озирається. Привидів немає. Навколо порожньо і темно. Вимерлий будинок. Місто мертвих. Планета мерців. Кладовище, суцільне кладовище. Осінь глухо хлюпає дощем по надгробках. «Будь проклятий! Будь проклятий!»

Схопився з ліжка. Простягну тремтячі руки, блукає по кімнаті. Очі звикають до темряви, вже видно обриси речей. Шафа. Стіл. Стілець, на ньому валяється одяг. Біля стіни канапа. (На ній любила спочивати вдень Мілда. А іноді, коли бувала в поганому настрої, ішла сюди спати. Останніми місяцями вона щодня була не в настрої). Чому вона не перенесла до себе цю канапу,

чорти б її взяли! Адомає дивиться на канапу, як на спорсжнілу скриню з родинними коштовностями. Неймовірно важкими стають ноги. Невидима рука давить на плечі, притискає до землі. Упав на коліна. Уткнувся обличчям у канапу, пестить спітнілими долонями шершавий гобелен. Луки з фіалками. Хмільний, з дзижчанням бджіл, як у сонячний літній день. Запах її тіла! («Мілда... Мілдяле...») Теплий, затишний запах живої людини. Запах коханої жінки. Може, залишилося волосся на оббивці? Хоч кілька шовковистих волосин, що так пестливо лоскотали обличчя... «Негідник цей Дангель. Садист. Не може спокійно спати, якщо хтось не сходить кров'ю». Але Дангель має рацію; даремно він не хотів йому вірити, заплющував очі на очевидне. А що з нею зробиш? Приставиш пістолет до грудей і скажеш: я все знаю, ану, призвавайся, що ви там робите за мою спиною з паном учителем? І дізнався б набагато раніше про все. Але не схотів. Краще вже мучитись сумнівами, ніж почути убивче признание з її вуст.

— Я тебе люблю, Мілдо, — сказав того дня. — Пацюки тікають з потопалючого корабля. Ти — остання мишка, яка ще лишилася. Як ти мене покинеш, я піду на дно.

— Ти давно вже на дні.

Так жахливо спокійно могла промовити тільки зовсім байдужа людина.

«Всьому кінець, — подумав він. — Дангель мав рацію».

— Я хотів сказати, мені лишається тільки куля, — уточнив він, і в грудях потепліло від злорадства й надії, коли в її очах промайнула тінь переляку.

«Чого я це сказав? Хотів налякати, звернутися до її совісті? А може, сам вірив, що можу застрелитися? Навпевно, але ж не вернеш того, що давно обернулося на попіл... «Ти давно вже на дні». Так, але я ще існую. Упочі до мене приходять привиди, а вдень я сам блукаю, як неприкаяна душа. Я живий. А так небагато треба, щоб усе зникло. Натисну на спуск — і довічна темрява. Порину в блаженний спокій, наче мене й не було. Заляпаю своєю кров'ю їхнє ложе і наставлю носа прищельцям з могил. А найкраще — сам зроблюся таким же страховищем. Щоночі акуратно приходитиму до них і казатиму: «Ви мене вбили, але я прощаю вас, бо куля, яка застряла в моєму мозку, — єдина використана за призначенням». Як витягнеться обличчя у дядька Пуплесіса, коли завтра, прийшовши сюди, знайде мій труп! Як кривдно

буде льотчикові й усім тим вошпивим полоненим, які щодночі примушують мене молитися! Ха-ха-ха! Оце так! Отак усіх обдурити! Усіх. І живих, і мертвих. Ось що можна зробити одним ба-бах! — якщо бабахнути вчасно!»

Адомас відштовхнувся рукою від канаши. Під одягом — португезя з пістолетом. Пальці відсмикнулися, доторкнувшись до холодного металу. Сміливіше, душко! Кажеш, в ньому сидить смерть? То й що? Це добра смерть... Вона принесе спокій. З цього дула на тебе по-дружньому дивиться визволення. Отож не гайся, поки смерть у доброму настрої. Пістолет до скроні! Або ні, краще тикни дуло в рот — це певніше. Та нічого страшного, кажу тобі. Адже робив у дитинстві з вербової гілки сопілку? Уяви собі: ти знову хлопчисько, узяв губами сопілку і ось-ось заграєш. Головне — не думати, що граєш востаннє.

V

З таких лозинок ми колись робили сопілки. А тепер ідемо по прибитій памороззю траві вздовж канаши, на краю якої колись сиділи й свистіли, штовхаючись плечима, і думаємо: усе було б простіше, коли б не було одного з нас на землі. «Дай Мілді спокій,— щойно сказав він.— Я її кохаю. Зроби хоч одну людину щасливою...» Вітер, холодний вітер, що набирає силу осені, шелестить у верболозі, кидає під поги жовті язички листя. Спустілі поля накриті брудною мискою неба. Рідні поля, де так недавно дружно дуділо дві сопілки. «Дай Мілді спокій... Зроби хоч одну людину щасливою...» Скажеш, у мене самого щастя ллється через край... Вийняти б пістолета й стрельнути в спину! Ні, простіше сходити до Дангеля, а той уже... Та хіба цим вернеш Мілду?

— Аж нарешті наслідився признатися, що ти негідник, а удавав із себе святенника.

— Звинувачуй себе в тому, що сталося. Мілда могла тебе кохати, але її кохання, як і нашу дружбу, ти потопив у крові. Коли б ти залишався людиною, я б не посмів стати між вами. А зараз моя совість спокійна.

— Ти робиш успіхи, Джюгас. Не здивуюсь, якщо при наступній зустрічі птрикнеш мене ножем у спину.

— Ні, не хвилюйся за свою спину, не міряй на свій аршин, Адомасе. Хоч ти маєш рацію: я більше не мрійник поет, з яким ти два роки тому пив у ресторані «Три

богатири». Коли навколо вирує вогонь, не можна не обпалити крил.

— Он як? А ти хоч раз літав близько від вогню? Скільки пам'ятаю, ти сидів із соколами на вершечку дерева і плював на нас, червів земних. Ти ж сам собі бог, сам собі нація, а всі інші — підлі злочинці, що безглуздо вбивають один одного.

— Я був наївний, Адомасе. Уявив собі, що втік на безлюдний острів, а жив і далі серед злочинців. Жив і дивився, як вони розколюють черепи своїм жертвам, але нічого не зробив, щоб спинити їхню руку. Певно, з тієї самої причини, з якої ти підіймаєш зброю проти інших, не сміючи направити її на себе: я боягуз. Гадав — порядна людина, намагався бути таким, а насправді був останнім боягузом і не розумів цього.

— Куди ти гнеш? — остовпів від несподіваного здогаду Адомасе.— Вона навчила? Аякже, вам було б до речі розв'язатися зі мною, але не сподівайтесь, я не ляжу в труну, щоб вам вільніше було обійматися.

— Знаю, що сміливості не вистачить, хоч ти з тих, хто зробив би послугу людству, викресливши себе з числа живих. І не думай, що набиваюся до тебе з порадами. Констатую факт, та й тільки. За поради я дорого заплатив, Адомасе. Племянник Саулус, ці четверо... Хотів їм добра, а насправді допоміг відправити на той світ. Звичайно, коли б я жив у нормальному світі, цього б не сталося. Але навколо звірі... Хіба ж можна серед звірів залишатися людиною?

— Не хочу знати, хто були ці четверо, але радий, що ти нарешті спустився зі своїх висот до смертних.

— До злочинців,— поправив Гедимінас.— Хтось, що звав мене раніше Гедмісом, а не паном учителем, уже поставив мене в один ряд з тобою. Не поспішай радіти: нам ніколи не стояти поруч — нас розділяє невинно пролита кров. Так-так, тоді ти казав правду, хоч мав на увазі інше: людина не може зберегти свої істини, стоячи осторонь. Справді, яка їй ціна — тендітній, безпомічній, як немовля, убите в череві Акви́ле,— оцій моїй істині, в божевільному звіринці? Жалогідна пародія, насмішка над собою. Якщо хочеш зберегти людську гідність, не досить дивитися, як убивця душить жертву: треба допомогти цій жертві.

— Так? — Адомас раптом спинився і глузливо глянув на Гедимінаса.— А ти подумав, з ким розмовляєш? На

твою думку, ми досі ще сидимо на краю канави, як у дитинстві, і дμεмо у вербові сопілки?

— Заспокойся, я не зв'язаний з лісом — адже там теж стріляють в людей кулями, а не бубликами. Та коли б навіть і був, однаково нічим не ризикую: щоб розстріляти мене, досить того, що я кохаю Мілду. Але гадаю, поки ти ще так низько не впає...

— Дякую...— Рожева піволока заслала Адомасові очі. Всередині щось перевернулось, клубок підступив до горла.— Уклінно дякую, пане Джюгас.

— ...і розумієш, що цим кохання не вернеш.

«Так, так, так. Розумію... Якби ж то не розумів... Щасливий почути пораду з уст праведника. Коханець втішає обдуреного чоловіка. Захисник скривджених — убивцю...» Адомас захлинувся від люті. (Такі раптові вибухи, коли він майже непритомнів, останнім часом навалювались на нього часто). Земля захиталася під ногами, почала кудись відступати, а село, точнісінько як дев'ятиголовий змії, стало дибки, заступивши своєю дивною тушею весь обрій. («Відрубати голови! Всі дев'ять!») В наступі шаленства він ще почув, що кричить («З Мілдою все покінчено! Покінчено! Покінчено!»), а потім свідомість затьмарилась.

— Забирай її, цю хвойду, повію, суку! — вилітає з розкритого рота потік слів.— Забирай! Не треба! Непавиджу! Під три чорти! Так, під три чорти! Геть з-перед очей, а то я зараз, зараз...

Рука вихопила з кобури пістолет. Постріл у повітря. Гедимінасове обличчя спотворене жахом. Потім спина. Перелякана, тремтяча спина карлика, зігнуті плечі. Чоловік! Де подівся чоловік, що стояв тут? У кущах! Перестрибнув канаву, смішно перебирає ніжками. І все далі, далі по полю, не обертаючись... Мілдин коханець... Ха-ха-ха! Двоногий тарган, обшпарений окропом! Засць! Неповноцінна тварюка!

Адомас заливається сміхом. Поки доходить до машини, залишеній у маєтку, клубок нервів розплутується. Двоє поліцаїв, що приїхали з ним, тривожно допитуються: хто там стріляв? «Ja, ja, das ist nicht gut¹, не треба сам гуляти», — картає його пан Петер фон Дізе. Адомас сміється: та так, одного типа настрахав. Йому справді весело, дуже весело, — адже він зганьбив Гедимінаса. Статечно сідає за накритий стіл. Не те щоб учта, та коли вже

¹ Так, так, це недобре (нім.).

пан начальник поліції заїхав до маєтку, то не можна відпустити його без обіду. Своя людина. Та й Петер фон Дізе щирий господар, сам не відмовляється зазирнути в чарку. І, як ніхто інший, розуміє Адомаса. Не будь цього, хіба Міграта крутилася б біля столу, прибрана, як панянка? Міняє тарілки, одну страву принесе, іншу забере, а коли гість розімлів і наївся, пропонує годинку спочити. Окрема кімната. Міграта заходить приготувати постіль... Вона має вільну хвилинку... Лежить з нею — думає про Мілду. І Гедимінас не йде з думок. Перехотілося сміятись. Коли сидів за столом, з'явилось дитяче бажання розповісти Міграті, як пан учитель злякався, а тепер уже й не смішно. Трагікомічний триумф Олександра Македонського, що програв битву. Постріл у повітря... Так, пістолет поки що слухається його. Зате Мілди вже більше немає. Немає дівчинки із синіми очима. Не розвіте вже одквітле лляне поле. Втрапив, утратив назавжди...

Він надіває штани і поспішає до дверей. Присмерк, лягає осіпній присмерк. На подушці обличчя, скривлене в дурній усмішці. По-своєму привабливе, але тепер дивитися на нього огидно. Задоволена самиця. Двопога звірипка, з якою часом присмю забутись. Кажуть, є чоловіки, що з худобою... Господи, певже й він?.. Додому, швидше додому!

Мілда щось вишиває у вітальні. «Добрий вечір». — «Добрий вечір. Вечеряти будеш?» Він хитає головою. Зігнувшись, насуплений стоїть перед нею. Так і підбиває схопити її в обійми й стиснути. Та так стиснути, щоб закричала від болю. Сука! Але вона підвелася, йде до дверей. Невловима, трепетна, як полум'я свічки. Дмухнеш дужче, і згасне, оповивши все вічним мороком. Злякався: стоїть, не рухаючись, поки її кроки не поглинає тиша спустілого будинку. Штовхає ногою стілець, ще теплий від її тіла, і йде до спочивальні. Двоспальне ліжко, а він один. Вона не прийде, цієї ночі знову не прийде... Дістав із шафи пляшку горілки — ліки від привидів. За стіною — ніжне шурхотіння. Вона! Стелить собі на канапі, скоро ляже. Тут-таки, за стіною. Він бачить її одяг, кинутий жужмом на стілець. Сукню, прозору рожевість сорочки... Білі шовковисті хвилі заливають оголені плечі, груди... Ковток, ще ковток, хай йому чорт! Він розуміє: негарно, не можна так робити, — але не підвладна йому сила підняла кулак, стукає в стіну. Ніякої відповіді. («Ковток,

ще ковток, хай йому чорт!») Зсунувся з ліжка, похитуючись, іде до дверей. Ех, замкнулася, гадина. Гей ти, відчини, не дурій! Вистачить і мені, і Гедимінасові... Довго і люто лається, бігає по кімнаті, як скажений пес, аж поки пляшка звалює його на ліжко. Вранці і соромно, і страшно. Так він гадає утримати жінку? Ех, усе це безглузда надія... Присягався бути розумнішим, але днів через два знову те саме.

А вчора прийшов майже тверезий. Звичайно, якби був п'яніший та знайшов у шафі повну пляшку, то навряд чи вона завела б розмову.

— Я беру дві задні кімнати, поки ти виберешся, — сказала вона, наче це питання вже давно вирішене.

— Чому? — спитав він перше, що спало на думку.

Вона сіла, показавши йому поглядом на стілець.

— Гедимінас тобі нічого не казав? Навіщо продовжуєати цю гидку комедію?

Він заплющив очі. Кімпр мундира раптом став тісний і слизький, як намілений зашморг.

— Набрид, виходить...

— Ох, кинь. Не бреши! Сам знаєш, чому.

— Багато п'ю, звичайно, надто багато п'ю...

— Не засуджую: треба ж чимось змити кров.

Він обома руками вхопився за спинку. Електричний стілець! Ось-ось ввімкнуть струм. Намагався зібрати думки, але вони линули, як вода між пальців.

— Ти все знаєш? — прошепотів він. Жорсткий погляд синіх очей скував волю, і він зрозумів, що марно заперечувати. — Гедимінас? Так, я сказав йому, що ми отих полонених...

— Ні, Дангель, твій добрий Дангель.

— Треба було одразу тобі сказати. Треба було. Винен! — машинально буркнув він.

— Це нічого б не змінило. Каюттям не піднімеш убитих з могил.

— Зрозуміло... Якби я тебе послухався, пішов з поліції...

— Коли у людини талант злочинця, не обов'язково надівати мундир, щоб проливати кров.

— Ти нічого, нічогосінько не розумієш, Мілдо. Я був порядною людиною, а все-таки... Мені так мало потрібно було... Якби хтось допоміг... Але ти ніколи мене не любила, Мілдо...

— Тобі потрібна була інша жінка. Яка приймала б тебе таким, який ти є, виправдувала... Обое були б щасливі.

«Слова Дангеля...— спало йому на думку.— Чи вміють такі жінки любити?» Він подивився на неї. Зблякле, чуже обличчя, гарні руки лежать на столі. Крихітні виточені руки, прозорі, наче з білого янтарю, з рожевими нігтиками. Вузькі плечі, маленькі груди, гарно відтінені виризом чорної сукні, тендітна голівка, схилена набік,— кожного вислухає і зрозуміє. Охопив її одним поглядом цілком, ввібрав у себе і зрозумів: заціпеніння минає. Він наче прокинувся.

— Мені не потрібна інша жінка. У мене є ти, Мілдо.

Вона мляво похитала головою.

— Ні!

Це тихо сказане слово прогриміло у вухах як вибух; усі речі стали до болю яскравими, реальними — він остаточно отямився. Думки ринули, наче охоплений панікою натовп на вулиці палаючого міста. Хотів упасти на коліна і присягнувшись: «Покину цю кляту поліцію, фальшивих друзів, горілку — все-все зроблю заради тебе, тільки не одвертайся...» І зразу ж зрозумів безглуздість і примарність усього цього. «Каяттям не піднімеш убитих з могил...» Так, мости спалено. І тоді він з відчаю, зовсім втративши розум, сказав ті ідіотські слова про пацюків, що тікають з корабля, та про кулю — єдиний вихід, який, мовляв, йому залишається.

VI

Приставив пістолет до скроні. Зброя зігрілася від рук, стала живою і свійською — більше не лякала.

«Через секунду мене не стане. На постріл набіжить Мілда. Розтрощений череп, калюжа крові. Все... «Неповноцінний дурень», — скаже Дангель».

Адомас опустил руку. Промайнуло видіння: вулицею їде віз, на ньому — труна, накрита ялиновим гіллям. На тротуарах — натовп.

— Вічна пам'ять... Хто б міг подумати, що він так скінчить?

— А як же інакше кінчити такому?

— Останнім часом пив без просипу...

— Якби ж тільки горілку...

— Отож, кров людська не водиця, рано чи пізно...

— Неповноцінний дурень!

«Мілда буде в чорній хустці. Аквіле — теж, якщо взагалі прийде. А Гедимінас... Ні, він не буде маніритись: вже кому, як не йому, підтримувати під лікоть молоду вдовицю? «Не хвилюйся, люба, ніхто не винен. Це було пеминуче». А увечері, повернувшись з кладовища, займе вакантне місце на цьому ліжкові... І так, ніби нічого й не було, без докору сумління, наче я й не жив на світі...»

Адомас кинув пістолет на ліжку. Піти, не виправдуючись, щоб кожний тлумачив його вчинок, як йому зручніше? Ні! Він напише листа. Мілді, Гедимінасові, родичам, Хрістофу Дангелю. Винен? Так, не заперечує. Та хіба тільки він один? Адже він не просив батьків пускати його в цей паскудний світ? Не просив! Щоб прийшли росіяни, а потім пімці й зіпсували життя. Не просив... Була б колишня влада, працював би спокійно волосним писарем. І Берженас сидів би на своєму місці, і Мілда... Ні, це не він сколихнув землю, та так, що все полетіло шкереберть, — принаймні це вони повинні зрозуміти. Здається, Гедимінас сказав: «Людина не може бути винна цілком, людина — тільки іграшка в руках долі». Отак-то, пане поет, хоч сьогодні ти навряд чи підпинешся під цими словами. Де вже там, адже обранцям фортуни, таким, як ви, невідоме відчуття приреченості. Ви не вважаєте, що той, кому судилось висіти, повисне незалежно від того, чи Адомас намілюватиме зашморг, чи лежатиме в ліжку. Ні, я не злочинець, я — жертва. Жертва вашої фанатичної упертості, вашої тупості. Хіба це я напоумив тебе, дядьку Пуплесіс, підкласти сірника в пороховий льох, — сам підпалював. Я не наказував льотчикові падати з неба на чужу землю, а Аквіле й батькові ховати його в сні; не з моєї вини в таборі для військовополонених опинилися ті п'ятсот, яких ми... Негідники! Якщо вже не даєте спати ночами, то хоч скажіть: що відірвало вас від плуга, од верстата, хто дав вам у руки гвинтівку? Боронили свою правду? А у мене своя! Через вас, тільки через вас я заляцав свою правду кров'ю. Тварюки! Самі забігли в загін, щоб різниці не простоювали... Дангель, головний різник, на мою думку, правильно висловився: «Самі наражаються на ніж. Людина, навіть цілком неповноцінна, досить догадлива, щоб умерти своєю волею».

Перо без перепочинку повзло по паперу, ледве встигаючи за думками. Рука підводилась лише для того, щоб умокнути перо. До ранку листа було написано. Адомас прочитав його, обдумуючи, скільки зробити копій, і на

душі ніби полегшало. Що ж, вирішив він, у загальних рисах сказано все. Або майже все. Акви́ле, безперечно, жалкуватиме, що так легковажно відштовхнула брата. А Мілда й Гедимінас, прочитавши листа, теж не стануть щасливіші. Капнув все ж таки дьогтю в їхню бочку меду. Дангель... Цього, звичайно, нічим не дошкулиш, гаразд, нехай знає, що Адомас порішив себе не просто так, відчуваючи свою неповноцінність, а після зрілих роздумів... Усе, пане оберштурмфюрер. Адомас Вайнорас втомився. Прощайте і живіть на здоров'я, якщо в цьому звіринці незабаром не зжеруть і вас.

Притиснувся гарячим лобом до шибки. Вітер ущух. Дощ перестав. По прояснілому небу пливли осінні хмари. Оголені гілки яблунь у саду були ніби гіпсовими. Речі в кімнаті теж здавались важкими, громіздкими. Плетиво ламаних ліній, як на звалищі мотлоху; повітря було густе і в'язке, як цементний розчин. Клейка маса збігала по горлу, збираючись у легенях, і Адомасові стало погано. «Дім для божевільних! Чи варто шкодувати, що виписуєшся з психіатричної лікарні?» Він витягнув руку. Біла, чиста рука. Його рука. Та сама, якою... Весело здивований Адомас дивився на себе збоку, як на стороннього. Всі засудили, зато сам себе виправдав. Він жалів цього чоловіка, він навіть захлинувся, але не сльозами жалю — ненавистю до тих, хто підписав такий несправедливий вирок. Почув за стіною кроки Мілди — в туалет, певно, пішла. Не через його кімнату, — в інші двері. «От і чудово, — подумав він. — Якщо є фізіономія, якої не хотів би бачити перед виходом з цього будинку для божевільних, — так це твоя...»

Сів до столу, перечитав листа. Тепер він уже не здався таким ваговитим. Він не зрозумів, чого не вистачає, про що мимоволі промовчав або не зміг переконливо викласти, але відчув: люди, перед якими він хотів виправдатись, однаково не зрозуміють його. Мілда вернулась і ввімкнула радіо. Танцювальна музика, нахабно-безтурботна, знущалася з Адомаса. «Тільки зрадіє, що розв'язалася зі мною. Звичайно, буде й клопіт — кому приємно ховати, та ще й свого чоловіка? Зате потім разом з Гедимінасом радітиме: правильно, мовляв, зробив, що вирядився на той світ. Ні, не вийшов лист. Треба якось ширше, докладніше... Обґрунтувати, довести все так, щоб комар носа не підточив. До вечора все обдумаю і напишу іншого листа».

Після обіду, взявши двох поліцаїв, він поїхав у Лауксодіс описувати майно Міколаса Джюгаса. Про листа він уже й не думав. Його цікавило інше. «Знайшовся ще один, хто, як каже Дангель, сам на ніж лізе. Розпанахає собі живіт, а винен буду я,— з похмурим задоволенням думав він.— Безперечно, це робота пана вчителя». Адомас не знав, чим саме скінчиться вся ця історія, але розумів: на Гедимінаса чекають великі неприємності. «Мілда шукала опори, але мур, за яким вона хотіла сховатись, вже хитається й тріщить. А що, як упаде? Кого вона тоді звинувачуватиме? Гедимінаса, що кинув безглуздий виклик силі, чи силу, що порішила мрійника-ідіота? Мабуть, силу. А на чий плечі вона складе провину, якщо не буде мене?»

Схаменувся, що думас про свою смерть як про доконтаний факт. Але це, мабуть, не було вже так неприємно. Навпаки — ілюзія власної смерті звільнила його від дійсності, зробила невразливим, і він аж до села тішився своєю зверхністю, уявляючи, якою стане ця нещасна земля без нього. Краєвид рідного села, від якого, бувало, сильніше колотилося серце, тепер не хвилював його. Вулиця і двори із заклопотаними людьми здавалися картоною декорацією, і він дивився на них, як на закидану бутафорією сцену театру, де замість живих акторів метушаться маріонетки. Почувши, що у двір заїжджає машина, з хати вийшов Міколас Джюгас. Простоволосий, сивий як голуб, із зашкарубленими руками хлібороба, які не раз гладили в дитинстві Адомасову голівку. Адомас машинально подав руку, щоб привітатись, і зразу ж, зніяковівши, опустив. Старий, що вийшов з хати, теж був несправжній, бутафорський, як і все інше.

— Пан начальник поліції, бачиш, приїхав списати майно,— першим заговорив староста Кучкайліс, якого Адомас узяв з собою як представника місцевої влади.— Якщо за тиждень не здаси поставок, виженуть з господарства.

Міколас Джюгас відчужено подивився на них. Руки закладені за спину, на губах блукає незрозуміла усмішка.

— Ваша сила — ваша й воля.

— У нашій волості лише одиниці заборгували по поставках,— промовив Адомас.— Ви, пане Джюгас, стоїте в цьому списку під першим номером, оскільки не здали

й кілограма зерна. М'яса у вас теж здано тільки третину, Тому не гнівайтесь, якщо ми прогуляємося по вашому господарству...

— Навіщо ці пояснення? Ми ж свої люди, не образимося, пане начальник, — глумливо відповів Міколас Джюгас.

Адомас у супроводі двох поліцаїв і старости пішов у хлів. Описали худобу. Обійшли тік, сінник, лазню, обшукали комору. Під сволоком висіли два окости, трохи сала, відро смальцю. У діжці — засолений баран. Зерна в засіках тільки на корм худобі й на насіння.

— От збіднів старий, мені смішно! — здивувався Кучкайліс.

— Дурні жарти, пане Джюгас, — сказав Адомас, коли всі зайшли до хати. — Запам'ятай: прийдуть люди, що краще від нас знають свою справу, і знайдуть, чого не вистачає. Хочеш, щоб до стінки поставили?

— По хочу, а якщо поставлять, що ж зробиш...

— Який дідько примушує тебе лізти під колеса? Ти гадася, що воза спипиш? Чому всі люди як люди: віддали владі, що належить, і живуть собі поживають? Самі не мучаться й інших по мучать.

— Всякі люди є, пане начальник поліції. Минулого року, коли було з чого, я теж здав до останньої зернини.

— А в цьому бог обідив, так? — озвався Кучкайліс. — Послухай, старий, а може, постачив не за призначенням? Чи не приходили до тебе вночі бандити?

— Про таку справу ти б уже пронюхав, Кучкайліс! — одрубав Джюгас.

— Гарзд. — Адомас підсунув акт Джюгасові. — Підпишіть своєю рукою. Мабуть, знаєте прислів'я: лобом муру не проб'єш. А хто пробував, головою наклав. І чого домоглися?

— Якщо хотіли жити по совісті, як належить людині, то домоглися свого, пане начальник.

— Все це Гедимінасові теорії, пане Джюгас. Не будемо обговорювати, яка їм ціна, та коли батько починає танцювати під синову дудку... Ну, як знаєте. Моє діло — попередити вас, чим може скінчитись безглузда упертість. Не хочу, щоб потім ви звинувачували інших.

— Невинного не звинуватиш, Адомасе.

Адомас здивовано обернувся до старого. Так, ці слова справді промовив він. М'якою, добродушною мовою тих далеких днів, коли між ними не стояла стіна, а два

хутори з'єднувала стежка, що не заростала, бо її до чорного протоптали вони з Гедимінасом, бігаючи один до одного. Голос дитячих днів, живий людський голос на сцені, захаращеній картонними декораціями. І Адомас відчув, що від звуку цього голосу все навколо розквітає всіма барвами, сповнюється життям і рухом, а ілюзія небуття розвіюється, як туман.

— Вам, дядьку Джюгас, нагородженому колись хрестом, треба знати, де ліва, а де права,— буркнув він; усе всередині так і тремтіло.— Не допомагаєш німцям — значить, допомагаєш більшовикам. Гадаєте, коли вони повернуться, буде менше крові?

І, не чекаючи відповіді, вийшов за двері: боявся, щоб знову не пролунав поклик дитячих літ і не розбився на друзки бутафорський світ, без якого не дограти останнього акту. Але вони були вже розхитані, ці картонні декорації. Сидів у старости Кучкайліса, пив, а перед очима стояв білий як голуб старий, неприступний у своїй гордій правді; згадувались кошики, підвішені до бантини на горіщі, де Гедимінас тримав голубів, колоди, складені за током (на них вони забиралися посидіти, помріяти), відчував усією шкірою димну прохолоду клуні із запахом прілого льону і печеної картоплі, яку їли перед ледве теплою піччю, слухаючи казки дядька Джюгаса. Недавня дійсність стала безжалісно яскравою, відчутною до болю, і Адомас перехилив чарку за чаркою, безнадійно намагаючись заглушити це почуття. «Мене більше немає... Немає...— викрикував він у п'яному чаду.— Адомас Вайнорас спустив курок. Як годиться! Старий біс не хоче зрозуміти, а як на вашу думку, поганою я був людиною, чи як? Справді, певже Адомас Вайнорас був таким негідником, що треба прийти і обкаляти його могилу?» Кучкайліс усміхався, плескав по плечу. («До чого такі розмови, мені смішно? Ми за тобою, як за кам'яною стіною, начальнику, ти — наш заступник. Пропали б...») Інші теж дружно кивали, хтось навіть зронив сльозу. Адомас розчулився. Ні, ці люди його не покинуть, не плюнуть йому в лице! У нього є, так-так, у нього ще є друзі! «Знаю, душко, ви не будете вішати на мене собак, як помру. Ви мене розумієте, співчуваєте; це вам не хутірський Михайл Архангел із своїми святенниками». Почав обніматись, цілував усіх підряд. Та раптом згадав Міграту. Може, і не згадав би, коли б хтось не приніс звістку, що у пана Петера фон Дізе гості і він запрошує

начальника поліції із старостою повеселитися у нього якусь часину. Оце саме раз! У маєток! А там — Мігла-Дарата... Міг-рата... рата... ата... та... Хтось, здається, Кучкайлісова дружина, сказав, що темно надворі та й п'яний за стерном... Тільки розреготався: чи може розбитися людина, яка сьогодні вранці проковтнула кулю? Посадив Кучкайліса поруч (два поліцаї на задньому сидінні) і — з вітерцем по селу! А потім все сталося блискавично. Біля повороту до маєтку фари вихопили з темряви плетиво тіней впоперек дороги. Засідка! Адомас натиснув на гальма і зразу ж поліз по пістолет. Та було пізно — промінь світла різонув по очах, і він побачив спрямоване на нього дуло автомата.

— Руки вгору, ні з місця! — прогрімів наказ.

Один з поліцаїв вискочив з машини, та ту ж мить пролунав постріл, і тіло впало на дорогу.

— По одному з машини — кроком руш! — знову наказав той самий голос. — Гей, ти, водій цієї труни! Ворушись. Тільки без жартів, якщо не хочеш лежати поруч із дружком.

Адомас сяк-так витяг ноги з машини. Хтось ухопив його за комір, кинув у темряву і почав обшукувати кишені. Штани раптом зробились йому великі; з них витягли пасок.

— Підходь далі! Ти, ти, пане поліцай.

Кучкайліса витягли останнім.

Вишикували всіх трьох і погнали в маєток. Попереду їхала Адомасова машина, яку вів один з партизанів.

— Хто збирається тікати, помоліться задалегідь! — попередив голос людини, що керувала операцією.

Якщо спершу хтось і думав про це, то красномовне відчуття дула між лопаток швидко змусило відмовитися від будь-якої спроби втекти.

«Як безглуздо... — подумав Адомас. — Вранці не порішила своя куля, увечері зажене на той світ чужа».

— Куди ведете? — машинально спитав він.

— А що, дорогу до свого дружка забув?

«Знайомий голос...»

Холодні, липкі обценьки вп'ялися в Адомасову долоню: це вчепився Кучкайліс. Він спотикався, мало не падав, силкувався щось сказати, але з рота виривалося недоладне белькотіння. «Фрейдке... Бергман...» — нарешті здогадався Адомас.

— Він самий, Кучкайліс,— озвалися за спиною.— Прийшов спитати, де ти подів мого сина.

— Розмови! Знайшли місце де балакати.

І цей голос Адомас десь чув. Підняв був руку, щоб витерти з обличчя піт, і зразу ж дістав стусана в спину. Алея була недовга, а тепер здавалося, що їй не буде кінця. Гравій зловісно шурхотів під ногами («Так скрегоцуть лопати могильників»), зливаючись із свистом вітру в гілках; усе навколо було таке переальне і несподіване, що Адомас подумав: а що, як це сон? Він лежить у своєму ліжку, а вихідці з могил знову глумляться з нього.

— Даремно стараєтесь,— сказав він у полоні цього почуття.— Такі жарти мені не дивина.

За спиною хтось розсміявся, хтось по-російському вилаявся, а знайомий голос відповів:

— Як бачу, пане начальник поліції, ви ще не протверезилися після старостиного частування.

— Тим краще,— озався Фрейдке.— Легше буде відправлятися на той світ до Авраама.

Кучкайліс застогнав і впав на коліна.

— Ідіть, ідіть. З цим падлом я й сам упораюсь.

Ударили в спину, і цей удар, наче постріл, ракетою осяяв пам'ять Кучкайліса.

(Сонячний літній ранок. У дворі — двоє з білими пов'язками на рукавах серед крикливих індіків. «Людей не вистачає,— каже один, вищий на зріст, з плескатим обличчям.— А ти староста. Повинен приклад показувати...» — «Ні-і, я ні, люди добрі,— відмовляється Яутакіс і ховає водянисті очі, ворущачи долонею жовті обвислі вуса.— Як уже одразу пов'язку не начепив, то тепер... Ось Пятраса беріть, такі залюбки з гвинтівкою бігатимуть, а я вже старий, хлопці...») Якби день не такий пекучий та не лукавий погляд Йовасе Яутакене, може, й не пішов би з ними. Але сонце пекло нестерпно. За чверть години коні спочинуть, і знову — орати конюшинище. До вечора потіти під пекучим сонцем, мучитись з битюгами, яких заїдають гедзі... Та й хазяйка зазивно дивиться з-під тріпотливих кошлатих вії. Надії не було ніякої — тоді він ще не знав, що Яутакіс не жилець, просто вважав за справу честі притиснути десь на сіннику старостиху, тим паче що й сама вона ніби була не від того. От і сів на велосипед, супроводжуваний цим зазивним дрозжем повік, от і поїхав з тими, що з пов'язками, до міста, а Яутакіс, чуваючи худі боки, поплентавсь у хлів; йому тепер вести

коней на конюшину, йому орати, воювати із гедзями та спекотою... Ох, коли б усе знати наперед... Але хто скаже? Думав, гвинтівка, щоб арештантів муштрувати, бахкати в повітря, страхати дівчат, а насправді ще того самого дня... Може, і не стріляв би, коли б не горілка, та ще спека, і такий настрій завзятий — просто тобі річка без беретів, пірнув і не вплинеш. А восени — знов... Удруге вже не так страшно було. Навіть завзявся і скипів праведним гнівом. Євреї! Може, не вони Христа розіп'яли?! Сина божого!

Як люті вовки, що ягня розірвали,

Як пси ті скажені, Христа мордували.

Побожний спів, без якого не буває жодного похорону на селі, знайомою мелодією бринів у вухах впереміж із залпами, і він одно натискав на курок, як розлючений садівник, що застав на своєму розсаднику аграю зайців. Інші, що й казати, приборахлилися, а він привіз тільки гарну шовкову хустку, таку жовтогарячу, з м'якими китицями, каблучку і золотий годинник. Сховав ці речі в свою фанерну скриньку в комірчині, під ліжком. А перед різдвом, коли розмови про розстріли євреїв стихли, поклав годинник у кишеню штанів, пришиту саме для цього, і, виставивши на живіт важкий золотий ланцюжок, відсвяткував за хазяйським столом проводи наймитів. Він не збирався покидати Яутакісів, але святкувати цей день на різдво повелося здавна. Староста вже почав нарікати на здоров'я, рано пішов спати, а Йовасе, відпустивши молодого наймита з дівчиною на танці, знову зазивно тріпотіла віями; сам незчувся, як опинився в комірчині біля своєї «валізи», і, дивлячись посоловілими від пива очима на хазяйку, накинув на її плечі шовкову хустку з жовтогарячими китицями. Вона сміялася, вигинала спину під його рукою, як кішка, і казала: це господарі повинні дарувати наймитам, а не навпаки, та якщо вже так вийшло, то вона не лишиться боржницею, нехай потерпить до наступного різдва. Але так довго чекати не довелося, Яутакіс слабів на очах, і якось уночі, коли він заснув, Йовасе в самій сорочці прийшла до наймита в комірчину. Потім навіть уранці почала заходити. І він зрозумів, що недаремно привіз цю хустку і огорнув нею плечі чужої дружини, і вирішив, що час уже витягти на божий світ і золоту каблучку, сховану аж на дні скриньки. «Бачиш, як виходить, мені смішно. Айн момент — і з

наймита хазяїн, староста, голова багатї сїм'ї». І ось тепер, коли звідусіль на нього дивилася смерть і не було ніякої надії викрутитись, сміх обернувся жахом. За якусь мить він зрозумів: якби не проклята спека, не ті двоє з гвинтівками... якби вони хоч на півгодини пізніше приїхали, коли він уже орав би конюшинище... якби Яутакіс тоді вже лежав у постелі, а Йовасе не дивилася так зазивно... хто міг знати!.. Чогось зовсім трохи не вистачило, і він не взяв би в руки гвинтівки, не почав би; адже головне — почати. Коли від твоєї руки загинуло багато людей, коли наслухався благань і криків, коли зірвав коштовну хустку з плечей іновірки, а її саму штовхнув у яму, де стогнали умираючі,— невже після всього цього так уже багато важить якийсь Фрейдчин хлопчисько?.. Або напівбожевільний єврей? Один з нащадків Іуди Іскаріотського, які сина божого розп'яли на хресті...)

Їх увіпхнули через парадний вхід. У вітальні було світло, як на бенкеті: світилися всі три люстри. Попід однією стіною на стільцях сиділи пан фон Дізе з дружиною, по-під другою — наймити: четверо чоловіків, два півпарубки та три дівки. Коло дверей, з автоматом напоготові, стояв вартовий у формі німецького солдата.

Вартовий вийшов.

Той, що увесь час командував, сів за поставлений збоку від дверей стіл, і Адомас остовпів, пізнавши Марюса Нямуніса. Він був у короткому кожущку з відзнаками німецького офіцера; сірі формепі галіфе, заправлені в м'які хромові чоботи, на голові — кашкет з високою тулією, з орлом і свастикою, на широкому шкіряному ремені з портупесою — пістолет. Решта двоє — Фрейдке і незнайомий, худий білявий хлопець, — були в пілотках, в довгих німецьких шинелях, підперезаних ремнями, під якими висіло по кілька гранат.

Фрейдке з білявим підштовхнули на середину залу колонених і вишикували їх у такому порядку: Адомас — Кучкайліс — поліцай.

— Виходить, таки зустрілись? — спитав Марюс, переводячи гострий погляд з одного на другого. — А може, ми помилилися? Може, ви не ті, за ким ми давно скупаємо? Адомас Вайнорас!

Адомас нічого не відповів.

— З переляку язика проковтнув? Кучкайліс!

Староста пробелькотів щось нерозбірливе, ніби піднімав якийсь тягар. Він ледве стояв на ногах.

— А ти хто такий? — спитав Марюс у поліцая.

Той промимрив своє прізвище.

— Чи давно їм прислужуєш, Руткус?

— З минулої осені.

— Багато неповинних людей убив?

— Не довелось, пане... товаришу... От обшуки робив. Спекулянтів забирали... Служба така...

— Виходить, цяця. А чи не допомагав ти влітку ловити чоловіків для вермахту?

Поліцай мовчав, похнюпивши голову.

— От бачиш, ми все знаємо не гірше від тебе самого. Не годиться брехати.

— Якщо так, то ви повинні б знати, що Руткус звечора попередив село про облаву, — озвався один з наймитів.

— Дурно язиком мелеш, хлопче, — поплатися, коли ми підемо.

— А хто каже, що я залишуся? — бадьоро відповів наймит.

Партизани презирнулися і усміхнулись.

— Сідай. — Марюс махнув рукою поліцаєві, показавши на стілець поруч з Петером фон Дізе та його дружиною. — Ми й без порадишків усе знаємо, що у вас тут робиться. Наприклад, ось про цього німця-колоніста із Східної Пруссії. Треба б його повісити — повітря очистилося б, але сподіваюсь, після нашого візиту пан Дізе затужить за батьківщиною і вернеться додому. А тобі, Руткус, годилося б покинути службу, бо інакше не можу обіцяти, що вдруге ми тебе знову помилуємо.

— Вони нас знищують, а ми їх милуємо... — буркнув Фрейдке.

— Зрадники! Розстріляти всіх! — по-російському крикнув білявий.

— Ми захисники законного ладу, не бандити. — Марюс вийняв з планшетки згорнутий удвоє аркуш паперу і підвівся. — Могли б просто знищити вас на дорозі, але для убивців така смерть надто гарна. Крім того, вона не відповідала б вирокові партизанського суду, бо ви обидва засуджені до страти через повішення.

З Кучкайлісового горла вихопився хрип, він почав гикати. Голова трусилася, як у припадочного, по підборіддю текла сліна.

Адомас з огидою відсунувся. У вухах дзвеніло, але розум був тверезий, почуття загострилися, паче цілий тиждень не брав у рот спиртного. Він бачив білий прямокутник

паперу в Марюсових руках, двох з автоматами наготові, роздивився навіть шрам на шиї у білявого і чогось подумав, що груди у нього, мабуть, синюваті, як у мерця, а на кожній руці витатуїовано по черепу з перехрещеними кістками. «За посібництво німцям... убивство радянських громадян... засудити...»

— Я не розстрілював... бачте, не вбивав людей! — заверещав Кучкайліс. — Немає свідків... Неправда!

— Він забув, виродок, що євреї теж люди, — просичав Фрейдке.

— Скільки німці заплатили тобі, Кучкайлісе, за моїх батьків та Бергманового хлопчика? — суворо спитав Марюс.

Кучкайліс упав на коліна.

— Я не думав... не хотів... Такий наказ влади, бачте, вийшов, — скиглив він, як цуцня. — Будь людиною, Фрейдке, і ви, па... товаришу Нямуніс... Помилуйте.

— Який гарний, бачте, зробився, — усміхнувся Фрейдке, копіюючи Кучкайліса. — Бачте, наказали йому довідатись, хто євреїв переховує, він проіюхав — і айн момент у гестапо. Робота така, що ж тут поганого, мені смішно.

— Ні-ні, не в гестапо, — пожвавішав Кучкайліс. — Не німцям. В поліцію пов... пов... Ось йому, Вайнорасові. — Повернув перекривлене обличчя до Адомаса, потягнувся до нього рукою, яка тремтіла, як ціпок сліщця, що намацує дорогу. — Це він... він... Його вішайте!

Адомас одвернувся — його нудило. Погляд на мить затримався коло стіни, де сидів поліцай з панамі Дізе. Усі троє заціпеніли, схиливши голови набік, наче кожний висів на невидимому мотузку.

— У зашморг цього гада! — наказав Марюс.

Поки Фрейдке з білявим добігли до Кучкайліса, той устиг упасти на підлогу і вже поповзом сунувсь до столу.

— Помилуйте... Помилуйте... Товаришу Нямуніс... Бергман... Могорич разом пили... Помилуйте... — белькотів він, обійнявши Фрейдкові ноги.

Білявий ударив його прикладом автомата по руках, але це не допомогло, штовхнув ногою в бік, і тільки тоді Фрейдке визволився з обіймів старости.

Партизани, підхопивши Кучкайліса попід руки, поволокли, як мішок, у кінець залу, до першої люстри, з якої вже звисав мотузок.

— Стілець! — по-російському крикнув білявий.

Загуркотів по підлозі стілець, який хтось штовхнув від стіни. Затупали ноги, хтось вилаявся, почувся якийсь звіриний рик.

— От падло! Обблювався...

— По морді його, сучого сина! — Це білявий.

Почувся ляпас. Другий. Третій.

— Будьте ласкаві, загляньте у своє майбутнє, пане начальник поліції,— сказав Марюс.

Адомас не ворухнувся.

Підійшов Фрейдке і, взявши за плечі, обернув його обличчям до люстри.

Кучкайліс стояв на стільці із зв'язаними руками і зашморгом на шиї. Обличчя запливло, отупіло, маленькі очиці кудись сховалися. Лацкани піджака і паркет навколо стільця загиджені; нудило від смороду.

Марюс здалеку махнув рукою.

Білявий потягнув до себе стільця, і Кучкайліс, якимось дивно хруснувши, завис у повітрі. Повернувся одним, потім другим боком (люстра підозріливо розгойдувалася над схиленою головою), парешті показав Адомасові спину, наче соромлячись своєї гапєбної сморті, та так і залишився висіти.

Адомас одвернувся. «Здох, як тварина,— промайнула думка.— Не зумів померти людиною». Підвів голову, зневажливо оглянув зал. Пани Дізе і поліцаї сиділи, напружуючи шиї, як на шибениці, одвернувшись до дверей. Наймити хто перешіптувався, хто зіщулювся, уп'явшись поглядом у паркет, але ніхто не дивився на повішеного. Адомас тільки тепер помітив, що серед них немає Міграти, і йому зробилося легше на душі. «Все, що мені лишилося,— це померти, як годиться чоловікові».

— Друга люстра призначається особисто вам, пане Вайнорас,— іронічно промовив Марюс.— Правду кажучи, ви не входили до програми сьогоднішньої ночі. Так уже вийшло: приїхали за одним, а в обійми попалася парочка. Який дурень не скористається з такої нагоди? Отже, готуйтеся, пане начальник поліції.

«Коли підійдуть зв'язувати руки, затоплю в пику цьому кирпатому — і за автомат... Якщо гинути, то краще від кулі».

— Шкода, Нямуніс, що не порішив тебе на початку війни. Була нагода,— теж іронічно відповів Адомас.

— Хочеш розжалобити? Не намагайся, пічого не вийде.

— Знаю, для того й прийшли, щоб звести старі рахунки. Дивуюсь, як це досі Кяршіс живий. А може, сьогодні, мимохідь, і його повісили?

— Твоя сестра цього не варта. Через неї я курці шиї не скрутив би.— Марюс хрипко розсміявся.— По правді, мені й тебе шкода: все-таки ссавець із класу двоногих. Але нічим не можу допомогти: убивців і зрадників ми знищуємо.

— Самі при цьому будши зрадниками... Кому ти служиш? Цьому чужакові?

Марюс зневажливо усміхнувся.

— Героя з себе клеїш? Кожний негідник, припертий до стінки, від страху або клеїть із себе сміливця, або загнується по вуха. А наслідки в обох випадках однакові. Ось сидять люди; може, вони не бачили, як ти чалапав по коліна в крові, але знають, що давно заслужив зашморг. Ніхто не співчуватиме, не надіне мученицький вінець, не старайся.

— Але й тебе не виправдають,— огризнувся Адомас, дивлячись убік, однак ясно уявляючи собі витягнуте обличчя пана Дізе («Ось як помирає справжній литовець, пане німець!»).— Від чийого імені ти судиш? Я не визнаю Радянської влади. Для мене є тільки одна законна влада — влада незалежної Литви. Вона поки що в Америці, але моя нація тут, удома. Я служу своїй нації...

— Допомагаючи німцям знищувати її?

— Нам один одного не переконати: ми служимо різним господарям. Могли вибрати золоту середину, як Гедимінас. Гаразд, що ж зробиш, не вийшло... Але я не жалкую, що вибрав Гітлера. Все ж таки служити культурному панові приємніше, ніж злиденному мужикові...

Риснули двері. На порозі з'явивсь партизан.

«Якщо не пощастить загинути від кулі, за хвилину виситиму поряд з Кучкайлісом,— подумав Адомас. У нього промайнула думка, що у Марюса на рахунку вони не перші, що він, Марюс, теж забруднив руки кров'ю, і на душі аж тепліше стало.— Ні, все, що я зробив, було неминуче, так і повинно було статися. Я вбивав, захищаючи себе, здорову частину нації. І мало вбивав: якби не пощадив я тоді Марюса, зараз не стояв би під дулом його автомата».

Марюс обернувся до партизана, який кліпав очима, осліпнувши од світла, наче хотів краще роздивитись труп, що теліпався під люстрою.

— Чого тобі, Ведмедю?

— Щось не гаразд, товаришу командир. Треба кінчати!

— Заводьте машину!

— Вже на ходу, товаришу командир.

Фрейдке з білявим, не дожидаючи Марюсового наказу, ступили до Адомаса. Ту ж мить брязнула шибка, за вибитим склом мелькнув приклад автомата, і почувся переляканий крик:

— На дорозі машини! Німці! Швидше!

Розділ третій

I

Лише після того, як грюкали двері передпокою («Пішов! Нарешті...»), для Мілди починався день. Хоч до обиду, поки він забіжить поїсти (щоправда, тепер це було досить рідко), вона побуде наодинці із своїми думками, не бачачи чоловіка, що став їй зовсім чужий, якого вона однаково несправді й боялася. Але ж і жаліла теж. Це почуття було зовсім недоречно — воно заважало прийняти рішення, — але вона нічого не могла із собою вдіяти. Чуючи, як він вовтузиться за стіною або щось бурмоче, коли вночі відчиняє шафу, дзвенить чарками, вона уявляла собі його нещасне, п'яне обличчя, і їй ставало боляче до сліз. «Він цього не вартий, він не вартий співчуття», — твердила вона собі, та були хвилини, коли вона ледве стримувалась — хотіла зайти до його кімнати й вихопити з рук пляшку. «Невже я кохаю його?» Але тут-таки злякано відганяла цю думку. Вона бачила себе в безвиході, звідки могла вибратись тільки чудом. І вірила: станеться, повинно щось статися, крижані затори нерішучості в душі розтануть, і її нарешті винесе на широку воду. Не знала, що саме станеться, нічого не планувала, але жіночим чуттям вгадувала швидке визволення. І ось кілька днів тому вона почула чийсь несміливі кроки. Не повірила спершу, навіть не подумала, що ось воно — чудо, якого вона так довго чекала, віддавшись на волю провидіння. Хотіла піти до лікаря Мінкуса, але, сама не розуміючи чому, відклала візит на завтра. Потім перенесла його на наступний день. Сором? Може, трохи й це,

хоч Мілда ставилася до таких справ досить тверезо і не схвалювала жінок, які надто вже щільно додержували заборон християнської моралі. Якесь інше, складніше почуття — вона не могла розібратися в ньому — примусило її відкинути такий, здавалося б, простий, найбільш прийнятний вихід. Вона здивувалася, що у неї буде дитина. В радісній тривозі вона дивилася в дзеркало («Мати... Невже ця жінка схожа на матір?..»), не відчуваючи більше ненависті до Адомаса. І жаль до нього пропав, і страх. Всі почуття зникли, лишилася тільки гидливість, з якою ми викидаємо надвір меблі, що відслужили нам. І все ж у неї стало легко на душі, коли вчора насмілилася нарешті сказати: між нами все скінчено.

Вночі вона погано спала. Часто прокидалася, і щоразу першою думкою, ще в напівсні, було: «Я вільна!» Вона не думала перебиратися на село до Гедимінаса. Може, колись і зробить це, але не зараз. Надто вже звикла до міста, а ще більше — до свого будинку, саду, одне слово, до всього, що її оточувало, і рушати з місця не було ні бажання, ні сили. Село лякало її, адже вона втекла звідти. А ще вона соромилася Гедимінасового батька і боялася, що селяни не зрозуміють і засудять її. Мілда не уявляла собі, як складеться її життя, але, звикнувши жити сьогоднішнім днем, не думала про майбутнє, сподіваючись, що все владається само собою, як тільки народиться дитина. Гедимінас її кохає, і це головне. Нічого вона так гостро не відчувала, як життя, що зародилося в ній. Не скоро, ще не скоро... Буде весна... Травень, а то й початок червня... І з'явиться він, дивний малесенький чоловічок. Кволенька, беззахисна істота, що виросла з твоєї плоті й крові, як пагінець з коріння великого дерева. Ти можеш загасити його, життя, що загорілося в тобі, але не зробиш цього, тому що воно потрібне тобі, потрібне до зарізу. Досі ти була додатком до іншого, а тепер від тебе залежатиме хтось. Треба ж мати когось поруч, щоб, втративши все, не залишитися ні з чим.

Так сказав тоді Гедимінас. Не зовсім так, але щось схоже: «Ми можемо втратити батьків, близьких, друзів і все ж не будемо самотні, якщо не втратимо себе. Людина повинна втримати в собі саму себе, щоб, втративши все, не лишитися ні з чим».

«Ще про мене»,— подумала вона тоді. Зробилося тоскно,— вона злякалася цих загадкових слів і, вирішивши, що не так зрозуміла, попросила ще раз прочитати вірші.

На узліссі пломеніли берези, прибиті першими приморозками. Бабине літо йшло по оголених ланах, затуляючи сріблястою пеленою павутиння потьмяніле поле. Небо теж було якесь зблякле, наче поношене, хоч і без хмарки, хоч і ясно, по-літньому світило сонце.

«Так, це про мене»,— в думці повторила вона, коли Гедимінас ще раз прочитав вірші. Закинувши голову, вона довго дивилась на небо, слухаючи гелготання гусячої зграї, що відлітала у вирій, але не бачачи її.

— Дерева застують,— розчаровано сказав Гедимінас.— Осінь... Осінь...

— Чому ти гадаєш, що в мене нікого не лишилося? — спитала вона удавано байдуже, хоч серце билось з такою силою, що вона сама чула його удари.— Щоправда, мати померла, батько одружився з іншою, справжніх друзів немає, але ще є ти... Ще є...

Він здивовано глянув на неї:

— Про що ти?

— Ці вірші — про мене, Гедмісе.

— Отакої! — Він розсміявся.— Ти не ображайся, але у мене в думках цього не було, коли писав.

— «Однаковісінько всі ми на світ цей приходимо — голі, стисши мідяк у руці той, що нам доля дає. В світ я з'явивсь, як усі. Та розтринькав шажок той нужденний, втратив його без пуття на роздоріжжях життя. Я жебраком залишився, хоча в королівському вбранні, навіть і рідний мій дім став мені домом чужим. Серце, яке любило, також відсахнулось від мене...» Так, Гедмісе, я не зуміла скористатися з свого мідяка.

— Нічого дивного, коли б написав і про тебе,— поетові годиться оспівувати кохану,— але ці вірші ти не привласни: в них доля багатьох, зокрема і моя,— серйозно відповів їй Гедимінас.— Чи варто дивуватися, що й ти знайшла в них себе? Навряд чи є на світі людина, задоволена тим, як вона прожила свій вік.

— Не втішай мене, Гедмісе... Не варто. Рік тому я посміялася б з твоїх віршів або в кращому разі позіхнула б. «Та розтринькав шажок той нужденний...» Подумаєш,

знайшов за чим плакати! Життя для того й дано людині, щоб ним користуватись. Але тепер я вже не та, Гедмісе... Може, це й погано, може, тому й «серце, яке любило, також відсахнулось...»

— Та що ти вигадуєш! Це вже хвороблива підозріливість!

— Знаю, тепер уже знаю: треба було жити зовсім не так. Не з того я почала... А з чого треба було починати? Коли Адомас був роздратований, дорікав мені бургомістром. Мовляв, дитячу любов зрадила... А сам він? Катре Курилка гавкнула, і Адомас — у куші. Так, нічого гріхатаїти, інша дівчина його чекала б. Кохання вміє чекати. Та чи кохала я тоді Адомаса? Мені тільки здавалося, що кохаю, а насправді — просто примха. Аякже, син багатих хазяїв, верховода в гімназії... Думала про Адомаса, а уявляла, що сиджу поряд з ним у бричці Вайнорасі і мчу на рисаку через наше село. Усі дивляться з вікон: Мілда Дайлідайте з чоловіком до нас у гості їдуть. Пани Вайнораси! Панією хотіла бути, Гедмісе. Як твоя сестра. Жити в гарній хаті, добре вдягатися, смачно їсти. Усі дочки бідняків про це мріяли, а що вже казати про мене, я ж до гімназії ходила... Я просто задихалася в нашій тісній хатині. Одвічні злидні, чвари. Тут-таки, за перегородкою, корова, свиня, смердить гноєм. Ніколи не забуду, як батько вдарив маму по обличчю тільки за те, що вона купила мені сукню. А скільки було таких ляпасів! Від злиднів людина звіріє. Ніж так жити, думала я, краще взагалі не з'являтися на світ. Але я з'явилась, Гедмісе, і я хотіла жити... Якби я скінчила гімназію або вийшла одразу за Адомаса, усе могло б обернутися інакше... І його життя пішло б іншою колією. Адже для більшості селян досить кількох крихіт несправжнього кохання, що їх дружини приносять з собою на додачу до землі, коней та корів. Але мама померла, мені довелося покинути гімназію, а з Адомасом нічого не вийшло. Влаштувалася на роботу в Краштупені, потім трапився Берженас... А не варто було йти за нього, тепер бачу, що зробила дурницю. Ні за того, ні за другого. Треба було чекати, терпляче дождити, як сказав колись, розлютившись, Адомас. І не Адомаса чекати, звичайно, а кохання. Тебе, Гедмісе! Я поспішила на цілих п'ять років, мій любий, але пам'ятай, тоді я ще не знала, що таке кохання, не розуміла, чому люди кінчають життя самогубством, ненавидять, жертують усім за нього, терпляче дождають і почувач-

ють себе з лишком винагородженими, якщо воно приходить до них хоч на один день.

Поки Мілда говорила, Гедимінас стояв перед нею, схиливши голову. На його вугластому обличчі, яке зараз здавалося їй навіть привабливим, застиг дивний вираз — суворість, змішана з відчаєм.

— Навіщо ти про це? — лагідно перебив він. — Адже я знаю твою біографію.

— Хочу, щоб ти мене зрозумів, Гедмісе.

— Чи можна покохати людину, поки її не розумієш? З першого погляду? Так буває, особливо в книжках. Може, іноді і в житті. Тільки, звичайно, не в моєму віці. Я люблю тебе, Мілдо. Такою, яка ти є. Якби твоє життя склалося інакше, скажімо, в останні роки, любовна пригода тіві ночі після розстрілу євреїв, можливо, так і лишилася б пригодою. Хай буде, що буде, а я не можу пройти мимо потопаючої людини, не подавши їй допомоги.

— Ти закоханий у моє горе, не в мене.

— Не спрощуй! Просто горе зробило тебе іншою жінкою, такою, до якої я не міг бути байдужий. Ти вродлива, але знай, душевні рани, навіть гнійні, хвилюють мене більше від зовнішньої краси. Може, тому, що й у мене їх повно.

— Акви́ле... — ревниво прошепотіла Мілда.

— Не тільки кохання залишає рубці, Мілду́же. — Гедимінас сів поруч з нею на повалене дерево.

Обійнявшись, вони мовчали, прислухаючись до шепотіння осіннього лісу. Недалеко, на узліссі, орав селянин. Чорні жирні борозни блищали проти сонця, і вона чула ситий запах землі, як у дитинстві, коли боса бігала по свіжовиораній ниві, полохаючи птахів, що збирали черву. Давно не відчувала себе такою кволою, покірною іншому — цим рукам, що обійняли її, цим міцним грудям, на яких лежала її голова. Зовсім безпомічною — сповитим немовлям на руках у матері — відчула вона себе, але щасливою. І тут почула сміх. Приглушений в'їдливий сміх, від якого вона зіщулилась.

— Що з тобою?

— Пригадав дурну пригоду. Позавчора до Лауксодіса приїздив Адомас. Я йому сказав, що кохаю тебе.

— Так?! О любий мій! А що тут чудного?

— Він вийняв пістолет, бабахнув угору. Ти б бачила, як я тікав! — Гедимінас знову розсміявся.

— Є з чого сміятися. Він же міг тебе застрелити! —
жахнулася Мілда.

— Не знаю. У всякому разі, не треба було тікати.
Не можу собі цього простити.

— Яка дурниця!

— Авжеж, але це змусило мене замислитись. Тепер я
починаю розуміти тих, хто, опинившись перед дулом
гвинтівки, зраджує своїх близьких.

— Краще почитай мені ще.

— Обов'язково, коли напишу. І не вірпі, а цілу пое-
му. Про наївного хлопця, який гадав, що можна залиши-
тись сухим під дощем. Промочило бідолаху до рубця! Не
знаю, що робити, але мені соромно так жити, Мілдо.
Недавно зайшов німець: «Дай сала!» Пика сита, усміхає-
ться, пачку тютюну тиче. На дідька мені твоя пахуча
потерть, якщо я не курю? Забирайся геть, побий тебе
грим! Звичайно, нічого не сказав. Пішов у комірчину,
відрізав шматок. На, бодай ти вдавився! І так стало гид-
ко! Відчув себе таким сільським тюхтієм — хоч плач.
Вони нас б'ють, а ми їх годуємо. Вигрібаємо засіки, спу-
стошуємо хліва. Щоб краще крутилася машина знищення.
Ні, ми самі не вбиваємо, крий боже! Ми не винні. Ми
тільки годуємо тих, хто вбиває. А чесній людині у нас
під носом їсти нічого. От скажи, як жити такій Пущесе-
не? Старші діти заробляють на себе, а що робити з мали-
ми? Німці не тільки чоловіка вбили, але й обібрали до нит-
ки: худобу, зерно — усе відняли. Навіть хліб, що стояв у
полі, описали, оцінили й звели після обмолоту все до
зернини здати владі. Або, приміром, Кукса. Троє хлопців
служать у хазяїв — один наймитує, двоє пасуть худобу, —
а ще троє, один за одного менший, вдома. Заходжу до них
нещодавно. «Як живеш, Путрімасе?» Подивився на мене,
як на божевільного, усміхнувся. «Не життя, а рай, —
каже, — пане Гедимінас, як і годиться в часи розквіту
нової Європи». А на столі — миска картоплі в лушпинні
та солоні огірки. Діти бліді, животи великі. Б'ються за
цю картоплю, запахають у рот цілу, необлуплену. Всю
ліч не міг заснути. Вранці поніс їм хлібину, шматок сала.
«Це ви, — каже, — даремно, пане вчитель: німцям нічого
не залишиться...» Пішов, як обльований. Та бодай вона
була проклята, така милостиня. Крапля води, щоб зво-
ложити губи людині, яка помирає від спраги. Дивацтво
філантропа, щоб потішити свою совість, та й тільки. Я був
огидний собі, Мілдо. Лицемір і боягуз! Чим я відрізняюся

од такого Кяршіса, який не бачить далі своїх гектарів? Ну, ширше міркую, ну, караюсь. А як по суті, то що я, що він — обидва годуємо людські покидьки, обидва на один копил. Я й раніше задумувався над цим, а після втечі полонених, коли вбили Пуплесіса та двох росіян з матку розстріляли... Завжди знайдеш, чим виправдатись, аби було бажання, та приходить час, і бачиш: все це — самообман.

— Ти надто чутливий, любий. Що може робити людина, живучи на селі, як не вирощувати хліб?

— Так! Вирощувати для тебе, для Пуплесене, для Кукси, тільки не для панів Роппа та Дангеля! Більше вони не одержать ані зернятка, пани німці! Чимало є голодних і в нашому селі.

— Ти жартуєш, Гедмісе? — Ще не вірячи, вона стривожено подивилася на нього. — Ти чудово розумієш, чим це може обернутися.

— Коли я запропонував моєму батькові, моєму доброму старому, знаєш, що він відповів? «Зараз стільки всякого лиха, що наше буде не більше від інших». Така була його відповідь. І мені лишалось тільки додати: «Справді, батьку, здається, бути щасливим в такий час — злочин».

«Не втрачай розуму! — хотіла закричати вона. — А що буде зі мною?»

У відчаї вона дивиться між стовбурів дерев на поля. Який великий світ, і як мало в ньому місця!

— Ти гніваєшся на мене? — чує вона його голос. — Пробач, може, і не варто було нам сходитись: я не можу дати того, що тобі треба.

— Не кажи так, Гедмісе. З тобою я пізнала справжнє кохання. Гадаєш, цього мало? Ніхто не винен, що доля забирає навіть ті мізерні крихти щастя, які сама ж дає нам.

III

Адомас давно пішов у поліцію, а вона все згадує ту розмову. Після цього вона ще не раз зустрічалася з Гедмінасом, вони лежали під ялиною, гуляли в лісі, папосному запахом опалого листа, але ці зустрічі якось поблякли, а день бабиного літа з небом, посипаним попелом осені, яскравий, як і раніше. І вона дивиться на небо тієї зустрічі, на нерівні колони беріз, що підтримують

дірявий дах жовтого, як віск, листя, і дивується з того, що їй зовсім не шкода ні вмираючих дерев, ні пташиних пісень, які згасають на посиротілих гілках. Адже вона теж мертва. А може, і не жила зовсім? Не було справжнього першого кохання, Берженаса й Адомаса, образливих годин з Дангелем. Взагалі не було минулого — воно згасло, як пташині пісні, разом з умираючими березами. Дивовижна властивість природи — смерть і неодмінне воскресіння! Не знаєш, що обіцяє завтрашній день, але ясно одне — і це найважливіше! — не буде так, як було. Ні ганебного самообману, ні гидкого лицемірства, бо згубна порожнеча, в якій ти борсалася, сповнилася чарівним, життєдайним змістом — Коханням.

Весело поскрипує під ногами паркет. Раніше запрошувала натирати підлогу нахожу служницю, а зараз хоче зробити сама. Досить важко, бо не звикла. Спина болить, сім потів зійшло, але Мілда захоплено працює, не даючи собі спочинку. Переставила меблі. На місце одних картин повісила інші, які колись зняла. Двері на Адомасову половину заставила шафою: тепер він ходитиме через терасу. Звідти можна зайти і на кухню. Адомасові речі — валізу, чоботи, старий одяг, що висів на веранді, — перенесла в передпокій. Могла б запхати і в шафу, що стоїть в його кімнаті, але побоялася: не можна заходити туди, а то зникне ілюзія свободи.

Отже, речі на нових місцях. Одна кімната блищить, паркет натертий. На сьогодні годі! Дуже хочеться їсти. Треба б приготувати обід. Але вдома немає нічогосінько, самі продуктові картки. У крамницю! Витрушує все з сумочки на стіл. Лічить гроші. Дивне почуття — ніколи їх не рахувала, хіба що в крамниці чи на базарі, щось купуючи. Сто марок з пфенігами. Та й ті Адомасові. Смішно! Коли ж у неї були свої гроші? Певно, ті кілька місяців, як працювала касиркою. Треба б знайти роботу...

У передпокої дзвонить телефон. «Пані Байорчене скучила? Або інша пані чекає, щоб я допомогла їй згаяти час». Мілда поспіхом одягає пальто і вибігає з дому. Вологий вітер плює в обличчя, кидає за комір мертве яблуневе листя. Здалося, ніби по шиї хтось бритвою різнув. Бр-р! Навіть острах скував. Смерть... Найменше вона хотіла б померти зараз. Звідки ці дурні думки? У вагітних завжди всякі дивацтва! Починає рахувати, скільки чого дадуть на картки, — мабуть, доведеться сходити на село, виміняти щось старе на масло, — і настрій потроху

вирівнюється. З крамниці виходить з повною сумкою. Щоправда, це тільки здається,— була б і зовсім порожня, коли б не хліб. Шматок жилавої яловичини, банка консервів, фунт цукру та фунт маргарину. На Адомасові картки вона одержала б масло, смалець або гарне, свіже м'ясо. Так, ці пані не голодують.

— Хвилинку... хвилинку, пані Мілдо.

Мілда обертається до чоловіка, що наздогнав її... Брезкле обличчя, знайомі вусики.

— Пан Саргунас!

— Тихше, тихше, пані Мілдо!

— Що вам треба? Я поспішаю...— Вона вороже, неспокійно дивиться в розповніле обличчя.

— Даруйте, що без належної пошани... Така ситуація, розумієте... Хотів знайти пана Адомаса, але він виїхав на село, ніхто не може сказати, коли він повернеться. А у мене через дві години поїзд. Мені треба децо передати панові Адомасу. І взагалі нам треба б поговорити, пані Мілдо.

— Про що? — різко кидає вона на ходу.

— Я знаю ваш напрям думок, пані Мілдо. Може, тому, що знаю, нам і треба поговорити. Життя міняє людину. Багато з тих, хто раніше уперто дотримувавсь однієї позиції, зараз переходить на іншу. В історичну годину люди переоцінюють цінності, а щодо вас...

Мілда більше не чує Саргунаса. Радісно здивована, дивиться вона на жінку, що йде з другого боку вулиці. Картата, по-дівочому зашнута хустка; сіра селянська куртка, черевики на шнурках не дуже прикрашають стрункі ноги у вовняних панчохах.

— Даруйте, пане Саргунас, але я з вами прощаюсь. Аквіле!

Жінка спинилася, дивиться через вулицю. На обличчі неспівлива усмішка.

— Який жаль, який жаль, пані Мілдо... В такому разі не відмовте передати Адомасові ось це.— Саргунас нахилився, і Мілда не встигла отямитись, як він поклав до неї в сумку грубий конверт великого формату.— Сподіваюся, до швидкої зустрічі, пані Мілдо. Привіт панові Адомасу!

— Почекайте, пане Саргунас...— «Ми з Адомасом розлучилися!» — хоче крикнути вона, але Аквіле пішла далі, і Мілда, забувши про все, побігла навздогін.

Жінки усміхаються, оглядають одна одну. Нарешті Мілда бере Аквіле під руку і, не звертаючи уваги на її

непевний протест, веде до себе. Боже мій, вони ж так рідко зустрічаються! Мало не з весни, від того нещастя, не бачилися. Чому Аквіле не заїде, адже вона буває в Краштуненаї?

— Тільки не називай мене панією Мілдою. Мені так не вистачає друзів, Аквіле. Дивуюся, що ми не потоваришували в гімназії.

— Мені було чудово у вас ті два дні... навесні,— каже Аквіле.— Ви так доглядали мене, пані Мілдо...

— Аквіле!

— Не гнівайтесь. Ми ж так мало знайомі...

— Ти сама?

— М-м, так... У Кяршіса, як завжди, тисяча справ.— Аквіле червоніє. В очах гасне невисловлена думка, та Мілда цього не помічає.

— Чим мені пригостити тебе, гостя дорога?

Аквіле відмовляється: мовляв, споночіє, поки вона дістанеться додому,— але Мілда нічого не хоче чути. Примусила гостю скинути куртку, веде на кухню: удвох вони швидше приготують легку закуску. А коли вечеря готова (консерви, бутерброди з маргарином і ковбасою, кавник гарячої жолудевої кави), Мілда дістає з буфета пляшку яблучного вина, високі келихи на тонких ніжках, і вони несуть усе це в кімнату. В натерту до блиску, дзвінку, як корабельний ліс, кімнату, що пахне скипидаром.

— Яка краса... Господи! — Аквіле ніяково позирає на свої брудні черевики, але Мілда цього не помічає.

— Кажеш, краса? Це я все сама. Аквіле, люба, ти навіть не розумієш, як я сьогодні стомилася і яка я щаслива! Ні, не те слово. Мені просто легко на душі. Наче зняли горб, який я носила все життя. Ти не сердись, що я кидаю Адомаса?

— Я розумію вас... тебе, Мілдо.

— Дякую, Аквіле.— Мілда потискає руку своєї гості, Біла, ніжна лапка торкається зашкарублої, почорнілої руки.— За нашу дружбу, люба! До дна. А потім я тобі пограю. Господи, цілу вічність не грала!

Вони випивають по келиху, наливають по другому, і Мілда йде до піаніно. Музика заглушає телефонний дзвінок у передпокої.

Аквіле, зіщулившись, дивиться на тендітну фігурку перед блискучою брилою чорного дерева, і їй ввижається

одчинене павстіж вікно, жовті соняшники, а за ними — білий метелик. Останній літній метелик.

В цю срібну ніч блищать мені
Знов зірки промінь білий.
Ходімо разом вдалині
Шукати, що згубили,—

співає Мілда і тріпоче, немов птах на ланцюгу біля мармурової плити.

— Краса...— шепоче Акви́ле.

— Слова Гедимінасові! — кидає Мілда через плече; блакитні очі гарячково блищать.

Акви́ле раз ковтнула вина. Вона раптом засумувала. Від музики, що рвала серце, від блискучого паркету, від холодного чорного піаніно. Крадькома витерла сльози, сумно подивилась на свій кулак. Не кулак — кулачище на сліпучо-білій скатертині.

А музика лише. І птах б'ється крилами об чорну мармурову плиту.

В цю срібну ніч блищать мені
Знов зірки промінь білий.

Нарешті Мілда відштовхнула стілець, іде до Акви́ле, не закривши піаніно, яке тепер вицирило білі зуби.

— Розчулилась, Акви́ле? Колись я непогано грала. Зараз часто збиваюся. Треба щодня грати. Ти любиш музику?

— Добре... У тебе гарний голос, Мілдо.

— Це тому, що слова такі, Акви́ле.

— Гедимінас уміє писати вірші.

— Акви́ле...— Мілда нахиляється до її вуха.— Скажу тобі по секрету,— навіть Гедимінас не знає,— у мене буде дитина...

— Що ти кажеш?

— Дивно, правда? Мені самій дивно. Ніколи я не хотіла дітей. Мабуть, тільки кохання міняє людину.

— Добре, Мілдо, що ти щаслива... Я рада...

— Коли з тобою скоїлось нещастя, я ще не розуміла, що то втратити дитину.

— Недобре вийшло, але, може, воно й на краще.

Мілда мовчить, зворушена словами Акви́ле. Піднесла келих до губів, замислившись, п'є маленькими ковтками до дна.

— На краще, — уперто повторює Аквіле. — Дитина нікому не потрібна була.

— Пробач, люба... Хочеш, я ще пограю?

— Ні, дякую, Мілдяле, у тебе чудово, але мені вже пора. — Аквіле поспішно підвелася. — Я збрехала, що піду пішки, — Кяршіс мене чекає. Привіз комусь хабара — півсвині: хоче придбати дизельний мотор. Пересувну лісопилку збирається завести. Поки що від движка ніякої користі — бензину не добудеш. А от коли все заспокоїться, Кяршіс лопатою гроші загірбатиме.

— Кяршісові пальця в рота не клади, — скупю усміхається Мілда, не знаючи, як поставитись до іронічної репліки Аквіле.

— О, на такі гешефти він спритний! Колись і мене продасть спекулянтові замість паці.

— Бійся бога, Аквіле! Що ти кажеш! Він же тебе кохає!

— Він любить і свого буланого. А ще більше — гнідого, якого купив цього літа... — Аквіле підвелася. — У тебе й справді добре, Мілдо, але мені пора. Завітай до нас у Лауксодіс, будемо раді.

— Неодмінно, Аквіле. Але й ти не минай нашої вулиці. Нам треба дружити.

Дивляться одна на одну й жалібно усміхаються. Простягли руки на прощання, та так і не потиснули їх — обнялися.

— Я рада, що ти щаслива, Мілдо.

— Потерпи, Аквіле. Життя справедливе, воно й тебе не скривдить.

— Я ж не нарікаю — маю, що хотіла: гарного господаря, сити їжу, теплу хату. Якби я втекла тоді з Марюсом, зараз вила б, як собака, ще й хтозна-де.

— Знайдеш свого Марюса, люба.

— Немає його, Мілдо, давно вже немає.

— Кожній з нас судився свій Марюс, тільки не всі ми одразу його знаходимо.

Мілда витирає сльози Аквіле, плаче сама. Вона вже гнівається на себе за те, що відкрила піаніно, заговорила про дитину. Взагалі пожвавішала. Пригноблена неясною тривогою, стоїть у дворі, очима проводить подругу до рогу. Щастя вона відчуває зараз як зраду. Механічно відчиняє двері, кидає короткий погляд на складені в кутку Адомасові речі, кинутий на піддзеркальник Саргунасів пакет і, забувши засунути засув, йде до себе. Треба б

прибрати зі столу, але не може примусити себе щось робити.

Простяглась на канапі. За сірою площиною стелі ввижаються гусячі зграї, що відлітають у теплий край, їхній жалібний крик. Сумно дзвонять вечірні дзвони. Згасаючий день приплюснувся до шибки посинілим обличчям. Дихає, заливаючи кімнату безрадісною півтемрявою, наповнюючи повітря скрадливими звуками — таємничим шепотінням, від якого і холодно, і лячно.

Гудуть безперестану вечірні дзвони. Відправляють похорон над містом, відправляють похорон над згасаючим днем. Дзвонить у передпокої телефон: хтось глухий до вечірньої молитви дзвонів, сліпий до агонії дня, комусь байдуже, що десь гуркоче на вибоях підвода, яка везе Аквіле, жінку, котру доля обділила щастям.

Мілда заплющує очі. Канапу гоїдає, як човен на хвилях. «Мабуть, од вина хилить на сон...» Береги озера, шурхіт очерету... широкі лани... край дороги стоять хати... Шпиль капліці, устромлений в білу вату хмар, гелгіт гусей у дворах... Село! Безлюдний Гедимінасів острів з хлопцями й дівчатами, гармошкою, піснями, суботніми танцями до сьомого поту — веселяться там так само солідно й охоче, як і працюють.

Ой піду, піду, тут я не буду!

Тут нерідна сторононька...

І Мілда іде, ступає по вибіленій сонцем стежці, розстеляючи безкрайї сувій полотна. Такий самий сувій розстеляє поруч Аквіле. Дві сніжно-білі стежки пролягли через чисті, умиті росюю луки, і ніжно-зелена трава, весняний оксамит, лагідно лоскоче босі ноги, так лагідно, що ось-ось упадеш на траву і розсмієшся до сліз. Але вони все йдуть і йдуть, тягнуть безкраю сонячну стежку; знають: як тільки зникне стежка, скінчиться радісний сон. Ідуть і відчувають, що самі за кожним кроком зменшуються, і луки вбирають їх, як вологу, аж поки нарешті всмоктують останню краплю, і вони зникають.

IV

Прокинувшись, не одразу зрозуміла, що й до чого. У кімнаті було темно, холодно, віяло з відчиненого вікна, протяг скрипів дверима на веранду, пахло садом, змерз-

дим на осінньому вітрі, і мастикою. У вухах досі ще дзвонив телефон... Ні, мабуть, це був не телефонний дзвінок, а біля дверей: Мілда почула, як грюкнули двері і в передпокої загриміли кроки. Адомас! Ще сонна, шулячись від холоду, Мілда підійшла до вікна, зачинила його, зачинила двері на веранду, ввімкнула світло і, накинувши халатик, притулилася до кахляної груби. Груба була ще тепла. Сховала замерзлі руки за спину і, притиснувши долоні до кахлів, постояла, заплющивши очі, відчуваючи спиною холод своїх рук. Кроки в передпокої затихли. Тиша надто вже довга. Може, чужий? (Смішно. А хіба Адомас свій?) Знову заскрипів паркет, грюкнули двері. «Пішов у свою кімнату. Певно, ще не досить п'яний. Зараз відчинить шафу, візьме пляшку — надолужуватиме згайне...» Руки зігрілися, не холодили спину. Від тепла розморило, огорнула приємна млість. Добре б знову заснути! Але в очі впав несприбраний стіл. Ще трішечки погріється і дасть усьому лад. Усміхнулася: через кімнату — за шафою — поторгали ручку дверей. Виходить, уже готовий. Знову гуркотітиме до півночі. Добре, що перетягла сюди канапу. Взимку не буде душно — тягне з-під дверей веранди, — зате спокійніше, ніж у другій кімнаті. Щоб позбутися гнітючого почуття, яке з'явилося, коли повертався Адомас, Мілда почала думати про Гедимінаса. «Коли зустрінемося, знов, мабуть, запропонує переїхати до Лауксодіса». В уяві впливло заплакане обличчя Аквіле, вона пригадала химерний сон, сувої полотна, — і раптом, собі на подив, зрозуміла, що її не зв'язує ніщо ні з цими кімнатами, по яких гуляє протяг, ні з замерзлими деревами за вікном. Хіба що ця груба, поки тепла, тримає її тут, затишно дихає в спину. А якщо завтра не затопити — все... Можна складати вузлик і йти. Піаніно? На селі піаніно звучатиме голосніше, ніж у лунких мурованих стінах, які вбирають людське тепло і не віддають його. Село! Зачинені на ніч хліви, сонне гавкання собаки. Під стелею гасова лампа, прикрашена різнокольоровим папером... Веселе потріскування березових дров у печі... Шиплять каструлі... Гедимінасова голова, схилена над книгою. І чубатий хлопчик. Неодмінно хлопчик. Лазить біля Гедимінасових ніг. А може, у нього на колінах або в ліжечку. Але чубатий, розповідає щось своєю пташиною мовою... А за вікном завиває вітер. Аж мороз ходить по спині, коли чуєш це виття у добре натошленій хаті, де все надійне, паче й справжнє... А ось і кроки в сінях. Стук у

двері. Подорожній! Змоклий під дощем, змерзлий під вітром...

— Добрий вечір, пані Мілдо.

Мілда здригнулася. В дверях веранди стояв Дангель. Без пальта і кашкета, в цивільному. Сірий, новісінький костюм, біла сорочка з накрохмаленим комірцем, мінливий галстук. Волосся кольору воску рівно зачесане вгору. Одна рука закладена за спину, наче він теж щойно грівся біля груби, друга — в кишені. На блідому обличчі грає не властива Дангелю усмішка: він наче перепрощує за несподіване вторгнення.

— Нудьгуємо, пані Мілдо? — Зате голос був, як і завжди, самовпевнений, трохи глузливий, навіть зухвалий, — голос господаря.

— Як ви сюди зайшли? — отямившись, сердито спитала Мілда. — Ви не в ті двері втрапили: сподіваюсь, вам потрібен пан Вайнорас?

— А от і ні. Якщо хочете, я прийшов, бо знаю, що його немає вдома, пані Мілдо. Вас це не тішить? Це не дивно: вродливі жінки забудькуваті.

— Ви завжди так поводитесь: скидаєте пальто, обшукуєте кімнати і аж тоді рекомендуєтесь господарям?

— Oh nein, madam! ¹ — Дангель значуще усміхнувся. — Лише в тих випадках, коли господарі не зустрічають у передпокої. Тобі неприємно це чути, дорога?

— Ні, пане штурмфюрер. — Мілда говорила, не дивлячись на Дангеля, але відчувала, як він роздягає її поглядом. — Мені неприємно вас бачити, пане начальник гестапо. Було б краще, якби ви пішли.

— Сумний початок. — Дангель роблено зітхнув. Схована за спиною ліва рука повисла, і Мілда, скосивши око, побачила в ній Саргунасів пакет. — Ein recht trauriger Anfang ². А я гадав, що цей стіл накрито на мою честь!

— Прощу вас без жартів. Я не маю бажання жартувати.

— Пробачте, пані Мілдо. Я не сподівався, що невинний жарт може образити жінку, з якою я досить близько знайомий. — Дангель підійшов до столу, постукуючи Саргунасовим конвертом по носі, і, піднявши недопиту пляшку випа, подивився її на світло. — Мені дуже шкода, пані Мілдо, що наші взаємини урвалися. Ви для мене не

¹ О ні, пані (нім.).

² Справді, сумний початок (нім.).

чергова пригода, люба. Мої почуття набагато глибші, ніж вам здається. Ваш поетичний друг назвав би це коханям, але я не можу вимовити цього слова, не зморщившись: не зношу банальностей...

— Оце зробили ласку, пане Дангель.— Мілда несподівано для себе розсміялася і вперше за весь час розмови подивилася на Дангеля прямо, підкреслено вороже.

— Навіщо ускладнювати, Мілдо, ми ж на «ти».— Дангель поставив пляшку на місце і з удаваною байдужістю оглянув стіл.

— Це теж банально, пане Дангель.

«Все банально, навіть убивати людей — так чинять з часів Каїна і Авеля, хоч і не з таким розмахом, і не так вишукано, як ви»,— ледве не додала вона.

Дангель кинув Саргунасів пакет на канапу. Він був розпечатаний, цей пакет.

— Два келихи, дві тарілки, дві виделки та два ножі,— перелічив він, оглянувши стіл і сідаючи на стілець обличчям до Мілди, яка й досі ще стояла, прихилившись до груби.— З паном екс-учителем бенкетували? Слушна нагода, адже чоловіка немає вдома...

— Звичайно. А ви, пане Дангель, теж вирішили скористатися з цього?

— Ви на диво проникливі, пані Мілдо.— Дангель відкинувся на стільці, помовчав, позираючи на стелю. Лаковані черевики поскрипували під столом.— Крім того, маєте завидну інтуїцію: сьогодні я до вас дзвонив, але ви не брали трубки. Щоправда, мені теж гріх нарікати на відсутність цих властивостей. Чуття або ж проникливості. Але ви розумієте, звичайно, що я сиджу тут не тільки завдяки цим властивостям. Буває, в людині зароджується сила сильніша від почуття обов'язку — тим більше, коли замішана жінка. Я вступив у ваше сонне королівство не урядовою особою,— самі бачите, я не в формі,— а просто Хрістофом Дангелем. Моє ім'я Хрістоф, Мілдо. Свого часу ви вимовляли його, не запинаючись.

— Годі.— Мілда сховала почервоніле обличчя у комір халата.— Якщо в вас залишилася хоч крихта людяності, не нагадуйте мені про це.

Дангель усміхнувся. Тільки на мить блиснули білі, як цукор, зуби. Але ця усмішка обпалила Мілду. Вона чула голос: соковитий, живий, який міг мінятися до невпізнання, залежно від обставин,— зараз Дангель туркотів, як голуб на даху,— але не зрозуміла змісту перших фраз.

— Випадковість, пані Мілдо... Професійні навички, зрозумійте... Признаюсь, я не вірив, що ви займаєтесь політикою.— Дангель не підводячись дістав з канапи пакет і вийняв з нього купу якихось паперів.— Я міг би спитати, коли і як опинилися у вас ці підпільні газетки, але зараз перед вами не начальник гестапо, не пан Дангель, а просто Хрістоф. Слухняний маленький Хрістоф біля ніг прекрасної дами.

— Якщо вам потрібні ці папірці, забирайте. Вони мене ніяк не цікавлять. Я хочу спати, пане штурмфюрер.

— Я не в мундирі, мій метелику. До того ж мушу зауважити, що ви понизили мене в званні. І ще — не зловживайте моєю добротою. В теперішній нашій ситуації я можу виявитись злішим.

— Це я відчула на своїй шкурі: ви талановито користуєтесь ситуацією. Але сьогодні вам доведеться розчаруватися в своїх талантах.— У неї промайнула думка, що Дангель вимагатиме сказати, звідки цей пакет, і роздумувала, як бути. Найпростіше сказати, як воно є насправді. Нехай розбирається з Адомасом. Але такий вихід видався їй негідним.— Єдине, що ви можете зробити,— це вийняти пістолет і одвести мене в гестапо: сила на вашому боці. Та тільки сила, більше нічого. Отже, краще обличте ваші погрози, ви нічого ними не досягнете, пане Дангель.

Дангель налив собі вина. Пив повільно, глузливо поглядаючи на Мілду, але не відхилив келиха від губів, поки не випив до дна.

— Не треба жартувати, пані Мілдо. Ці газетки — дитяча забавка. Слоп не відчуває укусу блохи, рибчино моя. Будуйте замки з піску, якщо нічого більше робити. Це з одного боку. З другого — я надто ціную дружбу пана Адомаса, щоб здіймати бурю в склянці води.

— Дружбу?..— Мілда в'їдливо розсміялася.— Мене з Адомасом ніщо не зв'язує, абсолютно ніщо, пане Дангель. Отже, сміливо надівайте наручники його колишній дружині.

Дангель свиснув: Мілдине зізнання було для нього несподіванкою.

— Oh nein, madam! Ваші ручки створені для перснів, а не для кайданів.— Він знову налив собі вина і випив одним духом. Витер свіжко-білою хусткою губи й оглянув кімнату, спиняючись на кожній речі, наче після Мілдиних слів усе навколо змінилося.— Так, я розумію тепер, що у вашому малесенькому королівстві стався переворот.

Жінки, коли живуть без чоловіків, створюють у квартири особливу атмосферу, яку не одразу помітиш. Можливо, я радий, пані Мілдо, що ви одважились на цей крок. Адо-мас непоганий чоловік, але не для жінки вашого типу. Ви створені не для господарських клопотів, а для кохання.

— А мені здається, пане Дангель,— нетерпляче перебила його Мілда,— я створена для того, щоб стояти й чекати, коли ж пан оберштурмфюрер, без запрошення попи-ваючи вино, зволить скінчити свої нудні промови.

Дангель незграбно підвівся. Безкровні щоки манекена зробилися червоними. Мабуть, од вина — Дангель звичайно володів собою.

— Пробачте, пані Мілдо.— Він вимучив на своєму обличчі усмішку — тонкі губи розійшлися, відкривши фарфорові черепки зубів.— Розумію ваші почуття — ви маєте підстави не любити мене. Поводився по-хамському і таке інше... Благаю про полегкість, не позбавляйте бідного Хрістофа шансів виправитись.

— Не кривляйтеся, пане начальник гестапо. Адже ви знаєте: якщо й було між нами... Для мене найнеприємніше місце, яке я обходжу стороною,— крамниця різника. Я не терплю різників. Але часом самій доводиться заходити до такої крамниці, усміхатися скривавленому, засаленому чоловікові і, поки він рубає шматок яловичини, слухати його заяложені дотепи.

Дангель, заклавши руки за спину, пройшовся до дверей веранди і назад. У цивільному костюмчику, згорблений, він нагадував зацькованого сільського вчителя, який тільки й чекає, коли якийсь пустун з класу пошпурить у сутулу спину пожмаканий папір.

— Ви злока, пані Мілдо,— сказав він, обернувся і знову пішов до дверей на веранду.— Від жінки християнки, тим більше католички, я чекав більшої поблажливості.

Мілда мовчала. Щоразу, коли Дангель проходив близько, вона відчувала аромат парфумів. Він дивився собі під ноги, але Мілді здавалося, що він бачить її, і вона від страху щільніше куталася в халат.

— Вам важко зрозуміти, пані Мілдо, як мені потрібна ваша любов,— вів далі Дангель.— Збоку здається, мені можна позаздрити, а насправді я найнещасніша людина. З дитинства мене ніхто не любив. Батько був литовець, Дангяліс, мати — німкеня, і вони завжди сварилися за те, якою мовою слід розмовляти в сім'ї. Батько хотів зробити з мене литовця, мати — німця, і обоє били мене. Батько —

коли я говорив по-німецькому, мати — за литовську. Потім батьки розлучилися, мати вийшла за справжнього німця, але мені знову перепадало, бо вітчим не міг забути, що в мені тече литовська кров. Я закохався в дівчину, місцеву, клайпедську. Дівчина приховала, що вона єврейка, і я знову дістав стусанів. Oh nein, не батогом чи там кулаками — красивими словами побили мене ідейні товариші, мало вся кар'єра не пішла нанівець. Коли чоловік обп'єся в коханні, неодмінно з'являється інша жінка. Одружився — цього разу вибирав думаючи — на чисто-кровній пруссачці, милій, вродливій, з пристойної бюргерської родини; скоро вона мене покинула: не сподобалося, що я вступив до СС. Як бачите, пані Мілдо, у мене є підстави ненавидіти як євреїв, так і своїх родичів, які, схилиючись перед пам'яттю дідуся Гінденбурга, обплывують свою націю. У битого чоловіка не може бути саніментів до покидьків суспільства, якщо навіть вони ходять на двох ногах і розмовляють тією ж мовою. Але такий чоловік більше, ніж будь-хто, потребує жіночої ласки, пані Мілдо!

Дангель говорив як педагог — спокійно, але проникливо, з паузами, щоб слухач краще засвоїв матеріал. В цю хвилину він не кривив душею — в цьому Мілда не мала сумніву.

— Кожного з нас життя так чи інакше нагороджувало стусанами, пане Дангель, — відповіла вона, намагаючись пригасити в собі жалість, викликану неймовірною сповіддю начальника гестапо, — одвертість завжди обеззброювала її. — Та невже ми повинні... бити інших? — У неї мало не вирвалося «убивати». — При чому тут «покидьки суспільства»? Ви взагалі ненавидите людей, відчуваєте насолоду...

Вона запнулася, побачивши його перед собою. Близько, так близько, що почула переривисте дихання.

— Мілдо... Mein kleines Mäd...¹ Зрозумій...

Білий овал обличчя заступив кімнату. До того вона встигла побачити руки, простягнуті як по милостиню; зрозуміла — треба щось робити (кликати на допомогу, тикати, ударити ногою в живіт), але заціпеніння паралізувало м'язи. У неї навіть не вистачило сили закрити рота: вона замовкла на півслові. Від гострого запаху одеколону, а ще більше від його губ, жадібних, що ніби вливали в її

¹ Мое маленьке дівча... (Нім.)

тіло розтопленій метал, Мілда знепритомніла. Але тільки на мить. Хвиля, яка щойно кинула її на дно, тепер винесла на поверхню, і десь під хиткою стелею понесла через усю кімнату. Заскрипіла канапа. Стеля більше не оберталася, речі стали на свої місця. Поруч стояв Дангель з обличчям, спотвореним пристрасстю. Вже без піджака, без галстука. У звужених, налитих кров'ю очах горіли вогники перемоги, і Мілда від цього знайомого полум'я раптом отямилась. Схопилася і, запинаючи поли халата, кинулась до дверей на веранду. Але Дангель тут-таки спіймав її і повалив на канапу.

— Мілдо... *Meine Liebe*¹, будь розумною... Ми дорослі люди... І взагалі — я ж кохаю тебе... Не дурій... — бурмотів він, однією рукою обхопивши її за талію, а другою незграбно розстібаючи халат.

Вона, мабуть, укусила його. За вухо, коли він повалив її на спину, або за руку. А може, за підборіддя? Схоже, дісталось йому і тут, і там — кусалася вона, як вовчєня. Він гидко вилаявся і відпустив її. Вона побачила його червоне, як у новонародженого, обличчя, що поволі блідло. Напливаючи з лоба, поверталася звична маска. Відчула, що лежить майже гола, але так знесиліла, що не могла навіть ворухнутись. Дангель презирливо глянув на неї. В його погляді було стільки гидливості, що він не міг би більше образити її, навіть плюнувши в обличчя.

— Опорядіться, пані, — сказав він, погордливо відвертаючись. — Ми не азіати, не гвалтуємо жінок, даремно ви так відважно боронилися. Так, ви вмієте набивати собі ціну. Якщо одверто, я теж не прихильник легких перемог, але не люблю воювати з жінками до крові. Та й чи сталася б така сутичка, коли б не було у вас пана екс-учителя? Ні, пані Мілдо, навряд чи ви вважаєте цнотливість за порядність. Ви не краща від дівчат, які в спеціальних закладах звеселяють німецьких солдатів. Тепер, коли вас ніщо не зв'язує з паном Адомасом, варто подумати про вашу кандидатуру... Не маю сумніву, ви будете до смаку навіть більш примхливій публіці, — наприклад, панам офіцерам. Я охоче посватаю вас туди.

Мілда, підтикавши поли халата, стала на коліна на канапі. Хотіла щось відповісти Дангелю, але її біла пропасниця і слова застрявали в горлянці. Притиснувшись до стіни, як зацьковане звірятко, вона з жахом дивилася

¹ Моя любов (нім.).

на квадратну спину, що розгойдувалася то вперед, то назад, наче вагалася, в який бік упасти, кого роздушити своєю вагою.

— Ох ја, мадам, вам шкода буде покинути пана Гедимінаса, але не карайтеся, ми й для нього знайдемо місце,— вів далі Дангель.— Пан екс-учитель, що перекваліфікувався на селянина, дозволив собі ганебно пожартувати над німцями, а ми, хоч і оптимістично настроєна раса, не завжди цінуємо гумор.

— Ці газети...— Язык нарешті почав слухатись Мілди.— Гедимінас Джюгас тут ні при чому. Можу пояснити...

— Поясніте, аякже, поясніте, коли питають.— Дангель тепер надівав через голову галстук.— Пан Джюгас гадає, що ми програємо війну, коли він почне саботувати поставки. Дивак! Німеччина ще не програла жодної війни. Її ставили на коліна, але щоразу вона відроджувалася, ставала ще дужчою. Такі держави, як Німеччина, не гинуть, гинуть окремі люди, і насамперед — її вороги. Nehmen sie das in Acht, frau Milda ¹.

Дангель надів піджак, зібрав з паркета аркуші і, поспішно поклавши їх у кишеню, рушив до дверей. Він ні разу не глянув на Мілду; вона бачила тільки його спину — зламаний чотирикутник, який на мить застряв у дверях, але переборов невидиму перепону і прорвався на веранду. Кроки на кухні, в передню, глухий стук дверей. Всі ці звуки прошивали Мілду, як цвяхи, які забивають одним ударом, і вона притискала до стіни, наче хотіла злитися з нею... Запала тиша. Навіть вітер нібито скам'янів за вікном. Лампочка під абажуром гоїдалася над столом, відкидаючи на стіни й паркет химерні тіні. В попільниці доглівав недокурок сигарети; блакитний серпанок диму висів над столом, і здавалося, що стіл — нагромадження посуду — пливе в тумані, віддаляється, як острівець, на який вже не повернутись... «От і все...» — машинально подумала Мілда. Її наче відштовхнули од стіни. Не одриваючись дивилась вона на стіл, бачачи лише димок з попільниці, відчуваючи нудотний дух тютюну. Загасити цю противну головешку! Підбігла до столу. Хотіла схопити, роздушити в попільниці, але побачила вологий кінчик сигарети і відсмикнула руку. Ні, Дангель ще не пішов! Залишилися сліди його зубів на сигареті, повітря, що просякло димом і одеколоном... Вона й тепер

¹ Майте це на увазі, ффрау Мілда (нім.).

дихала цим повітрям... Відчинити вікно, негайно відчинити вікно! Але й там він був... У лункій темряві, серед дерев і будинків, скрадалася його тінь, заповнюючи простір тлінним диханням. Він був повсюди. Мілда відчувала на собі його руки. Неспокійні, швидкі, мов ящірки, що нагрілися на гарячому піску. На губах горів його поцілунок. Ніколи вона не здавалася собі такою брудною, як зараз. Відчувала навіть на своєму тілі плями, могла їх намацати. Плями ширилися, просочувалися крізь шкіру, забруднюючи й того, ще не народженого. Не розуміючи, навіщо це робить, скинула халат, сорочку, витерла голе тіло рушником і почала одягатись. Вона наділа крапку сукню, як на бал. Причесалася, підфарбувала губи. І все це робила, не знаючи, навіщо. Вона взагалі не думала ні про що; збиралася, наче заведений автомат, не чуючи більше ні запаху диму, змішаного з одеколоном, не відчуваючи його рук, що повзали по тілу. І, тільки опинившись на кухні, нарешті зрозуміла, куди збирається. До речі, чому вона йшла через кухню, якщо у двір можна було вийти просто з веранди? Мабуть, за звичкою, тому що не усвідомлювала своїх вчинків. І ось тут, на кухні, у неї промайнула перша виразна думка: «Тікати!» Байдуже куди, аби тільки швидше з цього загидженого будинку, з цього міста, а якщо можна, то й з цього світу. Повернула вимикач. Світло залило кухню, захопивши частину передпокою. Там стояв Берженас, старий добрий Берженас. У чорному капелюсі, з полірованим ціпком у руці, з сивими баками, що обрамляли м'яко усміхнене обличчя. Пан бургомістр, що прийшов із засідання вечеряти.

— Не варто, дівчинко моя,— сказав він.— На світі є речі, від яких нікуди не втечеш. Будь вірна собі до кінця. Я тобі нічого не казав, коли ти зраджувала мене з легковажності, тим більше не засуджуватиму тебе, якщо зрадиш, щоб допомогти людині.

Мілда ойкнула й зажмурилась. Коли вона знову наспілилась підвести очі, передпокій з'яв чорною дірою. По вулиці, ревучи, мчали військові вантажні машини.

Навпомацки, як сліпа, рукою знайшла спинку стільця і, присунувши його, сіла біля кухонного столика. Зрозуміла — треба зразу ж іти туди. Не гаючи й хвилини, поки Дангель не натиснув кнопку і велетенське колесо не підім'яло під себе Гедимінаса. Є тільки один шлях — страшний, але випробуваний,— краще не придумаєш. Вона ро-

зуміла це, але сиділа, зіщулюючись у клубок; знала: що має бути, того не минути, — хоча хвилину за хвилиною відкладала страшну неминучість.

V

Ледве переступивши через поріг, він помітив ці двері. І весь час, поки тривало судилище, поки виконували вирок над Кучкайлісом, він боковим зором бачив блиск мідної ручки. Ні, про втечу він не думав; був певний, що його доля вирішена і лишається тільки померти з честю. Така думка — кинутись у бічні двері — з'явилась у нього в останню мить. Він добре знав розташування кімнат; якщо й можна вирватися з цієї пастки, то лише цим шляхом, вибивши плечем неміцний засув. Дев'яносто дев'ять процентів, що не поцастять, але, хоч як крути, краще дістати кулю в спину, ніж висіти з висолопленим язиком поруч з Кучкайлісом.

Панічний сигнал тривоги — удар автоматом у шибку — врятував Адомаса. Скориставшись замішанням партизанів, він кинувся до дверей і одним стрибком опинився за порогом. Мало не вдарився об протилежну стіну — так легко піддався замку. Гримнули постріли, почувлися зойки. Хтось кинувся навздогін, шалено стріляючи з автомата. Але Адомас уже вискочив у коридор. Звідти — на кухню. Знайшов ляду, що вела до льоху, підняв її і по розбитих цементних сходах скотився кудись у темряву. Найрозумніше було б відсидітись тут, поки німці займуть маєток, але що далі він тікав од смерті, то більше боявся її. Йому здавалося, що партизанів повно скрізь, а німці на дорозі — справа непевна; а що, як це військова частина, яка може спокійно промчати далі, не звернувши уваги на перестрілку. Маріус переверне догори ногами весь будинок, триматиметься до останнього набою, але знайде його, Адомаса.

Обережно прочинив віконце льоху і, тремтячи від нервового дрожу, прислухався. Пострілів не було чути; недалеко ревів мотор машини. Розлігся вибух. Наче у відповідь на нього, зацокотіли автомати, озвався кулемет. Небо — чорна діра — побіліло, немов у дьоготь хтось вилив глечик молока.

Адомас не пам'ятає, як виліз у двір, пробрався крізь густий кущ бузку, що затуляв вікно напівпідвалу, і

нарешті, пробігши через сад, опинився за високим парканом у чистому полі. Він просто збожеволів од жаху. Вже розумів, що врятувався, але не міг охопити цього ні чуттям, ні розумом; усе, що сталося, здавалося чудом — тебе опустили в могилу, а ти скинув віко труни. Швидше з ями, поки могильники не схопили тебе і не запхали назад.

Спершу він, очевидно, біг конюшинищем або неперераною стернею. Земля пружинила, хрустіла під ногами, як бите скло, і часом то піднімалася вгору, то кудись пропадала, і він, утративши рівновагу, падав ницьма у темряву. Десь провалився по шию у крижану рідину. Канава, повна вищерт, грузька, із стрімкими краями, але, на щастя, заросла верболозом; учепившись за гілки, він насилу виліз з цієї пекельної глотки. Нарешті очі звикли до темряви і почали розрізняти обриси великих предметів, та однаково якась гидота вихоплювалася звідкись і збивала його з ніг.

Вибрався на осінню ріллю. Вже не біг, ледве волочив ноги. Тонка кірка замерлої землі не витримувала ваги тіла, ламалася під чобітьми. Зрідка, до смерті перелякавшись шуму своїх власних кроків, він завмирав і вслухався в темряву, яку розривали постріли й ракети, — чи не женеться хто, чи не оточують, не чатують десь далі? Підозрілий звук, кудь, що замаячив поперед, кидали Адомаса на землю, і він, сам розуміючи безглуздість цього, якийсь час плазував, як сполоханий болотяний вужак. Минуло хвилини десять, до півночі було ще далеко, але йому здавалося, що ось-ось світатиме. День, який досі приносив заспокоєння, свободу від нічного марення, тепер принесе ще й порятунок. Він відчував наближення рятувального дня. Десь за його спиною, за селом, займався ранок. Повільно розгорався, як роздмухане горно, заливаючи бляклою синявою чорне небо. Здивувався, згадавши, що схід не там, а обернувшись, аж сторопів: горів масток. Постріли чулися вже далеко, біля села; здавалося, стріляють звідусіль, кільце оточення звужується, сходиться до центру, де копошиться він, Адомас. Йому скрізь ввижались партизани. Навіть на цьому глухому хуторі, від якого вітер приніс мирні запахи диму й хліва, де в своїй буді безтурботно дрімав пес, а в хату крізь щільно завішені вікна не долинав жодний підозрілий звук. Чи постукав би він у чужі двері — згальблений, нечванливий, — коли б не падав з ніг і не був такий принижений,

що вже байдуже було ще раз зазнати приниження — тепер від самого себе? Ніколи в житті він не говорив з такою ганебною покірливістю, як зараз, стоячи на ганку і слухаючи, як тупцюють клумпи в сінях... Селянин пустив його не одразу. Тремтіли обоє — один по один бік, другий по другий бік дверей, — хоч і були знайомі. А коли відчинив і побачив — безбройного, забрьоханого грязюкою з голови до п'ят, — не схотів визнати за начальника поліції. Довелося як слід потрусити за барки цього безголового селянина в накинутому на плечі кожусі, аж поки витрусив коня. А сідла, негідник, так і не дав. Може, воно й на краще: тепло тварини зігріло його, він підбадьорився. В свідомості чогось промайнула картина — в дитинстві у зливу він їде верхи з вигону. Мабуть, нагадав йому про це запах одягу, що сохнув, а може — веселе форкання й чвакання копит по підмерзлій грязюці. Але це тривало лише одну мить. І він знову побачив зал маєтку, зіщулені постаті попід стінами, Кучкайліса — чучело, що теліпалося на люстрі. Побачив і себе так виразно, наче стіни були всі завішані дзеркалами. Без ремня й шивелі, в пом'ятому, розстебнутому мундирі, в спущених галіфе. Herr Polizeichef... Карикатура на лана начальника поліції... Їм і цього було мало. Хотіли, щоб він упав на коліна, цілував їм чоботи, як староста. А дзуськи! Тримався до останнього, намагався не бути схожим на Кучкайліса, який здох, як тварина. Пнувся-пнувся, а до кінця не дотягнув. У ньому сидів стриножений близькою смертю заєць, який при першій же змозі чкурнув у двері, дбаючи тільки про врятування своєї шкури. А поруч же стояв Фрейдке! Коли вдарили у вікно, вони всі обернулись туди («Ох!» — крикнув білявий); хряснути б у щелепу, вихопити автомат — і тоді вже в двері. Ні, не в двері, а спершу дати чергу... Скосити б усіх до одного. А він утік, як хлопчисько, вибивши шибку. З порожніми руками і, можна сказати, з повними штанами. Який вигляд він мав перед отим селянином, що просмердів салом? Побитий кріпак, що втік від ката. «Допоможи, душко, врятуй... Бандити!» Отак-то, в такий час людині без зброї гріш ціна. Нуль без палички! А якби в нього був автомат, хіба мчав би він тепер через поля, не сміючи навіть на шлях звернути? Ні, він повернув би цю шкапу назад, точно, повернув би! А може, і сідати на неї не довелося б. Не тікав би, висолопивши язика, через поля, не плазував би на череві, як ідіот... Вернутись! Безперечно, там уже

німці. Попалися, голуб'ята! Ох, з якою насолодою узяв би він пістолет і випустив би цьому білявому в потрухи всю обойму! А потім прицілився б у Марюса і тримав би палець на спуску, аж поки в того від страху очі б на лоб полізли! Собаки! Не чекайте пощади! Ще покви-таємось!..

Адомас, розлютившись, спинявся, щоб повернути назад, але щоразу невидима сила штовхала його уперед, і він, стусаючи п'ятами коня по змилених боках, знову мчав навпростець через поля до вогнів Краштупеная.

...У кухонному вікні світло, двері не замкнені.

Найменше йому хотілося, щоб Мілда побачила його таким. Але вона стоїть обличчям до дверей, відчинених у передпокій. Причепурилася — ось-ось піде. Або щойно прийшла! З гостей чи з побачення; на її губах ще горить чужий поцілунок...

Міг проскочити в свої кімнати. Звідти, взявши сухий одяг, — у ванну. Але з кухні полинули теплі домашні запахи, заступили шлях. Він одразу сп'янів, — нервове напруження спало, далось взнаки випите у старости. Став на дверях, визивно дивиться на неї. Обличчя надзви-чайно бліде! Очі мертві, як у манекена. Крижана статуя. Мабуть, такий вигляд має людина, кинута в дослідну камеру (про неї якось проговорився Дангель), де температура близька до абсолютного нуля... «Торкни її ручкою пістолета — задзвенить, як бурулька».

— Добрий вечір, пані, — чує він свій голос. — Вас не дивує, що я в такому вигляді?

Вона мовчить. Але очі ожили — в них таке презирство, що він на мить замовкає.

— Я попався їм у лапи. Із зашморгу вирвався. Хоч тобі це байдуже. Інша річ, коли б зараз зайшов Гедимінас і, погираючи ручки, промовив: «Моя любя, Адомас Вайно-рас дуба врізав!»

Мілда обернулась. Повільно, ніби повертали статуетку на незмащеній осі. Сповільнені рухи. Адомас бачить про-філь обличчя, що повільно пливе, складені на животі руки, бліду раковину вуха. Спина! Нічого не скаже жінка-ма-лятко... Ще мить — і вона зникне за дверима, що ведуть на веранду.

— Мілдо!

Його голос, мабуть, пролунав якось незвично — вона

спинилася і повільно, на невидимій осі, повернулася назад. Стоїть боком до нього — він бачить праву половину її обличчя.

— Мілдо, ти з тими, хто відрікся од мене, але мені не байдуже, що ти про мене думаєш. Можеш ненавидіти, засуджувати... Тільки не зневажай — я не заслужив цього. Сьогодні вранці я хотів застрелитись. Злочинець, від якого відцуралися всі... Та коли попав до них у лабеті... Бачила б ти, як з нас знущалися! Вони повісили на люстрі Кучкайліса, а на другій висів би я, коли б не щасливий випадок. Сам винен, тоді пожалів Марюса, а він сьогодні мене повісив би! Ні, Дангель так має рацію: їх треба знищувати! Без жалю! Душити, як блощиць, не чекати, поки вкусять. Усіх чисто. Я не жалкую, що робив те, що ви називаєте злочином. Я не вбивав, я боронився,— серед них багато Марюсів, і кожний, використавши слушну нагоду, скрутив би мені в'язи. Чи здатна ти це зрозуміти нарешті?!

— Мені пора, пане Вайнорас.— Плече повертається, наче хтось натиснув на пружину, яка її — чорно-білу базальтову статуєтку, — повільно повертає спиною до Адомаса і заштовхує в невидиму нішу.

Він підскочив до неї, вхопив за плечі. «Яка дурниця... Навіщо це? Не варто!» Але нічого не міг із собою вдіяти. Вуха заклатало, чує знайомий дзвін, на очі напливає рожева пелена.

— Куди це ви зібралися, моя пані? — рвучко повертає її обличчям до себе. В кімнаті чути запах її тіла. Сліпуча білість шиї, неосяжні блакитні очі. Фарфорова лялька, сама чистота й непорочність! Стиснути в брудних обіймах, та так, щоб аж до мозку кісток дійшов бруд!

— До Дангеля. Заходив. Запросив на ранок.

Свіжопідфарбовані губи скривилися, але не від страху — вони нахабно посміхаються. Все обличчя — від підборіддя до коріння волосся — скривилося в дикій, незнайомій посмішці. Адомас навіть відсахнувся — стільки ненависті на цьому перекошеному обличчі.

— Повія! — кидає він, задихаючись. Рожева імла згустилася, але він ясно бачить чорні тіні у неї під очима, підозрілу червону пляму на підборідді.— Сука! Маленька покусана сука. Хто вкусив тебе за обличчя, паскудо? Пан поет?

— Ні, твій Дангель.— Слова зливаються в гадюче сичання. Кожний звук — отруйний пловок в обличчя.—

Компаньйон вашого акціонерного товариства по вбивствах. Хотів зі мною переспати.

— Набивала собі ціну?

— Ні. Подумала, що у нього буде зручніше. Пустити мені пора.

Адомас притягає її до себе. Вона так близько, що він відчуває її дихання.

— А що скаже Гедимінас?

— Гедимінас зрозуміє. Для його ж блага.

— А може, цей вечір віддаси мені? На прощання. Що не кажи, а я був твоїм чоловіком.— Він уже не чує свого голосу. Її обличчя розпалося на шматки, розпливлося. Видно податливу білість шиї, губи й очі, що загубилися в рожевому тумані.— Що тобі, суко, одним більше чи менше.

— Не можу розчарувати Дангеля.

— Брешеш! — В очах потемніло, рожева пелена затягла все. У вухах дзвін.— Брешеш! Брешеш! Брешеш!

Коли пелена розвіялась і Адомас отямився, він відчув, що тримає в долонях щось податливе й ніжне. Потім побачив свої руки. Чорні, вкриті корою грязюки. Між розпухлими пальцями білі смужки. Її шия! Здивовано дивиться він на маленьку голівку, схилену на плече. Губи напіврозтулені, як для усмішки. А може — для прокляття? Очі згасли, в них блакитне місячне сяйво.

«Господи... Невже?..»

Скам'янілі лещата ослабли; він відчував порожнечу; в кожній жилі, в кожному м'язі, у всьому тілі, від голови до п'ят; порожнеча до самісінької підлоги. Кривавими слезами плакати б після того, що вчинив. Вибігти на вулицю, кричати! Але він не може зрушити з місця. Промайнула думка, що в шафі стоїть недопита пляшка. Бачить блакитну етикетку і віяло білого волосся на підлозі. Округлу рожевість колін. Ніжну, вже трохи збляклу рожевість колін, підкреслену чорним крепом задертої спідниці. Все бачить, хоч дивиться в кухонне вікно,— чорний квадрат; полірована мармурова плита на зарослій могилі.

— Заарештувати вас, пане Адомас? — здивувався Дангель.— Nein, mein Freund! ¹ Доцільніше було б відправи-

¹ О ні, мій друже! (Нім.)

ти вас у батальйон територіальної оборони, до братів литовців. Але гадаю, це хибний шлях. Адже ви не вбили, ви тільки усунули перешкоду, що заважала вам цілком віддатися службі. Мені щиро жаль пані Мілду, але не можу не висловити свого задоволення, коли бачу, що мої сентиментальні друзі перетворюються на справжніх чоловіків. Годі! Заспокойтесь! Ви тут ні при чому — вона сама вкоротила собі віку. Для цього у неї було досить причин. Ви мене зрозуміли, Herr Polizeichef? До-сить причин.

Розділ четвертий

I

Село здригнулось, зіщулилось, почувши перші постріли. Жінки заходилися щільніше завішувати вікна, чоловіки перестали сукати мотузи, а ті, кому випало в цей час бути у дворі, поховалися в хати. Але були й цікаві, які звикли кожну справу з'ясовувати до кінця. Не слухаючи голосіння переляканих дружин, вони натягали на в'язані светри піджаки, поверх них — кожухи і виходили за двері.

Десь біля маєтку гримів бій. Все частіше прошивали повітря автоматні черги, переплітаючись із тріском кулеметів. Спалахували ракети, зрідка чулися глухі вибухи. Нарешті густа темрява посвітлішала — над маєтком, дедалі ширше розгораючись, розгорталось трепетне віяло вогню.

Лісовики! Маєток підпалили!

Всі, хто був на вулиці, прожогом кинулися в двори, зачинилися в хатах, погасили лампи, хоч через щільно завішені вікна і так не проходило світло. Скупчувалися усією сім'єю в кутку, молилися, ляяли чимдуж ліс. Недоумки! Знайшли кого зачепати, — самого пава Петера фон Дізе! Не доведи господи, якщо вбили...

До ранку мало хто склепив очі, хоч гуркіт бою давно вщух. Раз у раз підбігали до вікон, виглядали, відгортнувши ганчірку, а переконавшись, що все на місці, однаково не могли подолати страху, чуючи десь за околицею гуркіт військових вантажних машин та голосні команди.

Від собачого гавкоту, який жителям Лауксодіса заміняв коліскову, тепер по спині бігали мурахи.

Заспокоїлися тільки після останніх півнів. У дворах заблিমали ліхтарі, заскрипіли колодязні журавлі, запахло димом. В хлівах, почувши людину, заворушилася худоба, і кожне на свій лад вітало новий день. Село, осовіле після безсонної ночі, але сповнене надій, які прокинулися вранці, встало, щоб зустріти ще одну зорю, повіривши, що вона не буде останньою. Кому треба було до млина, той клав у гаманець дозвіл на помел, запрягав коней і складав мішки на воза, хто мав термінову справу в місті, теж намагався вирушити з дому ще затемна. Але раннім їздцям довелося вертати: одразу ж за селом наразились на німецьких солдатів. Ті переворухили поклажу, зазирали навіть під воза, ніби до днища прилип партизан, і, найретельніше перевіривши документи, наказали завертати голоблі і не показувати носа з дому. По дворах пролетіла страшна звістка: село оточено! А ще тривожніше стало всім, коли слідом за цим пройшла ще одна чутка: вночі партизани повісили старосту Кучкайліса, підстрелили пана Петера фон Дізе, а поміщицькі хліви та сінники згоріли до пня.

У печах погас вогонь, і, хоч була пора снідати, лише в деяких хатах сьорбали юшку з буряків. Та й ніколи було: ледве розвиднілось, на село рушили солдати. Наставивши автомати, з вівчарками на поводках, німці ходили з хати в хату, обшукуючи кожен закуток. Після них у хатах залишалися одчинені шафи, розкиданий по підлозі одяг, черенки посуду. І, звичайно, з комірчин зникало сало. Шалений гавкіт собак та поодинокі постріли, якими петерлячий солдат змушував навіки замовкнути бідолашного охоронця хати, злилися з кудкудаканням курей, дитячим плачем і криками розлючених есесівців; старі жінки не на жарт перелякалися, вирішивши, що настав судний день.

Коли в кожній хаті поперекидали все догори ногами, проштрикали вилами і прошили чергами з автоматів кожне підозріле місце в хлівах, на сінниках, у сараях, обшукали льохи й клуні, частина німців сіла на вантажні машини й поїхала, а ті, що лишилися, поділилися на дві групи і розмістилися в маєтку та в школі.

З того, як вони влаштовувались та що казали, усі зрозуміли, що німці оселилися тут не на один день.

Кяршіс никав, як чорна хмара, — дуже збитковою була для нього навала німців. Ще вдосвіта заколов свиню і обсмалив її в клуні. Запріг коня і перетяг тушу до сінника: звідси ближче до гарячої води, та й світла більше. Гострив у дворі сокиру (зараз допоможе дружині розбирати тушу), і ось на тобі — четверо. Залізні дула на животах, вівчарка. «Де партизани?» Кяршіс мало не розсміявся. Так і хотілося сказати: «Ідіть дивіться, знайдете одного неживого, лежить обсмалений на возі...» Але німці не чекали, поки він одкриє рота, двоє зайшло до хати, двоє — в комору. Звідти — на сінник, на тік, у лазню. Обнишпорили хутір (собака за ними, висолопивши язика), покрикуючи, брязкаючи автоматами. І знову всім ніби магнітом на сінник потягло. Думав, помітили щось підозріле; обстріляють складене сіно, як робили в інших, а то й примусять переворухити. Та де вже там! Забули навіть, за чим прийшли, — свиня їх спантеличила. Гаркали, обступивши тушу, наказували швидше потрошити, а один, чимось схожий на свою вівчарку, яку тримав на поводі, широко усміхався і дивився голодними очима на ноги Аквіле, поки та, схилившись над тушею, віддирала од почеревини здір. Один з них вийшов, підїхав до дверей сінника на мотоциклі. А Кяршіс тим часом відрубав окіст, звалив його на плече, несе до хати, але той, із собачою мордою, вже біг назустріч, показуючи на коляску мотоцикла. «Покукай — так я тебе й зрозумів...» Проминув його, але німець так стусонув дулом автомата, що коліна підігнулися. Спотикнувся, окіст, можна сказати, сам ускочив у коляску, хоча по горлу наче ножем різнули — ніби зрослося воно з цим шматком м'яса, і тепер його розірвали. Зате другий і третій окісти пішли легше, а коли почав складати поверх них шматки сала, робив це вже автоматично, спонукуваний єдиною думкою: «Господи, зроби так, щоб я швидше прокинувся, ох, збуди мене, царю небесний...»

Навіть хребтини не залишили, нехристи. Легені, печінку — і те зжерла вівчарка. Тільки кишки, ноги та голова із скрученими від вогню вухами. Холодець, хай їм чорт! Кров'янка! А де ж двигун? Віддав учора, дурна голова, півсвині. А цю обіцяв завтра привезти. Не пізніше, як завтра, тому що той чоловік не може довше тримати двигун. Де тепер свиню візьмеш? Не треба було сало на ганчірки міняти. Розкидали геть-чисто... У комірчині тільки на страву, та й то не густо. Тепер уже не скажуть

сусіди: у Кяршісів борщ жирний. Якщо комірчину підчистити, може, й зібрав би... Але ж умова була — свіжина. Та й де це чувано — роздягатись до тіла? Невже, як біда притисне, іти жебрати по сусідах... А німці під кінець зовсім знавісніли. Чого доброго, ще затримаються на селі... Ох, не доведи господи, з кісточками зжеруть, чортове поріддя.

— Обідрали як липку.— Сумно дивиться на скривавленого воза. Гаряча райдуга спалахує перед очима, видушуючи сльозинки, і вони одна за одною збігають по щоках, застрягають у заростях щетини. Такі ж важкі, так само обпікають серце, як в той день у Краштупенаї, коли він упав на коліна перед Аквіле, оплакуючи спадкоємця свого господарства.— Таку свиню... І не подякували... Сам, своїми руками, злодюгам віддав...— Скрипнув зубами, схопив сокиру, замахнувся.— Одрубати такі руки!

— З глузду з'їхав!..— Аквіле підводить голову від миски, в яку збирала залишки. Здивована, але майже весела.— Тільки б того й лиха, що свиня...

— Що?! Що?! — ледве вимовив він, ошелешений зрадницьким спокоєм дружини. Глянув на миску, побачив міцні, полаковані кров'ю пальці, і незчувся, як сокира вилетіла з рук і вп'ялася в одвірок.— Ох, це їй ще не горе! Ще їй мало! Мабуть, хочеш, щоб останню забрали? Подумай тільки: годуй, старайся,— куди веселіше плювати в стелю. А жерти що будеш?

— Помовч! З голоду ще не вмираємо.

Хоч того й не було, а йому здалося, що вона усмінулась. Хотів узяти віжки, якими витягали свиню з хліва, та й стьобнути по зігнутій спині. Вперше відчув таку злість, просто ненависть до Аквіле, що злякався сам.

Схопивши якийсь шмат м'яса, вийшов із сінника, кинув Тигрові і, витираючи рукавом мокрі щоки, постояв, аж поки нес поїв усе. На хуторі сила роботи — яблуньки не обв'язані на зиму, двір не прибраний, пора б уже тіпати льон,— але не хотілося ні за що братися. Так і промучився цілий день, не знаходячи собі місця. А коли настав вечір і в школі дружно заспівали німці, він довго стояв на ганку, стогнав і лаявся. Ох, і веселяться ж злодюги, нажершись чужої свинини... Бодай вона вам бочком вилізла, ага, бодай вам кишки скрутило! Не журись, господь справедливий, не мине вас кара, не споді-

вайте. Росіяни вже дають жару, Натиснуть і англійці з американцями. Як здушать з обох боків, усе виблюєте, паразити, що пожерли.

II

Другого дня після обіду ховали Кучкайліса. Народу зійшлося багато; німці суворо наказали всім, хто на ногах, вшанувати старосту, який своєю смертю довів, що чесно служив рейху і новій Литві. У всякому разі так висловився представник дивільної влади з Краштупеная в своїй промові над могилою. Ксьондз був стриманіший — не вихваляв небіжчика, сказав, що його добрі й лихі вчинки зважить сам господь, — але не міг не висловити обурення: в його парафії таке коїться! «Будьте пильні, дорогі парафїяни! Диявольське насіння не спалене до останньої зернини, плевели не одвіяні. Бо коли б наше поле було чисте, брати во Христі, блудні сини, замість того щоб блукати по лісах та проливати кров ближнього свого, смиренно сиділи б удома і хвалили господа, віддаючи богові богове, кесареві — кесареве».

Поки відбувалася церемонія, поліцаї сновигали в натовпі, а трохи далі, за огорожею, з автоматами наготові вишикувалися німецькі солдати. Люди тривожно презиралися, гомоніли. На якого дідька їх сюди пригнали? Щоб уклонитися шкуродерові Кучкайлісу? Надто вже німцям важливо, що якогось їхнього холоуя порішили. Настрахати? Так, хіба що настрахати. Але пильнуй, щоб не почастивали ще пострілами в спину, коли почнемо розходитися з кладовища... А ці лісовики зовсім здуріли. Таку біду на село накликати! Не могли вбити десь на дорозі, далі від житла. Та де там! Ім, бачте, треба так ударити, щоб у всьому повіті земля задвигтіла...

— Через нього, Вайнораса, уся буча... — чує Аквіле перешіптування за спиною.

— І вигадали ж таке — суд влаштували! Комедіанти...

— Хто цю комедію бачив, каже, не дуже весело було.

— Зовсім озвіріли люди.

— Але ж є за що. Марюс, Фрейдке. Інші двоє незнайомі. Один, кажуть, на Івана схожий, знаєш, на того полоненого, що у Кяршіса був. А ось Нямуніс із Бергманом — це точно.

— Жертва більшовиків... нещасний мученик...— Над людськими головами, плутаючись у хрестах та стовбурах сосон, лунає голос ксьондза.

— Та-а-ак... А всі думали — Марюсові кістки давно згнили. Воскрес...

— Отакої!

Аквіле втягає голову в плечі, насуває на очі хустку. Добре, що Кяршіса немає коло неї. Кам'яний хрест, на щастя, поряд — є до чого прихилитися. Серце гуркоче, як міст, через який мчить потік машин. Перед очима танцюють хрести й дерева, що височіють над натовпом.

— Вічний спокій дай померлим, господи, хай святиться їм вічний упокій,— наче з того світу, з вічності долинає голос ксьондза. Вчасно сказав, тому що ноги більше не тримають Аквіле. Впала на коліна разом з натовпом. Губи ворухаються, повторюючи слова молитви, але зміст не доходить до неї.

— Бач, шана яка...— буркнув хтось поруч.— Євреїв настріляв без ліку, а сам у зашморгу кінець свій знайшов, та ще й без святого причастя. Таких тільки на Французькій гірці...

— Та й там найпослідущий покійник кращий від нього буде...

— Не дуже приємно покійному Яутакісові під ним лежати...

— Обоє рябое...

Аквіле, зігнувшись, стоїть на колінах — жмуток трави, прибитий дощом до землі. Пісок холодний, занили коліна. Холод повзе вгору, охопив стегна, попереk, ось уже добрався до плечей. Наче це її закопують. Крик Йовасе Кучкайлене під скрегіт лопат, під затихаючий псалом: «І мене, і мене разом з Пятралісом! Не жити мені більше, у-у-у-гу-гу-гу. Прокляті убивці, душоуби... У-у-у-гу-гу-гу...» Убивці... Марюс — убивця... Руки, такі завжди ласкаві... Живий! Кукса, коли полонені втекли, щось бовкнув, але вона боялася навіть подумати про це. «Що б ти зробила, Аквіле, коли б раптом — грюк! — до хати Марюс? Добрий вечір! Як наш хлопчик росте?» Розгнівалась: от хамло! Не може пробачити, що довелося відробляти за Нямунісову хату. «Іди ти к бісовому батькові. Ні живим, ні мертвим немає від тебе спокою». Розсміявся своїм гидким сміхом. «А ти в нього на поминках була? Отак. Язиком людяну легко закопати, бодай тебе грім побив». Пішов. Потім Кяршіс цілий вечір бурчав. Більше той ані слова

про Марюса не сказав, але натяк кліщем уп'явся в душу: певна річ, такі слова на порожньому місці не валяються, Кукса знає більше, ніж з язика злетіло. Мучила тривога, Аквіле не могла позбутись думки, що Марюс може бути живий. А виходить, так воно й є. Не тільки сам живий, але й іншим зашморг на шию... Якби Адомас не втік... Заслужив, нема що й казати, але ж брат! Подумати страшно, що Марюс міг його... з одного ж села, разом росли. Господи, час який... А може статися так, що доведеться ще з ним зустрітись...

Від цієї думки серце перевернулося в грудях. Благас бога, щоб ніколи цього не сталося, щоб він не вернувся; потім, злякавшись лихих думок, просить небо простити її і не сміє до кінця висловити нове, несподіване бажання. Сама не розуміє, чого хоче. Почуття переплелися в клубок. Страх і радість, надія і відчай, збентеження і ненависть, любов... Так, пожила оце з Кяршісом і тепер може напевне сказати, що Марюса вона таки любила.

Поруч хтось кашлянув.

— Ох, заснула, чи що? Ходімо материну могилу подивимось.

Кяршіс. Сірий з обличчя, згорблений.

Аквіле повільно підводиться, тримаючись за хрест. Кінець. Вішалника поховали. «За упокій» проспівали. Білий стихар ксьондза у супроводі жінок рухається до воріт кладовища. Натовп розсипався на групи — хто одразу додому, а хто ще одвідати могили родичів. Поліцаї теж десь поділися.

— Ходімо,— каже вона.

Серед дерев, біля муру, загубився похилений дерев'яний хрест. Йому сто років, не менше,— зовсім ветхий став.

«От забагатіємо, поставимо гарний пам'ятник, всьому кладовищу на диво»,— не раз казав Кяршіс, коли вони приходили сюди. А тепер тільки тяжко зітхає, хреститься і, ставши на коліна, шепоче молитву.

Аквіле примостилася поруч. Теж ворухить губами, але думки далеко від божого світу. «Радій, Маріє, благодаті повна...» Марюс... Ось могили Нямунісів. Батько. Генуте. Чи прийде колись Марюс уклонитися їм? «Лежати мені тут, серед Кяршісів, а могла бути там моя могила...»

— ...Життя вічне. Амінь.— Кяршіс широко перехрестився, підвівся, і Аквіле разом з ним, хоч свої молитви ще не закінчила.— А твоїх одвідаємо?

— Мої ще живі. Та там і немає нікого з батькових родичів, тільки рідня Катре Курилки.

— Усі померлі людині рідня.

— Як хочеш. Можемо не заходити.

Біля могили Нямунісів зупиняється, дивиться на почорнілий чавунний хрестик. У день поминання померлих поставила тут свічку. Навесні знову треба посіяти руту й гвоздику. Так, якби не війна, тут, під цією кривою сосонкою, було б місце і її вічного спочинку. Раптом її наче струмом ударило. Спалахнула люття — невідомо на кого й за що. Обернулась до Кяршіса і, дивлячись на нього примруженими очима, процідила крізь зуби:

— Чув, що люди кажуть? Марюс...

Так, напевно, чув. Знас. Ховає очі. Похилі плечі перекосились, як зірвані з завісів двері.

— Та ось, кажуть. Усіх наймитів зігнали. Цей Кучкайліс... його робота...— віддирає слово за словом, наче за сохлу пов'язку від рани.

— Кучкайліса ніхто не жаліє.

— Ох, але ж людину, не свиню забити.

— Правильно зробили. Собаці собача смерть,— підвищує голос Аквіле, сама не розуміючи, який дідько тягне її за язика, але відчуваючи солодку втіху, яка тепер часто охоплює її, коли вона мучить чоловіка.— Навряд чи одробить тобі Кукса навесні за Нямунісову хату, якщо справжній господар об'явився.

Кяршіс навіть рота не розтулив. Повернувся, іде, зігнувшись, по стежці. Довгі, важкі руки висять, як у опудала на городі,— здається, хтось невидимий піднімає за нього клишаві ноги, взуті у високі чоботи.

Аквіле — за ним. Кам'яні надгробки й хрести. Шліфований і нешлифований мармур. Чорний, рожевий. Де-неде овали фотографій під склом. Залізні огорожі, лави, горщики з квітами, прибитими першими приморозками. Залізний хрестик — робота сільського коваля,— встроплений в чотирикутний гранітний постамент. За ним — дерев'яний, високий, до нижніх гілок сосни; під залізним козирком ховається од вітру ветхе розп'яття. І знову мармур, огорожа, що захопила стільки місця, що й на чотирьох вистачило б: міцний хазяїн. Тут-таки, за рогом каплиці, біля самісінької стіни божого дому, буде могила Яутакісів. Чорна гранітна плита підтримує масивний хрест. І напис з помилками: «ТУТ ПОХОВАНІ... СПИТЬ СПАКІЙНО, ДАРАГІ БАТЬКИ. ЗАСМУЧИНА ІДИНА

ДОЧКА КАТРИНА ЯУТАКІТЬ». Мабуть, рідня того Яутакіса, колишнього старости, на якого сьогодні поклали Кучкайліса.

Кяршіс зупинився, хотів був обернутись, але чоботи самі пройшли далі. Щоправда, спина випросталася і обидві руки сховалися в кишені.

— Слава Ісусу Христу,— його голос.

— ...На віки вічні. Амінь,— відповідає йому хтось.

Аквіле наче холодною водою облили. Вернутися б назад! Але Кяршіс уже став на коліно перед пам'ятником, хреститься, і їй залишається наслідувати його приклад. Поки вони моляться, батьки, що вже виконали свій обов'язок, сидять на лаві й мовчать. Аквіле ніяк не може скінчити «Отче наш». «І принесла ж нас сюди нечиста сила. Все через цього Пеле. Пеньок необтесаний!» Кяршіс підводиться, а вона не поспішає: нехай почекає Катре Курилка, якщо їй приємна ця зустріч.

— Сідай до нас, зятьок.

«Зятьок»... Не вірять своїм вухам. Не слова, м'які будочки, обсипані цукром.

— Добре, що покійних родичів не забувасте.

— Ох, треба... Всі там будемо.— Кяршісові чоботи потупцяли на місці й нарешті заспокоїлись. Сів.

— Що правда, то правда. Ось і я — сиджу й думаю: недалеко вже той божий час, коли ляжу поряд із своїми батьками.

— Ви ще міцна, увесь Лауксодіс переживете,— Кяршіс нахилиється, мабуть, цілує руку,— чути цмокання та захочувальний протест:

— Не треба, зятьок. Не треба. Тепер не цілують рук літнім людям.

Йй-бо, всі сільські собаки здохнуть! Не інакше — святий дух на Катре зійшов!

Аквіле через силу підводиться. Ці троє теж підвелися з лави. Кяршіс з батьком скраю, мати посередині. Вся в чорному, змарніла. Обличчя пожовкло, очі ще глибше позападали, ніс видовжився, загострився. Люди казали — хворіє. Голова болить, не спить...

— Добрий день, татку...— Аквіле обнімає батька, цілує, нахилиється до руки.

Мати теж подала руку. Схудлу, кощаву й холодну. Аквіле стримано доторкнулася до неї губами. Її серце не тьохнуло, і відчула вона, що тепер у ньому більше байдужості, ніж злості,

До шляху йшли разом. Мати скаржилася, що не може знайти управи на Юргіса та Юсте— у одного книги, у другої танцюльки в голові. Зате про Адомаса — ні слова. Запросила заходити. Все ж таки рідня. («Хоч-не-хоч, а богом зв'язані...») Мовляв, нема чого образи таїти в такий час, коли, лягаючи ввечері, не знаєш, устанеш вранці чи ні. Потім вона смикнула Аквіле за рукав, вони трохи відстали, і тоді мати пошепки сказала їй на вухо про Марюса. Бачиш, з яким бандитом мало не зв'язалася! Тепер вона вже розуміє, що була несправедлива до Кярпіса. Сам господь бог послав їй такого чоловіка. Серйозна людина. Старанний, совісний, хазяйновитий. За таким — як за муром. Ось нехай тільки спокійніше стане. А тоді й про посаг подумаємо. Адже не голодранка вона, з міцно-го господарства.

— Та й ми хіба не батьки, хіба совісті у нас немає, щоб рідну дитину з порожніми руками вирядити, як підкидька якогось. Тільки будь розумна, тримайся далі від цього душогуба клятого. Що було, те сплигло, а про синючка... Усі діти є діти... хто викохає, той йому й батько. Та що це я завела... Може, ще змилюється господь, і витягне ноги той душогуб. Адже ще не кінець, ще йде війна. Господь не дозволить, щоб стільки добрих людей померло, а такий лишився. Ні-і, змилюється всевишній, почує. А може, й почув уже: кажуть, одного з тієї зграї німці взяли.

— Взяли? — збліднувши, перепитала Аквіле.

Мати кивнула, і більше про Марюса мови не було. Наче його доля вже вирішена, а якщо й ні, то рано чи пізно кінець прийде, і немає чого про це язиком плескати.

— ...Таку свиню! — говорив Кярпіс, йдучи попереду. — Чотирнадцять пудів було...

— Та годі тобі, зятьок, про свиню... У людей голови летять. Другу вигодуєш, — заспокоював батько.

— А німці теж злодій на злодії, — озвалася Катре Курилка. — Торік нам за справного коня пикапу якусь втелющили, а вчора, поки цих бандитів шукали, гуску поцушили.

— Не тільки у нас, рідко в кого вчора чогось не взяли. Кажуть, знову комісія буде, коней оглядатимуть. Тоді вже не один заплаче.

— Такі, як ти, й заплачуть! — одрубала чоловікові Катре Курилка. — Тямуций господар цвях у копито, окіст комісії — і разом з конем додому.

— Ох, голода вигадлива, матінко,— заступився за тестя Кяршіс.— Хитрують люди, що тільки на думку не спаде. Але й німець розумніший став, жорстокіший став. Хіба раніше таку свиню, як моя... Задурно, і не подякували, нехристи...

Розмовляючи так, дійшли до роздоріжжя. Вайнорасам — ліворуч, через село, а Кяршісам — прямо, понад берегом озера, на свій хутір. Коли прощалися, Катре Курилка ще раз нагадала, щоб не гребували, заходили.

— Давно так треба було,— сказав Кяршіс, коли вони залишилися вдвох. Він увесь сявав і дивувався, що так несподівано помирився з батьками дружини.

— Стара сказала, когось з партизанів німці забрали,— вирвалось у Аквіле.

— Ага. Гудвалісові поліцай казав. А другого — на місці. Самі шкуру підставили, поки мудрували.— Кяршіс не приховує задоволення, а Аквіле в його голосі почула ще й невиразну надію.

— Що ти кажеш! Двох...— Аквіле почекала, поки заспокоїлося серце, а потім байдуже додала: — А може, німці всіх спіймали...

— Не спіймали, то спіймають. Така сила війська, собаки. Людина не голка,— з глибоким переконанням відповів Кяршіс.

І знову, як недавно, на кладовищі, Аквіле охопила раптова лють.

— Навіщо тоді вдарив у пику Кучкайліса, якщо сам крові радієш?

Кяршіс закашлявся, аж вуха посиніли.

— Радію чи не радію, а буде, як має бути, ніхто мене не спитає, кого пустити в ліс, кого застрелити, а кого живцем узяти, ага.

«Що правда, то правда,— подумала Аквіле.— І все ж таки ти спав би спокійніше, коли б з тих двох, яких схопили німці, один був Марюс». Треба було першою піти з кладовища, не чекати, поки Кяршіс пристане до старих, підстергти Куксу і обережно, манівцями... Вони ж із Марюсом щирими друзями були! Та й взагалі у нього них.

День уже схилився до вечора. Сонце, що цілий день зрідка визирало з-за хмар, востаннє усміхнулося й залишилось за непроглядною целеною, як мідяк, що закотився за ватяну підкладку. Повіяв свіжий вітер. Повітря стало похмуріше, ніби густіше. Від озера долинав важкий шум

прибою; дощу не було, але в обличчя дедалі частіше бризкали звідкись налетілі краплі. Усе було, як і того вечора кілька років тому, коли Акви́ле йшла тут, берегом озера, а вітер жалібно стогнав у деревах, прибитих паморозю, і під ногами тихо шелестіла трава — квола, безкровна, як і вона, Акви́ле. Вона бачила припнуті на ланцюг човни, що гоїдалися на хвилях, і себе в одному з них. У лункій темряві величезним птахом ширяв він, Марюс. Вона вже не думала про пана Контроля і про те, заради чого прийшла на кручу. Йї було байдуже: тільки швидше б перекинувся човен! Вона пригадала казку. Адже там теж ревіла буря, була ніч, а герой казки носив такий самий гостроверхий капелюх з широкими крисами. Потім вона бачила Марюса без цього капелюха, та коли думала про нього, в її уяві звичайно спливав герой з казки. Чоловік, який теж прийшов з казки в осінню мряку і вернувся в неї, коли жаркий червень дзвенів косами на луках. І ніколи вже не прийде. Може, для іншої, але не для неї, Акви́ле. Сама зачинила двері.

Лаурукас, побачивши батьків, вибіг назустріч. Акви́ле схопила його на руки, притиснула до грудей, палко розцілувала. Потім, піднявши на витягнутих руках, довго вдивлялася в дитяче личко, — на неї дивився Марюс. І добре було знову притиснути до себе маленьке, важке, як ртуть, тільце, від якого раптом повіяло жаркими днями і ночами без сну. В сніях, здіймаючи хмари куряви, орудувала мітлою Юліте. З сестер вона найменше схожа була на Марюса. Хіба що очі. Акви́ле взяла дівчинку за руку і подивилася їй в обличчя. Жа́дібно, як спраглий на склянку води. Дівчинка кривлялася, вона була потворна, схожа на матір, але Акви́ле здавалося, що губи у неї Марюсові.

Увечері все падало з рук. Хоч за що візьметься, все не так. Подоївши корову, забула процідити молоко, кістки для собаки висипала свиням. Замочила м'ясо на завтра, але не в тій мисці, перекинула на полиці горщик з крупою. Згинь, пропади воно все! Вона згадала, що не збрала завидна яйця. Можна б залишити до ранку, але в хаті така задуха! Та й Кярпіс, сівши біля дверей, лагодить пастку на тхорів і тягне стару пісню про свиню, що так задурно пропала, та про невикуплений двигун... Краще вже вона засвітить ліхтар, обшукає сінник, залізе на горище. Хоч відпочине трохи від цього набридливого бубоніння.

А коли вернулась до хати — швидше, ніж збиралася, — в пелені не було яєць. Губи зробились білі, як стручки перестиглого гороху, ліхтар так і танцював у руці.

— Гарна пастка буде! — сказав Кяршіс. — Після війни тхореві шкурки підуть на вагу золота.

Ледве тримаючись на ногах, вона пройшла на кухню і, сівши на стілець поряд з піччю, довго сиділа, обхопивши голову руками. Кяршіс щось бубонів над своєю пасткою, та вона була сліпа й глуха до всього, що діялося навколо неї. І, тільки відчувши, що кров знову ходить по жилах, що вона вже може міркувати й діяти, не виказуючи себе, вона поклала в кишеню піджака електричний ліхтарик і, сказавши, що їй треба щось вийняти із скрині в коморі, вийшла за двері. Та коли повернулась — на цей раз затримавшись довше, ніж слід було, — у неї в руках, крім ліхтарика, нічого не було.

— Ох завдам, ох, завдам я тхорам жару! — весело погрожував Кяршіс, вовтузячись з пасткою.

III

Не треба було звертати на цей путівець. Міст ледве тримався, машини по ньому ніколи не їздили. А що лишалось робити? Звернути в алею, що виходить на битий шлях, де німці? Тільки самогубець міг на таке одважитись... За півкілометра, якщо проїхати через конюшинище, був брід. Ех, якби ж то згадав, що місток ненадійний... Може, й загрузли б, зате зараз усі були б укупі. Без бідолашного Ведмеда, звичайно. Так, Вайдотас часом буває надто необережний. Чому — він? Кожний з нас повинен був передбачити таку можливість. Добре, що машина нікого не потягла за собою в річку Сраую. Так чи інакше, вони були готові до такого повороту подій. Йому одному не пощастило, диявольськи не пощастило. Вони кричали, хотіли допомогти, але постріли чулися надто близько... До того ж він вирішив, що з ногою немає нічого серйозного. Уперед, вперед, хлопці, кожна хвилина дорога! Вони, напевно, вже виходять до лісу. На хуторі Кнюкшти чекають коні. Якщо німці не перекриють шлях, можна сказати — врятовані.

Знову спробував підвестися. Течія тут була слабша, дно твердіше, піщане. І одразу, застогнавши від болю, упав. Перелом кістки. Десь біля коліна. А може, тільки вивихнув?

І треба ж таке — просто на камінь! Якесь безглуздя! Біля порога рідної хати німцям у лабеті... Скоро вони будуть тут, побачать машину, що впала в річку, і, безперечно, акуратно прочешуть все навколо.

Ховаючись за кущами, почав посуватись уперед. Точніше кажучи, тримався на воді, а течія сама несла його вперед. Треба тільки остерігатись низько опущених гілок і не вилізати на середину річки, — воду зрідка освітлювали ракети. Перестрілка, що стихла була на хвилину, почалася знову. Певно, німці вже виявили машину. Вибух гранати. Кинули на всякий випадок. Боягузи! Так, вони там, біля містка. Біжать уздовж річки, обстрілюють кущі. Крики вже на тім боці: переправилися через Сраю. Тихше, тихше! — вони можуть бути й тут. Скоро — міст на шляху. Добре, що ракети погасли, та все ж тримайся ближче до берега, не вилазь з-під кущів. На мосту вони, напевно, виставили вартових.

Диявольські боліла нога, як на гріх, ударився коліном об якийсь корч на дні, а може, об камінь. Тьохнуло серце, потьмарилося в очах. Ставати на дно більше не намагався — і так ясно: якщо німці не витягнуть його, шлях скінчиться там, де кінчається Сраю, — в озері. Коли б знайти човна без замка! Перебрався б через Гілуже. А там уже й ліс. Коли ще його німці прочешуть... Дивне створіння людина: хоче будь-якою ціною бодай на годину відтягти смерть. Якби у нього був автомат... Треба було пошукати його біля каміння, хоча, скільки він пам'ятає, там вир, але нога усе сплутала. Так, кепські справи.

Ракети спалахували дедалі рідше, пострілів теж не чути. Одяг і взуття намокли, тягли на дно. Занили м'язи. Ніколи не думав, що в Срауї така холодна вода. Гріб руками і здоровою ногою і, розчепірівшись, як краб, намагався триматись на воді; де було мілкіше, відштовхувався від дна, і так, за течією, досить швидко посувався вперед. Щоправда, йому здавалося, наче він бовтається на місці. Тільки б не вхопила судома! Тоді він загине. На селі валували собаки. Десь зовсім поряд, у нього під боком, були хати, двори, тини з горщиками на них, у хлівах дрімали на теплому гної корови. От не думав, що людина може позаздрити корові. Теплуватий гній або суха солома. А виявляється, часом віддав би всі скарби за теплий закуток. Геть дурні думки, від них можна зовсім розклеїтись! В цій річці шість-сім за Цельсієм. Звичайно, вище нуля. Якихось тридцяти градусів не вистачає до температури

людського тіла. А холодно лише тому, що людина уявила собі, ніби замерзас. Був випадок, коли людині «відрубали» голову гусячим крилом. Може, і не варто було Ведмедеві потикатись. Але такий вже він був — ліз просто у вогонь, ладен був за друзів головою накласти. Якби помітили вони одразу, що його немає в машині, не лишили б його! А потім, після вибуху гранат, коли все зрозуміли, було пізно. Можна собі уявити, яку метушню зчинив! Вони виграли небагато, якихось дві-три хвилини, але в таких обставинах хвилини варті годин... Коли б не цей зогнилий місток... Спасибі, Ведмедю, спасибі, друже, ти нас виручив... Але, хай йому біс, чого він неодмінно повинен був загинути? Чудес не буває, та Ведмідь вмів творити чудеса.

Річище ручая розширилось, течія сповільнилась. Він прослизнув під мостом. Нога вже не діставала до дна. Так, скоро озеро, тут скрізь глибоко. Треба триматися ближче до берега. Чіплятись за нього руками й суватися вперед. Він майже не відчував рук. Правда, мало не зойкнув від болю, зачепившись за щось гостре — відшліфований водою камінь чи залізяку. Або за розбиту пляшку, кінець поламаної коси, покинутий дітьми. Пальці, мабуть, суцільна рана, та він намагався про це не думати, як не думав і про обличчя, подряпане гілками, посічене очеретом; тут, близько від озера, очерет стояв стіною. Все це пусте! Головне — не виколоти очей. Подумав, що треба було б перебраться на другий берег, поки річище не поширшало і в нього було ще досить сил. Почуття самозбереження — триматися далі від людей... Але там село, педалеко від озера, — і Кукса! Притулок, тепла постіль... Від цієї думки він мало не знепритомнів. Божевільний! Ити в свою хату, коли в кожному дворі стоїть по німцю. Занапастити Куксу, ніби він, якщо ти живим не дістанешся до Вентських лісів, не потрібний буде товаришам?! Як небагато треба людині, щоб украй розклеїтись.

Постріли ущухли. Зрідка спалахувала ракета, але далеко. Десь фурчали мотори, хтось ніби кричав. Вже ліниво гавкали собаки. Хлопцям, певно, пощастило втекти. Якщо з дурного розуму не посунуть у ліс... До ранку можуть пройти далеченько, а звідти вже як палицею докинути до болота, там є свої люди. Врятовані! Але що він робитиме, така руїна, якщо навіть і перепливе озеро? Все ж таки треба було триматися того берега. Там майже всі човни прип'яті. Понад берегом, понад берегом і дістався б до лісу. Не більше як півкілометра, а озером — майже два.

Це все обережність, страх, хай їм чорт! Знову і знову забиває голову усякими дурницями. Годі! Що сталося, того не вернеш. Хоч як крути, кінець один: чекати в сосняку за Гілуже, поки тебе зачепить німецька сіть, або витратити останні набої тут, на цьому березі.

Виліз на берег і хвилину лежав, як колода. Нило все тіло, навіть голова, хоч вона лише разів зо два поринала у воду. Вже забув, яка нога здорова. Почав гикати — в шлунок набрався холод. Йому здалося, що він видихав крижане повітря, і уявив собі свої легені, вкриті памороззю. Ну й нехай! Насамперед зітріємо руки. Почав хукати на них, приставивши долоні до губів. У темряві не видно, але вони були липкі, горіли, наче посипані жаром з печі, пальців він не відчував. Ще зовсім трошки погрітися треба. Качався, бив руками по боках. Вітер холодний, зате приглушує звуки. Немає злого, щоб на добре не вишло. Спробував розстебнути кобуру пістолета. Не зразу, але пощастило. Він уже майже хотів, щоб з'явилися німці. Гарний берег, зручна позиція для оборони. У нього тридцять набоїв. Якщо влучить одна куля з п'яти... Ні, його голими руками не візьмеш. Фінал зрозумілий — остання куля в скроню, — раніше чи пізніше, однаково його чекав такий кінець. Песиміст? Може. Коли людина змокла і змерзла, а смерть за плечима, не гріх захотіти, щоб усе швидше скінчилося.

Заціпенілі суглоби відпустило, м'язи вже не нили, хоч скроні все ще прошивав біль і злегка паморочилася голова. Він знову відчував своє тіло. Але від того, що виліз з води, змінивши плюс шість-сім за Цельсієм на два нижче нуля, легше не стало. Вітер пробирався крізь одяг, і Марюса кидало в дроз. Знайоме відчуття, а все ж краще лютий орловський мороз, коли ти в сухому, теплому одязі, ніж сушити його на собі на листопадовому вітрі.

Він сів, обмацав ногу. Розпухла, горить, наче на ній гарячий компрес. Треба все ж таки підвестись. Ойкнув і впав. Так, ліва нога взяла безстрокову відпустку. Та й навряд чи з неї повернеться... Але ж не можна так сидіти й клацати зубами; ніч не триватиме вічно. Уперся руками в землю і, волочачи покалічену ногу, порачкував до берега. Сухий льодок тріщав під ним. Часом руки вище за'ястя провалювалися в холодну грязюку, і йому доводилося обминати калюжу, замасковану травою. Потім почався порослий деревами берег. Тепер він повз повільно, раз у раз спиняючись і уважно оглядаючи кожну прогали-

ну між деревами, — чи не видно човна? В такому місці вони, звичайно, на ланцюгу, щоб не знесли хвилі, та не так уже й важко збити замок. Долоні перестали боліти, вони страшенно свербіли. Його тіло складалося ніби з окремих шматків: кінцівки, налиті розтопленим свинцем, кам'яна голова з вмонтованими скронями, тремтячий тулуб, зашитий у крижаній мішок. Дерева скінчилися. Смужка голого берега біля підніжжя похилого урвища і знову дерева. Здалося, що проліз два кілометри, хоч не просунувся і на триста метрів. Дивина — він не пізнавав цієї місцевості. Усе чуже, наче тут і не бував. Щось дерев'яне на березі. Весло! Уламок весла... Він лежав на боці, відчуваючи, що все буде не так, як він гадав, але ще не розумів, як саме. Якщо є весло, має бути й човен. Клацаючи зубами, дивився на чорну, бурхливу воду. Вітер віяв з того берега. З одним, та ще поламаним, веслом проти вітру! З таким самим успіхом можна спробувати вибрати ложкою озеро. Обійти берегом? За три-чотири години... Але що чекає його там? Якщо німці не прочісуватимуть лісу, загинеш сам від простуди. Навіщо мучити себе, адже в результаті однаково нуль? Тридцять набоїв можна витратити і не надриваючись.

Знову заходився качатись, плескати руками по боках, незважаючи на нестерпний біль у нозі. Але дрож не відпускав: його трясло всього, від голови до п'ят; здавалося, тіло розвалюється в суглобах. Мороз! Ось перед чим людина беззбройна. Наполеон забув про це, а німці гадали, що це їх не обходитиме. Коли б не промокли сигарети та сірники... Хоч один сірник, хай йому черт! Люди бояться вогню. Вогонь — це блаженство. Він тепер забував би руки по лікті в піч.

Запахло димом. Він здивовано підвів голову і почав дихати на повні груди. Безглуздя: адже вітер від озера, звідки ж узявся дим? Марення! Але пахло димом, це вже напевне! Берестом, оладками, хатнім затишком, хлівом. Теплим людським гніздом. Домівкою! Заскрипів зубами. Знав: це те саме, що переправлятися через озеро з уламком весла при вітрі, — а все одно повернув і поліз назад. Так, на широкий кінець, стерту лопать, можна спертись. Буде саме враз. Йому потрібна милиця. Підвівся, спираючись на весло, ступив крок, сам здивувався, що це так просто і зручно. Ні, весло задовге, а поламаний кінець гострий, влазить у землю. Зубами, бо пальці не слухались, розкрив ніж, а коли спробував стругати, нічого не вийшло:

руки закоцюбли. Гаразд. Потім, коли трохи відійдуть, адже й так можна шкутильгати.

Берег вигнувся, наче край миски. Знайшов похиле місце, поліз угору. Ні, не так воно просто ходити, як здалося спершу. Все ж таки, хай йому чорт, задовге. Десь праворуч, біля шляху, закричали, потім загуркотів мотор. Зовсім поряд. Німці! Напевно, вже оточили село, і він опинився в кільці. Прокляття! Спинився й безнадійно подивився на свою милицю. Небо трохи проясніло, між хмарами розсипались зірки. Мабуть, удосвіта підморозить. Пальці так закоцюбли, що тридцять набоїв для ворога не страшніші від гороху.

Нарешті вибрався з цієї миски. Ще не видерся на край урвища, а вже побачив якісь гірські хребти, що упиралися в небо, а над ними — дерева. Зараз, стоячи на весь зріст на урвищі, він уже знав, що це — дахи будівель. Незнайомий хутір. Як його не повірити розповідям старих про нечисту силу, яка вміє так зашлутати, що кружляєш навколо своєї хати, бачиш замість неї чудовий маєток і блукаєш так до півнів, поки пелена спаде з очей. Гаразд: Хоч би що там було, але тут живуть люди. Корови жують жуйку в теплому хліві, над хлівом — сіно; тепло, не завіває вітер... Ох і вітер! На березі захищали дерева, а тут, у чистому полі, відьомський шабаш. Земля тут мерзла, наче камінь. Немає потреби робити тупішим кінець весла.

Йому б обминути, — принаймні він казав собі, що повинен пройти повз хутір, — але вітер штовхав його просто в цей чортів маєток. Наче з обох боків поставили невидимий паркан, і він ішов, часом натикаючись на нього плечем, але не знаходячи дірки, крізь яку можна було б звертись. Він був майже задоволений, що є такий паркан, а вітер підштовхує в спину, хоч і не думав про це. А коли б навіть і думав, тіло, ніби зшите на живу нитку з окремих шматків, однаково виявило б свою волю: за деяких обставин логіка промерзлих легенів або порожнього шлунка сильніша за логіку розуму...

IV

Двері сінника сантиметрів на тридцять не діставали до землі, — мабуть, щоб провітрювалося приміщення. Що б там не було, він уже всередині, лежить на здоровому боці і вдихає м'яке повітря, що пахне сіном і дьогтем. Вітер

залишився за стінами. Ні, ще тягне з-під дверей, але порівняно з тим, що було хвилину назад, це, так би мовити, божественне дихання.

Ласкаво погладив своє весло: доля милостива, навіть людині, що йде прямим ходом до смерті, щось дарує. Полежав знесилений. Мокрий одяг дратував уже менше, трусило не так шалено, хоч усе тіло, як і раніше, колело крижаними голками. Якщо перестав гикати від холоду, це не значить, що можеш валятися, аж поки закоцюбнеш. Він підвівся. Хоч милиця є. Коли стоїш — тепліше, вітер дістає тільки до колін. От би пролізти в хлів, там можна притиснутись до коров'ячого боку. Ні-ні! Краще в кошару до овець. Тепла, кучерява овеча вовна — оце так... Маячня! Звідки йому знати, де у них хлів. До того ж біля хліва стоятиме собака буда. Це вже неодмінно! Так, вчасно згадав про пса. Найпевніше, за дверима у дворі денна загорожа для худоби, а праворуч або ліворуч — хлів. І собака на ланцюгу. Ні, тепер треба думати не про тепло, а про безпечне місце. Безпека... Він не міг стриматись і гірко посміхнувся. Людина повинна зробити все, що в її силах. Хвилину напружено думав, дивлячись на покреслену блакитними смугами темряву. Зрозуміло: загорожа за цими дверима. Хлів, пес. Вітер дме з того боку. Непогано, навіть зовсім непогано. Якби вірив у бога, прочитав би молитву-подяку. Обережно спираючись на весло, почав пересуватись у темряві. Одразу наштовхнувся на складену конюшину. Притулився до неї і, стоячи на одній нозі, поторкав веслом над головою. Конюшини наклали вище від сволока, а то й до самісінького гребеня. З такою ногою, та без драбини... От жадюги ці селяки. Заліз би, скинув згори цілий оберемок. Хіба заощадин більше кормів, як смикатимеш потроху збоку...

Ліворуч теж була конюшина. Колюча, з будяками, злужана, як камінь. Але тільки до пояса; вище було сіно. Драбина! Довго обмацував її, не довіряючи задубілим, пораним пальцям. Нічого дивного, що вона тут, — на сіннику в кожного селянина є драбина, — але не всі вони приставлені до складеного сіна, та в такому місці, де зручніше залізти. Тримаючись руками за щаблі, плечем упираючись у стіну, він уже якось затягне на сіно свою ногу.

Зрадів, що сіна тут було трохи вище балки. Вилізши нагору, полежав трохи, прислухаючись до шалених ударів серця. Страшенно боліла нога, нили руки. Ледве заліз.

Він уже знав, що робитиме далі. Зверху зариватися в сіно небезпечно — залишиться слід, — а якщо дуже глибоко залізти, то й задихнутися недовго. Сіно, злежавшись, звичайно відходить од стіни, там залишається ніби лаз. Він всунеться в цей лаз десь далі, і почне копати звідти. Вищипане сіно відкидатиме до стіни, в цей лаз.

Всунеться... Легко сказати. Він не сподівався, що це легко, але й не думав, що так важко. Милиця тут уже не могла допомогти. Нога увесь час чогось торкалася, і від болю стискалося серце, на очі набігали сльози. Холоду більше не відчував, і це вже було добре. Його навіть проїняв піт, — здавалося, всього обклали гарячими компресами. Промайнула дурна думка: коли б у цій печері із сіна (два метри сіна над головою і стільки ж до землі) було світло, то він, глянувши на себе збоку, побачив би, що від нього йде пара, як узимку від коня, вкритого памороззю. Мабуть, він уже дістався до середини складеного сіна. Коли селянин, злякавшись спохмурнілого неба, звозить недосохле сіно, воно починає пріти. У всякому разі холодно йому не буде.

Насилу скинув кожух, стягнув чобіт із здорової ноги. Розстебнув штани, почав обмацувати поранену ногу. Начебто ще дужче розпухла. Долоні, запорошені сіном, прилипали до запаленої шкіри, наче вимащені дьогтем. Кров... Перелякавшись, розстебнув зубами рукава гімнастерки і почав енергійно розтирати зап'ястями розпухле місце. Ні, це була кров з пальців. Раптом згадав літо (був ще хлопцем), коли коні понесли і він вилетів з воза. Тоді дісталось правій нозі — тріснула кістка біля коліна. Тижнів два провалявся в постелі, лікаря так і не покликали.

Знову обмацав опух, стискав ногу, не жаліючи себе. Потім уперся ногою в сіно і тримав так, аж поки від болю пішли в очах червоні кола. Гаразд, нічого страшного, — здається, тільки тріщина. Він уже знає, що таке перелом — цього довелося зазнати на фронті.

Ослабнувши від несподіваної радості, він довго лежав на спині, витягнувшись на весь зріст. Що ж, початок кращий, ніж можна було сподіватися. Звичайно, невідомо, який буде кінець, але навіщо сушити собі голову, якщо це не від тебе залежить? Постіль уже є, а далі видно буде. Головне — зібратися на силі, щоб, коли прийде час, до пуття використати ці три десятки набоїв.

Від стіни тягло холодом. Зарився глибше в сіно, накинув на плечі кожух і, вдихаючи вологий, змішаний із сі-

ном дух овчини, знову побачив зарослий кущами ручай, зрідка осяюваний спалахами ракет, відчув крижані обійми води, які ставали ласкавішими й ніжнішими, аж поки нарешті перетворилися на теплий туман, і він поринув у нього.

Збудили його дивні звуки. Спершу не зрозумів, що це, відчув тільки, що під шкірою гуляють холодні голки, а коли спробував лягти на бік, у спині озвася тупий біль. Все тіло наче розбите. Коліно горіло, як натерте сіллю, голова йшла обертом, у роті пересохло. Мучила спрага. Мабуть, у нього жар. Оце так маєш! Знайшов місце, де хворіти.

Прислухався. Звуки, які не встиг розшифрувати після сну, повторилися: верещала свиня. В такий час колоти свиню... Дивно... Звичайно, вже ранок, а все ж таки... Невже німці забралися звідси? Ні, це на них не схоже. Найпевніше, що вони діядали світанку, вдерлися в село і тепер грабують селян. Так, сьогодні багато хто не побачить своїх свиней. І це, звичайно, ще тільки початок. А далі? Від самої думки про можливі наслідки у нього занило серце. Він розумів — війна не може не бути жорстокою, особлива така, як ця. Борються не за окремих людей, не за те, якого короля посадити на трон,— на полях битв вирішується доля цілих народів. Він не думав про те, що через годину-другу, а може, й раніше, і його самого можуть стерти з лиця землі. Він уже чув про білоруські села, що палають в огні. Що ж, німці своєю тактикою («За одного нашого солдата сотня цих азіатів!») самі копають собі яму. Нехай. Від нього, можливо, залишиться жменька пошелу, але він жив не даремно. Історики розкажуть майбутнім поколінням про тих, хто своєю смертю врятував людство від загибелі. Він, звичайно, надто малий, щоб навіки збереглося його ім'я в пам'яті історії. Але навіть безіменний він залишиться жити — в живих. А ці хлібороби та свинарі... Погані й гарні люди, заячі душі та йолопи, які не визнають інших богів, крім своєї землі... В цьому селі жило багато людей, яких ні за що було йому любити, але зараз, прикинувши найгіршу можливість, він щиро пожалів їх.

Нитка думки заплуталась, перервалася і з'єдналась зовсім не там, де треба. «А я?» — подумав він. Людина, що свято поклялася партії: боротися до останньої миті життя. Невже він зробить усе, якщо причаїться зараз, як звиринка в норі, і чекатиме смерті? Чому він має вмерти,

коли Батьківщина потребує його життя? Тридцять набоїв... Так, це героїство, дехто скаже: він умів померти. Але якого дідька вони мають бути останніми в його житті? Якщо подумати... Хіба це героїство — випустити кілька обойм, коли немає іншого виходу... Умерти кожний дурень зуміє. А ти зумій викрутитись від смерті в критичну хвилину, збережи себе для боротьби! Оце буде справжнє героїство!

Він жалібно застогнав. Не від болю — його душила лють. Безнадійна і ще більш страшна, бо не змінити того, що сталося. Треба було тих двох негідників повісити на липах край дороги! Нічого з ними було цяцькатись. А самим — ходу. Хотів довести, що Радянська влада справедлива, без суду не карає навіть убивців; що не можна наш суворий, але справедливий вирок порівнювати із злочинами окупантів. Вирішив надати операції, так би мовити, широкого політичного звучання. Ну, і, певна річ, показати людям, що німецька махина стоїть на курячих ніжках. Незаперечні аргументи? Так, нічого не скажеш. Та коли б на місці Адомаса був інший... З Кучкайлісом вони б повелися простіше, так, значно простіше... Але побачити Адомаса перед собою на колінах... Адже це — визнання, що він дістав по заслугі, хоч і не може з цим погодитись. А ти а б с о л ю т н о правий перед людь м и. Ти не міг, не мав права інакше вчинити! Люди... Думаючи про них, ти, може, насамперед мав на увазі її?.. Ніби має значення, як поставиться до цього жінка, яку ти давно викреслив з пам'яті. Що ж, ясно одне: безглуздо вийшло. Проте не так легко повісити на люстрі чоловіка, з яким виріс в одному селі, сестру якого колись кохав.

Він зажмурився, хоча навколо і так було темно. Не варто роз'ятрювати серце. Досить ран на тілі. Ага, штани вже сухі. Кожух теж трохи підсох. Виходить, наша пічка непогано грів.

Полежав долілиць, не звертаючи уваги на біль у нозі, що став ще гостріший. У вухах щось клацало — м'яко, як крізь вату. Повітря теж було наповнене волокнами і ледве проходило у ніздрі, і він не одразу зрозумів, у чому справа. Чортівня! Так і задихнутись недовго! Він занепокоївся і поліз по своїй норі до стіни сінника. Отож-то й воно: згори зсунувся пласт сіна і завалив вихід.

Здається, легше було вночі викопати собі нору, ніж зараз розібрати цих кілька оберемків, — тіло різало пожем від кожного руху. Нарешті стіна! Знесилений, полежав,

притиснувшись гарячою щогою до холодної шорсткої колоди, жадібно вдихаючи прохолодне повітря. Десь недалеко гавкав пес, чутно було крики впереміж із глухими ударами. Бахнув постріл. Ще один. Не підряд, з перервою, що здалася страшенно довгою. А може, і не стріляли, може, йому приснилося? Ні, постріли справжні. Все-таки треба почистити пістолет. Розстелити б кожушок — і навпомацки. Чорт візьми, хоча б щілина була між колодами... Голова паморочиться. Протягу тут не повинно бути, звідки ж тягне холодом? Якщо казати правду, то й там, у своєму лігві, він відчував, як під шкірою гуляють крижані голки; тепер вони перетворилися на дроти, що обплутали все тіло і пропускають то холодний, то гарячий струм.

Задки, вже не оберігаючи покаліченої ноги, заліз назад у нору. Повернувся на бік, потім навзнік, знову на бік. І так, і так незручно. Найкраще — стоячи. На гойдалці. Великдень. Налите соком верхівіття беріз. Вниз — угору, вниз — угору. Нудить. Від цієї гойдалки. Але ж не скажеш цього дівчині, яка стоїть навпроти, на другому кінці дошки. Їй байдуже. Щоки червоні, в очах смішинки, а коси розлітаються, і платтячко напинається, наче хоче полетіти. Ось які пустотливі дівчата бувають! Випив би березового соку, і минула б нудота. Дідусю, прошу, просвердли березу. Навіщо стамескою, чорт візьми? Стамескою беріз не надрізують, берези треба свердлити, дурень старий. Старий, старий, дай тютюню, — старий не чув; старий старий, візьми дівчину, — старий затанцював. Твоя люлька пихкає, як мотоцикл. Пан Контроль промчав. Пане Контроль, я молока хочу. Смачного теплого молока. Оце людина — цілий бідон! П'єш-п'єш, вже дно видно, а ніяк не нап'єшся. Повітря налили, чи що? Сама піна! К бісовому батькові, не хочу, сам голись. Наші предки бороди носили... Багато борід у лісі, а Гітлер з вусами, з короткими вусиками, і живе в залізному місті. На вулицях ліхтарі, карети, палають вогнища, на кожному ліхтарі висить людина. Середньовіччя, інквізиція, нічого не вдієш.

Прокинувся спітнілий. Язик шерехатий, чужий, пересохлий рот горить вогнем. Пити! Намагався про це не думати, але навколо дзюрчали струмки, бряжчали відра, булькала вода. Чорт візьми, залюбки повторив би нічне купання в Срауї, щоб досхочу напитись! Одяг висох, а то видавив би хоч краплю... Що ж, такий світ, палиця має два кінці. Рятуєшся від холоду — дістаєш спрагу, і навпаки. Затам собі цю дідівську істину, віслюк ти такий,

і не нарікай. Він узяв себе в руки, намагався спрямувати думки в інше річище («Подумай добре, брате, як ти вилізеш з цієї мишоловки, якщо вона ще не зачинилася»), але в голові все плуталося, тріскалося, як шкіра на пересохлих губах, і нічого він не міг склеїти. Потім знову задрімав. Як і раніше, булькала клята вода, ревли на вигоні корови, а він стояв обличчям до райдуги і, відкинувши голову, ловив ротом щедрі струмки дощу. Але прокинувся, і в роті було ще сухіше, в нього набилися травинки, і він відплювувався, мало не плачучи. Потім знову побачив себе, як лежить на витопаному сніжному полі серед трупів. Жінка з довгими чорними косами летіла над мертвими тілами, немов ангел, але він знав, що це обман зору,— звичайний стерв'ятник, що чекає його смерті; хотів пристрелити, але паган не діяв. — — — — Зрада! До операції підготувалися. Телефонні проводи обрізано. Кукса вчасно подав сигнал. Смерть зрадника! — — — — І побачив батьків біля кривонногого стола, сьорбав з ними кислий холодний борщ, а мухи лазили по обклеєних газетами стінах, сідали на обличчя, руки і противно кусалися. На дощ, казали старі, треба сіно з поля вивозити. — — — — Хтозна, скільки часу я валяюся в цій дірі? Довго, мабуть, якщо втрете вже мочуся, хоча грець його знає, коли пив востаннє.

Проблиски свідомості перепліталися з маренням і знову згасали; але зрідка він відчував дійсність так ясно, наче доторкався до кам'яної фігури. Якось, виринувши з чергового кошмару, він здригнувся від несподіваної думки. Хотів придушити її, як вогник, що впав на одяг, але вона вискочила з рук і ще раз обпалила його. Запахло пожежею. Так-так, не дивно, якщо він тут і помре. Селянин колись смикне жмут сіна і намацає його ноги. Здох, паразит! З цією своєю пушкою та тридцятьма набоями...

Його охопив жах. Ні, смерті він не боявся — обурював такий нікчемний кінець. Краще б уже там, в Срауї, дочекався б під містком німців і до останнього... Зазнати стільки мук і здохнути, зарившись у сіно, як старий звір. Е, ні! Він ще сильний, він ще покаже, як умирають люди, які знають, за що!

Добре не розуміючи, що робитиме далі, він почав вибиратися зі свого тайника. Біль був десь поряд, не в самому тілі,— він котився слідом, наче снаряд, що міг кожної миті вибухнути, і підганяв його. Хвилину лежав, застрягши в щілині між сіном і стіною, відпочивав і міркував,

куди ж податись. Нагору? Марно, не долізе. Вздовж стіни, тільки вздовж стіни, туди, де приставлена драбина.

Застебнув куртку, підперезався ременем з пістолетом. Набої були, але він відчував, що чогось не вистачає. Згадав про це, вже просунувшись вздовж стіни на сажень. Шапка! Хай їй чорт, шапці.

Засміявся. Його більше не трусила пропасниця, не кидало в жар, він був здоровий, навіть здивувався, чого це він досі стирчить у цій дірі. І знову засміявся. На цей раз просто від надміру сили... Трохи зажурився, помітивши, що на одній нозі немає чобота. Чобіт! Велике діло! Адже не на танці! Різнобарвний вихор — коло танцюристів — затягнув його, наче у вир, і він, шалено обертаючись, провалився в темряву.

Коли опритомнів, передусім почув чи то скрип, чи то вищання. Там, звідки долинали звуки, розмовляли чоловік і жінка. «Тобі нічого не треба в сіннику? — питав він. — Я підпру двері». — «Гаразд, підпри, — відповіла вона, — тільки комори не замикай, ще піду по борошно свиням». Голоси замовкли. Залишилися тільки грюкання дверей, дитячий плач, брязкіт ланцюга, який тягав навколо буди собака, — ланцюг, певно, зачіпав перекинуте відро.

Йому щось нагадували ці голоси — чоловічий і жіночий, — але він не міг як слід розібратись. Розгублено дивився в негусту темряву, на щілини в дверях сінника, крізь які пробивалося сіре світло — ранок чи вечір, але не день. Внизу на людський зріст від землі темніла безформна маса, — він побачив її скорше чуттям, ніж оком. Тільки придивившись краще, зрозумів, що це сіно, яке сповзло вниз, а сам він по груди висунувся з нього, звисивши вниз руки. Який чорт виштовхнув його сюди? Як він сюди забрався? Крім якихось уривків, нічого не міг пригадати. Краєм пам'яті зачепив якесь весло, на яке впало сіно, пригадав чобіт, залишений у норі. Ну й дарма. Ні весло, ні чобіт йому вже не потрібні. Подумав, що треба глибше закопатись, — дуже вже його трусить, — спробував посунутись назад, але не вийшло: ніби його хтось тримав за руки. «Нехай», — промайнула байдужа думка. Зараз він засне, і стане тепліше. І справді, сіра пелена знову огорнула його, але часом вона рвалася на клапти... Інакше як він міг бачити ліхтар, що рухався по сіннику, як міг почути перед цим скрип дверей, а ще раніше — жіночий голос, що привітно звертався до собаки? Той самий голос, що казав: «Піду в комору по борошно». Тільки в одній.

жінки на світі такий голос, тільки вона вмів так ходити з ліхтарем, але він не здивувався з цього. Вона, це була вона, що ж тут такого? Він дивився на неї, як вона стоїть перед ним, і йому було неприємно, що обличчя у неї жовтувате, як трохи підсмажене м'ясо, а замість губів нерівна щілина, і очі опуклі, надто вже опуклі, якісь незвичайні. Ліхтар — жовта ріпа — хитався в руці: ось-ось вона розгойдає його і з усієї сили кине йому в голову. Він простягнув руку, закриваючись від удару, і разом з цим відчайдушним рухом з грудей вирвався хрип:

— Аквіле...

V

Картопляна юшка пригоріла, але Кяршіс не журився. пастка готова — завдасть, ох, завдасть він тхорам жару...

Пізніше Аквіле сама дивувалася, де в неї бралася сила: разом з усіма сьорбала юшку, хоч кожна ложка в роті була як рицина, — а ще більше дивувало, що вона кивала чоловікові, підтакувала йому. Того вечора вона все робила машинально, самим чуттям; події, які, мов грім з ясного неба, впали на неї, були такі незрозумілі, неймовірні й заплутані, що просто не вмщалися в голові. Вийшла з-за столу, не виївши всього із своєї миски, і Кяршіс нарешті побачив перемену на її обличчі, занепокоївся, почав розпитувати. А вона як могла спокійніше пояснила, що застудилася на кладовищі і що піде спати. Не усвідомлюючи того, що робить, керуючись чуттям, яке вело її вперед, наче костур сліпця, вона нашвидку постелила ліжко в світлиці для гостей і лягла. Незабаром зайшов Кяршіс. Вже покурив, поколунався в зубах, але ще не прочитав вечірньої молитви: молився він завжди в самому спідньому. Кяршіс був збентежений — за неповних два роки подружнього життя ще не було ночі, щоб вони спали нарізно.

Аквіле пояснила, що в спочивальні задушливо, нудить від тютюнового диму, а тут повітря чисте, до ранку вона одужає. Кяршіс заметушився: може, зілля заварити від жару або від нудоти; покійна матінка зналася на них (на горіщі цілий мішок трав від усяких хвороб), він, Кяршіс, теж у цих справах мастак!

— Нічого, Пеле, не турбуйся. Пройде. Иди краще спати. Якщо стане гірше, покличу, — пообіцяла Аквіле.

І він, схвильований привітним ставленням дружини, від якого давно одвик, щасливий, пішов спати на другу половину хати.

Вона знала: за чверть години Кяршіс хроптиме, як заведений. На всякий випадок почекала трохи, а може, їй тільки здалося, тому що час минав дуже повільно. Вона ще не знала, що робитиме, але розуміла: треба щось робити — в будь-яку мить може нагрянути біда. Все розповісти Кяршісові? Після того, що він сказав про партизанів, коли йшли з кладовища?! Ні, тільки не йому! Спасибі, вона вже навчена, знає, що такого не можна довіряти навіть рідному братові. Батько? Так, він не вагаючись подав би руку. Але що вона скаже матері, коли знайде до них опівночі? Та навіть і серед білого дня потрібен привід, щоб пояснити, навіщо їй знадобився батько, а якщо не домовитись з Кяршісом, брехня впливе на поверхню.

Вона зраділа, що знову здатна міркувати. Тепер головне — не втрачати розуму. Це вона зрозуміла в ту мить, коли почула своє ім'я і побачила людину, що застрягла між стіною і сіном. І зараз вона ще бачила себе, як вона метушиться по сіннику, кидається в хату й назад, біжить з комори з периною, але мозок, що подолав шок, вже працював, шикуючи думки в ланцюжок. Ні, батько не годиться, потрібна людина, яка не тільки б не виказала, але й могла виходити з дому, не викликаючи ні в кого підозри! Чорна Кукса! Ця думка не могла бути несподіваною — адже сьогодні на кладовищі вона про нього подумала. І Аквіле від хвилювання навіть сіла на ліжку. Так, не гаючи й хвилини, треба бігти до Кукси.

Вона тихенько одяглася в темряві й по-копачому пройшла в сні. Тут спинилася на хвилину — перевірити, чи всі заснули, — і, посмілішавши від Кяршісового хропіння, яке чути було навіть крізь зачинені хатні двері, обережно відсунула засув. Падав сніжок. Слабкий, але пронизливий вітер віяв од села, і всі звуки, що долинали звідти (собаче гавкання, крики — певно, німецькі), чути було виразно, наче все це відбувалося поряд, на задвірках. Вона нерішуче зупинилася. Ворота були прочинені, ніби кликали її ступити крок далі, в сіру темряву, але Аквіле не могла відірвати ніг од землі. О такій порі — в село, коли німці якнайсуворіше наказали не ходити після восьмої... А що, як потрапить на патруль? Від такої можливості її кинуло в дрож. Увесь цей час вона жила думкою, як краще сховати Марюса, а зараз зрозуміла, яку страшну відповідаль-

нієть бере на свої плечі, одважившись на це. За себе вона боялася найменше: знала, за що платить таку ціну. Але знала також, що не має права розплачуватись чужим життям. Навіть у тому разі, якщо там, у сні, вранці знайдуть холодний труп. Що буде, те й буде, треба примиритися з голосом розуму: при світлі, тільки при світлі дня в ці ворота може увійти порятунок.

Вона рішуче повернулась і пішла через двір. Треба було зайти в хату, вона розуміла, що чинить погано, але не могла опиратися силі, яка штовхала її до сінника.

Марюс ще лежав, закутаний у перину, на тому самому місці, де вона його залишила. Вона подумала, що треба його зтягти глибше в сіно, але зробити це було не так просто: довелося розширити лаз попід стіною, щоб можна було вільно пересуватися, не зачіпаючи хворого.

До світлиці повернулась, відпочивши серцем: не підтвердилось те, чого вона найбільше боялася,— Марюс не був поранений. В цьому вона пересвідчилась, присвітивши кишеньковим ліхтариком і обмацавши все його тіло. Але згадавши, що він пролежав тут не менше двох діб, та ще мокрий — кожушок і досі вогкуватий,— Аквіле злякалась.

За своє молоде життя вона чимало ночей провела без сну, але жодна не тривала так довго, як ця. Кяршісові крякання та покашлювання — ознаки того, що пора вставати,— не розсердили її, як звичайно, а прозвучали чарівною музикою. Не чекаючи, поки він заїде, Аквіле накинута на нічну сорочку старий плащ і, сунувши ноги в клумпи, пішла розпалювати плиту. Сьогодні все повинно бути точнісінько так, як завжди.

Кяршіс, спустивши ноги з ліжка, у сутінках курив ранкову цигарку. Покурить, тоді лампу засвітить. Курити або взуватися — це вам не книгу читати.

— Ох, уже жива? — здивувався він, побачивши Аквіле.— Оклигала за ніч, ага.

— Ніколи вилежуватись, Пеле, роботі кінця й краю немає,— відповіла вона, намацуючи на лежанці коробку сірників.

— От-от, певна річ. Та якщо людина не може... Як там з твоєю хворобою? Досі ще смокче під грудьми?

— Та ніби полегшало. Хіба знаєш, де воно там у жінки смокче.

— Правду кажеш... Я, знаєш, тут подумав... ця твоя нудота...— Кяршіс закашлявся і похнюпив голову, ніби ховав очі від світла, що залило кімнату, коли Аквіле ви-

терла сїрника.— Така думка, ага, що у мене в голові все переплуталося, ти вже не смійся. Це наше бідне дитя, яке ми Пеліксюкасом назвали б... Так ото, перед ним у тебе теж під грудьми смоктало!

Аквіле хотіла плюнути, але не час був плюватися. Тільки усміхнулась, даючи зрозуміти, що всяке може статись. А Кяршіс, збуджений надією, пестив поглядом стан дружини, благословляв і бурмотів, стискав голову зашкарубленими руками:

— Ох, оце було б добре! Якби мені Пеліксюкаса, господаря... Ага, ось тоді вже....

— У тебе тільки це в голові! — ніби розгнівалася Аквіле.— Буде, не буде... Краще б лазню полагодив. Дошок багато, а підлога в лазні гнила, ще послизнешся і в'язи скрутиш. Якщо ти добрий господар, то до всього рук доклади. Вважаєш, як лазня потрібна раз на два тижні, так нехай, мовляв, у ній чорти танцюють? Там конче треба всі мостини міняти. Не хочу ніг ламати, а то минулого разу тільки бог милував.

— Минулого разу? — здивувався Кяршіс.

— Аякже! Ступила ногою в діру і простяглась...

— Ох, правда... Ці мостини. Тобі ж не можна падати! — захвилювався Кяршіс.

— Можна там чи не можна, а ось сніданок приготую і піду до Кукси — нехай полагодить. Бачу, поки не напосядусь, діла не буде.

— Підлогу я й сам можу — після сніданку візьмусь. Кукса знадобиться навесні, коли в поле вийдемо.

— Хочеш мати з усього поживок, але голова в тебе дірява. Він, бачте, підлогу лагодитиме, а солод стоятиме! Може, забув про мішок, що зібрала в солодівні? Міг би наварити пива, одвезти жінкам до міста. Зайва марка кішені не обтяжить. Адже сам недавно нахвалявся, що руки сверблять десь підробити.

Кяршіс, дедалі більше дивуючись, стежив поглядом за Аквіле, що поралася біля плити. Подумати тільки, як ожила жінка! Якщо є така книга чудес, то треба до неї і цю справу записати. Та чи є з чого дивуватися? Кожний поступово розуму набирається. Смокче під грудьми, від цього все... Пеліксюкас. Квочка на яйцях теж пір'я розпускає, щоб більше місця охопити. Ох, оце так, ага, слава богу!..

— Діло кажеш, жінко. Бочки три пива вийшло б. Половину, а то й більше вернули б за свиню, що німець ізжер. Я вже все обміркував: докупити б ще кілька центнерів

ячменю та проростити. Марок повні жмені! А за марки, знов-таки...

— Ти думай не про ті центнери, що в чужих засіках, а про ті, що вдома,— перебила його Аквіле.— Звідки знати, може, завтра з'явиться на Джюгасів хутір новий господар і вижене старого? Де тоді візьмеш жорна? Може, повезеш мішок до моїх старих, на село, щоб у німців під носом молоти? Або гадаєш, що з мірошником домовишся, щоб прийняв молоти як кормове? Не вийде. Сальмініс з переляку швидше утопить у своєму ставку, ніж тобі солод змеле. До Джюгаса вези. І не барись, поки він ще хазяїн тих жорен.

— Ти так гадаєш?..— Кяршіс вагався.— Та, поки німці під боком, наче й охоти немає. З села не випускають, та й взагалі... Людина може всяк думати. А як глянути, то лиха поки що ніби й не сталося, якщо не рахувати свині. Слава тобі, господи, повів хмару стороною. А може, вона ще вернеться, хмара, тобі одному знати, царю небесний. Все в твоїй волі, ага. Ось, значить, ти, людина, прикидаєш, що та як, і тут-таки можеш гнгнути, як покійний Кучкайліс. Ніхто не знає, скільки йому одміряно — мить чи десяток років. Виходить, лягай, укрився і чекай, поки кошава забере. Е, ні. Хто чекав, той увесь свій вік у драгих штанях ходив. Діло кажеш про солод. Не товктимуться ж довіку на селі німці. Нажеруться нашого сала, нагуляються з дівчатами і дадуть нам спокій. Ох, що й казати, жорна на землі не валяються, доведеться після сніданку до Джюгаса їхати.

Аквіле розтопила плиту і побігла доїти корів. Прихапцем, наглядаючи за каструлями, нагодувала свиней, кинула зерна курям. Ледве зайнявся день, а вона вже упоралась, та й сніданок був готовий. Побігла б навіть подивитись на Марюса — серце було не на місці,— але в сіннику вовтузився Кяршіс: поки, тремтячи за кожний жмуток, натягав сіна для худоби, нагрів соломи на підстилку, а потім підібрав травинки у дворі, де проходив з кошиком, минуло багато часу. Коли Аквіле, уся червона, прибігла від Кукси, Кяршіс щойно нагодував худобу і, запригісись у голоблі, тягнув порожнього воза до комори. Поки вони снідатимуть, кінь також поїсть. Тоді солод на воза — і до Джюгаса.

— Сама ганяєш скрізь, а Юліте до сніданку спить,— не витримавши, покартав дружину за те, що не збудила дівчину.

— Йї вистачить роботи, коли Лаурукас прокинеться.

Вони ще снідали, коли прийшов Чорна Кукса. Кяршіс повів його до сінника, показав, які дошки можна брати для лазні, і поїхав молоти солод.

Аквіле замкнула хатні двері, наказавши Юлітє пильнувати Лаурукаса, і вони з Куксою взялися за діло. Насамперед витягли Марюса, приготувавши для нього тимчасове пристановище біля складеної конюшини: з двох боків — конюшина, з третього — дверці порожнього сажа, з четвертого — господарська шафа з інструментом та всяким дріб'язком (підковами, цвяхами, дротом, дьогтем...). Марюс кидався, марив. Кукса, ставши на коліна, намагався з ним поговорити («Це я, Путрімас, Пятрас, хлопчику мій, не пізнаєш мене?»), але з каламутного погляду видно було, що Марюс нікого не пізнає.

Аквіле розповіла, як, на її думку, треба сховати Марюса. Кукса погодився, хоча порадив перенести його в інше місце.

— Над хлівом краще буде — крізь жердяну стелю тепло йде. А що тяжкий дух, то не бійся — наші батьки гній до ран прикладали.

Хлів прилягав одним кінцем до сінника так, що обидві будівлі, будучи під одним дахом, складали літеру «Г»; його горище аж до гребня було напхане ярою соломою. Кяршіс не доторкнеться до неї, аж поки не згодусь ожереду, що за сінником; тільки після Нового року на корм худобі почне брати солому з хліва, підмішуючи до неї сіно й конюшину. Але заради обережності вони влаштують схованку далі, десь на середині горища.

Аквіле допомогла принести старі двері від клуні, що стояли під хлівом, а сама пішла до хати готувати ліки хворому. Поки Кукса розібрав двері і по дошці підняв на горище, вона роздягла Марюса, натерла гаряче тіло камфорою, розтуливши рота, влила кілька ложок трав'яного настою. Нарешті, зробивши все, що здавалося їй найважливішим, вона обмотала розпухлу ногу старим рушником, розрізавши його, зшивши у вузьку, довгу стрічку й змочивши у борній кислоті. А Кукса тим часом змайстрував для Марюса житло, як порадила Аквіле: з одного боку дах хліва, з другого — стінка з дощок, що впиралися верхніми краями в лати. Щоб потрапити до цієї трикутної хатки, втиснутої в солому, треба було сажнів два лізти біля самої стріхи, а вибравшись звідти, знову завалити

лаз соломою. Вони знеслилі, поки зтягли Марюса на горище і вклали.

— Ну, знаєш, тобі треба руки цілувати, моя ластівко,— сказав Кукса, коли вони, спітнілі, замурані, злізли з горища.— Голова варить. А я добре б голову поморочив, як тут усе влаштувати, бодай тебе грім побив.

— Цілу ніч думала, Пятрасе. Та й таке не новина для мене.

Кукса, нічого не розуміючи, подивився на Аквіле.

— Ми з батьком російського солдата ховали. Льотчика. І тепер хотіла бігти до батька.

— Російського солдата? — Кукса навіть ойкнув з несподіванки.— Оце так, бодай вас грім побив! Російський солдат у Вайнорасів...

— Знайшла в лісі. Привезли. Та, мабуть, йому судилося загинути...— Аквіле затремтіла, схопила Куксу за руки.— Пятрасе, Пятрюкасе, ви ж бачили... Скажіть, як Марюс? Я боюся, щоб не запалення легенів...

— Головне, не поранений. Виходимо. А нога... Наче не страшно. Певно, кістку забив,— заспокоїв Кукса.— Кажеш, що російського льотчика?.. Радянського... А я, бач, думав, ти... Як можна часом помилитися, бодай їх грім побив! Бач, як воно. Не до пари тобі Пелікас Кяршіс, зовсім не до пари...

Кукса жалісно усміхнувся, погладив Аквіле по плечу, і вона, несподівано розплакавшись, впала йому на груди.

— Та не плач, усе минеться,— бурмотів він, однією рукою незграбно поплескуючи її по тремтячих плечах, а другою, двоналою, витираючи сльози.— І мене пройняло, моя ластівко, але не соромно: коли людину вважаєш за ніщо, а потім бачиш, що вона справжня, сам теж ніби наново народжуєшся. Таке свято не щодня буває, бодай його грім побив.

— Я ніколи про вас погано не думала, Пятрасе, повірте мені, ніколи! — схлипувала Аквіле.— Мати... Кяршіс... так уже все склалося...

— І я більше про тебе погано не думатиму, Аквіле. Та не плач, га? Облишмо сльози до тих часів, коли інших турбот не буде. А зараз нам потрібні твердість і розважливість, бодай їх грім побив! Пам'ятай: якщо дізнаються, то не одна Марюсова голова полетить з плечей. Зрозумій, яку гору звалила на свою спину. Не хочу думати про Кяршіса гірше, ніж є,— він людини не занастив,— але в наш час нікому не можна серце відкрити. Пильнуй. Коли один

знає таємницю, вона ще таємниця, коли двоє — півтаємниці, а коли більше — таємниці немає зовсім. Я теж забігати му провідати, приключка знайдеться. І ти дай знати в разі чого. Але надто часто зустрічатися небезпечно: фашистські холуї давно на мене скося поглядають.

Заспокоївши і підбадьоривши Аквіле, Кукса для годиться трохи постругав дошки, які показав Кяршіс, і, склавши їх у сараї коло верстата, пішов додому.

Аквіле спіймала у дворі жирну курку і одрубала їй голову. Поки Юсте обскубувала, вона поставила воду, ще раз збігала з настоєм трав до Марюса, потім удвох із дівчиною заходилися годувати худобу, бо поки Кяршіс змеле мішок солоду, вже й вечір настане. Упоравши худобу, нашвидку самі попоїли, а коли курка зварилася, Аквіле дала Юлітє й Лаурукасові по шматочку, решту сховала в комірчині. Там-таки поставила й глечик з бульйоном. І знову побігла в сінник до хворого, якому ставало дедалі гірше. Марюс лежав уноперек постелі, скинувши з себе перину. Він щось белькотів, зрідка кричав, та так голосно, що серце заходилося від страху. Злізла, постояла в сіннику і прислухалася, потім зайшла в хлів, послухала ще біля стіни зовні — криків начебто не було чути. Все ж таки, розплакавшись і розцілувавши його, зав'язала йому рот хусткою, а щоб не скинув перини, закутала його і обмотала віжками, які Кяршіс минулої зими зсукав для весняної оранки.

Повертаючись до хати, з купи прихопила хмизу. Юлітє вже встигла потовкти картоплю, запарити полону й замішати в сінях корм свиням, бо ж дні наприкінці листопада короткі — скоро вечір, і треба годувати.

Поки вона поралася, приїхав Кяршіс. Голодний, стомлений, злий. Побачивши перед собою миску з четвертинкою курки, проковтнув слину, але тут-таки зморщився:

— Яйця тепер на вагу золота...

— Зарізала ось. Не несеться, — скрушно пробурмотіла Аквіле. — Та щось на душу не йде.

— Ох, і правда... — Кяршіс одразу засяяв. — Тобі ж їсти треба! Ріж ти цих курей, не слухай, я просто так... Нових розведем, ох, щоб за курку... А мені не треба, можу й сала. Не чоловіча то їжа.

— Вистачить і мені, не турбуйся. Залишила. Тільки не знаю, чи з'їм, — щось у кишках крутить.

— Ох, от лихо, — занепокоївся Кяршіс. — Учора смотало, сьогодні крутить. Ти б якоїсь травички наварила!

— Піла. Нічого, пройде. Буває.

— Повинно пройти. Ну, а як Кукса? Зробив щось?

— Почав, та не скінчив. Хлопець прибіг і покликав. Вдома потрібний був.

— Аякже, — знову спохмурнів Кяршіс. — Відомий майстер починати й не кінчати. Аякже. Покрутився годину, а рахуватиме півдня. Може, і обідати давала?

— Не давала, не давала. Можу курку принести й показати. Вся. Без цього шматочка. Та ще Юліте з Лаурукасом по крильцю дісталосся, — відповіла Аквіле, ледве стримуючи злість.

Кяршіс знітився.

— Ох, ніби я щось кажу... Але як узявся за діло, то кінчай. Почав борозну і тягни до кінця. А не можеш, то й не починай. Отак я розумію... Ага, — помовчавши, вів далі, обсмоктуючи курячі кісточки і час від часу витираючи руки об штани. — А у Джюгаса справи кепські. Хотів німця перехитрити з поставками, а бач, як воно вийшло. Випхнуть з хутора — і йди жebraй. А то й гірше буде. Думав, коли є у нього хрест, то може марширувати, усі впадуть на коліна, як перед ксьондзом з дароносицею. А німцеві наплювати на литовські хрести, у нього свої є — залізні. Ох, нема чого про чужу біду базікати, і тебе вона, може, вистежує, та коли хтось сам під сокиру лізе, то не гріх і поговорити, щоб і себе, й інших застерегти. Ходить чоловік, мов хмара чорна. Гедимінаса третій день вдома немає. Каже, сам його вирядив, щоб німці за поставки не забрали. Та хто його знає, як воно насправді. Може, вже в тюрмі сидить. Сам залишився, як самітник у пустелі. А господарству догляд та догляд потрібен! Худобу нагодувати, самому поїсти. Хоч кричи, як у тій пісні: «Сам напружу, сам насмажу, ще й маслом помажу». Так, важке життя у нього. Господь не милував. Була сім'я, в хаті один на одному сиділи. І ось тобі — ні дітей, ні дружини, і мати померла. Сидить за столом один, як у лісі. Ох, дивитись тяжко.

— Хороша людина, — каже Аквіле. — Мені він був як рідний батько. Буде вільна часинка, забіжу одвідаю: може, допоможу чимось.

— Так, так, треба, — погодився Кяршіс. І, помовчавши, додав: — Гарний, кажеш? Ох, частенько буває, що гарному шкіру вичинюють.

Коли увечері попорали худобу і Кяршіс, як завжди, останній приплентав до хати, Аквіле знову збігала в сін-

ник. У шухляді буфета, на радість собі, вона знайшла кілька таблеток, що могли допомогти хворому. Тепер розчинила дві штуки у відварі чебрецю і, розкривши ложкою зуби, влила ліки. Марюс горів, як у вогні, був мокрий від поту, хоч викручуй. Крізь сльози, ледве бачачи, що робить (ліхтарик висів на стіні), витерла йому обличчя, провела рушником по всьому тілу і, знову зав'язавши рота, побігла в хату, поки її не почали шукати.

Знову послалася у світлиці. Кяршіс похмуро глянув, але не сказав ані слова. Тільки вранці, коли вона, як завжди, варила сніданок, а він, взуваючись, курил першу цигарку, промовив, що чув, як уночі вона ходила; ох, чо-го тут соромитись — кишкі так кишкі. Годинник із залізним нутром — та й то, буває, псується.

Аквіле спробувала усміхнутися, здаватися бадьорою і свіжою, але не вийшло — другу ніч підряд без сну. Вже перед третіми півнями, вернувшись від Марюса, ніби задрімала, але краще б вона й не засинала — сон був суцільним кошмаром. То вона бігла до Кукси, а його не було вдома, то знаходила його, але він сміявся, надягнувши форму німецького солдата, то бачила Марюса із зав'язаним ротом, обмотаного віжками, схожого на величезну гусінь, в розширених очах якої застигла смерть. Колесо марення оберталось, повторюючи ті самі видіння, і, прокинувшись після одного з таких видінь, вона подумала, що минула ціла вічність, хоч пройшло лише кілька хвилин.

Після сніданку прийшов Кукса докінчувати роботу. Кяршіс щось робив далеко, біля току, отже, Пятрас зміг пролізти до Марюса. Марюс ще й досі марив, температура була така сама, як і вночі, але більше не піднімалась. Якщо і ввечері не підскочить, вирішив Кукса, то вважа-тимемо, що головне лихо позаду.

За вечерею смертельно втомлена Аквіле насилу стриму-валася, щоб не виявити своєї радості: ртуть у термометрі стояла на місці. Кяршіс, ні про що не здогадую-чись, сказав, що по обличчю видно, як вона мучиться, — мовляв, якщо не пройде, доведеться їхати по лікаря: у воєнний час це не жарти. Різні паскудні хвороби ходять, а що, як кривавий пронос схопила?

Коли після півночі вона забралася до Марюса, той спав. Вперше за ці дні вона побачила, що він спокійно дихає, схиливши набік голову і трохи відкривши потріскані губи, з яких сповзла пов'язка. Вона рідко молилася, але

зараз сама не зчулася, як перехрестилась і, впавши на коліна поруч з Марюсовою постіллю, зашепотіла молитву.

Решту ночі проспала без просипу. Кяршіс з допомогою Юліте вже нагодував худобу, подоїв корів, на плиті булькав сніданок, пахло тушкованою капустою та солониною. Господи, і треба ж так заспати!

Кяршіс був сердитий, як осіння муха: пронали старі двері від клуні. Ще два дні тому бачив, стояли вони під стіною хліва, а сьогодні вранці подивився — немає. Чорти потягли, чи що? Такі величезні двері сам навіть дужий чоловік не донесе. Оце дивина! Певно, нечиста сила капо-стить. Ох, самі збитки! Ще з солодом наморочився. Адже міг, скажімо, сьогодні поїхати до Джюгаса. І підлогу по-лагодив би без цього криворукого Кукси. Теж майстер! Два дні тупцяв, а що зробив... Не можна сказати, що погано підігнав або взагалі щось не так, зате трісок не пожа-лів. Треба було спершу не рубанком, а легенько сокирою — залишилися б дощечки, щоб дірку у паркані заби-ти, а він як розмахався сокирою, як натиснув на рубанок,— колода й та заплакала б з жалю, що так доб-ро переводять.

Аквіле підтакувала Пеле, разом з ним дивувалася, де могли подітися двері, але на душі було моторошно. Вона знала Кяршісову прискіпливість — обнюхуватиме всі за-кутки, аж поки знайде пропажу. І ще одне — їй давно по-ра до Марюса. Але тепер це складніше, бо ліхтарик згас — сіла батареїка; доведеться світити «летючу мишу» і мати наготові відповідь, якщо спитає, чого удень з вогнем ходить.

Тільки перед полуднем, коли Кяршіс, облазивши скрізь, обшукавши двір і остаточно переконавшись, що двері справді пронали, пішов у сарай відвіяти жита, Аквіле змогла шмигнути в сінник. Вона повісила ліхтар на цях, стала на коліна поряд з постіллю і, притиснувшись спи-ною до лат, якийсь час дивилася на Марюса. Він лежав із заплющеними очима і тихо дихав, та вона була певна — він не спить. Поклала руку на лоб. Був гарячий, воло-гий. Але кров на скронях пульсувала повільніше.

— Тобі краще? — прошепотіла вона, глядячи шорстку щоку, порослу рудою щетиною.

— Пити... — Важкі, набряклі повіки підвелися і знову опустилися, але вона встигла спіймати його погляд, від якого серцю стало тісно в грудях і до горла підступив клубок.

Не витираючи сліз, Аквіле вийняла з кошика пляшку з настоєм трав і, однією рукою підтримуючи голову хворого, приставила шийку пляшки до губів. Пив він жадібно й довго. Зрідка захилювався, крутив головою, як теля. Вона віднімала пляшку, вивчала зморшки на чолі, волосся, очі, прикриті тремтячими повіками. І було добре, що її сльози падають тут-таки, біля його обличчя, і їх збирають біла постіль та віжки, що зберігають тепло його тіла.

— Годі.— Вона відняла пляшку. Тоді він розплющив очі, і вона побачила в них благання.— Дам з другої пляшки. Курачого бульйону. Ще теплий. Тобі треба одужувати. Адже п'ять днів нічого в роті не було.

Нагодувавши, поклала пляшки в кошик,— боялася, щоб він не випив холодного і не застудився знову. Потім розв'язала його і, акуратно змотавши віжки, теж поклала їх у кошик.

— Ти кидався,— пояснила вона, хоч його погляд ні про що не питав.— Я навіть рота тобі зав'язувала. А що зробиш? Сам розумієш.

Він ворухнув головою. Може, на знак згоди, а може, тільки зручніше уможуєчись.

— Скоро знову прийду,— пообіцяла вона.— Принесу попоїсти. Чогось легенького. Я часто до тебе приходиму. Тільки не бійся, нічого не бійся.

Вона так розхвилювалася, що забула навіть ліхтар загасити, спускалася, тримаючи ліхтар перед собою, наче ця крихта згасаючого світла могла залишитися там, разом з її серцем, аж поки вона повернеться.

Біля конюшини, спиною до шафи з інструментом, стояв Кяршіс. Видно, прийшов по щось — по обценьки або молоток,— але не встиг узяти, бо почув шурхіт соломи.

Якусь мить вони дивилися одне на одного; він — розз'явивши рота, з перекошеним від подиву обличчям, вона — вся напружена від страшного чекання, наче ліхтар і кошик з пляшками перетворилися на бомби, які ось-ось вибухнуть.

— По яйця лазила,— першою оговталась вона.— Обійду, гадала собі, горища, може, нові гнізда є. Подивлюся ще з того боку.

Тремтячи від страху — щоб не задзвеніли пляшки у кошику,— вона перейшла до другої стріхи. Треба було почекаати, поки заспокоїться серце, і схвати пляшки. Запхала їх глибше в солому. Хотіла залізти далі, розуміла, що

треба, конче треба покласти в кошик бодай одне яйце, але знала — не знайде.

Коли, почекавши трохи, вона підійшла до драбини, Кяршіс ще стояв біля шафи. Тепер він тримав у руці якусь залізячку — уважно розглядав її. Почувши, що Аквіле спускається, ступив їй назустріч.

— Чи багато знайшла? — приглушено спитав він і, не дожидаючи відповіді, заговорив сердито: — Ох, бабська твоя голова, удень з ліхтарем! Гадаєш, що гас з калюжі набирають? Німці без карток і краплі не дають, а де картки беруться, скажи, будь ласка? Скільки вовни, овечих шкур, льону вже увіпхнули цим нехристам у пельку! Кюневі хвіст одрізав — і його їм віддай. А чи багато купиш за їхні папірці? — Кяршіс повільним, але широким жестом вирвав ліхтар з рук Аквіле і погасив. — На хлів їй заманулося. Наче курки там колись неслися. Може, яєчко за рік і знесуть, так чи варто гас палити? Через ці кишки в голові у молодиці запаморочилось!

Розділ п'ятий

I

Марюс швидко одужував. Двічі на день — після сніданку і перед вечерею — Аквіле приносила йому їсти, настій трави, мінjala компрес на нозі, з якої досі ще не сходив опух, хоч пройшов уже тиждень відтоді, як минула криза. Щоб не палити ліхтаря, Аквіле взяла буряк, зрізала хвостик, видовбала середину, встромила зламаний зубець берда, накришила жиру й зробила каганець. Поряд із цвяхом, на який раніше вшала ліхтарик, забила другий і всунула над постіллю дошку, один кінець її поклавши на цвяхи, а другий — на лагу. Сюди вона ставила свій каганець. Було незручно — тінь від дошки падала на Марюса, забувши, Аквіле могла скинути дошку. Першого вечора так воно й сталося. Вона довго не могла заснути, боялася — а що, як іскра з гноту впала на постіль або соломі. Небезпека пожежі лякала її не менше, ніж німці. Але вона й слова не сказала про це Марюсові. Сказала тільки, що під ним стійло, стеля хліва не з дощок, а з

жердин, і хоч соломи в цьому місці чверті на дві, все-таки крізь щілини проходить трохи тепла.

Кошика вона більше не брала, суп наливала в плоску пляшку і ховала за пазуху, а решту їжі розпихала по кишнях козушка. Від Марюса лізла попід самою стріхою тихенько, як кішка, що полює на мишей. І, лише пересвідчившись у тому, що в сіннику немає нікого, не чути ні голосу, ні кроків, вона швидко просувалась до драбини і миттю злітала вниз. Важко було прорватися до Марюса, а ще важче зробити так, щоб він хоч раз на день міг попоїсти гарячого. Кяршіс тепер з ранку до вечора вовтузився на хуторі — обв'язував яблуні, лагодив огорожу, затикав у лазні щілини ключчям, — а нагодувавши худобу, сідав на ганку і плів кошики. І хоч би чим він був зайнятий — садом чи кошиками, — не можна було знати, коли йому спаде на думку зайти в сінник: він поставив тут пастку на тхорів і перевіряв її кілька разів на день.

Вона боялася далі прикидатися хворою. З животом ніби вже добре, але ж людина, покінчивши з такою поганою хворобою, не може одразу їсти вудженого сала. Та й під грудьми... нудить... Не дивно, що вона заріже ще одну курку. І зарізала. Кяршіс позітхав, але не сказав ані слова. Апетит у Марюса зростав день у день.

...Вона розклала сніданок на дошці біля каганця і, поки він їв, зіщулившись, сиділа у нього в ногах.. За ці кілька останніх днів вони з Марюсом обмінялися не однією фразою, але все більше про погоду та здоров'я. Він ні про що не питав, а вона не розповідала, гадаючи, що після хвороби і всього пережитого краще не зачіпати минулого. Але тепер, уп'явшись поглядом у свої коліна, вона раптом подумала: її присутність його гнітить! Він поспішає їсти тому, що гребує нею, хоче, щоб вона швидше пішла, хоче залишитися наодинці із своїми думками.

— Сьогодні вночі винав сніг...

— Хіба?

— Дуже рання зима. Ось побачиш, до Нового року сніг ще розтане!..

— Мабуть.

— Коли лежиш спокійно, нога не болить?

— Який це біль? Коли б я міг на неї ступити...

— Загоїться. Ступиш.

— Звичайно, загоїться. Дякую, попоїв. Дуже смачно,

— Де вже там! Холодна їжа тільки з нужди. Не мерзнеш?

— Під такою периною!

Це було все, що вони сказали одне одному, поки він їв курку та пив з пляшки круп'яну юшку. Попросивши його піддержати каганець, Аквіле зняла дошку і почала перев'язувати ногу. На цілу п'ядь вище і нижче коліна шкіра була ще запалена, але не червоніша, ніж учора. Аквіле змочила пов'язку в розчині й знову забинтувала коліно. Потім поклала папірець з курячими кісточками в кишеню, а пляшку за пазуху і мовчки взяла у Марюса каганець. Зараз вона дмухне на цей смердючий каганчик, почекає, поки зовсім згасне обвуглений кінчик гнота, і, відщипнувши пальцями нагар, поставить каганець під нижньою латою, де щойно поклала дошку. Але спершу вона ще раз гляне на Марюса. Повинен же він сказати щось, крім отих своїх «так», «звичайно», «мабуть», бо якщо вона поспішить піти, знову відтягнеться на завтра те, що в обох важким каменем лежить на душі. Вона подивилася на нього й усміхнулася. Не такою усмішкою, як у ті дні, коли він був ще кволий. Не мати до дитини — винувата жінка усміхнулася чоловікові.

Він заплющив очі. Повіки затремтіли й замерли. Вона не встигла перехопити його погляду, але була певна, що в ньому теж відбилосся ледве помітне почуття (сум, суворий і ніжний), яке проступило крізь його постійну маску.

Затамувавши зітхання, вона піднесла до губів каганець і загасила його. Усе оповив морок. Тільки вуглик гнота ще мерехтів, мов світлячок, що віддаляється вночі, і Аквіле дивилась на нього, бажаючи, щоб він швидше згас, але пожаліла, коли він зник. І тоді почувся його голос:

— У мене була зброя.

Це були не ті слова, яких вона чекала. Але вона радісно затремтіла: він не тільки відповідав на запитання, він питав!

— Так вона ж поряд. Усе тут. Чоботи, одяг. Твій пістолет заіржавів. Путрімас почистив, змастив. Не пропав.

— Путрімас? — Він здивувався, може, навіть злякався. — Чому Путрімас?

— А хто ж іще? Я не вмію...

— Так ви з Путрімасом мене сюди...

— Авжеж. Коли знайшла тебе того вечора в сіннику,

не знала, куди й податись. Згадала, що ви були добрими друзями, і побігла до Кукси. Що, погано?

— Чого?.. Ні. Виходить... Кяршіс не знає?

— Ніхто нічого не знає, Марюсе. Тільки я та Путрімас. Аквіле здалося, що Марюс полеглошено зітхнув.

— Тобі потрібен цей... пістолет? — пошепки спитала вона.

— Добре було б...

Вона відкинула солому в ногах постелі і, пошукавши трохи, вийняла загорнутий у промаслену ганчірку пістолет з набоями.

— Ось він. З усім, що потрібно,— пошепки промовила, поклавши вузлик поряд з Марюсовою постіллям.— Може, каганця засвітити?

— Ні, не треба. Я — нічний птах.

В його словах забриніла усмішка. Вона чула часте дихання, шерех, і хоч між ними стояла непроглядна стіна темряви, Аквіле бачила, як він усміхається, обмацуючи свою зброю.

— Увечері я тобі долоню перев'язу і оті два пальці,— прошепотіла вона; у неї приємно паморочилося в голові.

— Добре б...

— Обов'язково перев'язу.

— Добре б, я хотів сказати, побачитися з Путрімасом...

— Разів зо два він сюди залазив, але ти ще марив. Мабуть, не пам'ятаєш...

— Пам'ятати пам'ятаю. А думав,— приснилось. Він хіба не знає, що зі мною вже можна говорити? Як з людиною?

— Як це не знає! Позавчора приходив, хотів з тобою побачитись, але Кяршіс розгнівався за підлогу в лазні, вилаяв його і прогнав. Якби Кяршіс тоді не крутився у дворі, може, якось... Справді, Марюсе, Кукса ніяк не міг зайти. Але я придумаю щось, щоб Кяршіс пішов з дому.

— Можна і вночі.

— Ні, Марюсе, вночі не можна. Німці грозилися: кожного, хто ходитиме вночі, на місці розстрілюватимуть.

— А, німці...

— Вони, Марюсе, вони. З учорашнього дня дозволили виїздити і приїздити до села, але вночі не можна з свого двору ступити й на крок. То я піду. І так засиділась. До вечора, Марюсе.

— Бувай, Аквіле.

Вперше він свідомо вимовив її ім'я в цьому сховищі. Якусь мить Акви́ле стояла на колінах у темряві, відчуваючи, що серце розквітає, як троянда в червні, а хлів заливає яскраве весняне світло, і, охоплена цим радісним почуттям, вона полізла по норі, яка здавалася їй чарівною стежкою, що веде в юність,— давно втраченою, та, виявляється, не назавжди.

Того ранку Кяршіс саяв, як іменинник: знайшов у пастці тхора. Звістка, що німці дозволили виїздити із села, теж піднесла дух. Ох, нарешті він пустить у діло солод! Завтра-післязавтра зварить пиво — і до міста. Акви́ле порадила, що спершу варто поїхати й домовитись. Про ціну і взагалі. Може, німці так притиснули ці підпільні шинки, що жінки побояться навіть здалеку дивитися на пивну бочку. Кяршіс погодився — слухна порада. Завтра на воза — і в Краштупеная, розвідає, як воно і що, але посудину на пиво не зайве приготувати заздалегідь. Ось оббілує тхора і візьметься за бочки. У клуні стоять, не повинні б розсохнутись. Та однаково треба водою налити, щоб дух цвілі витягло.

— Бачила тхора? — тягнув він Акви́ле за рукав до моря, де під стріхою висіла звіринка. — Гарний, чортяка! Хвилястий, великий. Хоч на виставку. Гадаєш, один такий на хуторі? Ого! Налускаю за зиму, як горіхів, а після війни тхорячу шубу тільки давай — на вагу золота потягне.

— Іди геть із цим падлом! — відбивалась Акви́ле. — Якщо тобі до смаку ця здохлятина, постав пастку в хліву. Вранці, коли корову доїла, як шмигоне!..

— Тхір? Ошаліли вони, чи що! Оде й кажу, розплодилися тут, як чорти. Зараз перенесу туди пастку. Принципну тхорикові хвоста, ох, прищипну, знатиме, як яйцями ласувати!

До самісінького вечора Кяршіс саяв, як начищений мідяк. Робота йшла на лад, як завжди, коли людина в добром настрої; він був веселий, навіть насвистував, а то й пісеньки мугикав. Ох, видно, все на краще йде. Дорога з села вільна, в пастці — тхір. Кулуй ячмінь та вари пиво. Дасть бог, поверне за втрачену свиню.

Увечері другого дня він приїхав з Краштупеная, не чуючи під собою ніг. Щоправда, скривився, коли розповідав про шибеницю на майдані перед пам'ятником: п'ятеро, ага, висять. Але хто винен? Звичайно, жебрацької долі та арештантської неволі не зарікайся. При німцях

не важко голову в зашморг устроїти. От і ходи, чоловіче добрий, далі від того місця, де крига тонка, — не провалишся. Порядкуй у своєму господарстві, як умієш, а німець нехай політикою крутить (воює чи замиряється), і обидва порозумієтесь. Похвалився, що зустрів волосного старшину. Не те щоб зустрів, додому до нього зайшов. Бо ж гуска, яку Аквіле вчора обскубла (тепер уже можна сказати все, як є), була для його дружини. Ох, шкода, нема що їй казати, але даш не тому, що хочеться, а тому, що треба. Адже якби не волосний старшина, Кучкайліс, це вже напевно, загарбав би Нямунісову землю... А хто мав силу її дати, той мав силу й забрати. Отже, гуска посунула справу з Нямунісовою ділянкою; якщо він залишить іще у дворі старшини чимале барило пива, той поставить печатку на вікі вічні. Ох, з таким начальником, хоч він і з заможних господарів, домовитись можна. Простий чоловік, навіть по плечу його поплескав, ага, сказав: на таких працюючих хліборобах, як Кяршіс, Литва стоїть, — і запропонував стати старостою в Лауксодісі. Коли б це у сметонівські часи — ого! Пошана, гроші, найзаможніший господар тобі не указ. А нині... Що ви, що ви, пане старшина! Нехай у старости йде хтось ближчий до політики. Хай допоможе йому бог командувати людьми за законом влади, а я вже командуватиму своїм хутором, і хай буде так, як наші діди казали: богові — богове, кесареві — кесарево. Уклінно дякував панові старшині за честь, але залишив її для інших.

— Ох, щоб я сунув руки у гній! — закінчив він. — Але до міста їздив не дурно: пиво йде! Домовився й про ціну — варто рук докласти.

Аквіле усміхалася, слухаючи Кяршісову розповідь. Іншим разом ця розмова неодмінно скінчилася б сваркою. Вона була щаслива не менше від нього: поки чоловік залагоджував пивні справи в Краштупені, до Марюса навідався Кукса, і вони розмовляли цілий ранок.

Марюс зрадив Аквіле, коли вона після вечері принесла йому їсти. Вона це відчула, ще не засвітивши каганця. Він став балакучіший, разів зо два навіть усміхнувся до неї, але вперта замкнутість змінилася тепер задумливістю. Їхні погляди раз у раз стрічалися, і її кидало в жар — він дивився на неї тепло, з цікавістю і подивом. Коли Аквіле зібралася йти, він несміливо попросив у неї кілька сірників — Кукса приніс йому дещо почитати, а про сірники вони з ним не подумали.

— Ти не бійся, я буду обережний,— запевнив він.— Я сам пожежі боюся.

Вона залишила йому всю коробку. Коли вийшла з сінника, Кяршіс, нервово пихкаючи цигаркою, тупцяв на ганку. Де вона поділа ночви, хай їм чорт! Вранці треба братися за пиво, посуд має бути під рукою.

Ночви стояли в комірчині. Але недавно Аквіле пекла булки, поставила ночви за піч та й забула про них.

— Не виміти, в тісті...— напосівся Кяршіс.— Не збачу, що тут діється! Двері пропали, новий шмат сала почала, коли й того вистачило б до різдва, а прясти, як бачу, і не сідала. Бігаєш, як дурна вівця, туди-сюди. Подивлюся, що в кросна заправиш. Чи сподіваєшся, що німці нас крамом завалять?

— Де це я бігаю, чого розбурчався?! — спалахнула Аквіле.— Учора до Джюгаса бігала, хліб замісила, а сьогодні ходила пекти. Старий мені як рідний батько, я повинна допомогти людині в біді. Сам бачиш, як йому живеться, коли залишився самотою.

— Ох, ніби я про Джюгаса. Печи, міси, допомагай, слова не скажу. Але й тут, удома, за тобою не встежиш. Шубовсть, як камінь у воду,— і немає. Що ти в сіннику загубила? Щогодини туди бігаєш!

— Коли це я бігаю? — злякалась Аквіле, удаючи, ніби образилась.

— Ох, та не махай руками! Як пропадеш, удень з вогнем не знайдеш. Може, скажеш, що позавчора там не була? Хотів попросити, щоб піджак залатала, а ти коли прийшла? І звідки? Пішов пошукати — може, спиш десь, а вона з сінника — гульк! Не сліпий я, бачу.

— Авжеж, стежиш пильно! — розійшлася Аквіле.— Причепився, як шевська смола,— не спитавшись, і до вітру не вийдеш. А головного так і не рознюхав — чого в сінник бігаю.

Кяршіс витріщив очі.

— Я парубка завела! Повечеряю і біжу з ним милуватись. Сказати, кого?

Кяршіс спересердя плюнув.

— Хочеш — кажи, хочеш — не кажи, нічого по-дурному язиком плескати. Коли молодиця хоче окремо спати, чоловік може всяке подумати.

— Дурень!

Аквіле удала, що дуже ображена (страху чоловік все ж таки на неї нагнав), але того вечора перейшла спати до

Кяршіса. Вночі грубо відштовхнула руку, тільки-но той спробував її обійняти, і одразу ж подумала, що цього, мабуть, робити не слід. У хаті було задушливо, Кяршіс не дозволяв на ніч відчиняти квартиру («Отакої, дрова перевозити, а тепло випускати. Гадаєш, що гроші на вулиці валяються...»); звикнувши до чистого, прохолодного повітря в світлиці, Аквіле задихалася в цій кімнаті, що просмерділась димом самосаду та кухонним духом. Від Кяршісового дотику її нудило, як і від задушливого повітря в хаті. Навіть лежати поруч, ділитися з Кяршісом теплом під однією периною здавалося їй зрадою.

...Що зараз робить Марюс? Мабуть, читає папірці, які приніс Кукса. А може, лежить і думає про неї, Аквіле, як вона спить з Кяршісом. Які вони різні! Ось завтра Кяршіс почне варити пиво, а Марюс, поклавши під подушку пістолет, здригатиметься від кожного звуку, хвилюватиметься, чи не сталося чогось, а коли вона нарешті принесе сніданок, розпитуватиме, що вона думає про ногу, які взагалі новини. Потім чекатиме нагоди знову побачитись з Куксою. А одужавши, піде в свої ліси. Знову жити зацькованого вовка, постріли, кров. Заради чого? Навіщо все це? Щоб перемогти німців? Але ж багато людей чекає не дочекається, коли німцям буде кінець, а спокійно сидять удома. Прийде час, і станеться, що має статись, як сказав би Кяршіс. Та коли прийде і як, якщо всі битимуть тхорів, а не німців?..

...Марюс завжди боровся за правду. Не за себе, за інших. Слухаючи його міркування, як він влаштує рай на землі, вона часто дивувалася. А замість раю настало пекло. І Марюс лежить, прикутий силами пекельними, над Кяршісовим хлівом. Ні про господарство не думає, ні про післявоєнні ціни на тхорячі шкурки. Свого життя й того йому не шкода. Одужає, піде і, якщо так судилося, накладе головою за інших. Німців не буде, але не буде й Марюса. А Кяршіс буде. Із своїми пивними барилами, пасткою, житом, що дружно зазеленіє на Нямунісовій землі... Потім, цілком імовірно, з'явиться на світ Пеліксюкас, а після нього — Аквілюте: так буває, коли спиш в одному ліжку з чоловіком...

...Гедимінаса теж не буде. І старого Джюгаса. У всякому разі — в Лауксодісі. «Спасибі, донечко, господь ще не забув свої землі, ще є люди, не встиг німець усіх перебити...» — «Адже треба допомагати людям, дядьку...»

...Ох, хіба я про Джюгаса? Печи, міси, допомагай...

...Та хіба це допомога? Замісити хліб, випрати білизну? А чим ще допоможеш людині, яка незабаром піде з торбою? Покине коней, віддасть у чужі руки корів, не почує більше їхнього лагідного мукання, не візьме за роги, не зазірне в жалісні коров'ячі очі. Інший прийде на його хутір, інший ходитиме стежками, якими бігали навипередки його діти. По клуні, сівнику, по хліву, лазні й коморі. По всій садибі, як по храму, де живе його душа; в стінах цих будівель не знайдеш і верхка дошки, каменя або шматка штукатурки, не зігрітої руками старого, не змоченої його потом. Скоро старий піде звідси, так, піде зі своєї хати.

...Не піду: мене вирвуть, як серце з грудей, я приріс до своєї землі, як дерен.

...Навіщо ти обв'язуєш яблуні? Однаково прийде хтось інший.

І яблуньки обв'яжу, і бджілкам корм на зиму залишив. Адже не винні святій жучок або деревце, що не я вибиратиму мед, труситиму яблука? Живі вони — і бджола, і яблуня. А життя, брате мій, треба берегти, поки здужаєш...

...Аквіле стоїть у дверях хліва і дивиться, як старий то корову долонею по спині погладить, то коня поплескає по холці. Сперся на перегородку, запустив пальці в густу вовну барана. Вовни скільки! Новий, напевно, обстриже бідолашних наголо, одвезе вовну німцям; мерзнутимуть вівці до весни. По сусідству в стійлах заіржали коні. Ситі, щойно нагодовані: це з ревнощів, що він зайшов у закуту до овець, а їх, коней, не понестив. Ех, брате мій, тварині, як і людині, ласка потрібна. Підійшов до одного коня, поцілував у морду і другого наділив такою ж ласкою. Ех, конику мій вороний, ледащо ти такий, недовго ще нам набридати один одному... І голос ламається, плечі тремтять, плаче старий.

...Скажи, Марюсе, чим можна допомогти цьому святому чоловікові?

У мене була зброя...

Є, Марюсе, є. Все лежить на своєму місці.

...Джюгас усміхається, приклавши вухо до вулика: бджоли гудуть...

...Гедимінас на скошеному житньому полі. Копиці. Сонце. Білі клапти хмар на яскравій синяві. Звідки ти, Гедимінасе? Люди ховали тебе, казали, що гестапо забрало. «Гестапівці добрі, пустили попрощатися з кіньми». «Марюсе, Гедимінас об'явився!»

Марюс усміхається. Чисто поголений, в білій сорочці, з галстуком. Сьогодні неділя, каже, давай полежимо, коли ж поніжитись, як не в свято. А так, погоджується вона. Кяршіс повіз пиво в Краштупенай, час е... Засоромившись цих слів, ховає обличчя у нього на грудях. Почуває на собі теплі руки, чує приглушене дихання. Боже мій, що буде, як наскочить Кяршіс,— чути шурхіт соломи!

«Марюсе, Кяршіс іде!»

Виривається з його обіймів. Дошка з каганцем летить геть. Куди покотився каганець?! Боже мій, треба знайти каганець,— пожежа буде!

«Марюсе, рятуйся, горимо!»

Вона прокинулася. Сидить на ліжку, Кяршіс немов залізими обценьками тримає її за плечі.

— Що таке? Що сталося? — задихаючись, питає вона.

— Це ти скажи.— Кяршіс випустив її, встає з ліжка. Знайшов на припічку сірники, перевальцем іде до столу.— Ти кричала уві сні, ага, кричала.

— Справді? Мабуть, приснилося щось.— Аквіле витирає рукавом сорочки спітніле обличчя.

— Ти кликала його.— Кяршіс хоче витерти сірника, але сірники ламаються один за одним. Аж нарешті! Схилившись над ліжком, довго придивляється до Аквіле. Полум'я дійшло до тремтячих пальців, а він ніяк не може відірвати переляканого погляду від її обличчя.— Чого ти його кликала?

— Кого, Пеле?

— Сама знаєш... Марюса...

— А, його! — Аквіле зраділа, що сірник догорів.— Щось не віриться, та коли кажеш, що чув, сперечатись не буду: я ж спросоння.

— Обняла мене, а кликала його.

— Дивно...

— Ох, їй дивно! Їй дивно, та й тільки...

Кяршіс постояв коло ліжка, почекав, але, так і не діставши від Аквіле відповіді, посунув шукати кісет.

— Не чади серед ночі, і так дихати нічим. Дитина...

— Твоя дитина в другій кімнаті.

Аквіле скочила з ліжка, розчахнула двері в сіни. Кяршіс, попихуючи цигаркою, повільно підвівся з лави й зачинив.

Уранці обоє встають не виспавшись. Снідають мовчки. Лаурукас та Юліте почали пустувати за столом, але дістали від Кяршіса ложкою по лобі.

Кяршіс перевальцем іде до сараю з літньою кухнею, що димить з самого ранку. Солод перешумував. Залишасться тільки приготувати діжку і злити в неї сусло. Акви́ле запобігливо пропонує наносити води, але казани ще не киплять. Може, дров? Кяршіс похмуро киває головою на купу полін біля печі, в якій звичайно печуть хліб.

— А ось і поперечки від старих дверей клуні,— каже він ніби між іншим, штовхаючи ногою пшмат дерева,— знайшов у дровнику. Попиляні й захпані під поліна.

— Отакої! — дивується Акви́ле, почервонівши по самі вуха.

— Там і завіси. Тільки глибше сховані. Видно, осліпла та й оглухла, якщо не бачила, коли двері ламали.— Підозріливо дивиться на Акви́ле і виходить з кухні.— Діжки мяти допоможеш?

Вона йде за ним до колодязя. Взявши удвох діжку, розгойдують її, повертають на всі боки. Вода дзвінко булькає всередині. Акви́ле дивується, як воно так вийшло з дверима від клуні, висловлює свої здогади, а потім розповідає вигаданий сон: падала вона звідкись в глибоку ущелину, де шугав вогонь, а там унизу стояв чи то Марюс, чи то він, Пеле.

Кяршіс слухає, позирає спідлоба, але не говорить і словечка. Не зрозумієш — чи то не вірить, чи то не чує.

Цілий день працює мовчки, щось обмірковує. Солод вийшов гарний, пива буде більше, ніж сподівався, але Кяршісові від того ніякої радості. Заквасив трохи в глечичку. Враз піднялося. Раніше покликав би Акви́ле, дав би покуштувати, а тепер сам ковтнув разів зо два і поставив глечик у буфет.

Увечері старший син старостиhi приніс повістку — треба вести коней на комісію. Братимуть у п'ятницю,— отже, через три дні. Якщо не зможеш прибути в призначений час, можна привести й раніше.

Кяршіс зовсім насупився. За гнідого він спокійний, буркнув наче між іншим,— а от буланій може німцям впасти в око. Але вранці і про комісію не говорив, не бідкався, не роздумував, як німців обдурити. Здавалося, поклався на свою долю: вести так вести, що тут зробиш. А заберуть так заберуть, теж нічого не вдієш, така воля божа.

А насправді його гнітило інше, страшніше від комісування коней. Слова Акви́ле, що вирвались уві сні, як промені в темній кімнаті — вже можна було сказати, де що

стоїть. Щоправда, бачив він усе поки що в загальних рисах і мимоволі намагався дивитися не туди, куди падало світло, а глибше, в тінь. Боявся звести кінці з кінцями: тоді доведеться робити висновки, а потім і заходів уживати. А він ще не знав, що робити, коли все з'ясується до кінця. Наступного ранку, процідивши пиво, сказав, що йде в сарай набрати свиням картоплі, а сам причаївся за шафою в сіннику і чекав цілу годину, поки вийшла Акви́ле. Розмахуючи порожнім кошиком, вона обійшла всі закутки, залізла по драбині на конюшину, потім — на складене сіно, облазила скрізь під стріхою і спустилася. Вийняла з кошика яйце, поколотила над вухом — чи не поклад. Поклала назад, перевірила друге, третє і не поспішаючи пішла до виходу. Кяршіс не мав сумніву, що вона його помітила, і вирішив, що на другий раз його вже не перехитрує. Після вечері почав охкати, нарікати на кволість, скинув піджак, клумпи і ліг. Коли дружина, трохи покрутившись у хаті, накинула на плечі жужушок і вибігла, він нашвидку одягся і подався до сінника. І чверті години не минуло, але йому страшенно набридло стовбичити за шафою. Затамувавши подих, він почув у темряві, як над хлівом зашаруділа солома. Потім заскрипіли щаблі на драбині, почулися кроки по сіннику, у дворі... «Тихо, Тигре, це тобі...»

Пішла. Кяршіс, ледве волочачи ноги, поплентав через двір до собачої буди. Тигр весело бив себе хвостом по боках і похрустувал кісточками.

— Я гадала, що ти спиш,— здивувалась Акви́ле, коли він вернувся.

— Ох, який там сон...— Кяршіс одвернувся.— Надворі був. Мабуть, і в мене з кишками, ага...

— А, з кишками,— збліднувши, пробелькотіла Акви́ле.— Пиво ж іще не переграло... може, від нього...

Вночі обоє не склепили очей, хоч і удавали, ніби сплять. Кяршіс двічі сідав на ліжку, хотів щось сказати, та, так і не спромігшись, знову залазив під перину. Встав удосвіта, кури́в, ходив по хаті, аж поки прийшов час годувати худобу. Поки їли коні, поснідав сам, потім підвів до комори порожнього воза, повантажив діжки з пивом: дві — днищем до коня, а третю — під передок, упоперек воза. Запріг буланого у воза, гвідо́го прив'язав поруч до голоблі і поїхав чорніший від хмари, як на похорон.

Акви́ле, трохи перечекавши, склала сніданок і пішла до Марюса. На душі в неї було тяжко. Вона розуміла,

що Кяршіс про щось здогадується і все ось-ось вилетється назовні. Останні три дні їй усю душу перевернули пильні погляди, похмурість, незрозумілі Кяршісові зітхання. Вона збагнула! треба щось робити,— але не могла нічого придумати. Порадитись із Куксою? Так, вона сьогодні ж це зробить, поки Кяршіс не вернувся з Краштупеная. Але що вони придумаютъ навіть удвох? Якби ж на тиждень пізніше, коли Марюсова нога... А тепер уся мудрість — покладатися на волю божу, як каже Кяршіс, і, звичайно, ні слова не казати Марюсові; йому й так не дуже приємно ваятися в цій одиночці, наче тхореві у пастці.

Відгорнувши соломку від входу, Аквіле кашлянула, як вони домовлялися, і тільки тоді пірнула в нору.

Марюс лежав, скинувши до пояса перину, розчервонівшись, важко дихаючи. На лобі блищав піт. Аквіле перелякано дивилась на нього, тримаючи в руці каганець: не вже вернулася хвороба?!

— Чого сумна, сестричко? — прошепотів він, широко усміхнувшись, і за старою звичкою потерся підборіддям об плече.— Накривай на стіл і подавай сніданок.

— Ти такий червоний... спітнів,— здивувалась вона; його бадьорий вигляд заспокоїв її.

— М'язи тренував. Гімнастика, так би мовити. Знаєш, я задоволений своєю ногою,— хоч і болить, але вже згинається трохи.

— Гляди не перестарайся, а то погіршає.

Аквіле розклала на дошці сніданок, а Марюс сів у постелі і, накинувши на плечі кожушок, почав їсти.

Марюс. Яке сьогодні свято?

Аквіле. Чому свято?

Марюс. Вареники теплі, суп у мисці аж парувє. Балувєш ти мене, Аквіле.

Аквіле. Зате вчора й позавчора тільки по рази забігала до тебе. Тобі потрібна гаряча їжа тричі на день. А виходить раз на три дні. Чого так дивишся? Їж, їж, поки не прохолло.

Марюс. Ти якась... не така, Аквіле...

Аквіле. Вночі погано спала. Казала ж учора, німці звелили усім на селі вести коней комісувати. Кяршіс третій день ходить, як чорна хмара.

Марюс. А-а, розумію — оплакували своїх конячок.

Аквіле. Навіщо знущатися з мене? Коні кіньми, але й без них клопоту досить.

Марюс. Ось, скажімо, я в підпільному готелі...

А квіле. Годі тобі! Гедимінас досі не показується, ось що! Можна подумати, що боїться німців, чекає, коли вони заберуться геть з Лауксодіса. Але шириться уперта чутка, що Гедимінаса забрало гестапо.

Марюс. Гм... Цілком імовірно. Але я трохи знаю його, отже, гадаю, що до цього діло не дійшло... Мабуть, старий Джюгас навмисно пустив чутку, Гедимінас ховається вдома, скажімо, в сні, ось як я в тебе.

А квіле. Ні, Гедимінаса вдома немає. Недавно я бігала допомагати Джюгасові, він мені все чисто розповів. Сам три дні тому їздив до Краштупеная шукати сина. Ні, старий брехати не буде. Коли б навіть схотів, не зумів би такого вигадати.

II

Гедимінас вийшов з дому увечері того ж дня, коли Адомас, склавши опис майна, поїхав разом з поліцейями бенкетувати до Кучкайліса. Міколас Джюгас зрадив, що пощастило переконати сина на якийсь час виїхати кудись далі від Лауксодіса; тепер, коли вони накликали на себе гнів влади, можна було сподіватись чого завгодно.

Поки німці тримали село в облозі, Міколас Джюгас не хвилювався за сина. А коли скасували заборону виїздити й приїздити і до нього дедалі частіше почали надходити чутки, що гестапо заарештувало Гедимінаса, старий не на жарт занепокоївся.

Почекавши ще день-другий, він причепив до ладкана піджака хрест і поїхав у Краштупенай. У поліцейській дільниці, розкинувши козушок так, щоб видно було орден, попросив чергового провести його до Адомаса Вайнораса. Йому суворо, хоч і не без пошани, відповіли: пан Вайнорас перебуває на лікуванні, тимчасово його заступає вахмістр Бугяніс, який наказав в особистих справах нікого до нього не пускати. Поступившись перед наполегливими вимогами, Міколаса Джюгаса все ж таки впустили до кабінету начальника поліції. Проте Бугяніс люто й категорично одрубав, що не знає і нічого знати не хоче про пана Гедимінаса Джюгаса. Та й взагалі мало честі для нього розмовляти з саботажником. Між іншим, додав він, сховайте ви оту залізячку; якщо на нас вона і справляє враження, то на німців ніякого.

Міколас Джюгас послухався поради Бугяніса — до будинку гестапо підійшов у ковшу, застібнутому аж до підборіддя. Але вартовий, розмахуючи автоматом, прогнав його геть. Не лишалося нічого іншого, як попитати у знайомих, — з цього, мабуть, і треба було починати. Він подумав, що Мілда може знати про Гедимінаса більше, ніж будь-хто інший, і вирішив почати з неї.

Від гестапо він попрямував через базарний майдан, на якому до війни відбувалися мітинги й демонстрації, а ще раніше тут відзначали національні свята. Тоді через майдан марширували шауліси, молодолитовці, члени шкільних та єврейських організацій. Перед костьолом, на краю майдану, височів за залізною огорожею пам'ятник добровольцям — фундаторам буржуазної республіки, що загинули в 1918—1920 роках. Міколас Джюгас, скорочуючи шлях, пішов повз пам'ятник. Але, ще не доходячи, відчув: тут щось не так. Чи то чогось бракує, чи то щось зайве. А коли нарешті зрозумів, що бачить, його пройняв холодний піт і волосся під шапкою піднялося. Першим бажанням було відступити назад, але зразу ж промайнула інша думка, від якої стиснулось серце.

Він ішов просто до дерев'яної рами, поставленої проти пам'ятника, схожої більше на футбольні ворота, ніж на шибеницю. На поперечці, за півметра один від одного, висіло п'ять трупів. Над їхніми головами, наче привітання гостям, розтяглося біле полотнище з написом: «ТАКА ДОЛЯ ЧЕКАЄ ВСІХ ЧЕРВОНИХ БАНДИТІВ І ЇХНІХ ПОПІЧНИКІВ». Учора півдня падав м'який сніг, уночі підморозило, і тепер на головах повішених височіли білі шапки. Між пальцями ніг, у вуха і роззявлені роти понабивалося снігу; на тлі почорнілих тіл сніг здавався надто білим і несправжнім. Скрипіли замерзлі мотузи — трупи розгойдувались під вітром, повертаючись то спиною, то боком один до одного, стикаючись широко розставленими ногами; цей стук наче акомпанував скрипові мотузів, що терлися об поперечку.

Міколас Джюгас скинув шапку. Майдан збезлюдів і роздався вшир. Десь ліворуч і праворуч по тротуару йшли люди, та вони були далеко і не більші за мурашок; і будинки, і костьол теж почали віддалятися, зменшуватись; місто, як величезна крижина, розколосось надвоє, і половинки розступилися, залишивши його, Міколаса Джюгаса, самого.

Наляканий, він побіг мимо пам'ятника до тротуару. Від

залізної огорожі відступив чоловік і пішов йому назустріч, але Міколас Джюгас, забувши надіти шапку, біг просто на нього хиткою ходою орача.

— Знай, перед ким шапку скидати, падло!

В обличчя дихнуло запахом цибулі, в очах потемніло від удару, і Міколас Джюгас покотився на брук. Коли він підвівся, чоловік стояв, прихилившись до огорожі, скрестивши ноги в хромових чоботях (руки в кишенях); трикутне обличчя, що визирало з піднятого коміра, усміхалося.

— За віщо, пане? — спитав Джюгас, тремтячи від люті та образи.

— Ви подивіться, йому ще мало! А чи знаєш ти, що двоє таких, як ти, вже сидять там, де їм враз відіб'ють охоту кланятись червоним вішальникам? У гестапо хочеш? Дякуй богові, що я сьогодні добрий.

— Чого вам?

— Я хотів би бачити пані Берже... пані Вайнорен. Я Міколас Джюгас з Лауксодіса.

Двері відчинилися ширше. Молоде, чимось знайоме жіноче обличчя, спершу переликане, засіяло радісною усмішкою.

— Заходьте, дядьку Джюгас, прошу. Не пізнаєте?

— Міграта!

— Вона і є. Заходьте до хати, дядьку Джюгас.

— Скажи, будь ласка! Ти що, з мастку втекла?

— Ніби так виходить, дядьку Джюгас. Та заходьте, заходьте. Чаю поставлю. Мабуть, як приїхали, так і досі не їли?

Міколас Джюгас був такий здивований, що й не помітив, як Міграта зняла з нього козушок. Він покійно ходив за нею з кімнати в кімнату. Піаніно, килими, дзеркала, радіоприймач. Вона звертала увагу гостя на кожну річ. А коли підійшла черга до туалету та ванної, навіть показала, як спускати воду, і запропонувала помитися по-міському.

— Подивіться, які гарні гардини, — казала вона, запрошуючи Міколаса Джюгаса на кухні до столу, заставленого брудним посудом. — А підлога яка! Та й скрізь світло, просторо, аж блищить! Ох, дядьку Джюгас, чого ще хотіти? Ви бачили б, скільки всякого добра у шафах! Сукні, в'язані жакети, черевики... Ех, коли б вона була така

на зріст, як я!.. Гаразд, і так добре, буде що на сало міняти.

— Гм... Як же це так? — пробурмотів зовсім спантеличений Міколас Джюгас.— Ти, Міграто, так поводишся, наче ти тут господиня.

— Вона і є, дядьку Джюгас! — Міграта розсіялася.— Як примчала тієї ночі з маєтку до Краштупеная, не думала, що так вийде. Та пани німці — дуже приємні пани. Вони мене до ранку не відпускали. А рано-вранці прийшов Адомас і привів мене додому. Пані Мілду вже на той час вивезли. Кажуть, на такий льодовник, де мерців тримають. Та я цього тоді ще не знала. Адомас сказав, що з нею розлучився і хоче, щоб я у нього побула. От я й липилася. Авжеж, господь бог кого полюбить, того хрестом відзначає. Перший, другий день ще так-сяк, а потім — дедалі гірше. Може, того, що пані отруїлася, чи бандити його так налякали. На обличчі схуд, очі маленькі стали, і з них ніби нечиста сила позирає. То розсміється ні з чого, то закричить так страшно, то скаже щось — ні се ні те... Або вночі як схопиться, як почне бігати по кімнаті, як розкричаться: «Задушив, задушив, задушив!» Який сервіз був, ви б бачили! Ударила дурна кров у голову, схонив бідні тарілочки — і одну за одною об підлогу! Наїдпитку був, воно, звісно, сн'яну — одне, а вже тверезий — інша річ. Лікарі, вони розуміють, знають, що й до чого. Кажуть, за місяць-другий вернеться здоровий. Поїхала б до нього в цей жовтий будинок провідати, та нема на кого квартиру покинути. Стільки добра, а злодіїв тепер...

— Давно? — буркнув Міколас Джюгас, трохи отямившись.

— Тиждень буде, як вивезли.

— Я про пані... Мілду. Як це... вона...

— Хто може знати. Адомасові не хотілося про неї говорити, та я й не приставала. Отруїлася, то й отруїлася. Шкода людини, що й казати, а вже як господь вирішив, значить, йому видніше, і за те спасибі. Сюди такий чорний офіцер заходить. Дуже лагідний. Та краще б не заходив...— Міграта запнула й почервоніла.— То він мені ніби по секрету, дядьку Джюгас, хоч який тут секрет, як усе місто говорить... Сказав, вона читала заборонені газети, з бандитами знюхалась, а як побачила, що гестапо все знає, відповідати доведеться, от себе й порішила.

Адомас, чого гріха таїти, міг би її визволити, та вони давно одне одного не любили. Я це знаю, дядьку Джюгас.

— Аякже, Міграто, ти знаєш,— кивнув Міколас Джюгас, зовсім розгублений.

— Ми з Адомасом уже з минулого року, дядьку Джюгас. Я давно по ньому сохла. Подобався. І я йому теж. Як приїхав тоді до Лауксодіса з приводу вашого господарства, сподівалася, не мине маєтку. Зварила панам вечерю, поприбирала у себе в кімнатці, а серце... Е, та де вам знати, що діється з дівкою, як їй хлопець подобається! Міркую собі: у нього дружина, наче б і гріх, а як інакше подивитись, хто винен, що вона жінка квола? Такому чоловікові, як Адомас,— і жити з такою таранкою? Маленька, сухенька, а що вже бліда! З сухої кленової дошки більше соку видавиш, ніж крові у пані Мілди було. Що з такої, прослизає між пальцями, як куделя. Чоловікові треба, щоб було за що взяти. Ось так, причепурилася я в себе в кімнаті, дядьку Джюгас, а серце бім-бом, бім-бом — ну, просто дзвін! Уже й ніч надворі. Вітер, холодно, а машини його досі не чути. Невже пан Адомас помчав у Крашту-пенай, минувши мою постіль? Сказала пані, що мені до матері треба збігати, кожушок накинула — і на село. А наша хата, як пам'ятаєте, третя, як від старостиної лічити. Гомонять вони там, ще не вибралися! Повернула — та й ходу в маєток. Якщо так, залетить голубок, віде не дінеться. Весело стало, дядьку Джюгас, я мало не заспівала. І тут мене господь вчасно застеріг, промовчала. Це був перший прояв його святої волі, і зразу ж, я ще через алею йшла, другий—приспичило мені. Маєток маєтком, але там тільки у панів такі вигоди, як ось тут,— сидиш у теплі й можеш воду спустити, а наш наймитський нужник — одразу за хлівом, якщо доводилося бачити. Ой, дядьку Джюгас, як воно добре вийшло, що він там! Я вже кінчаю, коли це — чоловічі голоси. Чужі! Волосся на голові заворушилося... Не пам'ятаю вже, що там казали, а я підозрювати стала. А як почула російську мову, дядьку Джюгас, серце одразу — жух! — у п'яти. Сиджу, не знаю, що робити. А двері грюкають, люди кричать і по-нашому, і по-їхньому белькочуть, по-антихристовому: «Усіх у великий зал! Враз!» Тут уже дурневі ясно, які гості прибули. Як нужда припече, одразу розуму наберешся. Ой, сама не знаю, як це в мене так складно вийшло! Та це вже точно, дядьку Джюгас, господь вів. Коли б не такий лютий вітер, вони почули б. Але я теж не дурна: вивела коня через двері

корівника, а потім гоп на нього і просто полями! Господь беріг, а чорт ніс — дуже швидко, дядьку Джюгас, я дісталася до Краштупеная. Не хотіли пускати до комендатури. Та я розкричалася на всю вулицю: «Бандитен, бандитен!» Прибіг чоловік, що по-литовському вміє. Виклала йому все докладно, не соромлячись того діла за хлівами. Ох, дядьку Джюгас, що там зчинилося! Як затрусяться, як забігають! Телефони дзвонять, двері грюкають, а мене — під вартою та в другий будинок. Гестапо називається, а потім дізналася. Одвели до такого сіро-зеленого офіцера, не до того, що-унадився сюди лазити, до іншого, над усіма ними начальника. Виявилось, знайомий, не раз бував у пана Дізе в гостях. Дуже люб'язний пан, дядьку Джюгас, такий, знаєте, пахучий, усміхнений. Дав мені кімнатку перебути до ранку, але поставив солдата біля дверей, щоб бандити, як він сказав, мене не вкрали. А вранці, як я вже казала, прийшов Адомас у той будинок до начальника чорних. Блідий увесь, тремтить. Дивиться на мене просто жах якими очима, губи трусяться, слова сказати не може. Наче німий, дядьку Джюгас, або кісткою удавився. А начальник чорних весело усміхається, плескає його по плечах. Каже, нічого журитись, усе залагодимо, комар носа не підточить. Хіба мало добрих жінок на світі, каже, та одно Адомаса по плечах плескає. Подивись, каже, на цю героїню. Орлянська діва викапана. Коли б не вона, висів би ти на люстрі поруч з Кучкайлісом. Забирай поки що її, каже, тільки така жінка може тобі допомогти. Попки що! Отут він, дядьку Джюгас, помилився. Це я одразу зрозуміла, як тільки ми разом зажили. Аж смішно, що закоханий чоловік як мале дитя стає. Прийде, було, додому — і з порога до мене. І хвилини сам у кімнаті не побуде... Я на кухню — і він туди, я в кімнату — і йому там треба. Ох, дядьку Джюгас, наче я шматок сала, а він голодний кіт. Навіть уночі, коли вставав у своїй потребі, будив мене, а якщо мені треба, уставав з ліжка і ходив під дверима, поки я впораюсь. Просто чудеса — палке кохання. Ох, як ошчасливить господь, так ошчасливить, дядьку Джюгас. Не дурно ж і я його, господа нашого, шаную, але такого щастя, щоб панією стати... Ого! Жирний шмат ухопила, нічого не скажеш.

Поки Міграта не поспішаючи виливала душу та готувала чай, Міколас Джюгас ні разу не підвів на неї очей. Думки стали на свої місця, ввійшли в колію, а в серці

така порожнеча, що не було сили підвестися, хоч він знав: треба йти звідси, і швидше.

— На базарному майдані п'ятеро висить.— Він суворо глянув на Міграту.— П'ятеро за одного..

— Ох, дядьку Джюгас, який жах! Посередині — наш Фрейдке. Кажуть, не дався живим. Та однаково повісили, щоб іншим не кортіло.

— Могло висіти шестеро, якби цього літа одного не вбили.

— Шестеро? Для шістьох поперечка коротка, дядьку Джюгас.

— Оце правда. Твій батько широкий у плечах був, не вмістився б, але ж їм неважко знайти довшу поперечку.— Міколас Джюгас відштовхнув поставлену перед ним склянку чаю і підвівся.

— Боже мій, чого це ви? — Міграта здивувалася, а ще більше засмутилась і взяла старого за рукав.— Та сідайте, дядьку Джюгас, побалакаємо. Якби ви знали, як я за селом скучила! Усі тут міські, пихаті, носа од мене одвертають. Все сама та сама. Так і говорити одвикнеш.

— А офіцер чорних? — Міколас Джюгас різко шарпнув рукав і рушив до дверей.

— Які там з ним розмови. Чужий, боюсь я його. Краще б не ходив, поки немає Адомаса, цей офіцер. Та посидьте, дядьку Джюгас...

Міколас Джюгас, не глянувши на Міграту, одягнув кожухок і, не прощаючись, вийшов. Він відчував біль у розбитій щелепі, в голові дзвеніло, а серце краядло те, що почув від цієї придуркуватої дівки. Перед очима маячила вона сама — в кудому халаті з чужого плеча, з голими колінами, голими до ліктів руками, в якійсь чудернацькій в'язаній шапочці.

III

А квіле. Ні, Марюсе, Гедимінаса й справді немає вдома. Старий обійшов усіх знайомих, але ніхто нічого до пуття не знає. Тільки двірник гімназії сказав, що бачив Гедимінаса біля шибениці, до якої німці зігнали всіх, кого схопили на вулиці, щоб дивилися, як виконують вирок. Поряд з Гедимінасом стояло двоє в цивільному, а потім його кудись повели.

Марюсе. Шкода його, але сам винен. Після того, як він віддав Путрімасові й Пуплесене продукти, що призна-

чалися німцям, ми зустрілися. Я сказав йому, що для нього немає іншого виходу: тільки йти з нами. Не схотів бруднити інтелігентських ручок. Чого так уп'ялась очима? Дивуєшся, що всі вареники поїв?

А квіле. Ви зустрічалися?

Марюс. Що ж тут дивного? Охоче б зустрівся ще раз — а може, Гедимінас набрався розуму. Боюся тільки, що розум йому вже не потрібний буде.

А квіле. Якщо Джюгаси допомогли Пуплесене й Куксі, то вони молодці. Не знала.

Марюс. А ти й не знай. Такими ділами зараз краще не хвалитися. Є в нас гарні люди, хоч вони й слабкі, адже самою добротою не переможеш. Та ще більше є негідників. Вони самі крові не проливають, але... Відний Пуплесіс! Коли б воскрес, одразу й помер би від ганьби й горя — рідні діти зраджують!

А квіле. Кястумерас уже повернувся з трудової служби рейхові. Цілу осінь ходив молотити.

Марюс. Виродок. А Міграті я сам в'язи скрутив би. Двос моїх хлопців, таких молодців, через неї загинули... А убивця втік. Звичайно, тобі боляче, що я так про твого брата, але слова з пісні не викинеш.

А квіле. Адомас мені не брат, Марюсе. Від самого початку війни ми з ним чужі. А Мілди шкода. Коли Джюгас сказав, я довго плакала.

Марюс. Дивно... Пані начальниця і підпільні газети... Яюсь не в'яжеться. І порішити себе, коли чоловік, начальник поліції, міг справу закрити. Дарма, що не дружно жили. Не вірю... Тут щось не так.

А квіле. І в мене не вміщається в голові, Марюсе. Я була у неї того дня. Частувала вона мене, грала на піаніно. Весела була. Хоч би словечко промовила про політику чи там про газети. Скільки я її знаю, вона любила чепуритися, весело проводити час, але цікавитись політикою... Дуже дивно. Оце буде удар для Гедимінаса, якщо він дізнається. Здається, вони серйозно кохали одне одного.

— Так, якщо дізнається... — Марюс невесело усміхнувся.

Аквіле сумно хитає головою. Поклала в кошик ложку, миску, виделку, вийняла з нього дзеркальце, посудину з водою та Кяршісову бритву. Марюс тихо сміється: слово честі, він почуває себе, як у страсну суботу. Може, вона йому й лазню затопить? О, чиста білизна! Приємно, що й

казати. Нарешті своя вернулась. У Кяршісовому спідньому, признатися, не дуже добре себе почував... у Пеліксаса і груди ширші, і плечі... Молодець Аквіле, добре, що подумала про бритву,— свято так свято. А бритва непогана... Хоч і лезо стерте, і ручка тріснула. Видно, від покійного батька лишилася. А що, як ця бритва оживе? Скажімо, раптом візьме і обернеться в Кяршіса. Оразу різоне Марюса Нямуніса по горлу. Хата, чотири гектари землі...

Кров приливає до обличчя Аквіле: багато про що встигли поговорити, але своїх ран не чіпали. Імені Кяршіса не згадували — якимось обминали або обходилися займенниками. А якщо ненароком хтось і прохоплювався словом, то Кяршіс звучало як назва якогось кольору або речі. Він був поряд, як солома над хлівом, як стійло буланого, але не між ними. Чому Марюсові схотілося покликати сюди третю людину, коли удвох так гарно? Це неминуче, звичайно,— рано чи пізно... Але чому сьогодні? Коли цей третій так далеко. Навіщо кликати третього в день, який може належати тільки їм двом?

Пригнічена, вона дивиться на Марюса, що зігнувся перед дзеркальцем. Шурхотить помазок. Цівка пари з напіврозтуленого рота. Святочна маска кривляється в тьмяному світлі чадного кагашця.

Поки він поголиться, вона сходить до хати — і так уже засиділась. Може, гукнути Куксу, навряд чи скоро трапиться така нагода? Марюс заперечливо хитає головою: ні, вона його не застане вдома,— Путрімас сьогодні заклопотаний справою важливішою, ніж відвідання хворих. Звідки він знає? Так, він був тут уночі...

Пятрас? Тут?! Уночі?!

Чому уночі? Тільки разів зо два приходив. І повір, не для своєї втіхи.

— Не можна Куксі сюди уночі! — мало не кричить Аквіле.— Кяршіс... Можна себе й інших згубити!

— Знаю, Аквіле. Не думай, що я тільки про себе дбаю. Якби це було так, Путрімас не заходив би цієї ночі.

Коли вона зібралася знову в сінник, до хати вбігла Юсте. Весела, бистра, як завжди. А цокоче — слова не дає сказати. Поки скаже, чого прийшла, Аквіле має вислухати все, що зараз турбує сестру. О господи, через цих німців від нудьги померти можна. Бувало, щонеділі танцювали до пізньої ночі, а тепер увечері худобу нагодували —

і додому. Де вже там потанцюєш удень! Ці бандити таку всім свиню підклали — просто біда! Не могли знайти іншого села й іншого Кучкайліса, чорти їх у Лауксодіс принесли! Та хоч би ж німці були цікавіші. Один, щоправда, нічого — не плішивий, не сивий. Можна сказати, молодий навіть. Фельдфебель. А танцює — просто чарівно. Так, цей і справді «зер гут».

Тільки згодом, за півгодини, Аквіле дізналася, що це мати прислала сестру, просить зайти до неї сьогодні. Зле старій — не на жарт скрутила хвороба, з постелі встати не дає. Та поки Аквіле виряджала Юсте додому, минуло ще півгодини. Не так уже й багато часу до обіду лишилося, а там чекай Кяршіса.

— Думав, не прийдеш.

У тайнику не розійшовся ще запах погашеного сального каганця. Може, розсунути соломі в стрісі? Пробилося б хоч трохи світла. Вона так хоче побачити його обличчя без маски мильної піни!

— Знаєш, про що я думав, коли ти пішла?

— ?

— Так захотілося вибратись з цієї клятої душогубки, сісти по-людському до столу, що мало не розплакався. Ти розумієш мене, Аквіле?

— Розумію, Марюсе, як не розуміти.

— Минулої ночі мені приснився він, наш хлопчик. Я гоїдав його на колінах, а він куйовдив моє волосся. Коли ти пішла, я згадав сон і уявив собі, як ти ходиш по хаті, а від бігає за тобою, учепившись за спідницю.

— Він дуже звик до Юліте...

— Юліте... — Марюс мовчить, важко дихає. — Вона про мене згадує?

— Часто починає говорити, але знаєш, її мова... Тяжко слухати.

— Та-ак. Такій людині краще не жити... А наш хлопчик уже говорить?

— Авжеж, Марюсе. Усе розуміє. Якби він був трохи менший, я б щось придумала, щоб ти міг його побачити. Але зараз ніяк не можна, Марюсе.

— Знаю, що не можна. — Темрява приглушує переривчасте шепотіння, знову западає тиша. Шурхотить, осідаючи, солома. — Мені нічого не можна, Аквіле. Поруч синок, сестра, але я не маю права обійняти їх. Навряд чи переступлю через поріг рідної хати, стану на коліна біля могили батька та Генуте. Навряд...

Вона притулилася колінами до його постелі. Вже не відчуває плечима твердих лат. Невидимі руки простягнуті до неї, і вона нахиляється, нахиляється назустріч їм... Чорна порожнеча...

— Війна скоро скінчиться, Марюсе... — Аквіле хотіла б сказати, щоб він, коли одужає, не йшов у свій ліс — стільки людей ховається від німців і не воює, — але сама лякається цієї думки. — Ти повернешся до Лауксодіса і, якщо схочеш... Якщо схочеш, все буде, як було.

Він мовчить, страшенно довго мовчить. Обличчя їхні так близько, що вони відчувають дихання одне одного.

— Вернися. Авжеж. Повинен вернутись... — запнувся. Мовчить, затамувавши подих, наче боїться, щоб разом з повітрям не вихопилися слова — ще не обдумані, породжені лише чуттям, — які забрали б у них останню надію. — Я стільки клопоту тобі завдав, Аквіле. З тим радянським льотчиком тобі було простіше...

— З льотчиком?

— Так. Путрімас розповідав. Ти зрадила наше кохання, але залишилась людиною. Спасибі, Аквіле.

— Зрадила... Коли б ти знав...

— Знаю: думала, загинув. Не дорікаю. Не багато є таких жінок, що не ховають кохання разом з коханим. Після війни, Аквіле, не тільки я не знайду тієї, що чекає.

«Я тебе чекатиму, Марюсе! Чекатиму! Я й зараз кохаю тебе...» Але вона стримується: слова здалися б на смішкою. Виявляється, правда часом може прозвучати як глум!

— Ти не знаєш усього, Марюсе...

— Коли мені бувало важко, я згадував домівку. Матір, батька, сестер. Я не уявляв їх без тебе. Ти сиділа перед піччю, розпустивши коси, як того вечора, коли ми, промокнувши до рубця, повернулися з озера. А у тебе на колінах наш синочок. І я раптом відчиняв двері і заходив до хати... Скільки треба для першої зустрічі? Кілька хвилин. А я мріяв про це багато-багато годин. Часом мені здавалося, що справжній сенс боротьби саме в цій хвилині зустрічі; коли я думав про неї, забував про солдатську долю.

Аквіле, як уві сні, підносить руку і повільно опускає її в шурхітливу темряву. Його обличчя напевно вологе — чомусь вона в цьому твердо переконана. Вона хоче погладити його мокрі щоки. Але приглушене зітхання відштовхує руку. І знову пошепки ллються сумні слова. Гуркочуть поїзди, в яких стогнуть поранені. Криваве поле бою.

Відкритими ранами зяють ями, вирубані в мерзлій землі для загиблих. «Раптом відчиняв двері і заходив до хати...» Просто з поїзда, з мертвого поля, від ям, що чорніють у снігу. Заходив до своєї хати, щоб пожити мрією, якій не судилося збутися.

— Прости, якщо можеш, Марюсе.

— Я сказав: не засуджую. Був час, коли не міг виправдати, але тоді я багато чого не знав про тебе.

— А зараз? Зараз ти все знаєш?

Він мовчить.

Тоді вона нахилиється ще нижче. Так низько нахилиється, що відчуває тепло його обличчя, яке пестить її щокки, як птах крилом. А може, це її власне тепло від палкого шепоту? Їй нічим, зовсім нічим виправдатись. Та вона й не хоче. Їй тільки до болю шкода, що не можна вернути того, що минуло,— вечорів над урвищем Гілуже, запаху сосон, хмільного гудіння бджіл на барвистих червневих луках. Але покажи мені хоч одну мить, Марюсе, що повторилася б точно такою, як була...

Переривисте дихання.

Кінчиками пальців вона торкається його щокки. Вологої, тремтячої. І тоді темрява простягає до неї руки. Палкі, нетерплячі. Безліч рук. Що обіймають шию, плечі, усе тіло,— і вона, радісно підкоряючись їм, припадає губами до губів.

— ...Ти обрізала свої чудові коси... — — — — —

— Між жердинами широка щілина. Ось тут, у головах. Учора вночі я розгріб солому і до обіду чекав. Бачив, як ви з Кяршісом годували худобу.

— Бог з тобою!

— Я сподівався, в хлів забіжить наш хлопчик... Ти могла б його привести. Біля стійла добре видно. Він називає Кяршіса татком?

— Марюсе, ах, Марюсе...

— Чого ти тремтиш? Нічого страшного. Я цю солому вночі... А з хліва щілини не помітиш. Та й чого Кяршісові дивитися вгору?

Вона вагається, але страх перемагає. Чого йому вгору дивитися? А що ти знаєш? Може, він уже не перший день щось відчуває.

І вона обережно, бажаючи заспокоїти і себе, і Марюса, ділиться своїми побоюваннями.

Довга тиша. Здається, він серйозно стурбований.

— Чому раніше нічого не казала? Не здивуюся, якщо сьогодні він прийде не сам. А може, придумає щось розумніше. Скажімо, домовиться з якимось німцем із села і викурить мене з цього затишного куточка. — Марюс глухо розсміявся. — Та чого там викурювати, сам вийду. Краще, що я зможу зробити, це вкласти в рот пістолет і спустити курок. Але ні — їм потрібен живий Марюс. Знаю я фашистську вдачу. Інакше вишикують вас усіх перед хлівом. Буде п'ять трупів.

— Не кажи так!

— Кажу, як може бути.

— Боже мій, боже...

— Не хотілося б так по-дурному загинути. Не себе жаль: багато справ не дороблено. Потрібен я друзям. Коли б хоч на кілька днів пізніше. Погано все склалося!

— О-о, це через мене, все через мене. Я винна, Марюсе!

— Заспокойся. Може, все ще обійдеться. — Знову цей неприємний приглушений сміх. — Часом варто помріяти про найближче майбутнє...

Вона раптом схопилася з постелі. Порятунк! Звичайно, якщо цієї ночі нічого не станеться.

— Слухай, Марюсе! Слухай! — Вчепилася йому в плече, торсає. — А може, до Джюгаса? Га? Старий вночі приїхав би по тебе... Хутір, як і в нас. Людина гарна. Сам. Га, Марюсе? Я хоч зараз...

— І не думай!

— Не довіряєш! Такій людині...

— А що, як на його хутір завтра-післязавтра інший приїде? І якщо одверто — чого це я маю йому довіряти? Гарна людина, кажеш? Багато є гарних, а стане перед носом смерть... Селянин може засіяти сусідів поле, коли той захворіє, але вмирати за нього...

— Ми з батьком російського солдата...

— А мені твій батько нічим не може допомогти.

Так, це правда... Вона навпомацки запинається хусткою, одягає козушок — уже час годувати худобу. Потім обоє завмирають у довгому поцілунку, наче прощаючись перед далекою небезпечною подорожжю, з якої мало надії повернутись.

Посеред двору — дубова цямрина колодязя. Стежка до хліва, стежка до хати. В літньому загоні для худоби валяються порожні кошики. Буда Рудька. Все, як і два роки тому, коли, супроводжувана материними прокльонами, вона покинула рідний хутір.

Наріжне вікно світлиці. Білі віконниці з сердечками. На ніч мати їх зачиняла, але Аквіле змастила жиром завіси, щоб не скрипіли.

Ставок за током. Тут її чекав Марюс... Господи, якими короткими, сповненими тривожної радості бували літні ночі!

Рудько рветься з ланцюга, здається, живцем з'їсть.

«А були такі друзі...»

— Цять, Рудько! Не впізнав?

Між коморою і хатою — вишняк. Заспане грудневе сонце прозирає крізь голе гілля. Вогняний снаряд, що розсипався на осколки, перед тим як встромитися в землю. Мокрий сніг пахне вітром. Капає із стріх. Де-не-де полисіла покрівля на хліву чорніє від голубів. Як усе схоже на ранню весну!

Назустріч вибігає Юсте.

— Чого стовбичиш у дворі? — дорікає вона. — Оце пані, запрошувати її. Невже забула, де двері?

— Батько вдома?

— Обідає. Щойно з Краштупеная повернувся.

Аквіле хотіла б посидіти на кухні з батьком, але встигає тільки привітатись. Юсте штовхає її в кімнату. Без розмов, без розмов, пані Кяршене. Для такої гості взагалі місце в світлиці, але там холодно — не топили.

Юргіс сидить у кутку біля радіоприймача. У клумпах, в піджаку, до якого прилипла потерть, — як прийшов з хліва, погодувавши худобу, так і уп'явся в газету.

— Оця свинюка щоразу весь хлів на ногах приносить у хату. Не встигаю за ним прибрати! — дається Юсте.

— А-а, панна Аквіле. — Юргіс, не підводячись, подає сестрі руку. На обличчі скупа батькова усмішка. Як він виріс за останній рік. — Шкода, що раніше не прийшла: побачила б Юстіного кавалера.

— Побалакай мені ще! Смердить тут! Ану, винеси свої загіджені клумпи!

— З учителем заходили, — під'юджує Юргіс. — Мабуть,

замість свата із собою запросив. О, учитель охоче б за це взявся. Німці школу зайняли, часу в нього досить.

— Годі теревені правити! — Юсте підскочила до Юргіса, скинула з нього клумпи і жбурнула їх у сіни. — Не можеш перевзутись, як людина. Йй-бо, на другий раз у піч кину.

Юргіс добродушно усміхається, ворухить широкими ступнями в сірих вовняних шкарпетках.

— Ось бачиш, Аквіле, яка вона чепуруха. Цей фельдфебель зовсім їй голову закрутив. Бачила б ти, як вона тут докотіла, коли він з учителем заходив. Хабт, хате, ге-загт, ух вей бум... П'ятеро слів, та й ті на литовський лад. Щоправда, пан учитель по-німецькому так і шкварить, але у Юсте і без перекладача з цим пруссаком усе як по маслу йде. Морг, смик, хи-хи та ха-ха. Лихо тільки, що кавалер сьогодні не на ту ногу встав.

Юсте, підскочивши до Юргіса, б'є його кулаками по спині, навіть у волосся вчепилась, але брат своєї співає. «Я, я, дас іст ніхт гут». Погані справи у земляків пана фельдфебеля. Дотопали до Чорного моря, а оце вже й Гомель віддали. За рік втратили чотири мільйони солдатів та дві третини російських земель. Якщо німці й далі так задкуватимуть, успішно «скорочуючи фронт», то в жнива від жениха Юсте в Лауксодісі і духу не залишиться.

— Наш дурник Юргяліс збирається стати генералом, — потішається Юсте. — Намалював карту «сто кілометрів туди-сюди». Сміх, та й годі, як він «захоплює» міста, начитавшись німецьких зведень, а потім послухає литовське радіо з Москви і «віддає» ці міста росіянам. Йй-бо, не я буду, якщо наш дурник не вскочить у халепу, слухаючи Москву.

Юргіс сміється в кулак: чого боятися таких ідіотів, як німці...

— Я сказав отому довгомордому фельдфебелю — ніс у нього, як дзьоб у делеки, — що вони давно могли б здобути Москву, коли б пристойніше поводитися в окупованих краях. Але учитель переклав інакше. Тоді я спитав, що вони збираються робити, коли більшовики підійдуть до кордонів Литви. Учитель знову збрехав. Боягуз! Певна річ, звідки цей нікчемний фельдфебель може знати, як Гітлер поверне політику, але він був би останнім дурнем, якби не дав Литві незалежності. А коли б дав, ми б усі взяли зброю і стали на державному кордоні — жодного на нашу землю! А німці нехай на своєму кордоні стоять.

Юсте сміється, підштовхує Аквіле. Йй-бо, смішно! Наш Юргяліс стане на кордоні, і всі росіяни, як горобці, побачивши опудало, врозтіч розбіжаться.

— Краще носа витри, ніж дурниці плести,— додає батько, вийшовши з кухні.— Теж мені вояка.

— Вояка не вояка, а знаю трохи більше, ніж пишуть газети вашого фельдфебеля.— Юргіс бере з етажерки якусь книгу і, не втрачаючи гідності, йде на кухню.

— Читай, читай всякі смердючі листки, поки попадешся! — кричить йому вслід батько.— От шмаркачі! Вони росіянина за петельки візьмуть, коли німець, така страшна сила, його здолати не може. Що новенького у вас, Аквіле?

«Що нового?.. Багато, дуже багато нового, батьку...» Справді, чому б з ним не поговорити? Чому б не розповісти все чисто? Невже й він, як Марюс, вважає, що Міколас Джюгас не ляже на ліжко помирати за іншого?

— Зайшла маму одвідати,— нетвердо каже вона.— І за вами скучила, хочеться поговорити...

— Так, так,— підбадьорює старий.

Аквіле позирає на двері кімнати, за якими лежить мати. Відчинені. Чути, як скрипить ліжко. Прокинулась. А може, й не спала?

— Можу вийти, якщо у вас секреті! — образившись, схоплюється Юсте.

— Які там секреті, Юстяле! Сиди,— заспокоює сестру Аквіле.— Чи не зустрічав Кяршіса, тату? Як там з комісією? Пеле дуже боїться за буланого.

Батько крикає, крутить пожовклими від тютюну пальцями руді вуса. Ге, німець уже не той, що раніше. Багато хто намагався підмогоричити комісію, та мало кому пощастило. Рубали без жалю. Якщо кінь молодий та гарний, квитанцію в зуби — стільки ось буде виплачено свого часу,— і на станцію. Але ті, що сьогодні на комісію прибули, можуть ще дякувати богові — тільки коней забрали. А вчорашніх роздягли дочиста — з возами забрали і зі зброєю. І по чоловікові на кожного коня. Самим доведеться приставити на місце своїх годувальників. А де це місце, ніхто не знає. Кажуть, один з комісії прохопився, що ці коні з возами потрібні під Ленінградом. Набої, харчі підвозити до окопів, а звідти — поранених. Побачать люди, чого не бачили, нехай їх бог береже.

— Гітлер, видно, додумався, чим Ленінград узяти,— насмішливо каже батько.— Де вже тобі, чоловіче добрий,

пробити фронт кінськими копитами, якщо третій рік усі твої військові машини нічого зробити не можуть.

— Годі тобі брехати! — кричить із своєї кімнати Катре Курилка. — Не вчи вченого, барабаняча твоя голова, як воювати. Краще стань на коліна та помолись богові, щоб коня не забрали.

Батько зразу замовкає.

— Та вже пронесло. Може, старшина заступився, чи взагалі щастя випало... — Затнувся, ховає очі, але Аквіле ясно, що він думає: «Адомас все-таки начальник поліції, хоч і збожеволів...» — А у Пеле буланого... Гаразд, нема чого журитися, не тільки у нього таке лихо. Треба б радити, що під учорашній удар не попав.

— Чого ти Кярпіса жалієш! — знову Катре Курилка із свого ліжка. — Через нього німці у нас такого арденського битюга забрали! Нехай покусає лікті, знатиме, як іншому було. Ні. Кярпіса ти не переплюнеш, не жалій. Сьогодні втратив, а завтра він вдесятеро візьме. Уміє жити, не те що ти, тюхтій нещасний.

Аквіле підвелась. Вона б охоче пішла з хати, не зайшовши до матері.

— Як ваше здоров'я, мамо?

— А-а, це ти? Знайшла-таки стежку додому?

Стара сидить на ліжку, прихилившись до купи подушок. Сиве волосся скуйовджене, обличчя землисте, задубіле, як засушений гриб. І так тонкі губи ще більше всохли — синенькі виточки, що прилипли до гнилих зубів. Але очі жваві й молоді. Моторошно стає, як подивишся. Скільки жовчі й шаленої люті в тих очах!

— Сідай, гостею будеш. От бачиш, і твою матір здолала хвороба. Велетня непоборного. З голови почалося, а потім так і посунуло — все вниз та вниз... Душить. Під серцем скніє, ніби ногами місили. Лікаря до мене привозили, та що ці лікарі проти волі божої? Невже прийшов час ноги простягти?

— Нічого, — каже Аквіле, не дивлячись на матір, — одужаєте.

— Одне на язиці, інше в голові. Не бреши, бачу: червону сукню надінеш, як помру.

— Ви мені сонця не застуете.

— Знаю, усі чекаєте, коли гинну. Набридла. І все тому, що добра вам бажала. Людєй з вас зробити хотіла, на ноги поставити. На гору штовхала віз, а вам не подобалося. Звісно, з гори веселіше їхати, та чи далеко? Попустила б

віжки, так оцей баранячий лоб давно б зробив нас голодранцями, яким сам був тридцять років тому.

Аквіле сидить на стільці у матері в ногах. Задушливе повітря, сморід. За вікном — голий кущ шипшини, дерева за током. Далі поля у ветхому кожусі першого снігу, залатаному чорними латками. На горбах розсілися хутори, понад канавами ростуть кущі, туманна стіна лісу підпирає низьке небо. Піти б у поле і не вернутись!

— Відійшли од матері, як скоринка від хліба,— і дали бідкається стара.— Адомас, хоч такий уже гарний син, а приїздить у Лауксодіс і не знаходить дверей рідної хати. Що я йому зробила? Може, лиха бажала, коли заборонила одружуватись з Мілдою, тією повією найпослідушою? Якби послухався мене, як тоді, коли ця сучка ще дівкою була, не присох би до солом'яної вдовиці, все б інакше обернулося. Бараняча голова! Випила баба отрути, і збожеволів. Батьківська кров. У нашому, Яутакісовому, роді таких слинтяїв не було.

— Але ніхто і в людей не стріляв,— не витримус Аквіле.

Обличчя старої хворобливо перекошилося. Вона припадає до купи подушок, посинілими губами хапає повітря. Може, біль притиснув, а може, ці слова всією вагою навалилися на неї. Вона захищається від них, махає у себе перед носом схудлими руками.

— Говориш чужими словами. Хто стріляв? У кого? Брехня сільських жебраків. Большевиків! Ненавидять владу, от і плецуть язиком, брешуть. І ти з ними. На рідного брата! Отямся! Хтось почув, ухопив з десятих рук, а хто бачив? Покажи хоч одного. А якщо й було... Служба, робота така. У всі часи всяка влада своїх ворогів карала. Християни йшли проти християн, і то господь благословляв — не гріх солдата вбити. А тут війна з безбожниками. Святу віру боронить. Як у тебе язик повернувся! Таке на рідного брата? Як отакі дурні чутки розносити, краще б поїхала провідати.

Аквіле мовчить, уперто дивиться у вікно, а в грудях так і колотиться. Навалилася б горою, найстрашнішими словами обізвала б матір, але хоче швидше скінчити тяжку розмову. «Якби вона знала, що мої губи, які щойно торкалися її чола, недавно цілував Марюс...» Зіщулилась, наче гострий материн погляд прочитає її думки.

— Може, Кяршіс повернувся. Піду,— каже вона, намагаючись встати, але материн голос садить її.

— Не поїдеш,— по обличчю бачу. Виродок нікчемний. Якийсь більшовик їй дорожчий від рідного брата. Хіба не правду кажу? Ага, аж вуха посиніли. Божевільні! З цим російським солдатом могли всіх згубити.

— Російським солдатом? — Вона перевела дух після цих слів, але відчувала, що на голові ворухиться волосся.

— Не викручуйся, цей баран хирлявий усе мені розповів. Притягли з лісу, запахали в сіно. Коли б не Адомас, хтозна, чим би ваша витівка скінчилась.

— Адомас... — Аквіле з ненавистю глянула на матір. — Так, він зробив те, що й ви зробили б: викинув німця на вулицю.

— Господь призначив йому смерть у лісі, а ви не послухались волі всевишнього, ось він і помер в іншому місці.

— Гадаю, ще не пізно донести на мене в гестапо.

Стара кидає брудну лайку, а потім регоче. Сміється, фркає, як кішка на собаку. Ох, недоумки зачучверені, знайшли від кого приховувати — від своєї людини! Цей баранячий лоб — звісна річ. Або Аквіле. У неї завжди макітра не в порядку була. Але Адомас! І цей навіть пари з вуст не пустив. Ніби не вона, Катре Вайнорене, а сам диявол його народив. Якби не Юргіс, так би й не дізналася, що тоді вдома діялось.

Ох, цей поганець паршивий! Наміряється матір без ножа зарізати. Книжки, газетки, радіо. Працювати і палицею не заженеш. Кричи не кричи, а він своє робить — крутить оте деренчало та зуби вишкіряє. І щохвилини товче: росіяни йдуть. Прийдуть чи ні, один господь знає, та як подумаю, що таке може статись, серце так і заходиться. Боже ти мій! Тоді вже прощайся з цим світом. Всі, до однієї голови, як качани, зрубають за євреїв. Адже не виправдався: я, мовляв, не стріляв, — покладуть у ями, як німці їхніх дружків клали, і кінець. Це вони вміють, знаємо: в газетах пишуть про звірства більшовиків. Так ото, позавчора Юргіс розпустив пельку... Росіяни такі й такі міста визволили, стільки там німців перебили... Назад більше не відступають, все вперед та вперед ідуть, ближче та ближче до Литви... Як почав, як почав, — а базікати цей дурень уміє, — аж їй, Катре, погано стало. Такий жах притиснув, ніби фронт уже тут, у дворі повно солдатів, а у вікна націлені їхні довгі рушниці. Закричала не своїм голосом, почала кликати на допомогу.

До кімнати прибіг батько, діти підійшли, почали заспокоювати, а їй однаково скрізь росіяни ввижалися, та так до ранку й не заснула. Тоді цей баран безголовий і сказав: вони з Аквіле переховували російського пілота, і той дав розписку, щоб більшовики, коли прийдуть, Вайнорасів не чіпали.

— Не доведи господи, щоб довелось за цього папірця хапатися... Та якщо доведеться... А раптом плюнуть, не подивляться — та за глотку?.. Але і за соломинку вхопиться, хто топиться! Одведи, господи, це лихо тяжке.

Стомилася, замовкла. Риси обличчя стали м'якші, очі згасли. Сині рисочки губів ворухаться: докінчують невисловлену думку чи шепочуть молитву своєму богові?

Аквіле підводиться, набирається духу, намагається побороти огиду... Усе марно. Обличчя, що потонуло в подушках, відштовхує її, і вона, так і не поцілувавши матір, боком виходить з кімнати. Її проводить похмурий погляд, в якому більше гіркої образи, ніж злості.

Батько стоїть у дворі, прихилившись до огорожі, жує горох. Щойно кинув жменю голубам, і вони дзьобають, хмарою злетівши до його ніг.

— Глянь, яка у мене сімейка, — усміхається він, побачивши Аквіле; щасливий, як і птахи: нікому гризти голову. — Розвелось їх безліч, доведеться більше кошків повісити під стріху. Подобається їм тут. Нехай хоч птахи живуть, коли людей убивають. А як там мати? — нарешті згадує він.

— Хвора як хвора. Зайду ще якимось, одвідаю.

— Заходь, заходь, Аквілюте. Удвох з Пеліксасом заходьте.

Аквіле здалеку обминає голубину зграю, щоб не сполохати. Біля буди Рудька — Юргіс. Вона махає рукою їм обом. Юсте ніде не видно. Мабуть, подалася на село.

— Ти ж хотіла мені щось сказати? — доганяє її батьків голос.

Ах, про Марюса! Ні, тепер уже ні...

— Ніколи. Іншим разом, татку.

І йде не обертаючись. Мало не бігцем, хоч поспішати їй нікуди.

Похмурі старі дерева за током. Хутори. Полісілі клапті кущів понад канавами.

«...Тоді цей баран безголовий і сказав, що є у нього така розписка...»

...А поля порожні! Аж серце скніє...

Ворота одчинені навстіж. Наче полк гостей заїхав на хутір. Свіжий слід. Збрую кинута на ганок комори. Щось не схоже на Кяршіса... Буланого, щоправда, забрали, та невже через це?

Із зацікавленим серцем поспішає в хату. Його немає. За сінником — віз, між голоблями валяється батіг. Навіть у сарай воза не закотив. Вбігає у сінник, але й тут немає. Очі мимоволі зводяться вгору, дивляться на сволок. Тьфу! Дурнішої думки не може бути... Тупцяє на місці, дивиться у той бік, де хлів. Там нічого не змінилося, але щось і не так, як вона залишила. «Драбина!» — нарешті згадує вона. Коли злізла, забула прихилити до складеного сіна, як завжди робила. І ось її немає на старому місці. Ні біля горища хліва, ні біля сіна. У всьому сіннику немає драбини... Вона виходить із сінника, зазирає в сарай. Ось вона де! Запхнута попід самою стіною за дошку, тільки кінець стирчить.

...Кяршіс у хліву. Стоїть біля корів, позирає на стелю. У руках вила. Акви́ле не одразу помічає, що це не гнойові, а двозубі, на довгому держаку, якими жінки подають нагору соломі, коли кладуть ожеред.

— Ох, ох... І ця з'явилася! — стогне він, побачивши Акви́ле.

Вона щось мимрить, приголомшена виразом його обличчя. Вперше бачить його таким. Ні, вже бачила — коли на хрестинах Лаурукаса він бив Кучкайліса.

— Я до своїх ходила... — нарешті їй пощастило заспокоїти тремтячі губи. — Кажали, нашого буланого забрали...

Його погляд летить до неї, наче запущені з усієї сили вила. Подавився словом, ворухить щелепами, жує щось.

— Буланій, ох, їй тільки буланій... — виштовхнув нарешті з рота. — Тільки буланій, ага, і все... Їй тільки...

— А що ж іще, Пеле? Кінь тепер... — вона замовкає; його обличчя просто страшне. Десь поділися очі, щоки, підборіддя. Тільки рот тіпається...

— Ох, дожив, ну й дожив! — гримить він. — Щоб дружина мене дурила! За кого ти мене маєш? Може, я сліпий і глухий, не бачу, що вдома діється? Може, я дитя нерозумне, нічого не тямлю? Мало того, що свиню забрали, а сьогодні кращого коня відняли, — хочеш гіршого лиха накликати? Кого ти там у соломі ховаєш?

— Пеле... Повір... — сама не знає, що белькоче.

— Брехуха ти, брехуха! Наче я ворог своїй домівці. Ох, і хлопця ніби не кривджу, і тебе люблю, як умію. Чого ж ти мене на глум віддаєш?..— Голос стих, не гримить більше водоспадом, але ще клекоче, як вода на передкатах.— Чи я тобі не чоловік? Чи не поклялися перед господом бути єдиною плоттю і душею? Чого ж ти так зі мною, Акви́ле? Що я тобі зробив поганого?

Вона щось відповідає. Ні, тільки ворухить губами, силкуючись відповісти. Дивний сон. Ось Кяршіс нахилиється вперед, немов готується стрибнути. Крок уперед. Світло, що падає з дверей, тепер краще осяває його обличчя. Губи скривилися, наче він сміється. Ступить ще крок і встромить вила в груди Акви́ле... Держак, щоправда, починає рухатись, розвертається в повітрі і вила встромляються... в стелю. В щілину між жердинами. Він нічого тепер не каже, (а може, вона не чує?), тільки, зігнувшись, ходить по хліву і, важко дихаючи, штрикає в стелю, де тільки пролазять вила. Чух-бум, чух-бум! Над стійлом буланого, в тому місці, де Марюсова постіль, вила не встромляється в жердини: щілина ширша, солома вивалилася з неї на ширину долоні. Але від дверей здається, що цей шов розступився, ніби потемнів. Гойдається жмут соломи. Відірвався, летить униз... За ним женеться другий...

Акви́ле починає рухатись. Ні, не вся. Рухаються тільки її ноги. Дуже важко відірвати ногу від гною, щоб ступити маленький крок. Іде. Тупцяє, ніби ноги спутані, грузне в невидимій драговині. Але Кяршіс уже поруч. Повисла у нього на руці, упала на коліна біля ніг.

— Годі! Годі! — кричить, ніби божевільна.— Хочеш крові людської! Вона тут... Ось! Пий! Удавись! Убивай! — Широким жестом вириває у Кяршіса з рук вила, підбігає до стійла, підстрибуючи, б'є вилами по жердинах.— Марюсе, Марюсе, чуєш? Збирайся... Виходь, якщо можеш... Кяршісові твоя кров потрібна...— Шпурляє в стійло вила і кидається до дверей.— Біжи на село, клич своїх німців. Свиню, коня забрали, а людину сам їм віддай.

Крізь сльози нічого не бачить. Двір. Чорна паща відчинених дверей, хруст підмерзлого гною під ногами. Запах дьогтю, що перебиває хмільний аромат сіна й конюшини. — — — Шурхит соломи. Марюс вилізає, зігнувшись, чіпляючись однією рукою за крокву, а другу простягнувши вперед, як сліпий, що намацує ціпком дорогу. Простоволосий, без чобіт, але встиг одягти штани, на плечах — нашивку застебнутий кожушок. Дивиться згори, тримаю-

чись за лату, потім ступає крок, вже не тримаючись, але втрачає рівновагу і прихиляється спиною до солом'яної стіни.

Кяршіс стоїть біля сіна, задерши вгору голову, роззявивши рота. В руках встромлені в землю вила, які Аквіле щойно кинула в стійло буланого. Держак тремтить у побілілих руках, але обличчя на диво спокійне.

— Марюсе... Марюсе... — тихо шепоче Аквіле, усміхаючись крізь сльози. — Ти не хвилюйся... тепер ти вже побачиш свого хлопчика. Тепер уже напевне...

Але він не дивиться на неї. Його погляд прикутий до Кяршіса. А очі Кяршіса вп'ялися в нього. Очі обох скуті, як два в'язні одним ланцюгом. Але один з них знає, що засуджений за провину другого; він не винен, ох, бачить бог, не винен; і ця непохитна віра в свою правоту надає йому спокою й твердості.

— Червоний Марюс... Нямуніс... — після довгої мовчанки щідить він крізь зуби. — Що, мою жінку забрати прийшов?

— Хіба вона колись тобі належала? — наче далека луна, чується відповідь.

— Кажеш... ага... — Вила гойдаються, наче хочуть вивратись, але голос спокійний. — Може, і не належала колись, а зараз моя... Живемо... Не віддам!

Марюс усміхається. Нагорі вже вечір, його обличчя здається сірою плямою — усі риси невизначні, — але Аквіле певна, що він усміхається.

— Це все, що ти хотів сказати?

— А що тут іще скажеш? Прийшов, як у свою хату, лізеш до чужої жінки. А коли із своїми більшовиками драпає, так вона не потрібна була. Кинув з дитиною, нехай сама як знає... Дременув — та це твоє діло, — але чого прийшов? Може, там уже війна скінчилася, ні в кого стріляти? Приспичило тут, у моїй хаті, воду каламутити. У самого життя немає, хочеш і інших утопити.

— Не потонеш. — Марюс жовчно розсміявся. — Ти з такого матеріалу, що ні води, ні вогню не боїться. З усіх боків застрахований. А в мене руки зв'язані. Синок, сестра, Аквіле...

— Замовкни!

— Аквіле! — твердо повторює Марюс. — Моя зброя заряджена, але на цьому хуторі не вистрелить. Ти це знаєш.

— Ох, він ще про стрільбу! Насобачився за два роки, ага, краще, ніж канали копати. А чи знаєш ти, з якого

боку сьогодні вітер дме? — Аквіле не дивиться на Кяршіса, але чує в його словах страшну усмішку. («Ох, задам тхорам жару, знатимуть, як яйцями ласувати»). — Сьогодні вітер на село, від хати, а тік далеко — не перекинешся. Ось підпалю сінник, і стріляй, скільки твоєї душі заманеться, показуй свою науку.

— Навіщо казати, як цього не зробиш? Такий збиток не для тебе, Кяршіс. Є простіший вихід: посадити Червоного Марюса на воза і доставити німцям на село.

— На воза? До німців?...

— Не обтяжував би тебе, сам пішов би, та, бач, нога... поганий з мене поки що ходок.

— На воза — німцям? — Кяршіс щиро здивований.

— Скажеш — знайшов... Та тобі вже краще знати, що їм сказати. Але будь людиною, Кяршіс. Я не хочу від тебе більшого, ніж ти можеш. Розумію твоє становище і все інше... — Марюс затнувся, мацає руками навколо, наче шукає в соломі застряглі слова. — Дозволь мені тут лишитися до смерку. Потім піду. А що буде далі — моє діло. Даю слово, — якщо для тебе моє слово щось важить, — до того часу, поки сядеш вечеряти, мене не буде не тільки тут, у сіннику, але й на твоєму полі. Плазом виповзу з твоєї ділянки, якщо не зможу йти. А от доброго ціпка тобі доведеться вирізати для мене, Кяршіс. І мого синочка показати. У мене є право на це. Засудженим на смерть теж дозволяють прощатися з рідними.

Аквіле жалісно плаче, зіщулившись біля сіна. Чує Кяршісів кашель, шурхіт соломи нагорі. І знову Марюсів голос. Опускається, як людина у воду. Все глибше, глибше. Простягнуті вперед руки підіймаються, немов шукають, за що вхопитись. Але над головою тільки повітря та вода. Тільки повітря та вода, тільки повітря та вода...

— ...Залишаться тобі мої гектари, хата, і твоєї жінки, як кажеш, не заберу. Марюс Нямуніс не заради того пішов воювати. І не тому опинився в твоєму хліві. І не тому, нарешті, у вечірньому присмерку піде звідси, щоб уже завтра, може, німці привезли його труп у Лауксодіс. Але тобі цього не зрозуміти, Кяршіс. Ти знаєш, що потрібно для землі, щоб добути з неї десяте-п'ятнадцяте зерно, але ніколи не збагнеш своєю головою, як важко людині, коли вона має вмерти невчасно і не так, як треба помирати.

— Ох, він уже про смерть... — Кяршіс лютий і наляканий. — Не Кяршіс дав тобі життя, не Кяршісові його відніматимати. Щоб людину через мене... Ох, це вже ні! Звідки

мені знати, що тобі господь призначив — кулю, зашморг чи християнську смерть у ліжку із свічкою в руці? Може, саме це. Хіба мало людей з часом отямилось? Чи в моїх силах суперечити божій волі? Плоть людську вбити і душу загубити? Ні, всевишній нікому не дав такого права. Ні мені, ні тобі, ні комусь іншому, байдуже, що всі ви стріляєте, вішаєте один одного, віднімаючи у господя те, що він один може вирішувати. Ох, я цього не зроблю! Може, німці нас усіх... Але господь і люди знатимуть, що Кяршісові руки були в гною, в землі, тільки не в крові. Не візьму чужої крові на свою совість, нехай вона на твою лягає, Нямуніс.

— Я не розумію твоєї сповіді.— Марюс стоїть, виставивши хвору ногу, потонувши спиною в соломі. На обличчі подив і надія.— Але, здається, можу сподіватися, що ти дозволиш мені лишитися тут на якусь годину-другу?

— Прийшов не питавши, не питавши й підеш. Через три години чи через три дні. Ох, тобі краще знати. Я тебе не виганяю. Сиди, де сидів, поки треба. Нічого не хочу чути і бачити. Під стріхою, ага, звідки приліз, жердини рідкі. Розворуши солому, знайди ширшу щілину. Через неї подаватиму їжу. Я сам. Немає чого по драбині лазити. Немає у нас драбини. На всьому Кяршісовому хуторі немає і не було ніякої драбини! Зрозумів? Унизу, під тим місцем, де зараз стоїш, звалю віз соломи. Схочеш піти — зможеш стрибнути вниз. І хай помагає тобі бог. Катай, звідки приплентав. Чи до німців просто в лапи, чи до своїх. А я нічого не знаю, не бачив, не чув. І дай боже, щоб мої очі більше тебе не бачили, Червоний Марюсе!

Розділ шостий

I

Гедимінас не міг позбутися думки, що, порадивши Василеві не йти до партизанів, став посереднім винуватцем смерті Пуплесіса та ще трьох чоловік. У цьому він переконався, поговоривши з Чорною Куксою, який знав про плани втечі. Тому, вирішивши саботувати поставки, він не так старався завдати шкоди окупаційній владі, як до-

помогти Пуплесісовій удові та Куксі і хоч якоюсь мірою спокутувати свою провину.

На початку жовтня в Лауксодісі почали молотити. В середині місяця молотарка приїхала на Джюгасів хутір. Через кілька днів Гедимінас запряг коней, поклав на воза мішки з зерном і, заваливши зверху соломною, пізно вночі одвіз Пуплесенє. У хлів удови, який німці вишкребли чисто, як і комору, перейшла і Джюгасова свиня, що призначалася на здачу державі, а Кукса, ніби за роботу, повів телицю, одержавши на додачу кілька мішків зерна. Пуплесенє не знала, як і дякувати Гедимінасові, а Кукса тільки знизував плечима, по-своєму тлумачачи Джюгасів учинок.

— Ця милість ще вилізе тобі боком, Гедимінасе, — сказав він. — Але я беру це на свою душу: коли що, Кукса в боргу не залишиться, бий тебе грім, не бійся.

Тільки на початку листопада Гедимінасові стало ясно, що мав на увазі Кукса. Не знав він, хто той чоловік, який хотів з ним зустрітися, але здогадувався: це хтось із партизанів. На умовлене місце він прийшов не так із цікавості, як бажачучи одразу розсіяти будь-які надії, які покладають на нього, Гедимінаса, ті, з ким зв'язаний Чорна Кукса.

Таємничий товариш чекав їх поблизу Вентських лісів, у відлюдному будиночку робітника з торфовища. Потім Гедимінас побачив ще двох, одягнених по-селянському, але озброєних. Один був незнайомий, другого наче десь бачив, а третього пізнав з першого погляду, як увійшов до хати. Марюс Нямуніс! Такої зустрічі Гедимінас не чекав! Вони довго тиснули один одному руки, дивуючись і радіючи, що після таких страшних років доля знову звела знайомих, які хоч і не були друзями, але шанували один одного.

— Не гнівайся, Гедимінасе, що довелося пройти стільки кілометрів, щоб зустрітися із своїм колишнім учнем, — перепросив Марюс. — По правді, це мені треба було одвідати тебе в Лауксодісі, але повір, для нас така розкшн зв'язана з ризиком позбутися голови.

— Ти був у Лауксодісі? — здивувався Гедимінас, глянувши на Куксу.

Той усміхнувся в комір.

Нарешті Гедимінас упізнав і другого озброєного чоловіка — це був Іван, полонений, що працював у Кяршіса.

— Втеча з наймитської... — почав був він, але увійшла господиня з чаєм, і всі посідали до столу.

— Я знаю, як ти ставишся, точніше — як ставився до втечі полонених,— продовжив Марюс Гедимінасову думку.— Твоя думка про нас, партизанів, не така, щоб нам сидіти рядком і попивати чай. Та після того, як ви з батьком вирішили дати німцям щигля з тими поставками, у нас є підстави думати... Звісно, якщо ваше рішення не примха і не зміниться, коли ви побачите в дворі поліцію.

Гедимінас невесело розсміявся.

— В такому разі довелось б забрати у людей те, що ми їм роздали,— відповів він, поставивши поряд з тарілкою надпиту чарку самогону.— А цього ми з батьком ніколи не зробимо. В нашому господарстві зерна лишилося тільки на хліб та щоб посіяти навесні. А селянин — якщо ти знаєш литовського селянина — їстиме зібрану із стріхи солому, але збереже насіння. Звичайно, самоврядування може до останньої зернини очистити наші засіки, але, сподіваюсь, цього не дозволить зробити елементарний німецький розрахунок.

— Аякже! — іронічно кинув Марюс.— Ваше самоврядування поки що визнає сметонівські ордени, крім того, співчуває людям, зв'язаним кровними узами з жертвами більшовиків.

— Мабуть, так, хоч ми з батьком, вирішивши допомогти людям у біді, не керувалися такими сонячними перспективами,— холодно відповів Гедимінас, допивши чарку.— Ви б'єте німців, але знаєте їх, на жаль, тільки як мішень. Пуплесене — що правда, то правда — вони обібрали до нитки. Зразкова кара за чоловіка, так би мовити. Якби її господарство було більше, а їдців менше, певний, вони залишили б насіння, щоб у нового господаря було чим засіяти поле навесні. Під час першої світової війни полонений російський солдат розповідав моєму батькові, що якоесь, витіснивши німців з позицій, вони знайшли за окопами грядки, приготовлені під квіти. Це риса їхнього національного характеру — спинятися на день, а діяти так, наче збираються вік прожити.

— З того, як вони набивають людьми ями, не скажеш, що вони зібралися тут оселитися навіки,— глузливо зауважив Марюс.— Їм важливо швидше розорити край і піти до бісового батька, залишивши голу землю для таких мислителів, як ти.

— Ні, скільки я знаю основи націонал-соціалістської ідеології, вони міркують інакше: лише очистивши простір від таких мислителів, як Нямуніс, Джюгас та подібних до

них, вони створять на землі тисячолітній рейх, — жартівливо відповів Гедимінас. — Але для них важливо, Марюсе, щоб земля Джюгасів наступного року не лишилася під паром. Німцям потрібен хліб. А без насіння і рабів хліба не буде. Ми з батьком виявилися неслухняними рабами. Вони пришлють управителя, щоб командував нами, а то й проженуть з хутора. Та однаково, що б не сталося, нацисти не одержать того шматка, що дістався Пуплесене та Путрімасові.

Гедимінас замовк, перехопивши глузливий Марюсів погляд. Якийсь час чути було тільки бряжчання посуду та плямкання.

Кукса запропонував випити ще по чарці.

— Лиха тобі не бажаю, Гедимінасе, — сказав Марюс, коли горілку випили й чоловіки налягли на закуску, — але вважаю — ти надто гарної думки про фашистів. Поступаєшся їм своїм господарством, а не врахував, що вони і голову можуть зажадати. Я знаю випадки, коли вони вбивали селян, які не здали поставок. У них, звичайно, не було заслуг і страдницького ореолу твого батька, — це були прості радянські люди.

— Я лиха не шукаю, Марюсе. Можливо, що станеться саме те, що ти передбачаєш. Але це не міняє суті справи. Я вчинив так, як повинна чинити порядна людина, а наслідки — вони від мене не залежать. Я не міг не зробити того, що зробив, Марюсе. Людина, яка не вміє плавати, знає, що загине, а все ж кидається на допомогу потонаючому. Почуття людяності, відповідальність перед своєю совістю часом переборюють страх смерті.

— Саме тут починається справжнє героїство, Гедимінасе, — схвильовано відповів Марюс. — Так помирають наші люди, так загинув Пуплесіс. Та бачиш, одна річ помирати за чистоту своєї совісті, а інша — боротися, щоб нікому в майбутньому не довелося кров'ю бруднити руки. Самому потонути, так і не врятувавши іншого, красиво, шляхетно, але, прямо скажу, ні до чого. А з нашого погляду — злочин. Не вмієш плавати — не лізь у воду. Поживи ще, навчись. Навіщо непотрібні жертви? Хіба мало народу гине? Послухай, Гедимінасе, я ж тобі не пропоную одразу, допивши чай, брати автомат і виходити з цієї хатини разом зі мною, хоч такий вихід був би найрозумніший — потім може бути пізно. Я хочу, щоб ти зрозумів: твій шлях веде тільки до нас, Гедимінасе.

Гедимінас розгублено мовчав. Коли йшов сюди, він

приготувався до такої атаки, але самотон розігрів кров, і тепер йому здавалося, що він сидить десь у доброго приятеля між сільськими хлопцями, які вип'ють ще по чарці, а потім вийдуть на вулицю і дружно заспівають пісню.

— До вас... так... може,— нарешті озвався він.— Я можу піти до вас, та чи буду я з вами душею, Марюсе? Ти знаєш моє минуле. В часи Сметони і пізніше. Я ж тоді пішов до них, та чи був я з ними? В сороковому запросили ви — теж намагався йти в ногу. Нічого путнього з цього не вийшло. Не така я людина, Марюсе, ніяк не навчуся плавати. Звичайно, не було б трагедії — я маю на увазі особисту трагедію,— якби я вмів спокійно проходити мимо людини, що тоне, як більшість нормальних людей. Та ба, тягне у воду — та й годі... Добре людям, які спокійно убивають іншого і знають, чим виправдатись, коли спитають, чому це зробили. «Убив ворога батьківщини. Падлюку, вбивцю...» А цей ворог батьківщини, якби воскрес і випустив усю обойму в ката, мабуть, відповів би те саме...

— Невже війна не навчила тебе відрізняти жертву від убивці? — спалахнув Марюс.

— Ні. Вона тільки довела мені, цього разу остаточно, що всі ми — жертви і всі ми — убивці.

— Отакої,— сказав протягом Марюс.— Навіщо так далеко заходити? Кого-кого, а себе, я гадаю, ти хочеш виділити з цієї компанії.

— Намагаюся, Марюсе, як можу. Але в пекельному казані, в якому ми з тобою зараз варимося, все так влаштовано, що й не бажаючи вбивати станеш убивцею. Мимовільним убивцею. І, певна річ, жертвою теж. Але багато людей не усвідомлюють своєї провини або вміють вигадати для себе виправдання. Це їхнє щастя, на наше загальне нещастя, тому що вони вмирають з усмішкою блаженних праведників на устах, а ми залишаємося жити на землі, загідженій цими виродками.

— Оце відверто висловився. Хильни ще чарочку,— сказав Марюс, приховуючи за іронією досаду.— Адже тобі, Гедимінасе, наплювати на те, що діється на цій «землі, загідженій виродками». Інакше сам не паскудив би разом з ними, а допоміг би нам очистити. Тобі важливо, щоб твій власний фрак залишився без плям. А ми свої фракки не бережемо! Ти гадаєш, це приємна робота — вбивати людину, хоча вона і буде найпослідуцим негідником? Якщо пам'ятаєш наші довоєнні розмови, скажи: чи жадав я тоді крові? Ми ж не розстрілюємо, як фашисти, не перебираючи,

кожного, хто, скажімо, на зріст не вдався, а намагаємося відсіяти ворогів від своїх. Ми, комуністи, хотіли, щоб під нашим прапором виріс добрий урожай, щоб усім вистачило роботи й хліба, а дітям — місця в школі. Може, не все вийшло так, як мало бути, але основа нашої програми колишня — боротьба за людину. Не вбити, а захистити людину від убивців. Може, ти, учений філософ, знаєш, як це зробити без кровопролиття? Ні, дорогий, гною не вичистиш, не забруднивши рук. І фрак забрудниш, і тіло пропахне певним душком. Неприємно. Але треба. Треба, Гедимінасе! Навіть заради таких, як ти, що не соромляться ставити Марюса Нямуніса і Адомаса Вайнораса на одну дошку.

— Я вас не ставлю на одну дошку, побий мене грім...

— Аякже! Чим я не вбивця?

— Я не сортувальник, Марюсе, — стримуючи себе, відповів Гедимінас. — Не моє діло засуджувати одного і виправдувати іншого. Адже не має значення, чи звинувачуватиму вас обох, чи скажу, що ви обидва не винні. У всі часи люди вбивали один одного в ім'я вигаданих богів, і, поки залишаться віруючі, різанина не припиниться. Я не віруючий, Марюсе. Колись моїм богом був жовто-зелено-червоний прапор. Я втратив свого бога. І не думаю, що міг би знайти його в якомусь іншому прапорі. Релігії приходять разом із своїми богами і відходять. Те саме буває з окремими народами і цивілізаціями. Єдина міцна будівля на землі — людина, хоч і вона міняється. Але духовні якості, які відрізняють людину від тварини або звіра, існуватимуть, поки живе людство. Я вклоняюся тільки цьому прапору, Марюсе. Як показує історія і досвід наших днів, багато хто розтоптав його заради фальшивих богів. Чому і я маю іти їхньою дорогою?

— То не йди, ми тебе силою не тягнемо, дорогий, — Марюс з образливою поблажливістю поплескав Гедимінаса по плечу. — Тримайся обома руками за свій прапор, тобто за себе, поки фріци не покладуть тебе в могилу разом з твоїми духовними якостями.

Партизани дружно розсміялися. Гедимінас розгублено дивився на широко роззявлені роти, твердо переконаний у своїй правоті і жаліючи цих, як йому здавалося, примітивних людей. Водночас його дратувала думка, що в їхніх очах він видається допотопною твариною з археологічного музею, на яку вони для забави вирішили сьогодні подивитись. Гедимінасові стало соромно, наче його зганьбили й

принизили, але він не знав, на кого ображатися. Намагався продовжити розмову — а раптом вернеться домашнє тепло, що панувало тут у перші хвилини зустрічі, — але ніхто його не підтримав. Кукса згадав про когось з Лауксодіса, і розмова потекла іншим річищем. Згадали також спільних знайомих (крім Аквіле), якісь випадки з довоєнних часів, Марюс розповів навіть про свій відступ з Литви, але головна для всіх тема лишилась за рамками розмови. Можна подумати, що вони з Куксою пройшли тридцять кілометрів тільки для того, щоб побалакати з приятелями за чаркою самогону. Потім Гедимінас zostався сам. Він чекав, коли чоловіки повернуться з двору, але в кімнату зайшов тільки Кукса. Марюс із своїми людьми зник, навіть не попрощавшись. «Чому? — думав Гедимінас, лежачи на продавленій канапі. — Щоб не потискати руки, не усміхатись, не говорити банальних слів, як годиться людям, які мають сумнів, чи побачаться вони ще колись?» Дивлячись на темне вікно, за яким шумів ліс, Гедимінас бачив трьох озброєних чоловіків, які не знають, де чекає їх могила, і жалів, що розчарував їх. Не треба було йому приходити сюди. Даремно тільки собі й іншим роз'ятрив душу.

Незадоволений, чомусь відчуваючи себе винним, покинув він уранці самотній будиночок на узліссі. Кукса сказав: повертатися краще поодинці, тим більше що йому треба зайти до далекого родича. Може, він казав щирю правду, але Гедимінасові здалося: це лише привід, щоб позбутися неприємного супутника.

Удома він знайшов повторну повістку про здачу зерна. Через кілька днів зайшов Кучкайліс. Стукав кулаком по столу, погрожував. («Жартувати, бачте, надумали. Ви гадаєте, німці — дітлахи сопливі? Чи ти ба, немає у них! Джюгасам, бачте, нічого здавати, мені смішно. Такий хліб уродив! Запрягайте коней, айн момент, і ваптажте на воза!») Та коли Гедимінас з батьком твердо відповіли, що не повезуть ні зернини, нехай приїздить сам волосний старшина і забирає насіння, та ще на потвердження своїх слів розірвали повістку, у Кучкайліса очі на лоба полізли, хоча, з другого боку, він ніби й заспокоївся: тепер він уже знав, що треба робити.

— Мені шкода, тату, що я затягнув тебе в цю халепу, — сказав Гедимінас, пригадавши бесіду з Марюсом. — Все може скінчитися гірше, ніж ми з тобою думали.

— Жити мені лишилося небагато,— коротко відказав старий.— Все життя я сів хліб, щоб їли люди,— чого ж тепер я жалкуватиму, що не віддав його зжерти звірам? Якщо ти передумав, сину мій, давай запряжемо коней та й одвеземо насіння.

— Я не передумав, тату. Я не хочу бути винним...

— Ми не можемо бути винні один перед одним, сину мій, сам знаєш, навіть дарма казати. Обидва ми доскоху дістали стусанів; байдуже, що у тих, хто тебе хвищав, чоботи чистіші. Якщо хочеш мене порадувати, сину мій, давай поговоримо інакше: іди з Лауксодіса, поки вся ця справа утихомириться. Адже є у тебе добрі друзі, в яких можеш пересидіти? Пам'ятай, ти в мене один. Батькові спокійніше померти, коли він знає, що залишає після себе частину своєї плоті. Чи можеш ти це зрозуміти, сину мій?

Він не міг не розуміти цього. В батькових очах було благання. Він не міг не послухатись.

Поява Адомаса на хуторі була останнім знаком, що пора покидати рідну домівку. Коли поліція поїхала з двору, батько відімкнув кімнату, в яку сховав сина, і, тільки-но почало смеркати, Гедимінас покинув село. Пішов, тривожачись і сподіваючись незабаром повернутися. Побоювання Марюса здавалися йому перебільшеними; ясно, він хоче заманити його, Гедимінаса, в ліс. Якщо він так уже потрібний німцям, поліція сьогодні забрала б його з батьком і одвезла б до Краштупеная. Ні, справу можна вважати вже завершеною — на їхній хутір прибуде новий хазяїн, та й годі. А може, віддадуть комусь із Лауксодіса. Мабуть, ні. Найпевніше, знайдуть якогось німця-каліку, дадуть йому двох-трьох жінок, привезених з Білорусії,— служіть фюрерові і новій Європі! А обох Джюгасів — під три чорти! Ідіть у маєток до пана Дізе. Що ж, це ще перспектива не найгірша. Якщо тільки не увіхнуть у вагон і не відправлять у Померанію працювати на полях бауерів. Звичайно, не сьогодні і не завтра, а коли минуть кілька тижнів, зазначених у повістці. Німець любить точність.

Гедимінас ще не вирішив, де пересидить перші дні. В глухому селі жив знайомий учитель, добрий друг студентських років. Зручно і безпечно, він міг осісти у нього надовго. Але подумав, що спершу варто заїхати в Краштупенай: хотілось зустрітися з Мілдою. Востаннє вони бачилися перед його походом у хатинку на узліссі. Він уже встиг одержати від неї кілька листів, сповнених суму і

любовних клятв, але ж це не замінить радості навіть хвилиної зустрічі. Крім того, оскільки поліція описала господарство, треба було обміркувати з Мілдою деякі питання.

Отже — в Краштупенай! Переночує у географа Альгіса Туменаса (в останній рік вони зблизилися), а там видно буде.

II

У Туменаса та сама компанія, може, не в повному складі, що сходиться тут вечорами двічі-тричі на тиждень. В просторій холостяцькій кімнаті накурено, хоч сокиру вишай. На людей, що сидять за круглим столом, із стін суворо дивляться князі стародавньої Литви — з довгим волоссям до плечей, майстерно вдягнуті художником у ведмежі шкури, озброєні сокирами, палицями та мечами. Грюнвальдська битва, Вітаутас у хрестоносців, Альгірдас приймає послів Москви, героїчна смерть Маргіріса... Обложені замки, битви, жемайтійські полки на баских конях, перший і останній король Литви Міндаугас. Славне минуле нації... Саме так — минуле... Три стіни кімнати присвячені минулому. На четвертій — державний герб: білий вершник на червоному полі. Більш нічого.

Канапа. Нікельоване ліжко. Скособочена шафа для одягу. Попід стіною кілька стільців. Все старе, убоге, віджиле, до пари історії, що велично дивиться зі стін на нових нащадків, які зібралися відслужити їй черговий вечірній молебень.

Прихильників віри четверо, Гедимінаса не слід брати до уваги — він тільки випадковий і байдужий учасник ритуалу.

— Одначе, панове, давайте безсторонньо розглянемо, чому це сталося? — звертається до всіх учитель фізичного виховання Юозас Гердайтіс, губатий вайло з масивним обличчям, який займає за столом більше місця, ніж інші, бо кожне друге своє слово підкреслює помахами рук. — Була держава від моря до моря. Двісті років християнський світ посилав лицарів, щоб завоювати її. Закутих у лати, озброєних найсучаснішою тодішньою зброєю. Нічого не могли зробити. Жемайтійський селянин сокирою або там палицею хрясь по черепу — і лицар падав зі свого коня. Розгромили вщент орден під Грюнвальдом. Чудово! Чого

ще бажати державі, якщо наймогутнішого ворога стерли на порох? Рости й процвітати! А у нас вийшло навпаки: налетіли дорогі сусідоньки з обох боків, розтягли по шматочку, і залишилися ми, як зубожілі поміщики, на двох гектарах, а потім і того не стало.

— Ягайло нас продав. Не треба було з польською шляхтою знатися. І Польщу розорив, і Литву згубив,— підсумував Антанас Ліпкус, учитель історії та малювання. Це худий, довготелесий чоловік з жовтим кольором обличчя, за що учні прозвали його Лимоном. Йому ще немає тридцяти, але на маківці пергаментна пліщина, яку він марно намагається замаскувати зачесаним угору рідким волоссям. Зуби білі, великі, і здається, що, розмовляючи, він увесь час усміхається, хоч рідко почувеш його сміх.— Не потрібна була унія з Польщею — це раз. Наші князі допустилися фатальної помилки, рушивши на Схід: ми перемогли простір, а простір — нас; ми розчинилися не так фізично, як духовно, — кажучи точніше, опинилися в культурному рабстві. Це два. А третє: у нас були сміливі воїни, гарні полководці, але не було писемності. Литовські полки дійшли до Чорного моря, приєднуючи слов'янські землі, а при дворі великого князя звучала мова цих самих слов'ян. У наших князів була рука, щоб махати мечем, але не було голови, щоб керувати державою.

Між істориком Ліпкусом і хазяїном кімнати сидить учителька литовської мови Юрате Дірвонайте. Гарненька стара дівка з правильними рисами обличчя, але косоока і дуже категоричних поглядів. Останні дві властивості, очевидно, і є тією причиною, через яку панна Дірвонайте дожила до двадцяти восьми років, але так і не знайшла друга життя.

— Була рука, не було голови...— обурено перебиває вона Ліпкуса.— Як вам не соромно, Антанасе! Якщо ви кажете це учням на уроках історії, то, знаєте...

— Я викладаю факти, Юрате. Історик не має права перекручувати факти, хоч би вони й були зовсім неприємні,— блискає зубами Ліпкус.— Адже так, Гедимінасе?

— Безперечно! Перекручувати — ні в якому разі! Але пояснювати так, як вимагає дух часу,— обов'язково,— відповів Гедимінас.

— Ви зовсім замшлі в своєму селі,— зморщився Ліпкус, хоч його зуби усміхалися.

— Ти поводься з ним чемніше, Антанасе,— перебив його хазяїн.— Знай, чие сало їси, он воно як!..

Справді, сьогодні стіл особливий. А то сидять, попивають прохолодий чай і закушують злидненими бутербродами, принесеними з дому. (Господаря це не бентежить: у всіх однакові картки, нічого не зробиш). Якщо хтось і вимінює щось у селянина, то рідко одважується пожертвувати чимось для спільної вечері. А сьогодні бутербродів не виймали з кишень. На столі половина сільської хлібини, повна тарілка нарізаного сала, миска крутих яєць. Боже мій, навіть яйця! Правильніше сказати — лущайки, тому що компанія їх поїла. А в перерві між розмовою варто знову налягти на хліб із салом, попиту чаю і з новими силами продовжити розмову.

— Тільки лимона та французького коньячку не вистає, он які справи! — жартує Альгіс Туменас.

— Та сигарок «Регата», — в тон хазяїнові каже Гердайтис. — Ця німецька трава, хоч скільки її мішай із самосадам, просто легені надриває.

— Надто вже багато курите, чоловіки, — невдоволено кашляє Дірвонайте. — В одній руці сало, у другій сигарка. Так і померти не довго.

— Історія не знає випадку, щоб жінка загинула від тютюнового диму, — хмикає Ліпкус, пускаючи хмару диму.

— Не смішно. — Дірвонайте захищається від диму, махаючи у себе перед носом обома руками. — Вам, Ліпкус, треба було йти в пожежники, а не історію викладати... Ніяк не втямлю, як ви могли вчитися живопису. Душевної тонкості немає й на копійку. Стверджувати, що держава, — та ще таке унікальне явище в історії, як Литовська держава, — загинула через некомпетентність великих князів, що вони поспіль були дурні, такі та сякі... Так спрощувати, знаєте, панове, у мене просто в голові не вкладається...

— Я мислю, Юрате. У мене нормальне співвідношення розуму та емоцій, як і належить чоловікові. Я не підвладний жіночій чутливості, а мислю, саме мислю, Юрате.

— Якби у вас було нормальне співвідношення розуму та емоцій, ви б погодилися, що загибель Литовської держави була закладена в самому характері нації, Ліпкус, — войовниче накидається Дірвонайте, одним оком визивно дивлячись на історика-художника, а другим позираючи на Туменаса, що сидів праворуч. — Литовці зберегли краплю тієї давньої арійської крові, яку наші предки тисячоліття назад принесли з берегів Гангу. Литовець гостинний,

плянхетний, компанійський — це якості, за які нас хвалили іноземні літописці і якими пишаємося ми самі, — але ці якості, якщо хочете, і згубили нас. Кожного зайду, який підходив до воріт, ми запрошували до хати, садовили за стіл. У литовця немає національної гордості, пане Антанас, ось у чому наше лихо. Жили ми в оточенні вовків, а були вівцями, сумирними овечками, панове. Ось і оплакуємо тепер свою шкуру.

— Даруйте, Юрате, — перебиває Гердайтіс. — Але ваші докази не спростовують Антанасових висновків: такий литовський характер мали й наші князі...

— Ліпкус...

— Спіймали вас, Юрате, спіймали! — триумфує Ліпкус, не даючи отямитись Дірвонайте. — Виправдуючи керівників держави, ви огульно звинуватили всю націю. Я не настроений так песимістично. Нормальне співвідношення розуму й емоцій...

— Панове, годі копатися в могилах, — втрутився Туменас, побачивши, що суперечка може спалахнути з новою силою — Ліпкус та Дірвонайте непримиренні сперечальники, хоч і кажуть, що часом можна бачити, як історик-художник вранці виходить з будинку Дірвонайте. — Ближче до наших днів, дорогі колеги. Те, що наш бородатий предок розгубив через доброту сердечну, ми язиками не вернемо. Давайте, так би мовити, вхопимо за хвіст те, що можна ще спіймати. Отак воно...

— Вхопимо Гедимінасового сала, — усміхнувся Ліпкус і, демонстративно засукавши рукав, поліз пальцями в тарілку.

Д і р в о н а й т е. Цинік!

Г е д и м і н а с. Ні, лише реаліст.

Губатий Гердайтіс крутить головою, розгойдується, як дерево в бурю. Він, мовляв, на сто відсотків підтримує думку, що ми більше мрійники-романтики, ніж реалісти. Коли б Сметона державну політику будував на тверезому розрахунку, у нас би не було третього серпня сорокового року. Литві треба було орієнтуватися на Скандинавські країни, копіювати їхню модель державного ладу. Якби в Литві існував справді демократичний устрій, де всі партії рівноправні, інакше б прозвучало приєднання республіки до Рад.

— Ви б на місці Сметони дозволили вільно існувати Компартії? — іронізує Ліпкус.

— Авжеж! І без будь-якої небезпеки для держави.

У Литві на півтори тисячі жителів був лише один комуніст-підпільник. Я припускаю, що після легалізації партії ми б мали одного комуніста на півтораєста жителів. Чи слід цього боятися, Антанасе?

— А якщо одного на п'ятнадцять, Юозасе?

— Ну й нехай,— махає руками Гердайтис.— Будь ласка, я поступлюся ще більше: нехай комуністи мають більшість у сеймі, навіть беруть владу, хоч це й неможливо, звичайно, оскільки литовцєві чужі комуністичні ідеї. Але я припускаю і це, панове. Не знаю, як вам, а мені в сороковому році здавалося, що байдуже, яка партія керує, аби вона була литовська.

— Ви — червоний, пане Гердайтис!

— Ніколи ним не був, як ти сам чудово знаєш, Антанасе. Просто я міркую, який варіант був найбільш прийнятним для нас у тодішній політичній ситуації, щоб ми зберегли державність. А з погляду міжнародного права — це дуже важливо. Ми ж не знаємо, як складуться обставини після війни...

— Яка далекоглядність! — щиро сміється Туменас.— Поки росіяни дійдуть до кордонів Литви, у них мине бажання домагатися Прибалтики. Німці вижмуть їх, як лимон. І самі видихнуться. Дядечко Сем на це й розраховує. Коли ці півні один одного до смерті задовбуть, він і поставить їх на місце. Так вважає пан начальник повіту. Рузвельт не віддасть росіянам Прибалтики. Це було б плювком в обличчя покійному Вільсону і престижу Америки, захисниці малих націй. Ми з паном начальником повіту...

— Дурниці! Що ви там із своїм повітовим начальником? — грубо перебиває Ліпкус, якого дратує слабкість Туменаса — той любить похвалитися своїми зв'язками.— Рано ще німцям яму копати.

— Ти що, гадаєш, вони виграють війну? — ображається Туменас.— Проти всього світу?

— На це питання нехай відповість історія, Альгісе.

— Справді, колеги. Невже у тверезо мислячої людини можуть виникнути сумніви, хто переможе в цій війні? — Туменас розгублений і обурений.— А вже казав вам про сьогоднішній візит людини з Каунаса. Відповідальна особа, підтримує зв'язки з верхами самоврядування. Відомо, що німці запропонували генералові Плєхавічюсу створити литовську армію. Це важливий факт, панове. Генерал Плєхавічюс сподівається, що німці нададуть Литві неза-

лежність. Тоді новий уряд республіки оголосить загальну мобілізацію, і наші хлопці пліч-о-пліч з німцями проти більшовиків...

— Не дуже приваблива перспектива, матері його ковінька! — зіщулився Гердайтіс.

Ді р в о н а й т є. Юозасе...

Ліпкус. Якщо не надали незалежності одразу, як тільки вигнали росіян, то нехай тепер Гітлер запхне її в свій австрійський зад.

Ді р в о н а й т є. Панове, не забувайте, що серед вас — жінка.

Ліпкус. Нехай запхне й підітреться.

Ді р в о н а й т є. Хам!

Туменас. Але це — гіпотеза, колеги. Людина з Каунаса вважає, що незалежності у німців не випросиш, — вони твердо вірять в щасливий кінець війни. І тоді, певна річ, бачити їм литовську армію на фронті, як свої вуха, отакі справи.

— Дивно, — сміється Гедимінас. — Не один кілограм тютюну викурили ви в цій кімнаті, борючись за незалежність, а, як бачу, не дуже б зраділи, коли б раптом одержали її.

Усі невдоволено подивилися на Гедимінаса.

— Ваш тон недоречний, Гедимінасе! — Дірвонайте ображена.

— Чого ждати від селяка? — підхоплює Ліпкус. — Для селянина завжди на першому місці були свині та льон.

— Цікаво б знати, Гедимінасе, чи багато сам ти зробив для блага батьківщини? — нахилиється до нього Гердайтіс. — Які гори зрушив, якщо дозволиш спитати?

— Я не воюю з вітряками, Юозасе.

— Побільше демократії, колеги, — намагається примирити сперечальників господар. — Гедимінас не згоден з нашою позицією, але це ще не значить, що він, коли батьківщина покличе, не виконає свого обов'язку.

— Хто в цьому має сумнів? — усміхнувся Ліпкус. — Пане Джюгас, чи багато цього року ти вигодував свиней для німців? Як жито вродило? Даруйте, помилився: забув, що ти відмовив рейхові в поставках! Патріотичний жест. Вітаю з піднесенням прапора проти окупантів.

— Дякую, Антанасе, — м'яко відповідає Гедимінас, в'їдливо усміхаючись крізь хмару диму Ліпкусові. — Я зробив тільки те, що вважав за свій обов'язок.

— Багато, наймовірніше багато ти зробив, — не вгавас

Ліпкус.— Адже твої свині й пшениця призначалися для столу самого Гітлера. Адольф чекає їх не дочекається і котрий уже день голодує. Треба сподіватися, скоро головний штаб фюрера опублікує зведення, що старий з голоду дуба вривав.

— Він не врже дуба ні через мої поставки, ні через ваші розмови, пане Ліпкус. Ми з вами б'ємо по заду, а є люди, які націляються в голову.

— Ти знайомий з такими? — Ліпкусове обличчя справді набуває кольору лимона.

— Для вас новина, що у Вентському лісі стріляють?

— О-ох! — скрикує Дірвопайтє.— Він про бандитів...

Гердайтіс цмокає губами, розгойдуючись, як маятник, між Ліпкусом та Гедимінасом. Хай їм біс! Цього ще бракувало, щоб їм запропонували йти в ліс до червоних!

— Я не пропоную, Юозасе,— захищається Гедимінас.— Я тільки кажу, що ця словесна війна мені здається смішною.

Ліпкус виймає з внутрішньої кишені піджака підпільну газету — кожний одержав по одному примірнику від Туменаса — і, розмахуючи нею перед Гедимінасовим носом, каже:

— Про написане тут за тиждень знатиме вся школа. Ми в постійному контакті зі шкільною молоддю, Гедимінасе. Якщо ви бачите нас сьогодні у Туменаса, це ще не значить, що завтра увечері кожний з нас не сидітиме у себе вдома, оточений учнями, які розуміють нас краще, ніж ви. Наше живе патріотичне слово через учнів гімназії доходить до їхніх батьків, братів, сестер, поширюється на селі і в місті, готуючи націю до тяжких випробувань. Ви удасте з себе героя із своїми поставками. Плювати мені на них!

Д і р в о н а й т є. Антанасе...

Л і п к у с. Наплювати мені на ваші поставки, наплювати і розтерти, пане Джюгас. Варто нам лише схотіти, лише натиснути кночку через своїх учнів, і більша частина села не дала б ні кілограма зерна, ні м'яса. Але ми цього не зробили,— не в наших інтересах дратувати німців, щоб вони пролили ще більше литовської крові. Нехай це роблять ті, хто націляється, як ви кажете, Гітлерові в голову, а на ділі косить своїх.

— От не думав, що ви такий авторитет для литовської нації,— іронізує Гедимінас.

— Чому він? — ловить його на слові Дірвонайте.— Учитель! Учитель і ксьондз були й залишилися головними авторитетами в нашому селі.

Гедимінас мовчить. Так, цього не заперечиш.

— Коли Кубілюнасова преса почала закликати молодь добровільно вступати до вермахту, багато учнів старших класів підняли були крила, але ми їх враз підрізали,— додає Гердайтіс.

— Так, втратили б кілька десятків хлопців, а то наклади головами тільки двоє,— блищить рот Ліпкуса.— Вони всі, оце як ми сьогодні, сиділи за столом. У Туменаса, Гердайтіса, у Юрате, у мене. «Ну як, пане вчителю?» Треба було тільки сказати: «Про що питаєте? Іди, якщо самоврядування закликає. Дай більшовикам!» І пішли б. Але ми — ні! І ті, й ті — чужі для нас. Побережи голову,— накладеш нею, коли треба буде, за рідну Литву.

— Виходить, відклали виконання смертного вироку над своїми хлопцями,— намагається чинити опір Гедимінас, почувавши, що здається.

Дірвонайте. Жахливий цинізм!

Гердайтіс. Ні, кокетування своєю оригінальністю.

Туменас. Часом ти нестерпний, Гедимінасе.

Гедимінас. Чому, Альгісе? Адже ви так цих дітей зарядили, що досить натиснути кнопку, вживаючи виразу пана Ліпкуса, і всі вони полетять у ціль.

Дірвонайте. Для вас немає нічого святого, Гедимінасе.

Гедимінас. Крім людини, Юрате.

Гердайтіс. Починаю вірити, що всі поети не сповна розуму.

Ліпкус роззявляє рота, як риба на березі. Зелені очі свердлять Гедимінаса з такою люттю, що по спині мурахи бігають. Нарешті — сміх. Вперше за цей вечір він чує сміх з уст Ліпкуса. Сиплий, з торохтінням. Наче віз їде через міст.

— Панове, подивіться на цього чоловіка.— Ліпкус простягає руку через стіл, тикає пальцем в Гедимінаса, мало не торкаючись грудей.— Подивіться на це донотопне створіння. Це найдосконаліший витвір людства. Геній! Для нього немає нічого святого, крім людини, а коли ми врятували для нації п'ятдесят молодих життів, він, цей світоч гуманізму, тільки сміється з нас. Так, так, тут, за цим столом, ми викурили чимало тютюну, як ви висловились. А що ваша світлість зробила для блага вашої людини?

Втекла до батька годувати свиней, тому що на селі спокійніше, безпечніше. Нехай такі дурні, як Туменас із своїми друзями, борються проти німців та їхніх поплічників за нашу молодь, а якщо попадуться, нехай їдуть в рейх, орати поля бауерів або в трудові табори. Не знаю, чим скінчиться справа з цими сміховинними поставками, пане Гедимінас, але я особисто не плакатиму, якщо вам прищипнуть хвоста. Самі хотіли сміятися — самі й заплачете. Нація схиляє свої прапори лише перед тими, хто гине за неї і разом з нею. Сторонні спостерігачі, та ще такі, що знущаються з нації в годину випробувань, їй не потрібні.

Марюсові дзвони... З іншої дзвіниці, звичайно, але в ньому, в цьому дзвоні, той самий безжальний осуд, що гримів у хатинці на узліссі. «Сам хотів сміятися, сам і заплачеш...» Марюс сказав це трохи інакше: «Тримайся обома руками за свій прапор, тобто за себе, поки фрїци покладуть тебе в могилу...» І тут, і там за столом сиділо п'ятеро, і було дві думки. І його думка здалася смішною. Одні зневажливо повернулися спиною, пішли, навіть не попрощавшись, а інші тикали руки, дякували за гостинці. Але у всій їхній поведінці відчувалася така зверхність, що Гедимінас, пригнічений своєю нікчемністю, не скоро отямився.

«Треба було кивати головою, ковтати чужий тютюновий дим і мовчати. Чи варто було ще вище піднімати стіну, яка вже й так відокремила мене від учорашніх друзів? Ліпкус справедливо кинув мені у вічі: і справді, що ж я зробив «для блага моєї людини»? Допоміг Пуплесене та Куксі. А все інше — слова, слова. Та навіть цей убогий аргумент я не мав права використати».

Гедимінас розлігся на канапі й дивиться у стелю. Коли б за вікном шумів ліс і десь цокав будильник, можна було б подумати, що досі ще триває ніч на узліссі Вентських лісів. Але за відчиненим вікном сонно дихає місто. По тротуару цокає підківками чобіт патруль, десь гуркоче мотор машини. З ресторану разом з вітром долинає, то підсилюючись, то майже замовкаючи, джазова музика. Гедимінас зажмурюється. Очі ріже тютюновий дим, хоч кімната, мабуть, уже провітрилася, можна зачиняти вікно. Його трохи нудить. В пам'яті виринають і зразу ж зникають образи, що нічого спільного не мають з цим вечором. Ворони взимку розгрібають на дорозі теплий кінський

гній. Мати годує курей у дворі. Батько. Ясний літній ранок... Знову батько. По-дитячому верхи сидить на стільчику, клепає косу... Цюк-цюк-цюк... Біла береза за током, біля ставка... Не пам'ятає вже, хто тоді скривдив його, малого, але він плакав, обнявши дерево. Було ласкаве синє небо, що просвічувало крізь скуйовджену вітром крону берези, ласкаві птахи, ласкаві стріли лепехи на березі ставка, але не люди. Він не хотів бачити нікого з людей. Уявив, що, крім нього і цього дерева, єдиного його друга, нікого й на світі немає. Хіба що птах, який пролетів мимо, стебло зеленої лепехи — оце й усе. Блакитна далечінь. Без кінця й краю. Порожнеча. І тоді, мабуть, вперше в своєму маленькому житті, він відчув суворий подих самотності, від якої, як від удару вітру в обличчя, на очі навернулися сльози.

...Добре б сидіти, прихилившись спиною до берези дитячих літ, і давати серцю волю!

— Мабуть, дим уже вийшов,— Туменасів голос із скрипучого ліжка.

Гедимінас поспішно витирає краєм ковдри сльози на очах: а що, як Альгіс увімкне світло? Але той у п'яті зачинає вікно і, затягнувши штору, навшпиньки вертається до свого ліжка.

— Я не сплю,— мимоволі виривається у Гедимінаса.— Слухай, Альгісе, мені шкода, що я по-хамському поведився з твоїми гостями. Не гніваєшся?

— Ліпкус часом надто розп'ятує.— Туменас широко позіхає.— А взагалі вони люди мислячі. Міг би терпиміше до них поставитись.

— Звичайно, Альгісе. Тим більше що я пропаца людина, ніхто мені не допоможе.

— Отакої!..— здивовано мовив Туменас.— Що сталося? А, це ти про поставки, мабуть...

— Поставки — справа десята, Альгісе. Поки що десята. Я просто диявольськи самотній. Якийсь кошмар. Таке відчуття, ніби я стрибаю, як коник, під величезним пресом, що невблаганно опускається.

— Усі ми під пресом, Гедимінасе. Сьогодні розмовляємо тут, а завтра можемо опинитися в гестапо.

— Ні, Альгісе, це не страх перед смертю або невідомістю. Тобі в дитинстві доводилось хоч раз заблукати в лісі? Біжиш в один, у другий бік і не віриш, що вибрав правильний шлях. Так ось, і зі мною тепер щось подібне...

— Може, не варто було тобі тікати на село?

Гедимінас пропускає повз вуха Туменасове зауваження і продовжує думку, що дедалі більше захоплює його:

— Ліпкус за діло дав мені щигля. Противний суб'єкт. Не люблю таких, одверто визнаю. Але ваші зусилля стримати учнів... від фронту... Це ви, правда... не можна не визнати... Вас поважати треба. Я із своїми поставками й справді...

— Вернувся б у гімназію, Гедимінасе. Міг би більше зробити на користь нації,— жвавішає Туменас.

— На цьому я поставив крапку, не треба,— різко уриває Гедимінас і, помовчавши, додає: — Ви і в самій гімназії про це говорите? Хоч Ваукуса остерігайтесь.

— Ваукуса? Цієї руїни? Сказав би — директора!

— У тихому болоті чорти водяться.

— Ваукуса! Смішно!

— А ти не смійся, побий тебе грім!

— Ми навіть збиралися залучити його до свого гуртка. Натякнули, але старий перелякався, тільки руками замавав: «Дружина, дітки...» Отакі справи... Боягуз!

— Тобі цього мало?

Туменас тільки глибоко зітхає.

Гедимінас повертається до стіпи. Пружини впираються в бік. Давно пора спати,— мабуть, вже й північ минула,— але в голові юрмляться думки. Якийсь гнітючий сумбур, від якого не втечеш. Його підбиває продовжити розмову з Туменасом, пустити його в свій збаламучений світ, поводити в потаємних лабіринтах серця — нехай скаже, що не так, що треба змінити. Ні, не зрозуміє; хоч і намагатиметься, нічого у нього не вийде. Нанесе грязюки, наплює на підлогу. Крім батька, мабуть, немає людини, яку він міг би впустити в свою душу як рівню. Мілда? Так, з нею просто. Поруч з нею здаєшся собі більшим, значнішим. Усі проблеми втрачають вагу від одного жесту її руки, гаркавенької вимови, усмішки, хвилюючої і безпомічної. Вона так само понівечена життям, як і ти, тільки ще убогіша духом,— ти клопочешся, страждаючи за весь світ, а вона живе своїм горем. І затишкаєш губами губи, ворушиш волосся, вбираєш тепло тіла і танеш від вдячності, що на цій страшній землі є істота, якій ти потрібен, як хліб голодному, як вода спраглому, як любов людству.

Провівши вранці Туменаса до гімназії, Гедимінас якусь годину почекав (нехай Адомас піде в свою поліцейську дільницю) і пішов на пошту, щоб подзвонити Мілді.

Відповів незнайомий жіночий голос.

— Будьте ласкаві, попросіть до телефону пані Вайнорене,— промовив він, задихаючись від хвилювання.

— Пані Вайнорене?.. Та її... Та вона ж...

Тріск. Пауза. Потім чоловічий голос:

— Хто питає?

Гедимінас, наче обпікшись, одвів трубку від вуха.

— Кого вам? Алло, алло!

Що сталося, побий їх грім? Звідки у Мілди дівка-заїка та якийсь мурло із застудженим голосом?

Вийшов на вулицю, постояв на ганку, роздумуючи, що робити, потім вернувся на пошту і попросив ще раз з'єднати його з тим самим номером.

Тепер одразу відповів чоловічий голос.

— Пані Мілда вдома?

— А що, як удома?

— Можна її?

— А з ким би вона мала честь говорити?

— Пробачте, а яке ваше діло? — вибухнув Гедимінас.— Хто ви такий? Служите у неї камердинером?

— Ні, я складаю список її колишніх поклонників.— У трубці цинічно розсміялись, почувлися гудки: телефон відключився.

Гедимінас вийшов з пошти, не знаючи, що й думати про такий дивний сюрприз. Мабуть, Мілди немає вдома, а в Адомаса гості, які, на догоду хазяїнові, потішаються з кожного, хто дзвонить. Та й нехай. Він походить по місту, а тоді подзвонить ще раз.

Дійшов до будинку, де жив Туменас. Звідти, швидко пройшовши Гімназичну вулицю, повз кондитерську фабрику звернув до вокзалу. Трохи постояв на Великому Бурі, з якого видно все місто, і вернувся в центр, де за будинками менше відчувався лютий зимовий вітер, хоч дахи біліли од наморозі, а на калюжах морщився нічний льодок.

Гедимінас зайшов на пошту і знову подзвонив до Мілди. Відповів той самий чоловічий голос, спитав, з ким має честь говорити, і, не чекаючи відповіді, повісив трубку.

Гедимінас засмутився. Невже йому не пощастить зу-

стрітися з Мілдою до того, як Туменас вернеться з уроків? Трохи походив недалеко від будинку Вайнорасів, покладаючи надію на щасливий випадок, але Мілда не з'явилася. Ех, плюнути б на все та зайти... Нехай вони потішаються — Адомас із своїми горілчаними братами. Правда, його можуть викинути за двері, але ж йому потрібна не пані Вайнорене чи там Берженене, а просто Мілда Дайлідайте. Дуже можливо, що вона сидить у своїй кімнаті, але не встигає підійти до телефону. Оце застуджене мурло перше хапає трубку.

Набравшись духу, Гедимінас зайшов у двір. За садом стояв той самий жовтий будинок Вайнорасів, але в першу мить Гедимінасові здалося, що він потрапив не туди. Нежилий будинок. Вікна забиті, на дверях іржавий замок. Холодні кімнати порожні, засмічені... Він невесело усміхнувся цій незвичній картині й натиснув на дзвоник.

Відчинили не скоро. Спершу ніби зачовгали ноги, навіть ворухнулася ручка, але хтось крикнув («Weg!»)¹ — почувся Гедимінасові), і шурхіт затих.

Він ще раз натиснув на кнопку.

— Хто там?

— Відчиніть! — закричав Гедимінас, стискаючи спітнілі руки.

Двері прочинилися. В обличчя війнуло хлороформом та запахом німецької сигарети. Гедимінас побачив наставлений в груди пістолет, який тримала лапа, заросла чорною щетиною. Обличчя людини теж було майже чорне, з роздвоєним підборіддям. Холодно блищали очі, в яких не було думок — сама професійна цікавість.

— Що ви тут робите? — пробелькотів Гедимінас, відступаючи од дверей.

Чоловік опустил пістолет.

— А-а, це ви дзвонили? — чи то зрадів, чи то здивувався він, повільно причиняючи двері. — Ви даремно ходите, добродію, вам тут тепер нічого робити.

Гедимінас повернувся і вийшов на вулицю. Від хвилювання він не помітив, як якийсь чоловік одділився від рогу будинку і пішов за ним. «Що тут робиться, побий їх грім! Якась дівка-заїка, чоловік з пістолетом у Мілдиній квартирі. Невже її заарештували? Але за віщо? Дурящи! Адомас не міг скотитись до цього. Логічніше було б спершу мене прихлопнути». Гедимінас намагався згадати, чи

¹ Геть! (Нім.)

був цей чоловік у мундирі, ніби це мало значення, але в пам'яті лишилася волохата лапа з пістолетом та тупий погляд. Він сумно йшов по тротуару, не знаючи, що робити далі; і лише тепер почав розуміти, що скоїлося якесь лихо.

Попереду йшли дві жінки. Одна була молода, худорлява і легкістю своєї ходи нагадувала Мілду. Гедимінас наздогнав їх; ще трохи, і він схопив би її за руку, та вчасно помітив помилку: Мілда так без смаку не одягалась. Хотів обігнати їх, тому що жінки надто голосно балакали, а Гедимінас не любив підслухувати чужих розмов, але тротуар був вузький, і він ішов за ними, дедалі більше дивуючись з того, що чує.

Біля перехрестя з'явилася легкова машина. На повороті шофер зменшив швидкість, і Гедимінас на першому сидінні побачив начальника гестапо Дангеля. Він сидів, наче аршин проковтнув, і дивився вперед невидючими очима, але Гедимінасові здалося, що їхні погляди зустрілися. На задньому сидінні було троє — один у формі; вони позирали навсебіч з таким виразом, наче везли бомбу сповільненої дії.

Тротуар став ширший, але Гедимінас, замість того, щоб випередити жінок, порівнявся з ними і нерішуче заговорив:

— Прошу пробачити, я ненароком почув вашу розмову. Бачте, я сам з Лауксодіса, тому зрозумійте мою цікавість. Звідки ви знаєте, що партизани цієї ночі спалили сінники фон Дізе і повісили старосту?

Жінки злякано глянули на нього.

— О-о, ви з Лауксодіса! — Маленька жінка привітно усміхнулася Гедимінасові й розчаровано додала: — Виходить, неправда? І чого тільки люди не вигадують!..

— Я не кажу, що неправда, шановна. Не можу цього сказати, — підкреслив Гедимінас. — Сьогодні я почував у Краштупенаї.

— Отже, і ви, і ми нічого не знаємо, — поспішно додала старша жінка, уважно оглянувши Гедимінаса з голови до п'ят. — Правду кажуть: вітра в полі не доженеш. Але так уже пішло: принесе вітром чутку невідомо звідки і через кого, а люди підхоплять і товчуть, як папуги.

— Ви не бійтесь мене...

— Та що ви! Одразу видно, пристойна людина. Але нам сюди, — старша взяла подругу під руку, і вони шмигнули у двір.

Мимо на невеликій швидкості знову проїхала чорна машина Дангеля і спинилася біля тротуару за десять метрів від Гедимінаса.

Гедимінас повернувшись назад — не було найменшого бажання скидати капелюха перед начальником гестапо, — але в цю мить хтось ззаду взяв його за руки. Здивовано, з досадою він глянув на двох чоловіків, які по-панібратському взяли його під руки, побачив на головах фетрові капелюхи, на рожевих обличчях усмішки, що нагадували усмішку того типа в дверях Мілдиного будинку, і все зрозумів.

— Чого вам від мене треба? — різко спитав він, сумно дивлячись на стоси дров, за якими зникли жінки.

— Скоро дізнаєтесь, пане Джюгас, — сказав один з них. — Пропу до машини.

— Тільки спокійно, — попередив другий. — Наші «зауери» з десяти кроків влучають у яблучко.

Чоловіки опустили руки, і всі троє, наче щирі приятелі, які вийшли прогулятися суботнього вечора, дружно рушили до автомобіля.

— Herein! ¹ — гаркнув перший, відчиняючи задні дверцята.

По суті, це не мало значення, але Гедимінасові чомусь полегшало, коли він побачив, що в машині, крім шофера, нікого більше немає.

— Руки! — різко сказав другий гестапівець, коли автомобіль рушив з місця.

Гедимінас мовчки простяг руки.

— Це якнайкраще оберігає від спокуси, яка звичайно буває останньою в житті, — виправдувався перший гестапівець, надіваючи на Гедимінаса наручники.

«Починають збуватись Марюсові пророцтва...»

Раптом його охопив такий жах, що він ледве стримав крик. Він не міг пояснити цього несподіваного збентеження, але знав — це не страх смерті. Таке почуття, мабуть, відоме жителям гір, які, ступивши необережний крок, падають в ущелину, бачать наближення скелі на дні і з відчаєм розуміють, що все б обійшлося, коли б вони пішли іншою дорогою. Ні, досить було не ступити останнього кроку. Але ж він не міг не зустрітися з Мілдою! Ох, треба було відштовхнути цих типів, коли взяли його попід руки, і кинутись у двір. Безглуздзя, звичайно. Лежав би

¹ Увійдіть! (Нім.)

тепер у калюжі крові, а навколо юрмилися б зіваки. Та чи не краще це, ніж невідоме майбутнє? Удар одному, удар другому, кинувся б убік і не сидів би тепер в паручниках. Якось не одважився. Та що гріха таїти, не встиг і подумати про це: надто вже був приголомшений загадковими подіями в Мілдиній квартирі. Пригадав учорашню фразу про коника під пресом. Сталося! Опустився прес. Збувся жорстокий жарт Ліпкуса: самі хотіли сміятися, самі й заплачете. Сам. О, коли б це було так! Але людина не може померти тільки для себе, не вмираючи для інших. Скільки горя буде у батька, Мілди. Жорстока логіка життя: користуєшся правом бути вбитим, щоб не вбивати інших, і все ж таки не можеш померти, не засмучений горем близьких людей.

У цілковитому заціпенінні дивився Гедимінас на скуті руки, що лежали на колінах, і намагався заспокоїти себе — адже не сталося нічого непередбаченого. Він свідомо йшов назустріч такій долі, якої міг уникнути, тільки зрадивши свої принципи. Проте в глибині душі відчував: щось сталося не так, як мало статися.

IV

Гестапівці обшукали Гедимінаса й пішли, забравши все, що було в кишенях. Він багато чув про жорстокість представників цієї професії, увесь час чекав, що вони почнуть діяти кулаками, але ніхто навіть не замахнувся на нього. Перед тим як вийти, вони зняли з нього паручники і побажали (звичайно, іронічно) швидше акліматизуватися.

Приміщення, в якому ошишився Гедимінас, було кімнатою середньої величини, нашвидку пристосованою до нового призначення. Через велике вікно, зовні заляпане білою фарбою і заграшоване, пробивався присмерк, скупо освітлюючи вигорілі стіни, дерев'яні нари з матрацом та стілець — єдині меблі в кімнаті. Повітря тут було затхле, із запахом цвілі, нерівна підлога скрипіла під ногами. Гедимінас спробував сісти, але розсохлий стілець теж завищав на всі голоси. Тоді він, не скидаючи пальта, ліг на нари. Та сама музика, що б'є по нервах. Наче все було зроблене так, щоб наглядяч за дверима чув кожний рух в'язня. У Гедимінаса промайнула думка: в матраці сховалися блощиці, які ще не встигли перетравити крові людини, що лежала тут до нього, але ця думка чомусь не

викликала відрази. Він тупо дивився на замазане фарбою вікно і за металічними ґратами бачив рідний хутір, батька, Мілдині очі. Картини були непослідовні, уривчасті — випадкові знімки з розсипаного сімейного альбому, — і він сумно розглядав ці фрагменти минулого, намагаючись ні про що не думати. Все навколо: кроки наглядача за дверима, скрипіння нар, чотирикутник вікна, порізаний ґратами, — усе це разом з безглуздими картинами, що впливали в пам'яті, не мало ніякого відношення до дійсності. Час від часу він схоплювався з нар, починав ходити по кімнаті, бездумно оглядати стіни або дивився в щілину між розсохлими дошками підлоги, потім знову лягав на матрац. Час і простір ніби застигли, і було дивно, що в кімнаті стає дедалі темніше, а потім світліше, і з чорної порожнечі з'являються стіни одиночки. Ранок! Вперше за багато років розвиднілось. Він не знав, коли заснув, та й не був певний, що спав: заціпеніння минуло, і перед очима знову виникли суворі будні. Гедимінас перестав спостерігати, почав брати активну участь у всьому, і йому здалося, що й досі триває вчорашній день. Почуття голоду нагадало йому, що вже минуло чимало часу відтоді, як він їв востаннє. Він навіть зрадив, почувши гуркіт засува, хоч йому одразу ж таки довелося розчаруватись.

— Виходь! — гаркнув есесівець, відчинивши двері.

У вузькому темному коридорі його чекало двоє.

— Rechts!¹ — крикнув один з них.

Гедимінас пішов за ним. За його спиною чути було ходу другого наглядача. Отак, один за одним, вони вийшли в тісний, похмурий двір. Ліворуч видно було високі дерев'яні ворота, праворуч — необштукатурений будинок з випаленої цегли, з вікнами в готичному стилі. Ввійшовши в широко відчинені двері, вони піднялися крученими бетонними сходами на другий поверх.

Кабінет Дангеля був у кінці коридора. Перший есесівець, енергійно постукавши кісточками пальців, одчинив двері й виструнчився для рапорту, але Дангель, певно, жестом наказав йому відійти, тому що чорна спина есесівця відступила, відкриваючи постать чоловіка в мундирі, що підвівся за письмовим столом. Одразу ж другий есесівець штовхнув Гедимінаса в кімнату. Двері за спиною беззвучно зачинилися.

¹ Праворуч! (Нім.)

— Пан Джюгас! — Дангель, усміхаючись на весь рот, ішов назустріч Гедимінасові.— Яка приємна зустріч! Сідайте, пане вчитель. Ні-ні, не сюди, з добрими друзями я не люблю розмовляти за письмовим столом, це для офіційної клієнтури.— Він узяв Гедимінаса за лікоть і — той не встиг навіть отямитись від такої широї зустрічі — підвів до круглого столика в кутку кімнати, між вікном і дверима.— Як виспались? Сподіваюся, мої люди ввічливі з вами?

— Не можу скаржитись,— буркнув Гедимінас, сідаючи в м'яке шкіряне крісло.

Дангель сів навпроти.

— Я повинен перепросити, пане Джюгас, за неприємний сюрприз, але зрозумійте, часом доводиться вживати досить жорстких заходів, щоб уберегти наших друзів — в даному разі вас — від більших неприємностей.

— Дякую за турботу, пане начальник гестапо.— Гедимінас мимоволі усміхнувся.— Цікаво, відколи це ви вважаєте мене своїм другом?

— Ми шануємо людей розуму й таланту, пане Джюгас. А ви саме такий. Серед інших речей, які забрали у вас мої хлопці, я знайшов аркуші з віршами. Ви володієте словом! Признаюся, я вже читав більшу частину ваших творів, опублікованих у пресі. Але ці здались мені найкращими. Повірте, це не думка неука. В гімназії я сам писав вірші, багато читав. Поетом не став, але шанувальником поезії залишусь до смерті.

Глянь: там, де море хвилю пінить,
Мчить хибним шляхом корабель.
Як миттю напрямку не змінить,
То не уникне згубних скель¹.

— Ви спалили на вогнищі книги цього великого німецького поета,— похмуро зауважив Гедимінас.

— Так, це був геніальний єврей.

Дангель підвівся. Гедимінас теж засовався у кріслі, але начальник гестапо спинив його помахом руки. За його спиною клацнув ключ у сейфі. Потім на столик повільно опустилася рука з початою пляшкою французького коньяку, дві чарки, порцелянова тарілочка з візерунчастими берегами, на якій лежали шматочки шоколаду.

¹ З вірша Генріха Гейне «Море».

— Мої слова прозвучать парадоксом, пане Джюгас, але я певний: ніщо так не паралізує дух нації, не сковує її веригами рутини, як маячня геніальних художників, які не вмерли разом із своєю епохою. Це повільно діюча отрута — отруємося в дитинстві, а лікуємося ціле життя. Можливо, колись німцям потрібні були Гете, Гейне, Шіллер, хоч я і маю сумнів у цьому, але зараз вони застаріли. Вони співали гімн людині взагалі, вирощували в свідомості німця шкідливу дріб'язковість, забивали голову красивими, але небезпечними дурницями, які виховували рабів, а не борців. Нація давно вже вища від них на голову, пане Джюгас, німцям потрібні не музейні генії, — нехай вони тліють у мавзолеї своєї епохи, — а старанні художники, твори яких, може, їх і не переживуть, але в них буде те, що найбільше нам зараз потрібне, — відсутність жалю до націй, народжених для рабства, і фанатична віра у величність своєї нації, яку історія покликана керувати світом.

— Пане начальник гестапо, ви забуваєте, що перед вами сидить не німець, — сказав Гедимінас, дивлячись на прозоро-білу руку, що підсувала до нього чарку.

— Аж ніяк, пане Джюгас! Ви не німець, але й не одна з тих тварюк, даруйте за вираз, яким історія наказала тягати каміння на будівництво піраміди. Для людини вашого типу завжди знайдеться місце і пошана у великому рейху. Давайте вип'ємо, пане Джюгас. За майбутнє людство, кероване великим генієм німецької нації!

Дангель підняв чарку, надпив і, побачивши, що Гедимінас не ворухнувся, поставив її на столик. В очах щось блиснуло, наче лезо ножа, і згасло.

— Ви не шануєте господаря, пане Джюгас.

Гедимінас здвигнув плечима.

— Бачте, ми, литовці, звикли спершу добре поїсти, а тоді вже випити, — сказав він, борючись із страхом і вороже дивлячись просто у вічі Дангелю. — Я ще не свідав, пане оберштурмфюрер.

— Ah so! — Дангель поблажливо усміхнувся. — Що ж, тоді зрозуміло. Буду поблажливий до вашого національного характеру. Скажіть, пане Джюгас, що б ви подумали про такого чоловіка, який у сметонівській Литві лаяв німців, а коли німці визволили Литву від більшовиків, покинув роботу вчителя і переїхав на село? Із села, де він оселився, якось уночі втекли полонені. Потім цей чоловік відмовляється здавати зерно державі, і, що найцікавіше,

того ж дня, коли поліція приїздить секвеструвати його господарство, на село з'являються партизани і вішають старосту. Я пропустив одну ланку з цього ланцюга — про неї поговоримо пізніше,— але й сказаного досить, щоб прониклива людина, якою, приміром, я вважаю себе, зробила відповідні висновки. Хотілося б знати, яка ваша думка з цього приводу, пане Джюгас?

Гедимінас напружився: нарешті мова піде про те, заради чого його сюди привезли.

— Якщо ви вважаєте себе за проникливу людину, пане Дангель, ви повинні були б зрозуміти, що до жодного із згадуваних вами фактів, крім поставок, я не маю ніякого відношення. А поставок ми здати не можемо, оскільки, як уже переконалася в цьому поліція, у нас просто нічого немає.

Дангель пройняв Гедимінаса допитливим поглядом.

— Не вважайте мене за дурника, пане Джюгас. Коли виявляється, що у селянина немає зерна, хоч був гарний урожай, а недалеко вештаються партизани, одразу виникає інший висновок. Та поки що обличмо це питання. Поставки, якщо взяти їх окремо, мене найменше цікавлять, я ставлюся до них, як до одного з фактів, за якими ховаються речі важливіші.

Гедимінас перевів дух.

— Невже ви гадаєте, що я допоміг бандитам повісити Кучкайліса? — усміхаючись, спитав він.

— Ні, такі вчинки не для вашої поетичної душі.— Дангель теж усміхнувся.— Хоча, кажучи одверто, я не маю сумніву, що цих людей ви знаєте не гірше від мене.

Гедимінас знизав плечима. Намагався здаватись байдужим, навіть покликав на допомогу криву усмішку, але відчував, як щока тіпається, а очі не витримують пронизливого погляду Дангеля.

— Пане оберштгурмфюрер, я ж не приховую, що не відчував особливої любові до німців. Та чи достатня це підстава, щоб підозрювати мене в співробітництві з більшовиками? Якщо ви знаєте історію нашої родини, ви навіть віддалено не можете припускати такої думки,— відповів Гедимінас, дивуючись з того, як щиро й переконливо прозвучали його слова.

— У вашому селі, безперечно, теж є люди, з якими у вас є свої рахунки, але обставини складаються так, що ви з ними часом спілкуєтесь.

— Елементарна ввічливість вимагає скинути шапку при зустрічі з сусідом, хоч би як ви до нього ставилися, — спокійно відповів Гедимінас.

— Так, ви вихована людина. — Дангель закурив. — Англіїці таких називають джентльменами, більшовики — гнилими лібералами, а я вважаю, що такі люди — зручний пень, біля якого мочаться всі сільські собаки. Ви мене зрозуміли, пане Джюгас?

— Ні, пане Дангель.

— Годі прикидатись, пане Джюгас. Ви поганий актор, ніякий грим вам не допоможе. — Дангель сперся на столик. У ніс ударив дим сигарети, змішаний з гострим запахом одеколону. — Мушу повідомити вас, бандитам в Ляукосіді пощастило менше, ніж вони сподівалися. При бажанні я міг би звести вас з деякими людьми з їхньої зграї, які вас знають.

Гедимінас здригнувся. Рука мимоволі потяглась до чарки і впала на коліна, так і не доторкнувшись до неї, але Дангель помітив цей рух і розсміявся.

— Може, — буркнув Гедимінас. — До війни у мене було багато знайомих, але я не знаю, хто з них тепер у лісі.

— Добре. — Дангель несподівано змінив тон. — Припустімо, у вас немає нічого спільного з лісом. Припустімо, усі промовисті факти, які я перелічив, лише гра випадку. Хай буде так. Але як ви поясните, що у пані Мілди опинилася пачка антинімецьких націоналістичних газеток?

Гедимінас зблід.

— Ви її заарештували?! — скрикнув він, схопившись з місця.

— Питання тут ставлю я, пане Джюгас, — Дангель розсівся в кріслі, випустив з рота ланцюжок з колець диму і простежив, як вони тануть у повітрі. — Мені здається, ви не посмієте заперечувати, що ваші взаємини з пані Мілдою були інтимними.

— Я її кохаю, — взявши себе в руки, відповів Гедимінас. — Скажіть, що з нею?

Дангель нетерпляче махнув рукою.

— Отже, звідки пані Мілда одержала цю антинімецьку писанину?

— Не розумію, пане Дангель.

— Гадаєте, я повірю, що між вами і пані Мілдою були таємниці?

— Підпільні газети у Мілди... — ніяк не міг отямитись Гедимінас. — Неймовірно, пане Дангель! Мілду ніколи не

цікавила політика. Це якесь непорозуміння, пане оберштурмфюрер.

Дангель уважно подивився на Гедимінаса.

— Що ж, на цей раз ваші очі не брешуть,— сказав він, вражений несподіваним здогадом.— Але факт залишається фактом — газети виявлено в квартирі Вайнорасів. Невже ви вважаєте, що пан Адомас?..

— Я нічого не вважаю, пане Дангель. Ви самі справедливо відзначили, що між мною і Мілдою таємниць немає. Вона така ж далека від політики, як і я, це вже я добре знаю, повірте.

Дангель схвально похитав головою.

— Пане Джюгас, дозвольте ще одне запитання,— задумливо сказав він.— Я знаю, що не так давно ви з Адомасом Вайнорасом були близькі друзі. Ви не з тих людей, які легко піддаються жіночим чарам, щоб заради кохання жертвувати моральними принципами. Яка причина штовхнула вас зруйнувати сім'ю друга?

Гедимінас сумно усміхнувся.

— Сім'ю зруйнував сам Адомас, пане Дангель.

— Прошу уточнити.

— Мілда не з тих жінок, яким подобається носити персні, зняті з трупів, пане Дангель. Їй противно цілувати чоловіка, від якого тхне людським м'ясом.

— Самиця-вегетаріанка, це ви хотіли сказати? — Дангель удавано розсміявся.— Так, у цьому відношенні ви підходите одне одному — обоє травоядні. Ви, звичайно, вважаєте, що у кожної двонової тварини, народженої жінкою, є право жити? Досить поетична філософія, пане Джюгас, але, на жаль, не наукова. Уявіть тільки, який хаос зчинився б у природі, коли б сильні не знищували слабких. Фауна земної кулі давно виродилася б, оскільки посередність, що має кількісну перевагу, пожерла б еліту. Той самий закон природи обов'язковий і для нас, людей. На жаль, із збільшенням кількості травоядних його часто порушували. Філантропи вашого типу, пане Джюгас, отруїли свідомість людей згубними ідеями, прищеплюючи антигуманну мораль, за якою геній повинен ділитися шматком хліба з каліками, щоб, пограбувавши себе, самому перетворитися в каліку. А ми кажемо — ні! Земля належить тільки сильним, здоровим, талановитим! Кожний неповноцінний — тягар для людства, перепона на шляху прогресу, він не може керувати, створювати культурні й духовні цінності, його покликання — тягати цеглу, з якої

ми, досконалі, зведемо будівлю нової цивілізації. Німеччина покликана історією виконати цю величну місію. Бачу, ваші очі не вірять, пане Джюгас. Дуже шкода. Дивуюся, як ви, освічена людина арійської крові, не бажаєте йти в широко відчинені перед вами ворота, а шукаєте дірку в паркані. Просто не розумію литовських інтелігентів. Смішні діти, що будують хатки з піску. Розпалюють антинімецькі настрої, ширять безглузді чутки, а не бачать, що рубають гілку, на якій сидять. Ви ж допомагаєте червоним, пане Джюгас! Москві! Якщо Німеччина зазнає поразки, у що, звичайно, не вірить жодна нормальна людина, сюди прийдуть росіяни. Не англійці, не американці, на що ви сподіваєтесь, а саме більшовики. Отже, я порадив би обміркувати мої слова і відповідати на запитання без викрутасів. Не зловживайте нашими гарними манерами, пане Джюгас. Чи знаєте ви, що людині не дуже приємно, коли її вішають униз головою і розпеченим залізом лоскочуть п'яти або зривають нігті. Дуже неприємна процедура. Чи варто страждати за тих, які в разі приходу червоних однаково спроводять вас на той світ?

Дангель налив собі чарку, падпив і закурив нову сигарету. Гедимінас дивився на його руку, що лежала на столі. Мертвотно-блідю, чисту й випещену. Чи бувають у катів такі гарні руки? Ці довгі пальці з доглянутими нігтями можуть зірвати квітку, пестити жінку, погладити голівку дитини. Як легковажно чинить природа, прикрашаючи те, що слід спотворити! Гедимінас здригнувся, приголомшений неймовірною картиною. Мілда і Дангель... В ліжку чи на канапі. Він не знав і не хотів знати подробиць. І так потрібні були велетенські зусилля, поки він витравив з душі картину, яку сам намалював, почувши скупе признание Мілди. І тепер, коли ослабла воля, ця картина знову з усією яскравістю впливла в свідомості. Мілда і Дангель... Біляве волосся на подушці, гнучка долоня з пальцями піаніста... На оголеній спині, на грудях...

Гедимінас із ненавистю подивився на Дангеля. Втому й апатію мов рукою зняло.

— Я сказав вам усе, що міг сказати,— кинув він, відчувши, що невидимі лещата, які сковували його перед Дангелем, ослабли.— Якби ви навіть за ноги мене повісили або зривали нігті, як ви люб'язно висловились, я нічого не зміг би додати.

— Ви так вважаєте? — Дангель презирливо усміхнувся, але не зміг приховати роздратовання; виказали очі, що неспокійно зблиснули.— У нашому арсеналі є ефективніші засоби, ніж ті, які я нашвидку перелічив. Гадаю, ми не встигнемо застосувати й половини з них, як ви заспіваєте ангельським голосом, сповідаючись у своїх і чужих гріхах.

Гедимінас зневажливо усміхнувся.

— Якщо я й завинив перед вами, пане начальник гестапо, то тільки в тому, що намагаюся лишитись людиною,— сказав він; йому захотілося схопити зі столу пляшку і вдарити Дангеля по голові.— Вживаючи вашої термінології — травойідною. Не вмію пожирати людей. Що зробиш, організм не приймає. Звичайно, були всі умови пристосуватися до духу часу — піти в ліс або до вас на службу, як Вайнорас,— але, очевидно, я з тих, хто скорше погодиться померти від руки інквізитора, не забруднивши імені людини, ніж залишитися живим з тридцятьма срібниками в кишені. Маю сумнів, що ваші засоби, від яких, як ви висловились, мученики співають ангельськими голосами, зможуть примусити мене включитися в їхній хор.

Дангель примружився. Праве око тіпнулося й застигло, наче приклеєне, обличчя перекошилося. Та лише на мить. Наче він хотів розсміятись, але похопився, що це буде недоречно, і, збентежений, з досадою прикусив губу.

— Ja, Sie sind ein ungewöhnliches Wesen¹,— процідив він крізь зуби. Його голос неспізнанно змінився.— Але ми бачили й не таких. Досвід у нас, хвалити бога, є. Ви належите до того класу тварин, які не чутливі до фізичного болю, але досить гостро реагують на муки іншої, тим більше — близької тварини. Гадаю, ви не залишитесь байдужим, милуючись, скажімо, такою картиною: мої хлопці стискають чудову долоню пані Мілди спеціальними обценьками. Кінчики пальців спершу синіють, потім крізь шкіру просочуються ледве помітні крапельки крові. Нігтики розхитані, але ще далеко до повного манікюру: нагріті до червоного голки під нігті і все таке інше...

Гедимінас зіщулився; він відчув біль у шлунку.

— Ви цього не зробите! — схопившись, пробелькотів

---

¹ Так, ви тварина особливого роду (нім.).

він.— Мілда не винна. Ви не можете так вчинити з жінкою, якої... яку самі...

Дангель зігнувся в кріслі, і Гедимінас побачив в його руці пістолет.

— Оскільки ви однаково мовчите, сумніваючись, чи варто покласти в кишеню тридцять срібників,— вів далі Дангель тим самим безбарвним голосом,— ми вставляємо в спеціальний пристрій ніжку пані Мілди, яку ми з вами непогано дослідили від кісточки до того місця, де вона підвішена до тулуба. І ви чуєте, як, хруснувши, ламається кістка. Приблизно так хрустять сушки, але від цього звуку у вас, певно, не потече слина, хоч би ви навіть три дні не мали в роті ані риски...

— Неймовірно...— прошепотів Гедимінас, витираючи тремтячою рукою піт з чола.— Звірі... На таке здатні тільки звірі...

— Чому ж, пане Джюгас? Хвилинка одвертості — і нічого цього не буде. Вийдете звідси під ручку з пані Мілдою, як молодята з костьолу. І на ваші жарти з поставками ми заплющимо очі. Від вас, тільки від вас залежить — врятувати чи згубити дорогу вам людину і самого себе.

Дангель підвівся, даючи цим зрозуміти, що розмова скінчилася. Гедимінас теж підвівся, але не одразу: голова паморочилась, ноги зробились неслухняними, затерпли, і лише з третьої спроби йому пощастило відірватись од крісла.

— Ви страшна людина, пане оберштурмфюрер,— прошепотів він, дивлячись на натертий до блиску паркет під ногами.

— Досить відносно поняття, пане Джюгас.— Голос Дангеля віддалявся разом з кроками. Грюкнув стілець: гестапівець сів за письмовий стіл.— Лев для газелі — жах, а для лева всього лише лев. Станьте левом, пане Джюгас, і між нами скінчатись непорозуміння.

— Ви хочете, щоб я потопив інших, рятуючи себе й Мілду. Але скажіть, чи були б ми щасливі, купивши такою ціною свободу? Ні, я втратив би Мілду, як її вже втратив Адомас. Ми не розуміли б одне одного, навіть коли б прожили все життя в одній кімнаті. Вам, представникові іншого класу тварин, важко зрозуміти, що краще кілька днів умирати в страшних муках, ніж мучитись душею все життя.

— Abführen! ¹ — крикнув Дангель.

Гедимінас підвів голову: в дверях, виструнчившись, стояв есесівець.

Розділ сьомий

I

Хто навіть вільними від рим словами
Повісти міг би, скільки крові й ран
На споді я узрів нової ями?
Тут мова лиш заводить нас в обман:
Словник на це занадто невеликий,
І розум завузький збагнуть цей стан ².

Пісня XXVIII

Його вштовхнули через широкі двійчасті двері у великий зал, схожий на велетенський кубічний колодязь, врубаний в сірій скелі. Порожній і похмурий, без вікон і меблів. Сюди якось пробивалося ажурне світло згасаючого вечора. Спершу Гедимінасові здалося, що, крім нього та двох гестапівців за його спиною, у цій величезній кам'яній труні з відшліфованими стінами нікого немає, але, придивившись пильніше, він побачив у кінці залу білу постать; дедалі збільшуючись, вона повільно наближалася до нього. Це була Мілда. Вона йшла зигзагами, — так ходять по мокрих луках, обминаючи грузькі місця. Уся вона — схилена на груди голова з білими кучерями, тонкий етан, прозоре коротке плаття — відбивалася в блискучих плитах підлоги. Гедимінасові було дивно, що вона не біжить до нього, розкинувши руки, сміючись і пустуючи, як улітку, коли вони зустрічалися в умовленому місці, а поволі бреде, немов чогось шукаючи. Лиш коли вона підійшла ближче, він зрозумів, чому вона так дивно ходить: через увесь зал, позначаючи її шлях, звивалася вузька стежка, густо всіяна металевими шипами. Мілда ступала крок то

¹ Вивести! (*Нім.*)

² Данте Аліґ'єрі. Божественна комедія. Пекло. (Тут і далі, на сторінках 475, 478 переклад Б. А. Дроб'язка),

в один, то в другий бік, намагалася поставити босу ногу на рівну кам'яну плиту, але й тут миттю виростала стала стерна.

«Варто сказати, що знаю про партизанів, виказати Куксу, повести їх до хатини на узліссі, і ми з Мілдою вийдемо звідси»,— подумав Гедимінас. Вона підвела голову й подивилась на нього, наче почула. На обличчі — страждання, в очах — благання. Безкровні губи заворушилися і не розкрились, але він зрозумів, що вона хотіла сказати.

Він опустил очі, не витримавши її погляду. Повільно, сантиметр за сантиметром, провів поглядом по легкому тілу, від голови до босих ніг, до малесеньких білих ступнів, пророслих густою щетиною сталевих голок. На вістрях ягідками суніць червоніли краплі крові. Потім краплі почали набухати, як бруньки квітки, зал зник, поступившись місцем блакитному небу, кам'яні плити підлоги стали полем червоних маків. Мілда йшла по ньому, підстрибуючи, як зайчєня. Білі кучері тріпотіли під вітром, пасма спадали на струнку шию, на раковини маленьких вух, на чоло, на блискучі, як блакитні скельця, щасливі очі. «Я напишу про тебе вірші,— сказав він,— і назву їх «Метелик». Вона сміялася і не погоджувалась: метелик живе лічені дні, а вона хоче бути щасливою з ним, своїм поетом, усе життя. Він спіймав її і посадив на плечі, як дитину. Босі п'яти били його по грудях, а він пестив лютки, вкриті памороззю сріблястого волосся, і, наче пелюстки ромашки, перебирав пальці її ніг, ворожачи «любить — не любить». По суті, вульгарно, але щоразу це було нове... І високе небо над головою — то сонячне, ясне, то по-осінньому похмуре, скуйовджене хмарами,— і занедбаний сінник край дороги, і ліс, сповнений радісного щебету...

«Що ж, пане Джюгас? Вам все ще нема чого сказати панові оберштурмфюреру?»

Голос ішов звідкись згори. Спокійний і холодний, як стіни цього залу — запліснявілі, в каламутних краплях. Макове поле пропало. Перед ним знов була кам'яна площа підлоги, по якій віддалялась, зменшуючись, біла постать.

— Спиніть! Спиніть її! — закричав Гедимінас, зрозумівши, що ніколи більше не побачить Мілди.— Верніть її! Я все скажу...

Перше, що він почув, прокинувшись, був скрип нар. Серце шалено калатало, його трусилі пропасниці. І не

від холоду, хоч пальто лежало долі: його налякав власний крик, який, здається, ще й досі звучав у камері. Навіть не так сам крик на нього вплинув, як думка, що це був не тільки сон. Він дрімав, а не спав міцно, тому що тепер пригадав звуки — стукіт у стелю, кроки наглядача за дверима, навіть скрипіння нар під собою, — звуки ці влітали в картини, відбиті в підсвідомості. Це закінчене сновидіння не могло виникнути без участі розуму. Невже в ньому визрівають зерна зради? Шістнадцять діб він вариться в цьому пекельному казані, і щочасі сні один від одного страшніший — то батько, то Мілда під тортурами, — але жодного разу не з'являлася думка врятувати їх ціною підлоти. Щоразу, почувши скрегіт засувів, він прокидався в холодному поту, вирішивши, що його ведуть до ката, де він побачить Мілду. Змучена, вона благає про порятунок. Потім вищить від болю (сморід горілого м'яса), проклинає його, Гедимінаса. Входить есесівець, приносить сніданок, обід, вечерю. Раз на добу його виводили вузьким темним коридором в убиральню, де Гедимінас виливав із своєї параші. Ні, вдень він міг бути спокійний: вдень вони не показували кривавих вистав, вважаючи, що краще це робити вночі, коли людина спить глибоким сном. Стягти його з нар, іноді облили з відра холодною водою, а потім, тремтячого від холоду, страху та люті, волокти в дев'яте коло пекла. Щоразу він ішов, готовий до страшної зустрічі, і щоразу за дверима, в яскраво освітленій кімнаті, Мілди не було. На її місці перед письмовим столом стояв чоловік. Не завжди той самий, але завжди чоловік. Гедимінаса саджали на стілець у кутку, і починалося... Він опускав голову, заплjučував очі, намагався сховатись від цього видовища, але від криків не міг утекти. В повітрі відчувався запах крові й паленого м'яса, від якого нудило, але Гедимінас не міг виблювати. Коли чоловік непритомнів під тортурами, кати витягали його з кімнати і поверталися з новою жертвою.

— Пане Джюгас, — в таких випадках незмінно звертався до Гедимінаса слідчий в сіро-зеленій формі гестапівця з відзнаками унтерштурмфюрера, — вам досі ще нічого сказати панові Дангелю? Коли мої хлопці приведуть жінку, яку ви не дуже хотіли б тут бачити, буде вже пізно.

Гедимінас мовчав.

Повертались «хлопці» слідчого. З ними — нова жертва.

«Не жінка...» Гедимінас полегшено зітхав, соромлячись цього почуття.

І знову удари, крики розлючених катів, стогін.

За кілька годин Гедимінас повертався до своєї камери, ледве тримаючись на ногах, і вже не засинав до ранку. Цілий день він чув нелюдські крики жертв, удари, бачив людей, які обрали мученицьку смерть, щоб інші жили й далі. Він кидався по камері, міряв її кроками, і ні на мить його не полишала думка, що з кожним кроком він ближче підходить до вечора, до нічного часу, коли загуркоче засув і знову поведуть його на криваву виставу. Він знав: краще не спати — стомлений організм реагує слабше, — але тільки одну ніч йому пощастило дочекатися їх, не заплющивши очей. Він засинав на хвилину, на дві, а вони собачим нюхом здогадувались, що він задрімав, і вдиралися до камери. Він ішов коридорами і думав: «На цей раз там уже буде Мілда», — і знову заставав перед столом чоловіка, іноді нового, іноді вже баченого. «Вони хочуть вибити мене з рівноваги, натягти нерви до краю. Коли моя психіка порушиться, вони почнуть катувати Мілду, — робив він висновок. Але тут-таки думав: «Підпільні газети, знайдені в будинку Вайнорасів, — брехня Дангеля, Мілда на волі; якщо й заарештували, щоб налякати, то у них немає морального права катувати її. Морального права...» Він відганяв цю думку, адже найбільш небезпечно в його становищі заспокоїтися. Чи потребують звірі моральних підстав? Ех, юначе, тебе тільки могила виправить...

А щастя б злим звитягу принесло,

І нам би лиха завдали негайно,

Як зайцеві хортяче ремесло.

Пісня XXIII

Одного разу вночі — це було напередодні страти на міському майдані — до кабінету слідчого втягли чоловіка, якого Гедимінас уже бачив у катівні. Його посадили на стілець — він не тримався на ногах — і, прив'язавши до спинки, узялись за діло. Чоловік не кричав, не проклинав, не клявся, що нічого не знає, — він мовчав. Зрідка з його грудей виривався стогін, але він тут-таки тамував його. Гедимінас не знав, чого вони від нього хочуть; слідчий кожному ставив те саме запитання: що він може додати до сказаного раніше? Коли чоловік, божеволіючи від тортур, починав кричати, що все скаже, Гедимінаса виводили.

— Нерви цієї тварюки в кінцівках,— почув Гедимінас лютий голос слідчого.— Підкоротить йому ліву ногу.

Гедимінас заплющив очі, хоч сидів, сховавши підборіддя в комір, і бачив тільки свої скуті руки на колінах,— перед тим, як вивести з камери, на нього надівали наручники. Загуркотів стілець, почувлися кроки. Кінець. Каті не любили розмовляти під час роботи. Потім тишу порушив звук, що часом міцнішав, ставав пронизливіший, вискливий — так третєся терпуг об сухе дерево.

Чоловік скрипнув зубами і застогнав.

Гедимінас закрит плечем одне вухо, а друге затулив пальцем, піднявши до голови скуті руки.

— Пане Джюгас,— підійшовши до нього, сказав унтерштурмфюрер,— ми своїм практикантам спати не дозволяємо. Зарубайте собі на носі: поки ви сидите, уткнувши носа в комір, ми пиляємо дрова. Якщо вам хоч трохи шкода цю тварину, частіше позірайте на неї.

Гедимінас підвів очманілі очі. Слідчий махнув рукою, і скрегіт затих.

— Щоразу, як побачу, що ви цікавитесь нашою роботою, я наказуватиму робити перерву,— додав він і криво, ніби в нього болів зуб, усміхнувся.

— Негідники...— буркнув Гедимінас.

Не вірячи своїм очам, він дивився на чоловіка між двома стільцями. Одна його нога була прив'язана проводом до ніжки одного стільця, а друга — просунута під спинкою другого. Штанина відірвана вище коліна. Тут чорніла якась маса, з якої стирчала пила для металу. Один гестапівець стояв, тримаючись за спинку стільця, з-під якого виднілась нога, а другий, ставши на коліна, байдуже чекав наказу продовжувати роботу.

Гедимінас, не в силі більше витримати, затулив очі скутими руками.

Слідчий гаркнув по-німецькому, і знову почувся скрегіт пилки по кості.

«Намагайся дивитись... дивитись на нього, тоді вони перестануть...» Тремтячи так, що чути було тихий передзвін наручників, Гедимінас подивився на катів, і унтерштурмфюрер, по-вовчому вишкірившись, крикнув: «Genug!»¹

— Отой пан у кутку вам співчуває! — звернувся він каліченою литовською мовою до допитуваного.— Поставайтеся згадати, чи не знайомі ви.

¹ Годі! (Нім.)

Чоловік не ворухнувся. Він сидів, прив'язаний ремнями до високої спинки стільця, схиливши на плече важку голову. По тьмяному, як стерня під дощем, обличчю стікав піт. Жовті набряклі повіки трохи розплющились, і Гедимінас побачив карі очі, що світилися такою внутрішньою силою, такою незламною вірою в свою правоту і такою ненавистю, що здавалося: пожалити його, значить — принизити. Важке підборіддя, шрам коло прямого м'ясистого носа, чорне волосся... Гедимінас не міг пригадати, але був певний: це обличчя він десь бачив.

Лише на ранок, знову зіткнувшись з ним — цього разу під шибеницею на майдані, — він пізнав його. Це був один з трьох партизанів у хатині на узліссі. Марюс його називав Ведмедем. Есесівці першим стягли його з ваптажної машини, на якій привезли смертників, і поволокли, взявши під пахви, до шибениці. Тут стояв табурет, на нього треба було поставити смертника і накинути зашморг. Ведмідь не міг стояти, і двоє есесівців тримали його на плечах, поки третій просував голову в зашморг. Гедимінас, із зв'язаними за спиною руками, не відривав погляду від смертника і відчував полегшення. Нарешті скінчаться його страждання. Після всього, що бачив Гедимінас у камері тортур, йому здавалося, що, добиваючи жертву, кати чинять благодіяння. Ні, смерть не найстрашніша година в житті, іноді чекаєш її як порятунку. Ведмідь, певно, думає те саме, дивлячись на натовп, який зігнали до шибениці. Людей було багато, а есесівці і далі зганяли перехожих, спійманих на вулиці, — нехай подивляться і подумують, чи варто бунтувати. Коли б не крики німців, що зганяли людей, та гуркіт машин (іноді — літак у небі), на майдані панувала могильна тиша. Люди стояли мовчки, опустивши голови, лиш кілька цікавих протовплювалось ближче до шибениці, та й вони, засоромившись, спинялися в натовпі, скоряючись загальному настроєві. Адже у цьому натовпі не всі чекали повернення прапорів, за які боролися і зараз загинуть приречені... Та Ведмідь наче й тут знайшов своїх товаришів і думкою процався з ними. Широкий погляд карих очей оббіг людей, розпухлі губи трохи рзтулилися, і Гедимінас почув кволий голос:

— Хай живе...

Не скінчив: третій есесівець махнув рукою, і ті двоє разом випустили свою жертву, що повисла в повітрі. Але Гедимінас уже потупив очі. Він бачив тільки ноги Ведмеда. Голі до колін, почорнілі, із скарлоченими пальцями.

Вони розгойдувалися над бруком майдану то в один, то в другий бік, наче шукали опори, щоб відштовхнутися й скінчити фразу. Потім поряд з цією з'явилися друга й третя пари ніг. Гедимінас заплющив очі, однак бачив ноги повішених. Ці п'ять пар ніг супроводили його через усе місто до камери й оселилися в ній, як і інше, пережитте ним у цьому пекельному колі. Зрідка впливало обличчя Ведмедея, осяяне передсмертним екстазом, він чув його сиплий голос і дивувався, що не жаліє убитого чоловіка. Помер, як людина, що чесно прожила своє життя, оце й усе. Так уже заведено, нічого не зробиш. Гедимінас жалів іншого — єдиного із засуджених, який упав під шибеницею на коліна, благав помилувати, кричав, що не винен, друзі згубили. Нікчема. Будь-якою ціною хотів зберегти життя, певно, виказав гестапівцям не одного, та однаково повиснув поряд із справжніми людьми. Так, пі люди померли щасливими, вірячи в свою правду. Може, на їхній совісті не одне життя, але вони вбивали, захищаючись, а не для того, щоб зміцнити ідеологію, яку видав маніяк.

«Коли стикаються два лиха, менше втілює в собі позитивне початок, що дає право знищувати. Дангель хоче ціною страждань мільйонів людей створити рай для арійської еліти націй, для німців, а Марюс піднімає зброю, щоб спинити убивць.

Рясна проллється кров лісовиками,
Противну ж партію чекає вдар.
На третій рік повернуться до брами
Вигнанці...

Пісня VI

Та чи вистачить місця всім, коли сонце покаже свій лик? Навряд... Люди ніколи не вміщалися на землі. Можливо, після війни теж будуть сльози розлуки, одні будуть знищені, інші звеселяться, але ж камери катувань, шибениці, кладовища у вільшаниках існують зараз! А скільки злочинів фашистів ми ще не знаємо? І все це існує зараз! Сьогодні! Щогодини й щохвилини в страшних муках гинуть люди. Наша священна земля перетворилася на пекло, в якому заправляють дияволи. А я, свята простота, сподівався заховатися від цього пекла в самому собі. Не обпектися, коли навколо вирує полум'я, не вимазатись дьогтем, коли піді мною киплять казани. Ілюзії — я ними жив. Наче не ламали людських кісток, не тавру-

вали людей розпеченим залізом, не розстрілювали, не вішали, поки не побачив усього цього на власні очі...»

Ці думки мучили Гедимінаса не менше, ніж чекання хвилини, коли відчиняться двері і його поведуть на чергове видовище до ката, що називається слідчим. Сидячи в своєму кутку із зв'язаними за спиною руками (наручники замінили вірвовкою, щоб він не міг затуляти вуха), він відчував свою провину перед катованим. Наче, коли б він зробив щось раніше, ця людина тут би не мучилась. Не зробив і вже не виправить помилки. Пізно. В безсиллому відчаї він тихенько стогнав, ніби це його катували, або кричав на катів, лаючи їх останніми словами. Тоді його прив'язували до спинки стільця, а слідчий, по-вовчому опшкірившись, обома руками навідліг бив по обличчю. Гедимінас дивився йому просто у вічі, і йому було сумно й страшно, що він може так ненавидіти людину. «Якби руки були вільні... якби руки були вільні...» — гула кров у вухах. І він бачить: ось він хапає слідчого за глотку, кидає на підлогу — і просто в голову з його ж пістолета. Потім обох катів... Ніколи не думав, що прийде хвилинка, коли він зможе тішитись, уявляючи, як убиває людину. «Людину? Яку людину? В цій камері катувань є тільки одна людина — жертва. Я? Ні, я не людина, я глядач».

Слідчий більше не питав, перед тим як його вивести: «Вам нічого сказати панові Дангелю?» Прощальна фраза звучала тепер трохи інакше: «Коли схочете побачитись з паном оберштурмфюрером, кажіть, не соромлячись». А позавчора вночі, коли Гедимінас, не витримавши криків катованого, теж почав кричати і йому дісталось більше ляпасів, ніж звичайно, слідчий, проводжаючи його до дверей, сказав:

— Я бачу, пане Джюгас, ви хочете познайомитись з моїми хлопцями? Що ж, я не проти, зможете випробувати на собі, на що вони здатні.

— Знаю. Вони вміють здерти шкіру з живої людини, можуть вирвати серце і тут-таки зжертви його, але зробити з людини негідника, якщо вона того не схоче, їм не під силу, — одрубав Гедимінас.

Ні, у нього і в думках не було відкупитися зрадництвом. Навпаки, з кожною годиною, проведеною в камері катувань, його упертість зростала, живлячись ненавистю до звірів, що зробили його свідком своїх злочинів, і все те, що Гедимінас вважав своєю духовною перевагою, яка

підносить його над паскудством світу, тануло на очах, як піщана дамба під напором прибою й вітру.

Звідки ж це маячіння? Ця Голгофа Мілди в кам'яному залі? Звідки крик: «Спиніть! Верніть її! Я все скажу!»?

Гедимінас сів на нарах. Здивувався і ще більше стривожився, побачивши, що в камері світло. Ранок... Ясний грудневий ранок (він уже навчився відрізняти похмурий день від ясного, хоч матова шибка й не пропускала сонячного проміння). Як це сталося, що він проспав? Щоправда, вночі його не ввели до камери катувань. Перша така ніч за шістнадцять днів ув'язнення. Що вони придумали? Вирішили дати перепочити чи наставили нових пасток? Так, це найімовірніше.

Ще сьогодні він побачить Мілду в них на стільці, а може, його самого посадять. Ці негідники не зроблять задурно найменшої послуги, за все доводиться розплачуватись катуванням.

За дверима почулися кроки, заgrimів засув. «Сніданок...» Гедимінас схопився з нар, силкуючись спинити нервовий дроз, від якого, здається, навіть язик у роті підстрибував. «Сніданок, сніданок...» — повторював він сам собі, розуміючи, що це не так, — сніданок приносили рівно о дев'ятій, ще в напівтемряві. Якщо сніданку ще не було, то й не буде сьогодні — німці люблять пунктуальність.

— Виходь! — крикнув есесівець, просунувши голову в двері. — Schneller! ¹

Знайомий коридор, двір, мурована будівля з готичними вікнами. Вузькі двері праворуч. Але есесівець рушив до широких, через які Гедимінаса вели вперше. До Дангеля. Так, кручені бетонні сходи. Перший, другий поверх. Довгий темний коридор, що пахне галантерейною крамницею. Сьогодні все не так, як звичайно. Навіть руки не зв'язані.

— Доброго ранку, пане Джюгас. Чи добре виспалися? — питає Дангель, лагідно усміхаючись, наче вони вчора бенкетували за одним столом.

Гедимінас мовчки дивиться в стіну над плечем Дангеля. «Кучкайліса повісили Марюсові люди. Добре. Але цього двоногого вампіра треба було раніше...»

— Відчуваю, ви ображені, пане Джюгас. — Дангель проводить долонею по щоках, наче витираючи невидиму

¹ Швидше! (Нім.)

грязюку. В очах — щирий жаль. — Пробачте. Сталося невелике непорозуміння. Я радий, що до вас не застосували суворіших заходів. Ви вільні, пане Джюгас.

Гедимінас аж здригнувся. «Яксь нова витівка?..»

— На яких умовах, пане начальник гестапо?

— Невинним ми не ставимо умов. Я переконався у вашій невинності, пане Джюгас. Ми маємо докази. Ось один з них. — Дангель відхиляється на стільці й мляво махає рукою на двері.

Гедимінас повільно обертається, сподіваючись почути глузливий сміх, і навіть роззявляє рота: за круглим столиком сидить Туменас. У тому самому кріслі, де п'ятнадцять днів тому сидів сам начальник гестапо, коли Гедимінас дивився на його випещені пальці, якими він тримав чарку коньяку. Перелякане, сіре обличчя, триденна борода. Він опускає стомлені очі, не витримавши Гедимінасового погляду. Поруч з ним стоїть есесівець.

— Ми зробили обшук у Туменаса, — байдужим голосом говорить Дангель, — і, треба сказати, не розчарувалися. А пан Туменас розумний, вважає, що з нами краще домовитись по-доброму, і перелічив своїх...

Туменас схоплюється, трусить головою. Довге, скуйовджене волосся падає на гострі божевільні очі.

— Не вірте! Ти не вір йому, Гедимінасе! — кричить він, простягнувши руки до есесівця, який нарешті хапає його за плече й кидає в крісло. — Він бреше! Я нікого не продав.

Дангель поблажливо усміхається.

— Прошу пробачити, пане Туменас, що розкрив нашу з вами таємницю, — говорить він спокійно, але з підкресленим жалем. — Сумна неувважність...

— Бреше... Бреше! — видихає Туменас, соваючись у кріслі.

— Нехай буде так, якщо вам хочеться, пане Туменас. — Дангель байдуже дивиться на нігті. — Хоч, кажучи щиро, чи варто соромитись? Відправимо до Німеччини разом з іншими гімназичними борцями за свободу Литви, як ви себе звучно називаєте, і не бачити вам більше ні пана Джюгаса, ні інших, перед якими вам ніяково за такі, по суті, дрібниці.

Гедимінас, не знаючи, що й думати, сумно дивиться на Туменаса. «Альгіс... Ось які справи... Гердайтіса, Дірвонайте, Лішкусас, а може, ще когось. До Німеччини. На примусові роботи». («До табору смерті...» — сказав би він

років через півтора, коли впала гітлерівська імперія і весь світ дізнався про фантастичні злочини нацистів).

«Не вір! Не вір йому!» — благають Туменасові очі.

Дангель закурює. Висуває шухляду письмового стола, щось шукає. Перебирає в шухляді й каже недбало, наче до нього зайшли давні друзі, — вони зрозуміють і пробачать господареві, який поки що не може приділити їм належної уваги:

— Отже, пане Джюгас, з допомогою пана Туменаса ми прийшли до висновку, що ви лояльні до Німеччини. Були підозри у зв'язках з бандитами, але їх розсіяли матеріали допиту декого з арештованих. Щоправда, не можна похвалити вас за непродуманий вчинок з поставками, але цю справу ми передаємо на розгляд іншій інстанції. Ідьте живі й здорові в свій Лауксодіс до батька, пане Джюгас.

Гедимінас, досі ще не вірячи («Чому можна вірити в пеклі?»), подивився на Дангеля. Менше надій, ні, краще ніяких надій: не так буде боляче, коли виявиться, що Люциферова обіцянка лише черговий трюк, щоб дужче нагріти казан із смолою.

— Мілду ви також відпускаєте? — криво усміхаючись, спитав він.

— На жаль... — зітхає Дангель.

— Чому? Якщо ви переконалися в моїй невинності, то тим більше...

— О, mein Herr, ви не знаєте жінок! Вона зле пожартувала ще до вашого арешту. Непродуманий крок, якщо можна так висловитись.

— Хіба?

— Саме так, пане Джюгас. Пані Мілди більше немає; того дня, коли ви постукали до Вайнорасів, бажаючи висловити їй свій сум, вона лежала в труні.

— Може... («Головний Люцифер»). Після всього, що я у вас побачив, не здивуюсь, якщо скажуть, що все місто лежить у труні.

— Я казав вам про підпільні газетки, що їх ми знайшли у Вайнорасів. Вона злякалася відповідальності і вишила стрихнін. Пане Туменас, поправте мене, якщо я помиляюся.

Мовчанка.

Дангель затягується сигаревою; схиливши голову на плече, він стежить за ланцюжком кілець, аж поки вони розпливаються у повітрі. Пух-пух! — надимаються губи Дангеля, пускаючи нові кільця.

Тяпа.

Гедимінас дико озирається навкруги. Чорна статуя есесівця біля стіни. Туменас, що зіщулювся в кріслі. Засніжені дахи за вікном. Жалісне деренчання бубонців у безкрай сніговій пустелі. Російська трійка... І знову — есесівець, білий череп із схрещеними кістками на високій тулї кашкета, кільця диму (пух-пух! — гутаперчеві губи Дангеля), Туменас, білі дахи за вікном...

Все навколо біле-біле,
Все сніги глибокі вкрили...

— Так, Гедимінасе... Важко повірити, але це так... Тієї ночі, коли ти ночував у мене. — Туменасове підборіддя вилізає з коміра пальта. Виявляється, на обличчі є губи, ніс. Не опудало — обличчя людини. В очах — вологий блиск. Мовчи, мовчи, Альгісе. Досить. Не треба більше!

— Співчуваю вам, пане Джюгас, але нічим не можу допомогти. Шкода, гарна була жіночка. Хто-хто, а ми з вами це достеменно знаємо.

Гедимінас, не моргаючи, дивиться на запашну хмарку диму, що висить над письмовим столом. «Убити гада! Схопити стілець — і по голові!» Але тіло не підкоряється розумові. Замість рук і ніг — неймовірний тягар, що тягне до землі. Камінь. Увесь, з голови до п'ят, одягнений в кам'яну шкаралуду. Одвічна самотність.

— Ви вбили її! Ви! — виривається крик.

В'їдлива усмішка на вузькому блідому обличчі Дангеля. Погляд ситого звіра, який знає, що скоро знову бенкетувати.

— Гедимінасе, ти його не слухай, я нікого не продав... — кричить навздогін Туменас.

Хихикання Дангеля.

Есесівець іде поряд. Коридором, униз по стрімких сходах, потім — через двір. Випускає через ворота на вулицю, навіть піднімає руку.

Від стіни одступає неохайний чоловічок — заяча шапка, постолі з невичиненої шкіри на кривих ногах — і йде слідом за Гедимінасом.

Неймовірне місто... Стоїш на місці, а будинки проходять мимо. Чорні підворіття, чорні вікна, чорна сніжна каша на тротуарах. Чорні люди. Чорний шпиль костьолу, що вперся в гвінну вату хмар. Синьо-жовтий пухир завис над Великим Бугром, над мурованою огорожею кладовища, над голими деревами, що пустили коріння в землю,

удобрену людьми, обсажену хрестами та кам'яними надгробками; сонце. Побите обличчя сонця, ще сумно дивиться крізь скривавлену пов'язку хмар. Хтось піднімає на ходу капелюх. Хтось спиняється, ворухить губами. Чорними, як іржаве листя металевого вінка на торішній могилі. Чого вони хочуть, люди мертвого міста? Розтрощені кістки, обличчя, з'їдені гнилизною, із відраною шкірою. Чого треба мерцям від мерця? Дивна вулиця. Не завернув би на неї, але будинки самі виходять назустріч. Ось будинок, в якому ти бував ще за життя, коли вважав себе щасливим. Ганок, двері. Сподіваєшся, що їх відчинять? А місто ж мертве? Навіщо це? Так, у тобі ще жевріє надія. Маленька вуглинка в залитій грубі. Але вода просочується глибше і гасить її.

Міграта... Махає руками, дивується, водить по кімнатах. Ще одна покійниця. Це — з села Лауксодіс... Так, було колись таке село...

«За цим столом ми пили вино. Скатерка з амурчиками, гаркавенька вимова, м'які руки на шиї. Живі, теплі руки. Ні, це було значно раніше. Вона грала на піаніно, а я читав вірші. Сиділа перед чорною труною і грала... «Моє сивеньке котеня скоро прийде...»

— Де її поховали?

В сімейній могилі Берженасів. Вузька вуличка, звиваючись, підіймається на Великий Бугор все вище й вище. Шеренгами вишикувалися надгробки, колонами йдуть хрести. Мертвих і тих муштрують. Свіжий горбок під похилим берестом. Нагорі, наче скатерка, залита вином під час бенкету, чотирикутник розталого снігу. Там, де важкий мармуровий пам'ятник з іменами й прізвищами покійних Берженасів та Берженене, мабуть, лежить її голова. Заплющені очі, губи, які він ще недавно цілував, маленькі руки, складені на грудях. Півтора метра, не глибше. Їх розділяє півтора метра ґрунту. Людей розділяють сотні кілометрів, гори й океани, і вони сходяться, а тут якихось півтора метра, але їх не подолаєш.

Підходить сторож кладовища. Його син був першим учнем у класі. Мовчки дивиться на горбок, потім на Гедимінаса, на його чорну бороду. Каже, по ході та одягу пізнав. Ніде правди діти, незрозумілі діла кояться на грішній землі. Взяти, приміром, пані Вайнорене. Знав її: симпатична була жінка. Чого їй бракувало? І раптом ні з того ні з сього... В голові не вкладається, пане вчитель.

Гедимінас, не промовивши й слова, іде далі. «Симпатич-

на була жінка...» Дангель сказав: «Хто-хто, а ми з вами це достеменно знаємо...» Скільки знайомих пик у цьому мертвому місті! Фальшиве співчуття, гидкі плітки, зітхання, що ненароком виривалося: не хотів би опинитися в його шкурі.

Сірі будинки допотопними тваринами проповзають мимо. Нижче і нижче, далі і далі один від одного. Передмістя. Смугаста спина дороги (ні на санях, ні на возі), біле поле, то тут, то там — чорні дерева хуторів. Деся далеко, вписавшись у сіру смугу обрїю, рідне село. Собака, припнутий до буди, гримить ланцюгом, кудкудакають, походжаючи по двору, кури, заплакані віконця рано-вранці. Батько... Може, німці вже вигнали його з хати, і він жебрає по селах? Нещастя... Смішне слово, коли ти бачив, як зривають нігті, здирають шкіру, коли ти досі ще чуєш крики людей, приречених на страшну смерть, коли ти сам, з покаліченою душею, повертаєшся від могили коханої. Куди? Адже там — твоє минуле. В кожному знайомому обличчі, в дереві, повороті стежки. На дорозі, на мості, над озером, на цементному ганку молочарні — скрізь, куди ступиш ногою, зустрїне тебе минуле. Нагадає про себе, питатиме, повчатиме, роз'ятрюватиме рани, які може загоїти лише час.

Немає і не було Лауксодіса. Не було хутора з собакою, що гримить ланцюгом, не було віконець хати, заплаканих рано-вранці. Немає нічого і не було ніколи. Є смугастий шлях (ні на санях, ні на возі), що біжить у другий бік. Звивистий шлях часу, оброслий путівцями, де чужі хутори і сільця, чужі люди, неходжені стежки, необлазані дерева з воронячими гніздами. Там собаки інакше гримлять ланцюгом, інакше плачуть хатні віконця, інакше звиваються стежки, інакше ростуть кущі верболозу вздовж канав. Там світ без твого минулого.

II

Перший путівець, що трапився, затигнув його, як виріску. Побачив попереду густий березняк — струнки білі берези з обвислими гілками, всіяними мерзлими крапельками. Сумно вражений, дивився він на коси дерев, прикрашені крижаними самоцвітами, які, ледве сонце визирнуло з-за хмари, засвітилися яскраво, так, що тьохнуло серце: це він уже бачив... Пізньої осені або ранньої

весни, коли вони скидають ветхий сніговий кожух, а під стріхами висять загострені бурульки, і сірі дерева на тлі високого неба здаються чорними й м'якими, як малюнок вуглем. В уяві промайнули берези рідного хутора, що оточували ставок, зарослий лепехою. Гніздо делеки на тополі, поламаній бурєю, голуби, що чубляться на даху, батько в самій сорочці підставив обличчя гарячому літньому небу. («Навколо сонця обідець, мабуть, на дощик — добре на буряки»).

Ні, воно було, його минуле. Воно бігло підтюпцем за хазяїном слідом, наче пес, якого ведуть застрелити. По путівцях і вулицях сіл, по неходжених стежках, повз незнайомі хутори, оббивало разом з ним чужі пороги, разом з ним сідало до столу, дивилося знайомими очима на Гедмінаса. Його зустрічали підозріливі, перелякані обличчя (його борода, брудний, пом'ятий одяг ні в кого не викликали довір'я), в яких відбивалося неприховане бажання швидше спровадити дивного захожого; частенько двері зачинялися у нього перед носом. Та навіть ця образлива людська грубість не допомагала втекти від себе: якась дрібниця (скрип колодяного журавля, рядок вуликів у садку, розп'яття в хаті селянина) знову й знову пробуджувала свідомість, нагадуючи про минуле. Найкраще залізти до когось у сінник, закопатись у солому (або в сіно) і лежати так цілими годинами. Зусиллям волі він примушував себе ні про що не думати (уявляв собі, що біжить по нескінченному колу) і засинав. Прокидався з почуттям голоду, так і не відпочивши. Сверблячка в тілі нагадувала про лазню, але він одразу ж відкидав спокусу: не міг уявити себе в інтимному оточенні людей. В хати заходив тільки щоб купити собі щось попоїсти (до речі, грошей ніхто не брав), і лише там, де його зустрічали привітно, щоправда, не без цікавості, затримувався на хвилинку. Що, як, звідки? Він знизував плечима, силувано усміхався і підводився з лави. Цим людям, які не вважали його ні за божевільного, ні за злочинця, що переховується від влади, він не міг брехати. Але як скажеш правду без того, щоб не роз'ятрити рану? Та й взагалі — чи є такі слова, якими висловиш недавній жах, що отруїв йому душу? Ні, уява зблякла, а дух захворів; він не міг це відновити. Тому цікавим («Здалеку йдете?») він коротко, не кривлячи душею, відповідав: «З пекла йду».

— Справді? Часом не скажете, де це? — спитали в одній хаті.

Гедимінас спинився в дверях і, несміливо усміхаючись, обернувся — він не хотів, щоб цей високий старий з жовтими від тютюну зубами сприйняв його слова як образу.

— Прошу вас, не ображайтесь. Це довга історія, і я не зможу розповісти так, щоб ви повірили.

Старий розгублено розвів руками; з-за повік визирало неприховане співчуття здорової людини до хворої.

Гедимінас здригнувся: одного разу, зовсім недавно, він бачив цього чоловіка. Він добре пам'ятав бородавку біля правого вуха, лілові прищі на підборідді. На стіні між сімейними фотографіями загіджений мухами календар («Скоро місяць, як я пішов з Лауксодіса»), в кутку неприбране ліжко. Так, він уже був у цій хаті, їв з череп'яної миски дерев'яною ложкою буряковою юшку, і тоді на нього війнуло духом батьківської хати. Бачив і колодазну цямрину, що прихилилася замплієм боком до вишеньки, хлів з проваленою стріхою, білого з чорними плямами смирного пса у дворі; зараз через двір ішла жінка, несла кошики з буряками. Тоді вона сиділа біля вікна за прядкою і зацікавлено позирала на нього: «Здалеку йдете?» — спитав старий. І Гедимінас відповів тими самими словами, що й сьогодні. Прядка перестала дзижчати; Гедимінас вийшов надвір і бачив, що жінка наглядає за ним з вікна і стукає себе пальцем по лобі: «Бідолаха... Він не сповна розуму...» За сінником двоє хлопців пиляли дрова. «Боже поможи!» Вони не почули, бо сміялися з чогось. «Ось люди, які ще не відають, що таке горе», — обурено подумав Гедимінас. Він ледве стримався і не підійшов до тих молодиків, що папіли здоров'ям і веселістю, і не спитав: чи знають вони, що в цю хвилину, коли вони регочуть, зовсім поряд страждають і гинуть люди?

Тепер хлопців не було за сінником. Ясеневі козла стирчали з великої купи тирси. Пахло свіжопиляним деревом та засніженими полями. Снігу було небагато, на долоню. Не укочений саньми шлях був важкий для пішохода: ноги то сковзали по припорошеній вибоїні, то вище колін провалювалися в колію. Гедимінас ішов не поспішаючи, але втомі скоро підкосила ноги, на лобі проступив піт. І все-таки він був задоволений: доводилося йти, напружуючи всю увагу, і це відвертало його від дійсності. Часом з'являлась думка зайти на якийсь хутір, та він пригадував погляд старого з-під примружених повік і йшов далі. Ні, краще він посидить на якійсь купині або

камені. Незручно, але приємніше, ніж лава, пройнята димним теплом хати, де лазять дїтлахи в самих сорочечках (а може, майбутні звірі; був же час, коли й Дангель лазив?). Тут, у цьому білому царстві природи, на тебе не дивляться підозріливо, і ти, бачачи незнайомі обличчя, не мучишся здогадами, в кому добро переважає зло, а в кому їх нарівно, тобто стільки, що людина заплатить за все своє існування життям ближнього, відкинувши долю мученика. На тебе дивитимуться сіре грудневе небо, голі куці вздовж канав та чорна крайка лісів, що вигнулась на обрії. Може, ще зайчєня подивиться, смішно присівши на задні лапки, шівєнь з недалекого хутора крикне бадьоре «ку-ку-рі-ку» — і все. Нікого більше навколо. Ти один, один-однісінький чоловік у полях, поки ще не запламованих безглуздою різаниною та зрадництвом.

Біля шляху лежала деревина. Гедимінас руками скинув з неї сніг і сів. Вперше за ці тижні у нього промайнула думка, що він за день проходить не менше десяти кілометрів, і Краштупеная, мабуть, уже далеко позаду. Але він не міг сказати, що не знає цих місць. Десь він бачив і довгий горб, порослий стрункими соснами, і вітряк, що трохи праворуч махає чотирма крилами, і якусь одиноку будівлю з проваленою стріхою. Поблизу — два дерева, що обнялися кривими гілками. «Не люблю яєна, — казала Мілда, коли вони, поклавши велосипеди на траву, вмощувались у холодку, — але ці наче для нас посадили».

Гедимінас заплющив очі. Так, він уже проходив тут. «Я кружляю навколо Краштупеная, як пес навколо буди». Покинутий сінник, де вони зустрічалися з Мілдою, дав йому притулок у першу ніч після гестапо. Цілу добу він провалявся на прілій соломі, а потім довго сидів на купі спорохнявілих дощок, прислухаючись до цвірінкання горобців. Він чекав чуда: ось вона — весела, із скуйовдженими білими кучерями, — зсунеться з купи соломи в кутку і, підкравшись ззаду, закрис очі м'якими пахучими долоньками. Але чуда не сталося. Він обійшов сінник, як храм, де ще живе душа коханої людини, принесеної в жертву богам, і вислизнув у двері. Ні, не встиг, — за спиною почувся шерех, крєктання, і Гедимінас, злякано обернувшись, побачив, що з соломи злазить чоловік. Він був у постолах, короткому полатаному кожусі, заячій шапці; в рудих вусах заплуталась солома.

— Ви часом не хазяїн цього палацу? — заговорив він,

м'яко усміхаючись.— Не гнівайтесь, будь ласка, що вдерся не спитавши. Коли людину притисне біда, всяке буває.

— Я такий самий пожилець, як і ви,— сухо відповів Гедимінас. По спині у нього пробіг холодок від думки, що, поки він спав, якийсь тип примостився поруч.

— Курива нема?

Гедимінас похитав головою.

Тоді чоловік підійшов ближче і, не чекаючи розпитувань, почав скаржитись. О, ці німці, справжня кара божа! Навесні забрали дочку в Померанію, а зараз і його черга прийшла. Кілька днів тому схопили його у волосному містечку (він сам з Аукштайтії), у вагон запхнули. На щастя, російські літаки налетіли вночі й почали бомбити залізницю! Охоронці порозбігалися, і йому пощастило втекти з вагона. Та чи далеко зайдеш у незнайомому краю? Наразішся на якогось зрадника,— а в такий час їх до біса,— і викаже на, стерво, німцям. Немає більше надії побачити дружину. Якщо німці не схоплять, то подохне з голоду або замерзне; в сінниках на самому хлібі не перезимуєш. Один порятують — партизани. Але як до них потрапити? Та й чи приймуть незнайому людину? Інша річ, коли б був у своїй парафії,— четверо приятелів із села в лісі. Не раз уночі до нього заходили. «Видно, пронюхали клятї. Через те й дочку, а тепер мене самого. Аякже, червоний, проти Гітлера...»

Незнайомий говорив мало не з сльозами, благально позираючи на Гедимінаса, наче той був знайомий з усіма партизанами навколишніх лісів.

— Знаю, набазікав тут зайвого,— раптом захопився він.— Першому стрічному... Та мені вже однаково. Стомився, не можу більше. Нехай буде як бог дасть — до німців у лапи чи в партизани. Тільки б швидше!

— Ваше горе не найбільше,— різко відповів Гедимінас, повертаючись, щоб іти.

Йому було дивно, що він ніяк не жалів людини, яка попала в біду. Заглибившись у себе, він тоді не розумів, що своє лихо зробило його сліпим і глухим до чужого страждання. Але день за днем він позбувався кошмару, відроджувався, як потолочені до чорного посіви, що після дощу дають нові стебла. На кожному хуторі, на сінниках, де він проводив ночі, в кожному сажні пройденого шляху він залишав частку тягара, з яким вийшов з тюрми.

І зараз, дивлячись на цей сінник, він уже міг думати про Мілду спокійно, як про когось давно забраного часом. Те, що, здавалося б, мало увінчати його горе, несподівано швидко потьмяніло, відступило на другий план. Зате картини катувань у гестапо, шибениця на міському майдані все ще стояли перед очима. Вони не блякли, а, навпаки, ставали яскравішими, набували нових деталей; вони впливали в уяві Гедимінаса, наче кінокадри, які оператор раніше вирізав як зайві. Цих кадрів було багато, їх усе більшало. Він бачив шибеницю, але не одну: тисячі шибениць стояли в тисячі міст; вони не називалися Краштупенаєм, але там жили й умирали такі самі люди, хоч і говорили вони на іншому діалекті або іншою мовою, додержували інших звичаїв, інакше хрестилися або взагалі не знали хреста. Тисячі брудно-зелених слідчих гасали в клітках, чекаючи хвилини, коли чорні служителі звіринця кинуть їм жертву і вони в катуваннях угамують свій голод. Не зрозуміло, як це йому, Гедимінасові, пощастило живим вирватися з вовчої пащі. Він відчував, і день у день ясніше, сліди зубів на собі. І відчуття провини зростало. Наче він щось зробив не так, як слід було, відкупився цим від пекла, ставши звичайним глядачем.

Він поклав у кишеню недоїдений окрасць хліба та шматок сала і почвалав мимо сінника на шлях. Промайнув образ Мілди (жовті берези на узліссі, стерня, заснована блакитним шовком павутини; «Гедмісе, прочитай ще раз свої вірші») і зразу ж зник. Він не знав, куди тепер зверне. Напевно, він машинально повернув би праворуч: там був Лауксодіс, батьків хутір. Але все вирішили сани з вільховим хмизом. На саях, спиною до нього, сидів селянин, сховавши голову в комір козушка. Поряд лежала спляча ялинка. У ніс ударив пряний запах свіжозрубаної вільхи та живиці, від якого раптом пересохло в горлі й запаморочилося в голові. Та ще запах кінського поту, дим люльки, виск полозків, що зрідка торкалися голої землі... Усе зміналося, але в цьому був якийсь лад, і Гедимінас несподівано побачив вечір з далекого дитинства. Вечорів, подібних до цього, було багато, але той краще запам'ятався, хоч і не сталося нічого особливого. Було різдво. Посеред світлиці стояла гарно прикрашена ялинка. Мати, молода й усміхнена, підняла його, взявши під пахви, і він запалив «ракету». Дощ іскор залив кімнату. Було багато дітей і дорослих, був гомін, сміх, але

він не бачив нічого, крім чарівної ялинки, що сяяла сріблястими променями світла. І уловлював солодково-кислий аромат глиці, змішаний із запахами смаженого м'яса та тютюнового диму, що прозорою блакиттю забарвив стелю.

І, наче його заворожили, він повернув ліворуч, погнався за тим далеким вечором. Ялинка на саях підстрибувала, ворушила гілками, які незабаром одягнуться в різноколірні свічечки, цукерки та срібні папірці. Плачучи, він дивився на неї і бачив уже, як вона блимає вогнями й співає гімн різдву, чув веселі дитячі крики, гомін дорослих голосів і відчував у себе під пахвами теплі материнські руки, які піднімали його вище, щоб дитина своїми тендітними пальчиками торкнулася чарівного світу казок.

Він ішов і йшов за вечором далекого дитинства.---

III

Якби селянин не обернувся і не подивився йому просто у вічі... Якби раніше розвіялася ілюзія далекого вечора... А може, ні те, ні інше не було важливо — він просто задирався в самоті, його душила безконечна низка видінь, і, не знайшовши заспокоєння в розлуці, він повертався туди, звідки втік.

— Сідай! — запросив селянин, спинивши коня.

Гедимінас знав, на чьому хуторі опиниться і хто той чоловік, що прихилився спиною до ялинки. Та й хуторянин його пізнав. Але вони сиділи рядком, наче побачилися вперше, і розмовляли, як і годиться при першому знайомстві. («Чи далеко до лісу?» — «Далеченько». — «Санна дорога не дуже гарна». — «Звичайно, та й цей сніжок незабаром зійде — західний повіяв». — «Першому снігові годиться розтанути». — «Авжеж, зима-зима, а дивись, різдво без снігу»).

О, коли б він знав, чим обернеться ця подорож за вечором дитячих літ! Коли б задалегідь, до того, як це сталося, побачив гостей, що зібралися в світлиці Габрюнасів, почув крики, п'яні пісні... Одне слово, увібрив би в себе увесь хмільний чад, що охоплює людей, які живуть в невідомості і знаходять у горілці заспокоєння. Йому сказали: «Післязавтра різдво. Покличемо сусідів, дехто з родичів приїде. Як добре, що ви нас одвідали, пане Джюгас! Разом відсвяткуємо народження немовляти Іісуса». Але ці слова пролетіли повз вуха, як дзвін порожнього

посуду. Він досі ще жив як уві сні, де все відбувається само собою, без волі людини. Вечеряв, потім снідав і обідав за столом Габрюнасів, купався в лазні, а перед тим збрив хазяїноюю бритвою чотиритижневу бороду. А ще раніше без найменшого докору сумління виспався, вошивий, в чистій постелі. Де там! Навіть злорадів, наче в бруді, якого він набрався в своїх блуканнях, частково винні й Габрюнаси. Прокинувшись уранці, знайшов на спинці стільця випрасувані штани, випрану білизну. Подякував, але скоріш машинально, — в душі не було ні краплини вдячності. І зовсім не здивувався з цього. Щоправда, було дивно, як він може сидіти за столом, їсти, пити святкове пиво, глибоко зневажати цих ситих людей і водночас кивати, усміхатись і відбуватись стандартними словечками. («Дякую щиро», «Спасибі, охоче покуштую», «Та що ви! Дуже смачно, пані Габрюнене»). Йому було нудно від дзвінкої чистоти світлиці, святі образи і сімейні фотографії під чистим, як сльоза, склом ображали зір, і він, сяк-так тамуючи роздратовання, думав: «Треба б кожного з цих чистьох пропустити через той пекельний казан. Тоді б тут не пахло святковою булкою».

У свят-вечір його посадили на почесне місце — між господарями. Навпроти — Рута, два менших брати, хлопці дванадцяти й тринадцяти років. Смачно пахло маковим молоком, оселедцем в олії, кислую капустою. Без дев'яти страв не свят-вечір. І без пшеничних прозорих облаток — «пирога немовляти», — покладених поряд із жмутком сіна, що символізує ясла Ісуса. На якусь мить він наче осліп. Зникли світлиця, стіл, Габрюнаси. Він побачив іншу світлицю, інший стіл і інші обличчя. Своїх батька й матір, бабуся, сестру Анеле і брата Міколаса. І себе, старшого сина, між батьком і матір'ю. Батько підвівся, перехрестився, розломив облатку й урочисто роздав усім.

«Благослови домівку нашу, господи. Щоб і на наступний свят-вечір усі зійшлися за цим столом. Прийми молитву нашу, господи, будь милостивий до дітей своїх. Амінь».

— Іякте, нане Джюгас, просимо. Небагатий стіл, та що зробиш — свят-вечір, піст. Завтра розговлятимемося.

— Розговіємося... — буркнув він, каламутним поглядом обвівши стіл. — Розговіємося... Ми розговіємося, пані Габрюнене...

Рута шанобливо усміхається. Сміється на весь жирний рот Габрюнене. Святково-суворе обличчя в Габрюнаса.

Мир, спокій, благодать. Аякже, завтра — велика радість для всього людства: народиться немовля Ісус, спокутус гріхи людські.

— Ми розговіємось... Розговіємось... — повторював він, не міг відчепитися від цього слова і відчував, що все недавно пережите з новою силою затягує його. Сіро-зелений слідчий, чорні привиди із засуканими рукавами. Обличчя, спотворені катуванням, сморід паленого м'яса. Де спаситель, де ж спаситель?!

Гедимінас підвівся, відсунув тарілку. Слова падали, як тіла убитих в яму. Недобиті, напівживі. Слова, вкриті закипілою кров'ю, що тіпаються в передсмертних корчах. З переламаними кістками, вирваними очима — пародія на найкраще створіння природи. — — — Чи бачили ви все це, панове Габрюнаси? Як вони беруть людину, котру, як і нас, народила мати, і повільно, крапля за краплею, висмоктують кров, ниточку за ниточкою висотують жили, а потім, коли залишається мішок кісток та м'яса. — — — Чи бачили ви все це, скажіть?

Усмішка згасла на Рутиному обличчі, по-молодечому закручені вуса Габрюнаса опустились, як стебла від раптової спеки.

— Годі, годі... — шепотіла Габрюнене, затуливши долонями жирне обличчя. — Прошу вас, пане Джюгас... Такий жах при дітях...

Але Гедимінас не міг стриматися. Лопнув налив, і він з уїдливою посмішкою дивився, як з нього тече гній, поширюючи отруйний сморід, від якого сіріли обличчя і завмирали перелякані очі. Отруїлися! Так їм і треба! Ніхто не має права дихати чистим повітрям, коли земля оповита хмарами випаровань. Ніхто! Навіть діти.

— Вам пощастило, пане Джюгас, — сказав Габрюнас, коли Гедимінас нарешті замовк. — З такого пекла вирватись цілим і неушкодженим... не жарт.

— Звідти ніхто не виходить цілим, пане Габрюнас. Раніше, коли хочете знати, я не міг спокійно пройти повз людину, якщо та страждала. А після всього, чому був свідком... Іноді здається, я міг би тепер убити цього страдника, якби знав, що він негідник. Ні, пане Габрюнас, звідти ніхто не виходить цілий і неушкоджений. Це фабрика смерті, де одних, на їхнє щастя, вбивають одразу...

— Я розумію вас, пане вчитель, — сказала Рута.

— Розумієте? Ви?! — Він здивовано звів на неї очі й одразу ж опустив їх: таким сліпучо чистим, бо палав

внутрішнім вогнем, був її погляд. (Клас. Визивно випроставшись, стоїть дівчина в строгій гімназичній сукні. «Я так вірила у вас, пане вчитель, так вірила...») — Не знаю, що ви маєте на увазі, Руте, але я б не хотів, щоб ви ще раз у мені розчарувалися. Я не герой, хоч і попав туди. Я не вернувся до старого вівтаря, який обплював, і не знайшов нового. Я сміявся з Туменасової компанії. Але вони знають, за що страждатимуть. А я? Наївний подорожній, який не взяв ціпка, хоч і знав, що на селі безліч скажених псів.

— Ми надто довго боролися з німцями словами, пане вчитель.

Він нічого не відповів. Мабуть, стримав кислий вираз па обличчі Габрюненс. (Габрюнас невдоволено крякнув: «Борець у спідниці. Бачте, схотіла світ перевернути»). Але потім не міг заснути, хоч і осоловів від гарячої лазні та ситої вечері. «Надто довго боролися словами...» Ні, ця думка була не нова. Він не знав, коли вона виникла у нього, але вже на Мілдиній могилі він міг вивомити ці слова. Щоправда, тоді він вважав би їх за запізнитий висновок (непоправна помилка, та й годі), а тепер знав, що тут не можна ставити крапки, що є якесь продовження цієї думки — він про нього здогадується, але не сміє додумати до кінця. Адже додумати до кінця — значить прийняти рішення. Він розумів, що потрібен лише легенький поштовх, і був певний: раніше чи пізніше це станеться.

І коли другого дня до світлиці Габрюнасів зійшлися гості, він зрозумів: настав час. Охоплений дивним почуттям (моряк, який бачить, як віддаляється рідний берег, і знає, що туди не вернеться), він дивився на столи, заставлені мисками та глечиками, і гірко думав, що ці люди зійшлися сюди тільки для того, щоб напхати шлунок, напитись і, спорожнившись, почати все спочатку. Святий обов'язок кожного — якнайбільше пропустити через свій шлунок. Сальні підборіддя... Осоловілі очі... Роти... що ковтають, жують, давлються смачним шматочком, вивергають рев. Тварюки... Ще вчора він засудив би їх, висміяв, не виділяючи з цього стада і себе, а зараз замість презирства були жалість та почуття своєї відповідальності за все це. Так, відповідальності, «...оскільки, — думав він, — я вже зрозумів, а вони ще не можуть зрозуміти. Моє горе, якби я його вилив навіть за цим столом, було б лише розповіддю, а не їхнім власним почуттям. Отже, кажучи словами Христа: вони не винні, бо не відають, що чинять. А я?»

— Вип'ємо, пане вчитель. Так чи інак — кінець один.
— Атож, сьогодні — молодець, а завтра — мрець.
— Оце і я кажу. Завтрашній день не кінь, його не купиш, в зуби не подивишся. Отже, просимо ласкаво, не погребуйте, пане вчитель, — приставали до Гедимінаса з усіх боків.

Він машинально піднімав склянку, цокався з сусідами по столу, пив не менше від інших, але не п'янів.

— Правильно кажеш, Йокимасе, завтрашній день не кінь. Бий, поки лежить, катай, поки... Ха-ха-ха! Більшовики прийдуть, усі дірочки позатикають.

— Гуляй, сусіде, поки гуляється!

Гей, пива! Гей, пива! Господарю, пива!

Повне барило —

Аж глянути мило!

Чи так, чи сяк, а якраз на наш смак!

— Пане вчитель... Тихше, чого розкричалися, дайте поговорити з ученою людиною. Ви ж розумна людина, пане вчитель, скажіть, невже більшовики німців поб'ють?

— Та не морочте йому голови. Хіба тобі шкода їх, німців? Учителів заарештували, гімназію закрили. Викинули наших дітей на вулицю, а на їхнє місце солдатів поставили... Друзі знайшлися! Таким тільки в морду дати та під зад коліном. Геть у свій фатерланд!

— Годі битись. Побачимо, якої заспіваєш, як червоні комісари прийдуть.

— Не прийдуть, не бійся: англійці та американці їх за барки візьмуть. Знову буде Литва!

— ...Жеребчик на диво гарний кінь буде...

— ...За бика — пуд! Очманів! Наймит за день пуда не заробить. Його ж корівці радість, та ще пуд на додачу. Дзуськи!

— Зате який приплід!

— ...Можна жити, ти не кажи, сусідонько, можна!

— Такого коня, негідники... Мабуть, уже під Ленінградом бідолашний... Гніденький, мій гніденький... За рідного сина так би не...

— ...Так от через кого нам ріднею доводиться. Одного кореня гілки, можна сказати, а коли б Габрюнас разом за стіл не посадив, і далі б ходили: здорові — до побачення, та й пішов. Давай поцілуємось, абоцо, Телеспорас...

— ...А я гадав...

— ...Та чого ти комизишся, Тамощюсе? Навіщо па ваги? Адже й на око видно: у моєї жінки зад на три п'яді ширший... А твоя — свистунець. Задок, як у зайця, в поясі пальцями обхопиш. Вітром занесе! Ні, так на так не вийде. Не міняюся! Давай засік пшениці на додачу.

— ...Антихрист... Гримить, летить... І буде, як у пророчтвах цариці Савської написано. Налетять, як сарана, зметуть. Були люди, народ, віра, а настане царство антихриста, де править Люцифер.

— Німці нахваляються, що тасмну зброю винайшли.

— Зброю! Ха! Допоможе вона нам, як мертвому кадило, ота їхня зброя. Коли двос кабанів зчепилися іклами, а ти наче мурашка під їхніми ратицями, порятунку не жди. Витопчуть, розкидають, сам господь бог не пізнає, що тут був божий світ.

— Газети навмисне лякають. Це щоб наші допомогли їм воювати.

— Дай боже, дай боже, щоб так було...

Розмова шириться, відриваючи одного за одним від пісні, яка нарешті стихає. Повсякденні справи, клопіт, їх відтіснила політика. Правда, дехто ще нарікає на напасті, що обсідають злидня-селянина («Чорт, не невістка...»); «Була б у тебе, сусіде, така скажена теща...»; «А вродила ріденька, плішива, сім-вісім, не більше...»; «Не було б поставок, то ще б яюсь, а то пхаші їм у пельку-задарма...»), але і їх, зайнятих своєю хворобою бідолах, скоро захоплює загальна течія. Що буде завтра? Не з Юргісом, Пятрасом чи там Йонасом, а зі мною. От-от — зі мною. Доля одна, це зрозуміло, тому й окхаємо разом, але раз тонути, то чому разом, зв'язаним однією вірвовкою? От би обрізати її і виринути на поверхню!.. Де вже там... Ти таке ж зернятко, як і інші, що сидять тут, — разом просієтесь крізь сито, а звідти — в корито, свиням. Послідки! На насіння ви не придатні. Але почекай, почекай... Якщо на майно дивитись, то в нього земля краща від моєї. І рідня у мене чиста — ніхто руки до євреїв не приклав та з білою пов'язкою не гуляв. Не візьмуть же всіх та, як баранів, підряд... Ні, має бути якийсь відбір! Адже і першого року, як прийшли... Хоч і тоді таким, як я, перепало. Щоправда, землі не зачепили, було саме враз, зате податки і взагалі... Куркуль! Робочу силу експлуатуєш. Усі, кому не ліньки, пальцями тикали, лаяли в очі і позаочі, наче я людину вбив. А тепер, якщо вернуться, ще дужче візь-

муться. Зроблять, чого тоді не встигли. Смієшся, сусіде? Гляди, щоб не заплакав. Гадаєш, як у тебе дюжина гектарів, так ти за ними, як у бога за дверима? Відберуть. Колгоспи будуть. Зженуть усіх до одного казана, як у них в Росії. Дозволять тримати курку та козу, а решта — їхнє, казенне. І сам ти будеш казенний. Харчі, одяг їхній, як в армії, а ти служи до могили. Рекрут. Ледачий вилежуватиметься, а ти, чесна людина, за нього роби. А потім і ти почнеш вилежуватись, — кому ж хочеться працювати, коли інший лежма лежить? Так усі почнемо робити, а тут і хліба поменшає. І тоді, хоч-не-хоч, почнеш красти. А де ці близнюки — злодійство та лінощі, — там і до жебрацтва та й до тюрми рукою дістати. Кажуть ось, прийдуть, заріжуть, а нащо їм різати, коли самі подохнемо? Згниємо живими і тілом, і душею. Така воля божа, така наша доля. Стрибай не стрибай, як жаба перед косою, ніде не дінешся: з обох боків косарі, та дві коси, та дві роззявлені пащі. Яка різниця, до кого попадеш: чи до ведмедя в зуби, чи вовк тебе з'їсть? Головне, щоб не жував. Якщо вже помирати, так одразу! Що ж тут страшного, якщо прийдуть і всіх — р-раз! — з лиця землі... Чому бути, того не минути, а поки що — живем. Живемо, браття! Наш цей час, цей день, це різдво. Може, останній (капут, кінець!), але наш. Веселись! Пий, радій! Ану, пісню!

Усі ріки каменясті,
Усі ріки каменясті,—

заводить чоловік з великим кадиком, що сидить навпроти Гедимінаса. І зразу ж голоси підхоплюють:

Гей!
Усі ріки каменясті,
Хвиля так і скаче.
Взяв я жінку молоденьку,
Взяв я жінку молоденьку,—

стрибає кадик. Підхопивши пісню, гудуть ті, хто сидить ближче, а коли починається друга половина куплета, у світлиці немає людини, яка не заспівала б:

Гей!
Взяв я жінку молоденьку,—
Насварю, то плаче.
Цить, не плач ти, моя мила,

Цить, не плач ти, моя мила.
Гей!

Усі дружно б'ють кулаками по столу, тупають ногами по підлозі. Брязкіт посуду, що аж підстрибує, зливається з гуркотом, вплавається в пісню, що підіймає стелю, розриває повітря:

Цять, не плач ти, моя мила,
Сварити не стану.
Сам напружу, сам насмажу,
Сам напружу, сам насмажу,
Гей!
Сам напружу, сам насмажу,
Ще й маслом помажу.
Гей!
Сам напружу, сам насмажу,
Ще й маслом помажу.

Червоні спітнілі обличчя, веселі очі. Руки... То дружно підводяться, то опускаються на столи («Гей!!!»). З брязкотом розлітаються виделки й ножі, перекидаються склянки, підстрибують тарілки, розсипаються на скатерку недоїдки. Не люди, дерева під натиском бурі. Жінки і ті — груди колишуться, як квітуче житнє поле під вітром; ода сіячеві; тільки бог знає, чи доживемо до жнив. Усі підводяться, насуваються хмари. Червоні, що несуть грозу й град, несуть смерть. Хтозна, чи обминуть нас? Немає такого мудреця, що одвів би караючу руку. Будемо ж самі мудрецами, браття! З піснею наші батьки й діди йшли на свою Голгофу, нехай пісня допоможе й нам веселіше зустріти загибель. Пісню! Пісню! Пісню!

Здою кури, впряжу свині,
Здою кури, впряжу свині.
Гей!
Здою кури, впряжу свині,
Здою кури, впряжу свині.
Гей!
Здою кури, впряжу свині,—
Що то диво нині!
Гей!!!
Гей!!!
Гей!!!

Гедимінас конвульсивно вчепився в лаву. Вихор божевілля, бісівський кошмар ось-ось закрутить його й підкине до стелі. Як порив вітру півного метелика. Просто до газової лампи, яка то пригасає під натиском звукової хвилі, то знову оживає, але не займається на повну силу, тому що повітря розбурхане, як озеро, розгойдане осінніми вітрами. Там, під цим невеличким сонцем, вже б'ється метелик, їй-бо, метелик. Кружляє навколо гарячого скла. Ближче й ближче до скла підлітає метелик. Гедимінас знає: за вікном зима, грудень (байдуже, що з півдня мрячить), не може бути ніякого метелика, та однаково його бачить. Маленького метелика, спокушеного згубним світлом,— нас, литовців. Двори, куди він заходив, шикуються нескінченим похоронним походом. Клені й каштани біля воріт, гребені на стріхах, ставки з заростями лепехи. Села й хутори. Хати, хати, хати... Великі й маленькі, що осіли до самісінької землі і піднімають до неба хребти дахів — черепичних, бляпаных, гонтових. З підсліпуватими віконцями і широкими вікнами, з громовідводами, антенами і без нічого. Хати, хліви, сінники, лазні... Труни, труни, труни... У кожного житла своє обличчя, інакша доля, але всі йдуть однією дорогою до єдиної мети. Живі труни, які думають, що виконали свій обов'язок перед землею і своїми дітьми, але забули, що колись тут шуміли непрохідні ліси і земля радісно здригалася під копитами коней, зазивно дзвенів ріг. У бій! У бій! Краще смерть на полі бою, ніж сите життя під чужим ярмом. Люди вміли вмирати за свою честь і свободу. А ці нащадки кріпаків... раби своїх надлів, для них літр збираного молока дорожчий від людської гідності... Чи ворухнуть вони хоч пальцем заради того, що не вміщається в їхньому господарському обігу? Ні! Навколо страждають і гинуть люди, а вони, наче нічого й не сталося, годують своїх свиней, доять корів, розп'якують за святковим столом. Звір простягне, так, простягне й до них свої пазурі — прийде час. Не всіх одразу, по одному їх передушить. Вони зіб'ються в купу, як отара, що почула вовка, а коли одному з них перегризуть глотку, інші зрадіють: добре, що отого скраю, а не мене... Але настане час, коли й тобі доведеться стояти скраю, так, прийде час... Ти це знаєш, але не хочеш признатися, тишиш себе фальшивою надією: цей програє, а той визволить... Чи здатний ти зрозуміти: хоч би що сталося (нехай навіть твої надії збудуться!), ти програєш. Збережеш майно,

життя, але втрапиш найдорожче для людини — честь. Історія питає: що ти робив, коли поруч з тобою звір душив людину? Коли народи стояли на краю прірви? Чи чув ти крики людини, що гинула, чи бачив руки, що благали про порятунок? Так, відповіси ти, я все це бачив, але... Я все це чув, але... Годі, годі! Замовкни, ми знаємо! Коли поруч з тобою тонула людина, ти спокійно йшов уздовж берега. Пора було годувати худобу, колотити масло; сусід зварив пиво, треба було встигнути, щоб не все випили. Злочинець! Історія тобі цього не подарує. Ніколи!

- Гей, замовкніть, хай вам чорт!
- Чуєте, пан учитель хоче говорити.
- Просвіти нас, темних селяків, пане вчитель.
- Пісню, пісню давай! Патріотичну, пане вчитель.
- Голосніше, пане вчитель.
- Кі бісовому батькові політику!

Чи не хочеш, дівчинонько, вийти заміж?

Ось прибуде твій миленький із сватами...

— Замовкніть, хай вам чорт! Хіба не бачите? Пан учитель... — — — — —

IV

— — — Сам не розумію, як вийшло, що я підвівся. Вирішив вийти надвір? Мабуть, аж до останньої миті я не збирався говорити. Та коли підвівся і ніби з підвищення побачив гостей за столом, кадик у чоловіка навпроти, в грудях раптом закипіло, і я не міг опанувати себе. Розумів, що не маю права говорити цього — я ж такий, як і ті, що збіглися до різдвяних ясел, — але мені бракувало якоїсь крихти, щоб переважити своє колишнє «я». І я кинув цю крихту на шальки терезів, подавившись соромом і відчаєм, — знав, що ніхто не підведеться і не скаже: «Ваша правда, пане вчитель. Ми лякаємо один одного буюкою, якої поки що немає, і удаємо, що не бачимо змія, якому щодня приносимо криваві жертви». Все це я хотів сказати собі, насамперед собі. Забити гак у скелю, як роблять альпіністи, щоб залізи ще вище.

Вони мовчали, опустили носи в тарілки з недоїдка-

ми; вписували плечима, підштовхували один одного; щось бурчали, навалившись грудьми на склянки; дехто, що правда, ховав очі, наче їх спіймали за руки, коли вони збиралися залізти в чужу кишеню, але не знайшлося жодного, хто бодай поглядом підтримав би мене. (Бійтеся бога, таке за святковим столом! Наче немає про що по-людському поговорити. Налізався, як шваб,— ну й катити спати, нічого тут воду каламутити... От гад! У ліс, до червоних, схотів.

Вовк тупцює, лис гарцює,
Кожен звір танцює,
Навіть зайчик-побігайчик
Впився й з ніг звалився...)

Лише один чоловік (як мені тоді здалося) зрозумів мене. Якийсь перехожий, якого пустили переночувати,— господарі запросили його відсвяткувати з усіма різдво. Він видався мені знайомим, але я надто стомився за ці дні, та ще випив, схвилювався і не міг пригадати, де зустрічав цього чоловіка. Він усміхався мені від дверей, де сидів, кивав, а потім, коли гості загомоніли, не погоджуючись з моїми словами, попросив їх помовчати і вислухати його. Так, це був він, селянин, якого два тижні тому я зустрів у покинутому сіннику під ясеними. Запинаючись від хвилювання, він оповів слово в слово те саме, що я вже чув від нього, і попросив пробачити, що своїми бідами затьмарив усім свято. Сказав, що і за цим столом може сидіти людина, яка легко викаже пімцям втікача. Ну й гаразд! Краще вже загинути від кулі (хоч так, хоч так, життя однаково немає), ніж звіром блукати по полях.

— Що ти тут верзеш, дядьку! — гримнув хтось.

— Та він п'яний.

— Ну, Габрюнас, і саджайш ти за стіл всяку погань!

Чоловік схопився, зачеплений за живе. Мені здалося, що він п'яний,— принаймні дійшов до того ступеня сп'яніння, коли не контролюють своїх вчинків.

— Гаразд! — викрикнув він, по-качиному йдучи до дверей.— Я піду! А ви залишайтеся і жеріть, поки німці вам столи не підчистили. Але пам'ятайте, прийде і для вас такий день, коли, втративши домівку і рідних, ви будете тинятись по селах. От-от прийде такий день, як тут пан учитель казав. Прийде, запам'ятайте моє слово!

Він би говорив ще, але тут підскочив до нього дужий хлопець і, вхопивши за комір, викинув за двері. Слідом

за ним полетів кожущок, що висів у сінях. Габрюнас тупцяв біля дверей і, як гостинний господар, приказував: їж, пий, спи, адже не шкода, але навіть такі дурниці...

Я підвівся з лави і, скориставшись метушнею, непомічений прошмигнув на другу половину хати, де висіло моє пальто.

Була північ, темно, хоч в око стрель, мрячив дрібний дощ, на дорозі — ожеледь. Звичайно, слід було виспатись і на світанку рушити в дорогу, яка тепер здавалася змістом мого життя. Але я не міг більше лишатися під стріхою Габрюнасів! Ні! Нехай буде, що буде, я повинен іти звідси. Поки ще горю, як щойно запалений смолоскип, який до цього тільки чадів і не давав світла. Звичайно, я просто не довіряв собі, боявся, що це лиш тимчасове прояснення в думках, воно мине, і я ще відмовлюся від свого рішення. Або станеться щось, якась перепона спинить мене, і я позбудуся можливості спокутувати свою провину перед людьми і самим собою. Головне — перед собою. Від людей можна сховатися, скажімо, втекти туди, де тебе ніхто не знає, — адже люди поблажливі й забутливі, — а від себе не втечеш. Отже, приходжу я до вас не мститись, хоч ви і назвали себе народними месниками, Пятрасе, а очистити совість, щоб далі жити людиною. Я міг піти і до людей Туменаса, якби вони не думали, що можна знищити лютого звіра, бурмочучи у себе під носом прокляття на його адресу.

Ах, Пятрасе! Тобі важко збагнути, що я пережив, пішовши з Габрюнасового хутора. Темна ніч, та ще дощовита, завжди навівала на мене сум, а тепер я почував себе затишно, як немовля на руках матері. Талий сніг, змішаний з грязюкою, хлюпав під ногами, часом доходив до кісточок; за якихось півгодини я промок і забрюхався аж по вуха, тому що спершу, поки очі звикали до темряви, я раз у раз падав. Але й не подумав зайти кудись і діждати ранку. Ні, тут мені нічого було робити. На хуторі, де двоє хлопців, безтурботно сміючись, пиляли дрова; у дворах з журавлями, що принизливо кланялись, з дійницями на огорожах; у хатах із завішеними вікнами, за якими хропли (або святкували різдво) селянин з дружиною і дітьми, а в хліву, оточена поросятами, задоволена всім, рохкала свиня. Ні, цей світ не для мене. Я не хочу бути білкою в колесі, мені треба вирватись з цього

світу, визволитись з нього. Швидше, не гаючи ані хвилини! Якщо й спинюся перепочити (я почував утому), то тільки в покинутому сіннику під ясенами. Зарююся в соломі там, де ми лежали, подумки погладжу ляне волосся, розцілюю губи. Попрощаюся з минулим, яке обіцяло так багато, а зрештою забрало навіть останні жалюгідні крихти.

Часом мене охоплювало відчуття, наче за мною стежать, але я вважав цей страх витвором хворобливої уяви. Лише вийшовши до роздоріжжя, звідки один шлях вів у Краштупеная, а другим, лишивши місто осторонь, можна було дістатися до Лауксодіса, я побачив силует чоловіка. Але він рухався назустріч, а не за мною. Мені й зараз не ясно, як він мене перегнав, — мабуть, коли я випадково повернув не на той путівець або коли пере-взувався, присівши біля стіни якогось будинку? Мені й на думку не спадало, що хтось може йти за мною назирці, а потім забігти наперед тільки для того, щоб я своїми руками зробив те, чим так гидував, за що зневажав і засуджував інших.

Була шоста година ранку. Дощ перестав. Повіяв сухий, холодний вітер, в прояснілому небі замигтіли зірки. Чорна від дощу земля, що де-не-де зберігала білу піну нерозталого снігу, чітко вирізнялася на посвітлілому обрії, на якому ще рано було з'являться зорі, але зірки та місяць, які блукали десь між поріділими хмарами, давали досить світла, щоб я побачив чоловіка на перехресті доріг. Ступивши кілька кроків у бік Краштупеная, він нерішуче вертався назад і йшов іншою дорогою, тоді знову вертався на роздоріжжя і марно намагався в темряві прочитати написи на покажчиках.

Це був той самий селянин з Аукштайтії, бідолаха, як я з жалем подумав про нього кілька годин тому, мій товариш по нещастю, якого ситі кабани Габрюнаса вигнали за поріг... Ви можете сміятися з моєї наївності, довірливості, сліпоти, з чого хочете, знущатись, як я тепер знущаюся з себе, хоча руки досі ще трусяться, але повірте: я й справді зрадив цьому чоловікові. Йому не треба було навіть прикидатись — я сам міг взяти його за руку й сказати: «Пробач, друже. Прости. Я радий, що нічого з тобою не сталося за ці тижні. Забудьмо першу неприємну зустріч і станемо друзями. Тоді я не знав, що у нас один шлях, а тепер — ходімо. Можна б просто в будино-

чок на узліссі, але боюся, мені там не повірять, одного разу вони подали мені руку, а я показав їм дулю. Не сумуй, в Лауксодісі у мене є приятель, навіть друг. Він одведе нас з тобою куди треба, не бійся. Не будеш більше тинятися, тремтіти за майбутнє, ховатися від переслідувачів, терпіти приниження від своїх. О, Чорна Кукса зробить для нас усе». Але я сказав усе це через десять хвилин і ще палкіше: мене підкупив відчай цієї людини.

— Друже! — крикнув він, коли я повернув на шлях, що веде в Лауксодіс.— Чи не скажете часом, як вийти на Краштупенай?

— А чого вам туди? — здивувався я, пізнавши його.— Хочете просто до німців потрапити?

— А, це ви, пане вчитель! — В його голосі я почув радісне полегшення.— Коли б я не чув, що ви наговорили отим свиням, подумав би, що ви стежите за мною, хочете видати гестапівцям. А може, так воно й є: хитрий народ став... Та чхав я на їхні хитрощі! Ось піду і здамся владі.

Я ступив до нього крок і взяв за плече:

— Ви досі ще не протверезіли, друже. Такі справи не розв'язують з п'яних очей.

— А мені видніше! — одрубав чоловік.— Батько частенько мене бив — суворий був старий,— та тільки по м'якому місцю. Ніхто мене не пхав, за комір не тягав, а щоб викинути на вулицю, як останнього пса... Ні-і, такого сорому ні я, ні мій батько, а може, й мій дід не зазнавали... Свої ж люди, литовці... Ніякого співчуття до людини, що попала в біду... Ніякої єдності, кожний за свою шкуру труситься... Образили!..— Чоловік гикнув, видно, захлинувся сльозами, і додав: — Я не образливий, на стіну не лізу. А ви ось розміркуйте: чи довго триматимешся, якщо такий народ! Рано чи пізно... Так якого дідька воші годувати, коли один кінець? Піду, здамся, нехай везуть в отой їхній рейх.

— Отямся! — Я потрусив його за плечі.— Якщо ми втрете зустрічаємося, виходить, судилося до кінця бути разом. Ходімо!

До покинутого сінника під ясенами залишалося не більше чотирьох кілометрів, але ми, напевно, не пройшли б цю відстань і за годину: від утоми обидва ледве трималися на ногах. А якщо посувалися ще вперед, то тільки завдяки спільній думці: швидше дістатися до мети.

Спільна думка... Ох, Пятрасе, який я був наївний, гадаючи, що у нас одна думка! Не один, я більше не один! — заходилося від радості серце. Я можу спертися на свого брата, скривдженого долею. Все ж таки життя часом буває і справедливе... Моя душа відкрилася, як ворота хутора перед довгожданим гостем. Я ішов то поруч, то випереджав його і говорив, говорив... Цей чоловік повинен знати, думав я, яких тортур я зазнав у гестапо. Нехай зрозуміє, що не тільки він втратив домівку, рідних, що поряд з ним людина ще нещасніша, яка навіки втратила кохану жінку, вигнана з рідної хати, де вже халяйнують чужі. Гаразд, не сумуй, друже, ще є люди на землі, вони нас прихистять.

Звідки я міг знати, Пятрасе, що, виливаючи душу, виказую тебе і товаришів агентів гестапо? Якби я не був довірливий, якби мене не приголомшили всі нещастя, цього б не сталося. Я б замислився, чому Дангель випустив мене на волю, коли його кати розправлялися з кожним, хто до них потрапляв, і прийшов би до логічного висновку. На жаль... Рятівна думка, як часто вже бувало зі мною, прийшла із запізненням. Не знаю, що збудило мою підозру — чи то надто поспішне його підтакування, чи то голос, що якимось змінився, коли я заговорив про зустріч з Марюсом у хатинці на узліссі. Як би там не було, я раптом відчув, що тримаю в'руці фальшиву монету, хоч і не повірив у це одразу.

— Слухайте,— сказав я, розуміючи, що це питання треба було поставити півгодини тому, а то й за столом Габрюнаса.— Ви казали, що в рідних краях у вас є знайомі партизани. Чому ви не пішли додому, а тиняєтесь навколо Краштупеная, ризикуючи попасти німцям у лапи?

Він не чекав цього запитання. Безперечно, але тримав напоготові відповідь і на нього, та не сподівався, що воно прозвучить зараз, коли робота Іуди зроблена і залишається скомандувати: «Руки вгору!» Він почав пояснювати, і досить складно, чому він кружляє досі по Краштупенайському повіту, але я вже не вірив його словам. Від слабості (можеш назвати це страхом, хвилюванням, переляком — як хочеш, Пятрасе) підйомилися коліна, крок став коротший. Він теж стримав ходу, намагаючись йти так, щоб я був поруч із ним і трохи попереду.

Так, гарного друзяку я собі завів! Послизнувшись, я несподівано повернувся до нього і побачив, як він відсахнувся і поліз правою рукою в кишеню.

Хрістоф Дангель домігся-таки свого! Ось-ось поліція постукає в твої двері, Пятрасе, забере того, з хатинки, а якщо ви не витримаєте катувань, то вони доберуться і до Марюса. Гедимінас Джюгас, не хто інший, а Гедимінас Джюгас дав їм у руку ниточку, через Гедимінаса Джюгаса знову гинутьимуть люди...

Ах, Пятрасе, я ніколи не думав, що зможу вбити людину! Подивлюся спідлоба на небо, побачу безліч зірок у прорізах хмар, глибше вдихну в легені передранішнє повітря і... Чорні поля замигтіли перед очима. Верховіття дерев, небо, що колихається, як надутий вітром величезний намет. Перекошене обличчя. Голова. Величезний тьмянний пухир, що заповнив усе навколо. Але так здалося лише в першу мить, коли я, блискавично обернувшись, ударив його в щелепу, відчуваючи в усьому тілі таку неймовірну силу, що сам злякався. Безперечно, він був готовий до такої несподіванки, він увесь час тримав руку в кишені, але не чекав, що я на нього так раптово накинуся. Він упав навзніж, ударився головою об дерево біля дороги. Рука з пістолетом вислизнула з кишені, але пальці обм'якли раніше, ніж він встиг спустити запобіжник. Я схопив зброю, що випала в нього з руки, і почав гамселити нею по обличчю і по голові. Молотив з усієї сили, люто, наче це був не чоловік, а житній сніп, який треба швидше вибити, витрусити зерно і тут-таки хапати інший. Його голова тепер здавалася маленькою — гутаперчева голівка ляльки, яку хтось жартома пришив до тіла чоловіка. Цю ілюзію ще більше посилювали відклеєні вуса та перука, що злетіла від удару пістолетом і оголила лисий, ніби полірований череп. Я бив не чоловіка, а мертву голову ляльки, Пятрасе. Бачив, як розпливаються плями, відчував, що пальці зробились липкими — це була кров! — але для мене це була просто рідина з розбитої речі. Потім я взяв її за ноги, свою першу жертву («Поздоровте мене, люди, я записався в чоловіки!..»), перетягнув через кювет і втопив у занедбаній копанці. Там і руки помив. Бачиш, чисті. Плями на рукавах? Кров на полах пальта? Дарма, вода всемогутня — змиває все, що людина накоїть.

Чорна Кукса мовчить, дивиться на свої руки, що безсило лежать на столі. За перегородкою ревище — побилися менші діти. В кухні (вікно завішене, хоча надворі світло) тхне кислую капустою, помиями, мокрим одягом, чадить буяковий каганець на підвіконні, забарвлюючи все навколо сумним червоним кольором.

— Чого не спитасш, як живе батько? — нарешті каже Кукса.— Влада управителя прислала.

Гедимінас здивовано дивиться на нього. Невже тепер це головне? А може, Путрімас спав, поки він відправляв найбільочішу сповідь в своєму житті?

Кукса кашляє, копається в кишнях — шукає кiset. Ну й дні тепер, бодай їх грім побив: не встигло розвиднітись, бач, уже й смеркає, нічого не встигасш зробити за такий день.

— Слухай, Пятрасе... Ти гадаєш, я прийшов до тебе розповідати історії, щоб веселіше було нудного зимового дня?

Кукса слинить самокрутку, плює, схилившись над столом: крихти тютюну на язик попали. Надто довго відплювувється та крекче Чорна Кукса.

— Пригода цікава, аякже, — нарешті каже він. — Невзвичайна пригода! З кожним може таке статися, бодай їх грім побив.

— Не з кожним, — одмахнувся Гедимінас. — Не думаю, щоб вам з Марюсом пощастило вирватись живими з лап Дангеля.

— Ну, це інша річ...

— Чому? — Гедимінас хоче зазирнути Куксі в обличчя, але той одвернувся до вікна, нахилився над каганцем, прикурює. Чорна тінь закрила кухню. Видно патлату голову, ніби покладену окремо від тіла на підвіконня, але зрідка й вона зникає, потонувши в густих хмарах самосаду. Гедимінас заплющує очі. Чах-чах! — опускається і підіймається пістолет. Полірована лисина, пекучий клей на пальцях... — Що сталося, Путрімас? — шепоче він, боячись розплющити очі, щоб знову не побачити голови на підвіконні. — Ти мені не віриш? Я вбив людину, так, людину вбив, а ти мені не віриш...

— Вірю, не вірю, ех! Бачиш, коли людина вертається з від ти ціла, можна всяке подумати. Німці задарма не милують.

— Задарма! Я повернувся звідти з кров'ю на руках! Тобі цього мало? — Гедимінас схоплюється, хапає Куксу за барки, але, зустрівшись з ним поглядом, знову сідає на стілець. — Як ти міг таке про мене подумати, Пятрасе? Коли твоє весілля справляли, я першу зиму до школи ходив. Ти ж мене змалку знаєш! Два місяці тому не побоявся звести з Марюсом, а зараз, коли це до зарізу потрібно, у тебе повертається язик сказати, що я продався гестапівцям? Коли б це було так, висів би ти на майдані разом з тими п'ятьма.

— Мене самого німцям мало, вони хочуть партизанів перебити, — відповідає Кукса, спокійно попихкуючи своєю смердючою цигаркою. — До Марюса докопатись, ось чого вони хочуть, бодай їх грім побив!

Гедимінас якось меть дивиться на обличчя в хмарі диму. І це Чорна Кукса, на столі якого лежить буханець хліба, спеченого з Джюгасового борошна! Гострий біль проймає груди, руки тремтять, напружуються, як струни, гуде голова.

— Так, я пообіцяв Дангелю пролізти до партизанів, виказати їх, і за це жодна волосина не впала з моєї голови, — сичить він, відчуваючи непереборне бажання вдарити Куксу по вишпунотому кадику. («І той горлодер у Габрюнасів був з кадиком»). — Що значить такому виродкові, як Гедимінас Джюгас, осквернити пам'ять Мілди, наплювати на свого батька, виказати друзів. Мені, мабуть, все це сниться, або я збожеволів!

— Тихіше, Гедимінасе. Заспокойся, бодай тебе грім побив. Хто каже, що я тобі не вірю? Ти краще подумай. Адже кликали тебе в ліс, і недавно. Відмовився. А тут сам прагнеш. Незрозуміло. Ці жахи в гестапо, всі твої переживання, убитий гад та інше, хто знає... Ні, я знаю, розумію, ти не висмоктав з пальця. А інші, гадасш, повірять? Товариші? І ще: одне діло прийти самому, свідомо, так би мовити, а інше — прибігти, коли вже штани горять. Ворог хитрий, на вигадки кмітливий. Навіть сильна людина може не вистояти перед спокусою вижити...

— Так, розумію, у мене немає доказів. — Гедимінас тихо сміється. Підняв би голову й подивився на Куксу, але шия зацімліла, не повернути її. — Криваві плями на рукавах не доказ — міг у свинячій вимазати. Моїй розповіді теж грім ціна — таку пригоду могла вигадати фантазія поета з допомогою Дангеля. Коли б не кинув у ко-

панку пістолет... Але він був у крові, потім я ще раз руки мив. Ні, пістолет теж не доказ: сказали б — дали в гестапо. Дякую тобі, Путрімас. Не сподівався, що можна прожити стільки років з людиною в одному селі й зовсім не знати її! Анітрохи! Адже ти не той, що був колись...

— Ні, Гедимінасе, я той самий, тільки час інший, бодай його грім побив, особливий час. У такий час хоч-нехоч повертаєшся другим боком обличчя до світла. Хто гарним, а хто й поганим. Був тут недавно випадок — Марюс ускочив у халепу. Гадали, цей чоловік викаже його німцям — серйозні причини були. Помилілися. Щоправда, скріпивши серце годував і поїв, лаяв його по-всякому, але не вигнав, хоч за це фашисти його не помилували б. О-о, багато людей знаєш, як самого себе, а приходить час, і вони всі карти перетасують, бодай їх грім побив. Так зрозумій: не люди — час винен. Якщо все правильно, що ти тут наказав... Правда, вона завжди назовні випливе. А сам тікай, ховайся де можеш, щоб лиха не накликати. Тільки будь людиною, і не тільки для таких, як я або той, що живе на узліссі. Гадаєш, на твій слід пустили одного пса, кинув його в копанку — і добре? Ні-і, Дангель цілу зграю пустив. Може, й тепер блукає якийсь стерво навколо нашого села.

Гедимінас стискає долонями скроні. (Чах-чах-чах! — піднімається і опускається пістолет). Повіки злипаються, як вимазані в крові пальці. Нестерпний біль у скронях. Діри, тріщини... Потріскалась, як стиглий кавун. «А Кукса ж каже правду. Вони випустили мене, щоб бігти моїм слідом і знайти інших. Я — носій бацил чуми. Прокажений! Такі люди, якщо в них є хоч крапля совісті, йдуть помирати в пустелю».

— Пробач мені, Путрімасе, я не хотів тебе згубити.

Підводиться, упираючись руками в скрипучий стіл. Треба було б до батька зайти, передягтися в сухе. Ні, не можна — там німець управитель. Немає більше домівки... До Кярпісів? Теж не можна. В пустелю, тільки в пустелю і померти там. На безлюдний острів, як казала колись Мілда. Але де він, цей затишний клаптик землі на палаючій планеті?

— Прощавай, Пятрасе.

— Почекай! Куди ж ти в такому одязі? Пошукаю сухішого. — Кукса стає на порозі кухні.

— Гестапівському шпигунові?

— Хто ти не є, гончак чи заєць,— мені один чорт. Як що схоплять, однаково скінчу, як Матавушас...

Гедимінас хапає Куксу за вилоги і, притягнувши його до себе, вдивляється в очі. Дурна надія... Очі порожні й холодні, як поле під осіннім вітром. Очі, що нічого не промовляють. Сіра стіна, за якою причаїлася невідомість. Але ні! Якийсь ледве помітний промінь, мікроскопічний сонячний зайчик промайнув у них, на мить заливши обличчя ласкою, і... знову гасне. — — — — —
Згасає захід, червоним крилом осінивши село, що віддаляється. Не чути більше дзвінкого гавкоту, скрипу журавлів, дитячих голосів. Не пахне більше теплим димом рідних хат. Ліс став перед ним, розкривши широченні груди. Пропахлий смолою і цвіллю. Зелений брат, який щиро розкрив щедрі обійми: Володар царства звірів і птахів, у якому є досить місця й людині.

З М І С Т

ПЯТРАС БРАЖЕНАС.

Йонас Авіжюс і його роман «Втрачена домівка»	5
---	---

ВТРАЧЕНА ДОМІВКА. Роман

Книга перша	13
Книга друга	264